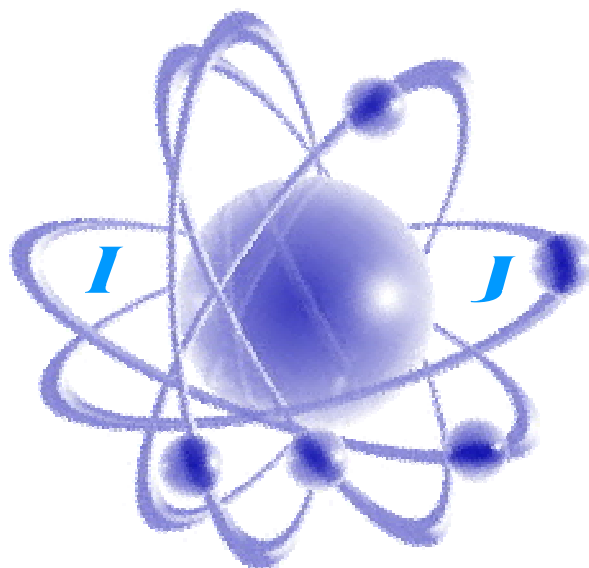

ISSN 2010-720X

ILIM HÂM JÂMIYET

2017 (№4)

FAN VA JAMIYAT

Бердак — 190

1827 - 1900

Ғәрезсизлик миллий мәденият ҳам руўхыйлықтың толық тастыйықланыўы ушын, қарақалпақ халқының классик шайырлары Бердақ, Әжиниязлардың дәретиўшилик мийрасларын толық тиклеў ушын, олардың жарқын естелигин мәңгилестириў ушын кең жол ашып берди.

И.А.Каримов

Қырғыздың Алатаўының шоққылары көп. Олардың биреўлери бийик болса, биреўлери оннан да бийик. Халқымыз усы бәлент шоққыларды «туғ шоққысы», яғный «туў шоққысы» деп атайды. Бердақ та көп миллетли туўысқан әдебиятының туў шоққысының бири.

Ш.Т.Айтматов

*Сен даңқлы Бердақсаң, уллы атың бар,
Алтыннан да зыят айтқан гәпиң бар,
Халық ушын өмириңди пидә әйледің,
Мәңги жасамаққа, демек, ҳақың бар.*

А.Арипов

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAĞÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

**№4
2017**

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı**

Bas redaktor: Q.Orazımbetov - NMPI rektori

Basılıw ushın juwaplı redaktor: K.Allambergenov - filologiya ilimleriniń doktorı, professor

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

Abdinazimov Sh. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Abdullaeva Ya. — tariyx ilimleriniń doktorı
Allamuratov B. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Alewov U. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Ayımbetov M. — filologiya ilimleriniń doktorı
Ayımbetov N. — ekonomika ilimleriniń doktorı, professor
Bazarbaev J. — ÓzRIA akademigi, filosofiya ilimleriniń doktorı, professor
Xamidov X. - ÓzRIA akademigi, filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Xojaniyazov E. — filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Ísmaylov Q. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı, professor
Jalelov M. — fizika-matematika ilimleriniń kandidati
Járimbetov Q. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Jumanov M. — biologiya ilimleriniń doktorı, docent
Jumamuratov A. — awıl xojalıǵı ilimleriniń doktorı
Kamalov A. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Qayıpbergenov B. — texnika ilimleriniń doktorı

Qodirov Q. — filologiya ilimleriniń kandidati, docent
Qochanov B. — tariyx ilimleriniń doktorı, professor
Qochanov Q. — filologiya ilimleriniń kandidati, professor
Qudaybergenov K. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı
Quramboev K. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Mambetullaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Mambetullaeva S. — biologiya ilimleriniń doktorı
Matchanov A. — biologiya ilimleriniń doktorı, professor
Matchanov S. — pedagogika ilimleriniń doktorı, professor
Pazilov A. — pedagogika ilimleriniń kandidati, docent
Paxratdinov Á. — filologiya ilimleriniń doktorı, professor
Sarıbaev M. — tariyx ilimleriniń doktorı
Tagaev M. — texnika ilimleriniń doktorı
Umarov E. — geografiya ilimleriniń doktorı
Utebaev T. — pedagogika ilimleriniń doktorı
Yavidov B. — fizika-matematika ilimleriniń doktorı

Juwaplı xatker: D.Dogarova

Korrekturani qarap shıqqan: Z.Xodjekeeva,
A.Qosbergenova

Redaktorlar: f.i.k. E.Xojaniyazov, R.Rzaeva.
Kompyuterde baspaǵa tayarlaǵan: N.Allamuratova

***Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz
hám xabar agentligi tárepinen
dizimge alınıp, 2007-jıl 14-fevralda
01-043-sanlı guwalıq berilgen.***

***Ózbekstan Respublikası Joqarı Attestaciya
Komissiyası kollegiyasınıń 2013-jıl 30-
dekabrdegi 201/3-sanlı qararı menen
filologiya (qaraqalpaq tili, qaraqalpaq
ádebiyatı), pedagogika hám psixologiya
pánleri boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw
ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan
ilimiy jurnallar dizimine kirgizilgen.***

MANAWIYAT MINBERI

ИСЛАМ КАРИМОВ: МӘНАҒИЯТ- ИНСАН КӨЗҚАРАСЛАРЫНЫҢ ӨЛШЕМИ

С.Абаев – философия ғилмлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

М.Якубов – философия ғилмлериниң кандидаты, доцент

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети

Таянч сўзлар: мустақилик, маънавият, тарбия, рухий покланиш, инсон, иймон, қарашлар мезони, енгилмас куч.

Ключевые слова: независимость, духовность, воспитание, духовное очищение, человек, мера мировоззрения, непобедимая сила.

Key words: independence, spirituality, education, spiritual refinement, a man, measure of world view, invincible force.

Дүньялық цивилизацияның басып өткен жолы халқымыздың оғада бай тарийхы мәнағий, руўхый хәм идеологиялық мәселелерди шешпей турып, алға қойылған уллы максетлерге ерисиў мүмкин емеслигин айқын дәлилlep көрсетти. Бул тарийхый объектив шынлықты Биринши Президентимиз Ислам Каримов оғада терең түсине отырып, ҳүкимет басшылығына келгеннен баслап мәнағий мәселесине айрықша итибар берди. Оның терең исеними бойынша мәнағий болмаса, ғәрезсизлик те жоқ, раўажланыў да жоқ, бахытлылық та жоқ, адамларда ийман-исеним де, диянат та, елде әдалат та болмайды, адамларда Ұатан хәм еркинлик сезимлери де қәлиплеспейди. Биринши Президентимиз мәнағий түсинигин халқымыздың болмысын, күнделикли турмысын хәм келешегин белгилетуғын оғада әхмийетли кубылыс сыпатында ортаға қойды, өз шығармаларында миллий ғәрезсизлик, мәнағий, экономика, миллий мәмлекетшиликти бир пүтинликте қарап келди.

Мәнағийттың инсан хәм жәмийет ушын әхмийетин белгилеў зәрүрлиги, бәринен де бурын, мәнағийттың мәнис-мазмунын илимий анализлеўди талап етеди. Өйткени, “Мәнағийт деген не?” деген саўалға жуўап бермей турып, оның адамзат турмысындағы ролин түсинуў мүмкин емес.

Коммунистлик идеологияның жеке ҳәкимшилигине тийкарланған советлик дүзим дәўиринде мәнағийт мәселеси айрықша илимий машқала сыпатында үйренилмеди. Илимий хәм көркем әдебиятта, оқыўлық хәм оқыў-методикалық қолланбаларда мәнағийт мәселеси айрықша анализленбеди, сөзликлерде мәнағийт түсиниги талқыланбады. Ал, миллий мәнағийт туўралы айтатуғын болсақ, оны унамлы ҳәдийсе сыпатында баҳалаў мүмкин болмады. Өйткени, бул жағдай жәмийетлик бирликти бузатуғын миллетшиликтиң көриниси деп есапланатуғын еди. Ол ўақытлары формасы бойынша миллий, мазмуны бойынша социалистлик бир пүтин совет мәдениаты туўралы көп сөзлер айтылды. Хаслында, бул хәр бир миллеттиң формасы жағынан да, мазмуны жағынан да миллий мәдениатының хәм мәнағийттың бар екенлигин бийкарлаў еди.

Журтымыз ғәрезсизликке ерискеннен кейин миллий мәнағийттымызды формасы хәм мазмуны бойынша өз ара тутас үйрениў иси жолға қойылды. Алымлар буны ғәрезсизлик жағдайында пайда болған миллий ой-пикиримизди раўажландырыўдағы жаңа бағдар деп баҳалайды. Бул жаңа бағдардың қәлипlesiўи ғәрезсизликтиң инициаторы Ислам Каримовтың аты менен тиккелей байланыслы. Оның шығармаларында мәнағийттың жәмийетлик функциялары көрсетип ғана қойылмастан, жәмийет хәм инсан өмири ушын шешийўи әхмийетке ийе болған мәнағийт түсинигиниң мәниси хәм мазмуны биринши болып баян етилди, бул түсиникти хәр тәрәплеме илимий анализлеў баслап берилди.

Дүньяда жасаўшы барлық халықларда мәнағийт қәлиплескен, өйткени мәнағийт жоқ жерде инсанның өзи жоқ. Мәнағийттың улыўма инсанийлық мәниси адамларды өз ара түсинисийге, туўысканлық байланысларды орнатыўға алып келди. Ислам Каримовтың пикиринше, мәнағийт адамлардың өмиринде

соншелли уллы хызмет атқарады, ол инсанға хаўадай, суўдай зәрүр. Мәнағийттың мәниси белгилеўде адамды қоршаған материаллық дүнья, социаллық турмыс, оның жасаў тәризи хәм баска инсанлар менен қатнасықлары шешийўи орын ийелейди. “Жер, шаңарақ, ата-ана, балалар, туўған-туўысканлар, қоңсы-қобалар, халық, ғәрезсиз мәмлекетимизге садықлық, инсанларға хұрмет, исеним, яд, хұждан, еркинлик мәнағийттың мәниси, әне, усындай кең” [1:77-78]. Мәнағийт жекке адамға биологиялық жол менен ген арқалы әўладтан әўладқа өтетуғын нәрсе емес. Керисинше, “инсан өзин халықтың бир бөлеги деп сезгенде ғана, ол ҳаққында ойлап мийнет етип жасағанда ғана мәнағийт пенен тутасады” [1:78].

Мәнағийт адамларға туўры жол көрсетеди, өмирдиң мәниси тек байлық арттырыў ғана емес, ал адамгершилик, инсаплылық, ийманлылық екенлигин бәрхама ядқа салып турады, адамзат өмирине турақлылық, аманшылық бағышлайды, қыйыншылықлардан шығыўдың жолларын көрсетеди. Халқымыз тарийхы жоқары мәнағийтлы дүньялық мәдениаттың жарқыраған жұлдызлары болған исимлерге бай. Ибн Сино, Фарабий, Беруний, Эл Хорезмий, Фарғаний, Имам Бухарий, Имам Термизий, Ахмад Яссаўий, Бахаўатдин Нақышбанд, Нажмитдин Кубра, Замахшарий, Сулайман Бақырганий, Улығбек, Наўайы, Бердақ, Әжинияз хәм т.б өмири хәм мийнетлери илим хәм мәнағий жетиклик жолындағы өшпес қахарманлық болып есапланады. Бул уллы ата-бабаларымыздың дүньялық мәдениатқа қосқан үлеслери хәм жеке өмирлери өзлигимизди аңлаўда хәм бүгинги жасларымызды мәнағий тәрбиялаўда үлкен әхмийетке ийе екенлиги бәрхама ядымызда туруўы керек.

Биринши журтбасшымыз «дәслеп адамларға материаллық байлық бериў, оннан кейин мәнағийт ҳаққында ойлаў керек дейтуғынлар ҳақ болмаса керек»-деп атап көрсете отырып, «мәнағийт- инсанның, халықтың, жәмийеттиң, мәмлекеттиң күш-күдирети» екенлигин жәриялады. “Ол жоқ жерде хеш қашан бахыт болмайды... Мәнағийтты бекемлеў ушын мийнет хәм қаржыны аяў - өз келешегине балта урыў деген сөз”, [1:79] – деп жуўмақ шығарады. Мәнағийтты қайта тиклеў хәм раўажландырыў миллий мәнағийттымыздың табысларын және дәстүрлерин, сондай-ақ, дүньялық улыўма инсаний мәдениатты қабыл етиў менен тиккелей байланыслы.

Биринши Президентимиздиң мийнетлериндеги идеялардан келип шығатуғын болсақ, мәнағийт түсиниги мына үш нәрсеге тийкарланады: *Бириншиден*, улыўма инсаний қәдириятлар. Өйткени, биз жер жүзиндеги халықлардың биримиз, сонлықтан дүнядағы барлық инсанларға тән болған улыўма инсаний қәдириятлар биз ушын зәрүр, онысыз биз жасай алмаймыз. *Екиншиден*, халқымыздың мың жыллар даўамында топлаған өзине тән миллий мәнағийтты, дәстүрлери хәм үрп-әдетлери бар. Олар баска халықлардикинен ажыралып турады, өйткени бизиң миллий қәдириятларымыз тек өзимизге тән болған тәбийий жағдайда, тарийхый тәғдирде, турмыс тәри-

зинде, социаллық, экономикалық хәм сиясий қатнасықлар системасында қәлиплескен, раўажланған хәм хәзирги дәрежесине келген. Сонлықтан мәдений колониализм жағдайында аяқ астына басылған және биразы умытыла баслаған мәнаўиятымызды қайта тиклеў хәм турмысқа енгизиў миллет сыпатында өзлигимизди аңлаў менен барабар. *Үшиншиден*, диний қәдириятлар. Хәқыйқатында да, бизиң халқымыздың мың жыллар даўамында мәнаўиятының қәлиплесиўинде хәм раўажланыўында әйемги динлер, әсиресе, зардуштийлик, соңғы он төрт әсир даўамында ислам дини шешиўши роль атқарған. Биринши Президентимиз айтқанындай, «ислам дини – ата бабаларымыздың муқаддес исеними. Усының арқасында халқымыз мың жыллар даўамында мәнаўиятын, бай мийрасын хәм өзлигин аман сақлап келген.

Дин халықтың мәнаўиятын пәк сақлаўда, адамлар арасында мийрим-шәпәт орнатыўда үлкен хызмет еткен. Адамларды мұдамы жақсылыққа, ийгиликли ислерге баслап отырған» [2:79].

Демек, мәнаўият туўма қәсийет емес. Инсан өзине дейинги топланған миллий хәм улыўма инсаный қәдириятларды өзине синдире отырып, өз Ұатаны, миллети хәм шаңарағы ушын пидайылық пенен физикалық хәм руўхый мийнети нәтийжесинде ғана мәнаўиятқа ериседі. Олай болса «Мәнаўият - тәғдирдиң саўғасы емес. Мәнаўият инсан қәлбинде қамал табыўы ушын ол шын жүрегинен хәм хұжданлы түрде ақыл хәм кол менен мийнет етиўи керек» [2:8].

Мәнаўият - өзгермес, қабыл ете берсе болатуғын таяр догма емес, ал ол байып, толығып баратуғын жанлы қубылыс, бәрхама хәрекеттеги үзликсиз процесс.

Ислам Каримовтың атап көрсетиўинше: «Мәнаўият үзликсиз хәрекеттеги процесс болады. Пикир, ойлаў, сана-сезим тыным билмегениндей, олардың өними болған мәнаўиятта бәрхама өзгерис хәм жаңаланыў да болады» [3:21].

Биринши Президентимиздиң мәнаўият мәселеси баян етилген шығармаларын дыққат пенен үйренетуғын болсақ, биз мына шынлықты айқын аңғарамыз: мәнаўият түсинигиниң мәнис-мазмуны биреўинен екіншисине өткен сайын дәретиўшилиқ пенен избе-из байытылып, толықтырылып барылады. Журтбасшымыз Ислам Каримовтың **«Жоқары мәнаўият-жеңилмес күш»** атлы китабындағы мәнаўият хәққындағы пикирлери - буның жарқын дәлили. Бул китапты ХХІ әсирде жарық көрген мәнаўият қубылысы туўралы усы ўақытқа шекем адамзат топлаған идеялардың квинтэссенциясы болған әжайып фундаменталь шығарма деп атап орынлы болады.

Китапта Биринши журтбасшымыз алымларымыз арасында мәнаўият түсиниги бойынша хәр түрли илимий, философиялық, әдебий хәм әпиўайы түрдеги көплеп анықламалардың бар екенлигин айта келип, бул түсиникти тек ғана “мәни”, “мағана” деген сөзлер менен шегаралап болмайды, деп атап көрсетеді. Өйткени, инсанды инсан қылатуғын, оның санасы хәм руўхыяты менен ажыралмас байланыслы болған бул түсиник хәр бир адам, жәмийет, миллет хәм халықтың турмысында хеш нәрсе менен өлшеп болмайтуғынлығы айрықша орын тутады. Биринши Президентимиз бул шығармада өзиниң көп жыллық изертлеўлерин улыўмаластырып, мәнаўияттың төмендеги классикалық анықламасын береді: «Мәнаўият–инсанды руўхый пәклениўге, қәлбиниң улғайыўына шақыратуғын, адамның ишки дүньясын, еркин бекем, ийман-исенимин пүтин ететуғын, хұжданын оятатуғын теңсиз улы қүш, оның барлық көзқарасларының өлшемидур...» [4:19]. Ислам Каримовтың пикиринше, «мәнаўият» түсиниги жәмийет турмысындағы идеялық, идеологиялық, мәрипий, мәдений, диний хәм

әдеп икрамлық көзқарасларды өзінде толық бириктирип турады. Сонлықтан да, бул мәселелерди анализлегенде, олардың барлығын улыўмаластырып, кең мәниде «мәнаўият» түсиниги менен сүўретлеў мүмкин болады. Шығармада мәнаўият түсинигиниң мәнис-мазмунын анықлаиуғын тийкарғы белгилер сыпатында *бириншиден*, руўхый пәклик хәм хадаллық қәлбиниң улғайыўы, *екиншиден*, адамның ишки дүньясының хәм еркиниң бекемлиги ийман-исениминиң пүтинлиги, *үшиншиден*, хұжданның мұдамы ояў, пәк, сергек болыўы көрсетиледи және олар турмыслық фактлер менен анализленеди.

Бул анықламада оғада қурамалы, кең мәнили мәнаўият қубылысының баслы белгилери терең хәм анық сәўлесин тапқан. Олардың *бириншиси* - инсанның руўхый пәклениўи, қәлбиниң улғайыўы болып, бул мәселени анализлеў негизинде автор инсанлар турмысында бир-бирине қарама-қарсы болған, бирин-бири бийкарлаўшы еки түрли көзқараслардың хәм турмыс тәризиниң бар екенлигин исенимли түрде баян етеди. Оның образлы етип айтқанындай, кимдур Рахман (Құдайдың жетегинде жүрсе, кимдур Шайтанның жетегинде жүреді. Өз нанын хадал мийнет пенен табатуғын, ел журтка ийгиликли ислери менен пайда тийгизетуғын, хадал хәм пәк жасаўды өзи ушын жоқары мақсет деп есаплайтуғын, тек бул дүнья ғана емес, ал ол дүнья, ақырет хәққында да ойлайтуғын инсанларға тән турмыслық көзқараслар менен бир қатарда буның қарама-қарсысы болған турмыслық көзқараслар да бар. Олар өмирдиң мәнис-мазмуны хәққында терең пикир жүргизбестен, тек өзиниң нәпсин ойлайтуғын, хәзликке берилип, жеңил-желпи турмыс кеширетуғын, Ұатан, ата-ана, перзентлер алдында миннетине бийпәрўа қарайтуғын адамлар болып есапланады. Бул топарға кириўшилер журтбасшымыз айтқанындай: «Жүзимин жең де бағын сорамаң», «Ебин тап та, еки аса» деген принцип менен жасап, өзлерин тап дүньяның хәқыйқый ийесиндей, кемшиликсиз өмир сүрип атырғандай, бахыт қүсы басларына қонғандай сезиниўге урынады. Ең жаман жери, -бундай адамлардың турмыс тәризи әдиўли нийетлерди мақсет етип атырған адамларға унамсыз тәсир етиўи, екилениўлер хәм гумансыраўларды пайда етиўи мүмкин. Биринши Президентимиз жоқарыда көрсеткениндей, еки түрли турмыслық көзқараслардың бир-биринен әдеўир парк қылатуғынлығы хәққында жуўмақ шығарып былай дейди: Өз маңлай тери менен хадал жасаўшы инсанлар турмыстан разы, қәлби хәм жүреги тоқ, хұжданы пәк, руўхый дүньясы турақлы болып, елдиң хұрметине миясар болып жасады. Ал, нәпәклик жолға берилген, тек мал-дүньяға умтылып жасаған адам өмирин әрманлар хәм өкинишлер менен жуўмақлайды.

Руўхый пәклик, хадаллық, сол тийкарда инсан қәлбиниң мәнаўий әлеминиң кеңейиўи хәм жоқарылаўы хәққындағы мәселеге жуўмақ шығара отырып, Биринши журтбасшымыз былай дейди: «... Аллата-алланың өзи бизге буйырған кәмил инсан болыў, хадаллық хәм әдалат пенен турмыс кеширіў сыяқлы жоқары пазыйлетлердиң мазмунын тек терең аңлаў ғана емес, ал, усындай қәсийетлерге ийе болыў, оларға әмел қылып жасаў – адамзаттың мәнаўий байлығын белгилеп беретуғын тийкарғы өлшем, десек, хасла қәте болмайды» [4:25].

Мәнаўияттың *екинши* белгиси адамның ишки дүньясы хәм еркин бекем, ийман – исенимин пүтин қылыўда жарқын жүзеге шығады. Жоқары мәнаўиятлы инсан хәр қандай қыйын жағдайда да ийман-исениминиң пүтинлигин, өзиниң ишки руўхый дүньясының хәм еркинлигиниң қуўатлы болыўын

жәмлей алады. Өзлігін жоғалтпайды, қандай жағдай болмасын Ұатанының, халқының мәпi ушын iс-хәрекет қылады. Журтмыз тарихына нәзер тасласақ, биз бәрхама усындай болғанлығын көреміз. Мәселен, дерлік 130 жылдай даўам еткен патша Россиясының хәм советлик тоталитарлық дүзимнің зорлық-зомбылыққа тийкарланған үстемлиги дәуиринде де халқымыз өзлігін, тилин, динин, ийман-исенимин сақлап қалды. Дүньялық тарихта мәнаўият, пукаралардың еркинің хәм ийман-исениминің беккемлиги халықларды кризислик жағдайлардан шығарып, раўажланыўға жол ашқанлығын көреміз. Мәселен, екінши дүнья жүзлик урыстан кейин оғада қыйын аўхалға түскен Япония хәм Кубла Корея халықлары беккем миллий мәнаўият тийкарында бүгин әжайып табысларға ерискенінің гүўасы болып отырмыз.

Мәнаўияттың **үшинши** белгиси - хұжданның пәклиги, сергеклиги хәм мұдам ояў болыўы. Жәмийет турмысында мәнаўияттың бул белгилеринің орны айрықша. Хұжданы ояў хәм пәк инсан қыйналғанларға жәрдемлеседи, әдалат ушын гүреседи, әдилсизликлерге әпиўайы қарап тура алмайды, қыянет хәм сатқынлыққа хеш те жол қоймайды.

Жоқарыда сөз етилген мәнаўияттың белгилери инсанның өмиринің мәнис-мазмұнын белгилеп турады. Егер, олар болмаса, адам өмиринің мәниси қалмайды.

Биринши Президентимиз тәрәпинен мәнаўиятты қәлиплестириўдің хәм раўажландырыўдың факторлары сыпатында мәнаўий мийрас, мәдений байлықлар, әйемги тарихый естеликлер (мәселен, «Авесто»), халық аўызеки дәретиўшилигинің әжайып дұрданалары (мәселен, «Алпамыс» дәстаны), миллий байрамлар (мәселен Наурыз), мұқаддес Ислам дини тәлиматы хәм шарият қағыйдаларын изертлеўге қосқан үлесимиз, илимий дәретиўшилиқ пенен шұғылланған уллы алымларымыз мийрасы, Сахыпқыран Амир Темур хәм уллы бабамыз Алишер Науайы мийрасы, миллий ағартыўшы жадидлер искерлиги, XX әсирдің атақлы илим-билим, әдебиат ғайраткерлер дәретиўшилиги, шаңарақ, мәхәлле, тәлим-тәрбия системасы көрсетиледи.

Ислам Каримов инсанның руўхый дүньясын менсинбеўшилиқ, оны екилемши орынға қойыўдың илимий хәм әмелий жақтан пүткиллей надурсылығын дәлиллей отырып, төмендеги жуўмаққа келеди: инсан өзінде хәм материаллық, хәм мәнаўий қәсийет хәм белгилерди жәмлестирген әжайып дәретпе, жаратқанның уллы хәм сырлы құдиретинің көриниси. Соның ушын да оның ишки дүньясы, оған берилген пазыйлет хәм қәсийетлерди ақырына шекем аңлаў, түсиниўдің өзи-оғада қурамалы бир мәселе. Биринши журтбасшымыз инсан өмиринде мәнаўийлик хәм материаллықтың диалектикалық ишки бирлигин илимий-философиялық таллай келе, төмендеги шынлықты ортаға қояды: «...Инсанға тән үмит хәм умытылыўларды жүзеге шығарыў, оның саналы турмыс кешириўи ушын зәрүр болған материаллық хәм мәнаўий әлемди ушып баратырған қустың еки қанатына мегзетсек, ойлаўымша, орынлы болады» [4:67]. Мәнаўият- инсанның, халықтың, жәмийеттің хәм мәмлекеттің уллы байлығы хәм күш - құдиретинің дереги, бул өмирде мәнаўиятсыз хеш қандай адамайлық мийрим - шәпәт, бахыт, әдиўли өмир болмаслығын атап көрсетип, Ислам Каримов: «Жер жүзінде қанша инсан, қанша тәғдир болса, хәр биринің өз мәнаўий әлеми бар. Мәнаўиятты түсиниў, аңлаў ушын дәслеп инсанды түсиниў, аңлаў керек», [4:29] деген терең мазмұнлы жуўмақ шығарады. Усылайынша инсан хәм мәнаўият диалектикасы ашып бериледи. Инсан кәмил, жәмийет жетилискен болыўы ушын мәнаўият жоқарылаўы тийис. Ал, өз гезегинде, кәмил инсан ғана жоқары

мәнаўиятты жарата алады, жетик жәмийетке, жоқары мәнаўий раўажланыўға жол ашады.

Биринши журтбасшымыз пикиринше, жәмийетте мәнаўият қаншелли жетилискен болса, раўажланыў соншелли табыслы болады. Соның ушын да, миллий-мәнаўий тиклениўге, мәнаўият саласындағы реформаларға биринши дәрежелі ұазыйпа сыпатында қараў лазым.

Биринши Президентимиз Ислам Каримовтың «Өзбекстанның өзинің жаңаланыў хәм раўажланыў жолы»(1992), «Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш» (2008) хәм мәнаўият мәселесине арналған басқа да шығармаларындағы пикирлерди анализлей отырып, мәнаўиятқа тән болған төмендеги айрықшалықларды көрсетиў мүмкин:

- Мәнаўият - адамлар арасындағы мүнәсибетлерди хәм байланысларды тәртипке салыўшы қағыйдалар системасы;

- Мәнаўият - қәдириятлар, үрп-әдетлер, дәстүрлер, идеаллар, әдиўли идея хәм мақсетлер системасы;

- Мәнаўият - әдеп-иқрамлылық, мәденият, ағартыўшылық, философия, дин хәм тәлим-тәрбия системасынан ибарат бир тутас руўхый кубылыслар топламы;

- Мәнаўият - мәнаўий процеслер, инсанның өзін хәм оны қоршаған орталықты жетилистириўге қаратылған дәретиўшилиқ искерлиги хәм оның нәтижелери;

- Мәнаўият - инсанның кәмиллигинің, оның руўхый дүньясының жетилисиўинің дәрежеси.

- Мәнаўият - инсанларға тән болған мәнаўий талаптар хәм принциптер, Адам өмирин белгилеўши өлшемлер системасы;

- Мәнаўият - негизинде халықтың әдиўли идеялары қәлиплеседи, усы тийкарда миллий идея хәм идеология, сол тийкарда сиясат жүзеге шығады;

Жоқары мәнаўиятқа тийкарланған сиясат-жәмийеттің раўажланыўын, ондағы турақлылық хәм татыўлықты тәмийинлейди;

Биринши журтбасшымыз Ислам Каримовтың «Жоқары мәнаўият – жеңилмес күш» атлы мийнетинің жарыққа шығуы мәнаўияттаныў пәнин белгили өзине тән категория хәм нызамлар, түсиниклер хәм принциптер системасы сыпатында баян етиўге мүмкиншилиқ берди. Олардың мәнис-мазмұнын хәм формаларын баян етиўдің хәм классификациялаўдың илимий-методологиялық тийкары дәретилди. Бул пәннің тийкаргы категориялары болып мәнаўият, идея, идеология, мәденият, ағартыўшылық, дин, әдеп-иқрамлылық, гөзаллық түсиниклери болады. Бул улыўмалық категориялардың хәр қайсысын характерлейтуғын оғада көплеген түсиниклер болып, олар халқымыздың мәнаўий әлеминің оғада бай екенлигин көрсетеди.

Ислам Каримов пикирлеринен келип шыға отырып, мәнаўий раўажланыўда «мәнаўий хәм материаллық турмыстың тутаслығы нызамы», «мәнаўияттың инсан хәм жәмийет пенен ажыралмас байланыслылығы нызамы», «мәнаўий турмыстың жәмийетлик раўажланыўға байланыслылығы нызамы»ларының оғада әхмийетли роль атқаратуғынлығын көрсетиў мүмкин.

Жуўмакластырып айтқанда, Биринши Президентимиз елимизде жаңа демократиялық пукаралық жәмийет қурыў ушын мәнаўий тиклениў хәм раўажланыўдың шешиўши ролин айқын көре отырып:

Бириншиден, мәнаўият кубылысының, мәнис-мазмұнына, жәмийет хәм инсан өмириндеги орнына хәр тәрәппеде илимий анализ жасады, сөйтип мәнаўият ҳаққында миллий философиялық ой-пикирде жаңа бағдарды баслап берди;

Екиншиден, елимиздин рухий - манаўий тиклениў, жаңаланыў хэм раўажланыў концепциясын жаратты манаўият, идеология, ағартыўшылық, тәлим-тәрбия саласындағы алда турған түпкиликли ўазыйпаларды белгилеп берди, оны әмелге асырыўдың хэм илимий изертлеўдин методологиялық принциплерин ислеп шықты;

Үшиншиден, манаўий тиклениў хэм раўажланыў саласындағы бул машқалаларды шешиўге, теориялық концепцияларды реал турмысқа енгизиўге тиккелей өзи басшылық етти.

Фундаменталь басылым болған «Манавият: Ассий тушунчалар изоҳли лўғати» китабында манаўият феномени «Хәзирги заман жәмийетлик ой-пикиринин раўажланыўы биринши рет Президент Ислам Каримов тәрәпинен илимий-философиялық тәрәплинип, теориялық жақтан тийкарлап берилген», деп айрықша атап көрсетилген. Адамзат тарийхы соны көрсетеди, егер, манаўият ҳәр тәрәплеме беккемленип, байып барса, әлбетте, жәмийет табыслы алға илгерилейди, ҳәр қандай қыйыншылықты жеңип, жаңа басқышларға ериседи. Керисинше қай жерде манаўият жарлыланып барса, жәмийетлик раўажланыў сәтсизликке ушырайды, халықтың дағдарыслардан шығыўы қыйынласады. Соның ушын да бир нәрсе анық, уллы шеклерге умтылған халық, мәмлекет өзиниң руўхый күшқуўаты болған күшли манаўиятқа ийе болыўы керек.

Бүгинги күнде Президентимиз Шавкат Мирзиёев басшылығында манаўий-руўхый саладағы жумыслардың мәнис-мазмуны хэм оны әмелге асырыўдың усуллары дәўир талабына сай жаңа басқышқа көтерилмекте. Оның бир қатар пәрманларында хэм ҳәрқыйлы әнжуманларда сөйлеген сөзлеринде бул тараўдағы жаңаша мазмун хэм ўазыйпалар анық-айдын белгилеп берилди. Атап айтқанда, 2017-2011- жылларда Өзбекстан Республикасын раўажлан-дырыўдың бес

тийкарғы Хәрекетлер стратегиясында, Өзбекстан Республикасы Президенти лаўазымына кирисиў салтанатлы мәресимине бағышланған Олий Мажлис палаталарының қоспа мәжлисинде, «Камолот» жаслар жәмийетлик хәрекетиниң IV Қурылтайында, имам кәтиплер менен өткерилген әнжуманда, басқа да ушырасыўларда шығып сөйлеген сөзлеринде манаўий-тәрбиялық ислерди кескин жақсылаўдың кешиктирип болмас ўазыйпалары баян етилди. Бул саланы басқарыўды жетилистириўдин илажлары «Манаўий-ағар-тыўшылық жумыслардың нәтийжелилигин арттырыў хэм саланы раўажландырыўды жаңа басқышқа көтериў ҳаққындағы Президентимиз қарарында айқын көрсетилип берилди. Журтбасшымыз “Тәрбия, тәрбия, тек ғана тәрбия”, “Өз баланды өзиң сақла” деген шақырықларды ортаға қоя отырып, пүткил манаўий-идеологиялық, руўхый-тәрбиялық жумыслардың нәтийжелилигин арттырыў ўазыйпасын қоймақта. Президентимиз Шавкат Мирзиёев Президентлик лаўазымына кирисиўге арналған әнжуманда: -“Жасларымыздың еркин пикирлейтуғын, жоқары интеллектуаллық хэм руўхый потенциалға ийе болып, дүнья жүзи көлеминде өз теңдеслерине ҳәрқандай тараўда бос келмейтуғын инсанлар болып камалға келиўи, бахытлы болыўы ушын мәмлекетимиз хэм жәмийе-тимиздин бар күш-имкантиларын жумсаймыз” [5] – деп айрықша атап көрсетти.

“Перзентлеримиз бизден гөре күшли, билимли, дана хэм, әлбетте, бахытлы болыўы шәрт” деген Биринши Президентимиз ортаға қойған уллы көрсетпени әмелге асырыў хәммеимиздин ўазыйпамыз, оны орынлай отырып, жасларды кәмил инсан етип тәрбияласақ, Биринши журтбасшымыз қадирли Ислам Каримовтың руўхын шад етемиз, оның әдиўли идеяларына садықлығымызды әмелде көрсетемиз.

Әдебиятлар

1. Каримов И.А. Өзбекстанның өзиниң жаңаланыў хэм раўажланыў жолы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993.
2. Каримов И.А. Ғәресизлик хэм руўхыйлық. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
3. Каримов И.А. Өз келешегимизди өз қолымыз бенен қурып атырмыз. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999.
4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008.
5. Мирзиёев Ш.М. Еркин хэм абадан, демократиялық Өзбекстан мәмлекетин мәрт хэм уллы халқымыз бенен бирге қурамыз. / «Еркин Қарақалпақстан», 17-декабрь 2016-жыл.
6. Мирзиёев Ш.М. Нызам үстинлигин хэм инсан мәплерин тәмийинлеў – елимизди раўажландырыўдың хэм халық абданлығының гиреўи. / «Еркин Қарақалпақстан», 8-декабрь 2016-жыл.
7. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бүйича Харақатлар стратегияси тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. / «Халқ сўзи», 8 февраль 2017 йил.
8. Мирзиёев Ш.М. Физикалық хэм руўхый жетик жаслар – ийгиликли мақсетлеримизге жетиўде таянышымыз хэм сүйенишимиз болады. / «Еркин Қарақалпақстан», 4-июль 2017-жыл.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислам Каримов асарларида илгари сурилған «маънавият» категориясининг мохияти ва амалий аҳамияти ёртилған, унинг рухий-тарбиявий сифатлари батафсил таҳлил этилған.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сущность и практическое значение категории «духовность», разработанных в трудах Первого Президента Республики Узбекистан Ислама Каримова, подробно анализируется его духовно-воспитательная ценность.

SUMMARY

The article deals with the essence and practical significance of the category of spirituality, worked out in the books of the first President of the Republic of Uzbekistan Islam Karimov. There has been analysed the spiritual-educational value of this category.

T BIY Y H M TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

ЗАВИСИМОСТЬ ПАРАМЕТРОВ РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ПОЧВАХ ОТ МЕТРОЛОГИИ МЕТОДИКИ АНАЛИЗА

Б.А.Ибрагимов – кандидат технических наук, доцент

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч с злар: параметр, хисоблаш, ким вий элемент, т прок, дисперсия, тахлил, таркиб, нейтронли фаол тахлил, таркалиш, услуб.

Ключевые слова: параметр, рас  т, химический элемент, почва, дисперсия, анализ, состав, нейтронно-активационный анализ, распределение, методика.

Key words: option, calculation, chemical element, soil, dispersion, analysis, composition, neutron activation composition, distribution, methods.

Разработка новых методов анализа с улучшенными параметрами является трудо мким процессом и в соответствии с этим, резко увеличивается стоимость анализа, поэтому перспективным является усовершенствование существующих методик инструментального нейтронно-активационного анализа (ИНАА). Для этого мы попытались изучить функции распределения отдельных элементов и их связь с параметрами методик, с тем, чтобы установить в каких случаях, какие элементы и в каких концентрациях, возможно, определить с хорошей надёжностью.

Обычно закономерности накопления и распределения химических элементов в однотипных пробах в пределах заданного геохимического ландшафта описываются нормальным (гауссовским) или логнормальным (закон Аренса) распределением [1]. В работе [2] показано, что форма гистограмм распределения элементов зависит не только от содержания элемента в однотипных пробах, но и определяется метрологическими характеристиками используемых методик анализа.

Для проверки этого положения мы провели анализ почв двух хлопкосеющих районов Каракалпакии. Было проанализировано 245 проб. Все пробы подвергались мультиэлементному ИНАА. В проанализирован-

ных пробах Hg найден в 104 случаях (42,4 %), Cd – в 91 случае (37,1 %), Br – в 106 случаях (43,3 %), а в остальных пробах встречаемость изучаемых элементов составило 100 % (табл. 1)

Среднеквадратичное отклонение (S_n) и коэффициент вариации (S_w) установили по известному выражению [3]: $(C_i - C)^2$

$$\delta_d = \sqrt{\frac{\sum \varepsilon_i (C_i - C)^2}{n-1}} \quad \text{и} \quad W = \frac{S_n}{C} \cdot 100\%$$

а аналитическую дисперсию по выражению:

$$S \frac{2}{a} = S \frac{2}{PP} + S \frac{2}{B}, \text{ где } S_B \text{ и } S_{PP} \text{ воспроизводимость}$$

и правильность метода ИНАА согласно данных, результаты сведены в табл.1, в которой даны среднеарифметические величины содержаний более 25 химических элементов в почвах, их стандартные отклонения и пределы колебаний.

Таблица 1

Параметры распределения отдельных элементов в почвах Приаралья и их аналитические характеристики.

Элемент	Содержание мг/кг	Аналитическая дисперсия	Пределы колебаний	Суммарная дисперсия распределения	Природная дисперсия	Пределы обнаружения	C_{min}/C_{no}
Na	1,59 %	0,1	0,5-4,8 %	0,2	0,17	0,02	250
Cl	25,3	0,17	220-700	0,28	0,22	6,6	10,5
K	1,6	0,1	1,0=4,8	0,18	0,15	0,22	4,5
So	9,9	0,31	4,0=20,1	0,37	0,2	0,12	200
Cr	42,0	0,18	14,7=90,4	0,38	0,33	3,2	4,6
Mn	320,0	0,17	260=780	0,4	0,36	0,5	520
Fe	2,1%	0,15	1,6=3,3	0,23	0,16	40,0	400
Co	10,0	0,24	5,1=15,7	0,55	0,49	0,03	170
Cu	90,0	0,24	60=192	0,5	0,44	2,6	23
Zn	60,0	0,21	17,5=481,0	0,39	0,33	1,5	12
Rb	73,0	0,21	56=200	0,48	0,43	17,0	3,3
Sr	358,2	0,21	244=600	0,33	0,25	2,0	122
Sb	1,8	0,39	0,33=3,8	0,73	0,48	0,05	6,6
Cs	4,7	0,3	1,8=13,2	0,48	0,37	1,0	2
Ba	500,0	0,13	300=800	0,3	0,27	11,1	27
La	32,3	0,24	29,5=44,4	0,69	0,65	2,0	12,3
Ce	33,6	0,22	11,3=80,0	0,7	0,66	5,0	2,3
Sm	4,3	0,35	2,7=7,7	0,58	0,46	0,08	34
Eu	0,7	0,37	0,11=1,90	0,62	0,5	0,01	11
Hf	4,0	0,43	2=8	-	-	0,25	8
Ta	0,9	0,35	0,4=2,8	-	-	0,03	13
Th	6,0	0,31	1,6=17,8	0,48	0,37	0,13	12
Hg	0,6	0,52	0,007=1,7	0,69	0,45	0,11	0,07
Au	0,0097	0,67	0,0005=0,13	0,8	0,45	0,002	0,25
U	2,0	0,38	0,8=6,2	0,48	0,29	0,5	2

В методическом плане и в плане интерпретации результатов важным является сравнение среднеквадратных отклонений полученных данных. Поэтому в табл. 1 приводятся и аналитические параметры ИНАА почв. Сравнение этой величины с аналитической дисперсией (S_a) показывает, что S_a и S_{II} по абсолютной величине отличаются для элементов, содержания которых выше 10^{-2} % и, по-видимому, характеризуют «точность» используемых методик.

Данный вывод математически подтверждается, а главное, оба параметра являются функциями среднего содержания анализируемых проб.

Прежде, чем делать какие-либо заключения с учетом равенства S_a и S_{II} , рассмотрим гистограммы распределения отдельных элементов в почвах. На рис. 1 (а, б) приводится гистограмма распределения Fe и Hg в почвах хлопкосеющих зон Каракалпакии. Видно, что в случае железа имеет место гауссовское распределение и удовлетворительные параметры методики анализа.

Предел обнаружения Fe составил 40 мг/кг, а минимальное его содержание в почве составило 16410 мг/кг, т.е. в 410 раз больше, чем предел обнаружения.

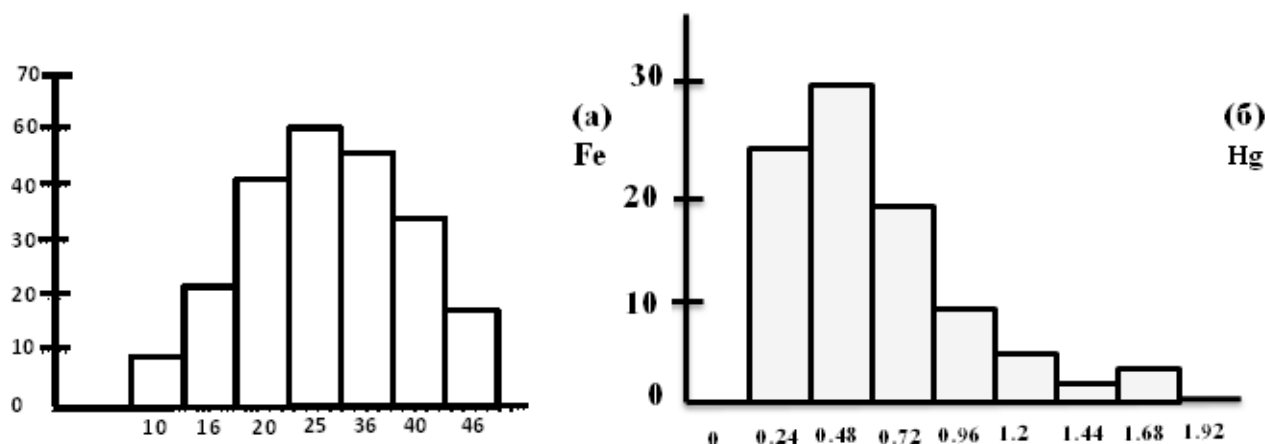

Рис. 1. (а, б) гистограмма распределения Fe и Hg в почвах хлопкосеющих зон Каракалпакии.

Гистограмма распределения ртути является лог-нормальной - трёхвершинной. Предел обнаружения составил 0,10 мг/кг. Минимальное содержание по нашим данным равно 0,007 мг/кг.

Наша методика практически не пригодна для определения Hg при малых содержаниях. Для того, чтобы с большей надёжностью определять ртуть в почвах, необходимо улучшать предел обнаружения в 14 и более раз, что достигается применением методов концентрирования и отделения от мешающих элементов или термохроматографическим разделением [4]. Накопление данных в области малых содержаний и образование первой вершины на гистограмме мы объясняем недостаточной чувствительностью нашей методики (0,1 мг/кг).

Второе (содержание Hg в 6,4 раза выше предела обнаружения) и третья вершины (содержание в 14 раз выше предела обнаружения) в гистограмме связаны с нормальными и аномальными содержаниями Hg в почвах. Последняя вершина является следствием накопления Hg в верхних горизонтах почвы.

Аналогичные гистограммы нами получены и для остальных элементов. Для них достигнуты пределы обнаружения в несколько раз лучше, чем минимальное их содержание в почвах. Приведённые примеры показывают, что при определении отдельных элементов, содержание которых в почвах находится на уровне пределов обнаружения или же ниже их, разброс результатов достигает 60-80 %, что и приводит к искажению гистограмм распределения таких элементов в почвах. В связи с этим, при интерпретации полученных результатов мы рекомендуем в обязательном порядке сравнивать минимальные содержания определяемого элемента с пределом обнаружения по данной методике, если минимальное содержание в 2 раза и более раз выше предела обнаружения, то надёжность

определения аналитического элемента достаточно высока.

Мы получили неожиданные результаты о близости, а порой и равнозначности двух параметров – аналитической и природной дисперсии. При рассмотрении результатов мы вначале и не думали сравнивать эти величины, поскольку, считали, что природная дисперсия всегда больше аналитической и характеризует закономерность распределения данного элемента в данном природном процессе.

Оба параметра являются функцией среднего содержания элемента в исследуемом объекте. Это дает нам основание заключить, что при анализе полученный конкретный результат относится к какому-то «среднему элементу» для «средней пробы» и получен он с привлечением «среднего метода», т.е. при использовании того или иного метода происходит усреднение данных по всевозможным параметрам. Постановка задачи определения того или иного элемента с заданной «точностью» становится проблематично. Ещё трудней становится задача интерпретации геохимических и агрохимических данных на основе среднеквадратичных отклонений результатов от среднего содержания, поскольку этот параметр характеризует только аналитическую дисперсию, а не природную.

В связи с этим, для оценки какого-либо природного процесса более информативными становятся пределы колебаний содержания элемента на данном поле, в данном регионе и т.д.

Обычно, по отношению max/min геохимии оценивают контрастность аномалии и этот параметр в последующей главе мы рекомендуем для оценки агрохимических и экологических состояний почв и других экосистем.

Литература

1. Перельман А.И. Геохимия. - М.: Высшая школа, 1979, -С. 423.

2. Хаматов Ш. Нейтронно-активационный анализ геохимических объектов при поисках золоторудных месторождений и оценке биогеохимической ситуации в Среднеазиатском регионе. Дисс. на соискание уч. степени д.т.н. -М.: 1991, -С.485.

3. Исаев Б. Физиологические и агрохимические основы питания хлопчатника микроэлементами. –Ташкент: «Фан», 1979, -С.259.

4. Саттаров Г., Кист А.А., Хаматов Ш. Применение газовой термохроматографии в радиоактивационном анализе. Радиохимия, 1980, т. 22, № 6, -С. 898-904.

РЕЗЮМЕ

Маколада кичик нейтронли фаол тахлил усули билан пахта экиладиган ерларнинг тупроғи таркибидаги кимёвий элементларнинг тарқалиши ва унинг параметрларини ҳисоблаш баробарида тупроқ таркибининг аналитик дисперсиялари тахлил этилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются методы мультиэлементного инструментального нейтронно-активационного анализа распределения и расчёт его параметров вместе с аналитической дисперсией химических элементов в составе почвы, отведённой для посадки хлопчатника.

SUMMARY

The article deals with the methods of multielementary instrumental neutron-activative analysis of distribution and calculation of its parameters with analytical dispersion of chemical elements in the structure of soil, taken for landing cotton plant.

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI ELLIKQAL'A TUMANI ISHLAB CHIQUARISH SOHALARINING RIVOJLANISHI

A.Iskenderov - katta o'qituvchi

O'Kazbekov - Geografiya o'qitish metodikasi mutaxassisligi talabasi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: "Ellikqal'a oltin tolası" AJ, mehnat resurslari, qishloq xo'jaligi, yengil sanoat.

Ключевые слова: "Ellikqal'a oltin tolası" OA, трудовые ресурсы, сельское хозяйство, лёгкая промышленность.

Key words: "Ellikqal'a oltin tolası" JSC, labor resources, agriculture, light industry.

Ellikqal'a tumani - Qoraqalpog'iston Respublikasining janubiy tumanlari ichida qulay transport-iqtisodiy sharoitiga ega bo'lib, respublikaning iqtisodiy rivojlanishida muhim o'rin tutadi. Tuman 1977-yili tashkil topgan bo'lsa ham uning iqtisodiyot sohalarining rivojlanishi erta davrlardan boshlandi. Ellikqal'a tumanining asosiy sanoat tarmoqlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari hisoblanadi. Og'ir sanoat tarmoqlari ichki imkoniyatlardan kelib chiqib past rivojlangan.

Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek "Har bir tuman va shaharda yirik korxonalar hissasini e'tiborga olmagan holda, soliqa tortish bazasini kengaytirish bo'yicha amaliy chora-tadbirlarni ishlab chiqish hisobidan Qoraqalpog'iston Respublikasi va Toshkent viloyatining barcha tumanlarining subvensiyadan chiqarishni so'zsiz ta'minlash kerak" [1]. Yurtboshimizning bu nutqida kichik mintaqalarni, ya'ni Qoraqalpog'iston Respublikasi barcha tumanlarini iqtisodiy salohiyatini yanada oshirish maqsadida moliyaviy ta'minlash ishlari nazarda tutilgan.

Sanoat iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari singari turli korxonalar va zavodlardan iborat. Tumandagi sanoat korxonalari bugungi kunga kelib, o'zining boshqarish shaklini o'zgartirgan yoki xususiy lashtirilgan. Xususiy lashtirilgan sanoat korxonalari bozor munosabatlarga xos talab va taklif asosida ish olib bormoqda.

Tumanning asosiy sanoat korxonalari qatoriga yengil sanoat, jumladan, "Ellikqal'a oltin tolası" AJ, "Yuniver" QK, oziq-ovqat sanoati, un-krupa sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari mavjud.

Tumanning sanoat kompleksining rivojlanishida Charjov (hozirgi Turkmanobod)-Qo'ng'iro't-Beyneu va Nukus-Miskin-Uchquduq temir yo'llarining ishga tushishi, Buyuk ipak yo'lining tuman hududidan o'tishi tumanning iqtisodiy ko'rsatkichlarida muhim o'rin egallaydi.

Tumanning sanoat tarmoqlarining rivojlanishi asosan qishloq xo'jaligi tarmoqlarining rivojlanishiga bevosita bog'liq. So'nggi yillarda suv resurslarining kamayishi va dehqonchilik tarkibining o'zgarishi sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib kelmoqda.

Quyidagi jadval asosida Ellikqal'a tumanining so'nggi yillardagi sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishning tarkibiy tuzilishi va tarmoqlarining nisbiy ulishi keltirilgan:

Ko'rsatkichlar	2014-yil	2015-yil
Asosiy sanoat korxonalari soni:	93	101
Shulardan nodavlat shakldagi:	93	101
Mahsulot hajmi (qiyosiy bahoda) mln so'm:	86785,1	101521,6
O'tgan yilga nisbatan o'sish(%):	112,2	117,0
Sanoat korxonalarida ishchi xizmatchilari soni (kishi):	658	671
Aholi jon boshiga to'g'ri keladigan XIM (ming so'm)	277,6	329,6
Shahar bo'yicha davlat tasarrufidan chiqqan korxonalar soni hajmi:	-	-

**Jadval Ellikqal'a tuman ijtimoiy-iqtisodiy pasporti asosida tuzilgan*

Chunonchi, tumanning asosiy sanoati hisoblangan yengil va oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish bevosita hozirgi bor imkoniyatlardan yoki tumanning asosiy xomashyo resurslari bilan ta'minlanish darajasiga bog'liq.

Yengil sanoat tuman sanoat kompleksining yetakchi tarmog'i hisoblanadi. Yengil sanoatning asosiy tarmoqlari paxta tozalash, ip kalaba, kiyim tikish bo'lib, ular ichida ishlab chiqariladigan mahsulotlarning hajmi bo'yicha eng asosiy o'rinni paxta tozalash korxonalari egallaydi.

Keyingi vaqtda "Ellikqal'a oltin tola" AJ ning texnik iqtisodiy ko'rsatkichlari ortib bordi. Paxta tolası yetishtirish, chigit ishlab chiqarish ham ko'rsatilgan yillar ichida birmuncha ko'paygan. Lekin paxta tozalash zavodlarida ishlab chiqarish vositalaridan foydalanish, asosan iplarning, paxta tolasining sifati birmuncha past hisoblanadi. Shu sababdan korxona texnologik uskunalash jarayonini yaxshilashni ham talab etadi. Bu esa ishlab chiqarish quvvatlaridan to'liq foydalanishga yo'l ochadi.

Umuman olganda, Ellikqal'a tumanining iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishida sanoat kompleksi past darajada bo'lsa ham uning hozirgi rivojlanish darajasida ko'plab rezervlarning bor ekanligi ma'lum. Og'ir sanoat tar-

moqlari, yirik to'qimachilik korxonalari, yirik qurilish materiallari sanoati korxonalari tuman hududida qurish imkoniyatiga ega.

Ammo, tumanning qishloq xo'jaligiga, asosan dehqonchilikka ixtisoslashgan xo'jaliklarga ega bo'lishiga qaramasdan oziq-ovqat va yengil sanoat tarmoqlarini xomashyo bilan ta'minlash to'liq amalga oshmagan. Shu sababdan tuman sanoat kompleksining rivojlantirish masalalarini tahlil qilganda asosiy e'tiborni xomashyo resurslari bilan to'liq ta'minlanish darajasiga qaratish maqsadga muvofiqdir.

Ellikqal'a tumani Qoraqalpog'iston Respublikasi agrosanoat majmuasining ham muhim tarmog'i hisoblanadi. Tuman iqtisodiyotining eng asosiy tarmog'i qishloq xo'jaligidir.

Tuman xo'jaligining tarmoqlararo tizimida qishloq xo'jaligi, asosan paxtachilik, chorvachilik, meva, poliz ekinlari muhim o'rin egallaydi. Shundan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga, asosan paxtachilik tarmog'ini rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda [3].

Ellikqal'a tumani Qoraqalpog'iston Respublikasida yetishtirilgan paxtaning 10-12% ini yetkazib beradi. Lekin paxtadan olingan mahsulot hosildorlikning o'sishi hisobidan emas, ekin maydonlari ko'payishi hisobidan ko'paygan. Paxtachilikning bunday ekstensiv yo'l bilan rivojlanishining sababi Orol dengizi suvining kamayishi natijasida dengizdan ko'tarilgan tuzli changlar evaziga tuproqning sho'rlanishiga, iqlim sharoitining o'zgarishiga olib kelishidir. Chunki, tuman qishloq xo'jaligini rivojlantirishda yer va suv resurslari muhim omil sanaladi. Sababi, dehqonchilikning barcha turlari asosan sug'orilib ekiladigan ekinlar hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligini sifat tomondan yuqori rivojlantirish uchun qishloq xo'jaligida bor bo'lgan imkoniyatlardan to'la foydalanishning ahamiyati yuqori. Dehqonchilikda paxta, g'alla va boshqa ekin turlarining hosildorligini ko'paytirish talab etadi. Tuman xo'jaliklari so'nggi yillari qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun qishloq xo'jaligi mashinalari, qo'shimcha texnika vositalari, qishloq xo'jaligini boshqarish va yuritish uchun malakali mutaxassislar, kadrlar bilan ta'minlanmoqda. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning hozirgi bosqichida yerning hosildorligini oshirish, agrosanoat tizimini intensiv rivojlantirishda iqtisodiy resurslardan unumli foydalanish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish ahamiyatli tadbirlardan biri hisoblanadi [2].

Shuning uchun tumanda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi o'rta va kichik korxonalarni qurish, tumanning ichki imkoniyatlarini e'tiborga olib, qishloq xo'jaligida ekin strukturasi qayta ko'rib chiqish, poliz va sabzavot, uzumchilik, bog'dorchilikni rivojlantirish hamda tumanda yetarli bog'dorchilik tajribasiga ega aholining va mehnat resurslarining mavjudligini e'tiborga olish lozim.

Bundan tashqari, tuman qishloq xo'jaligida tuproq unumdorligini oshirishda mahalliy o'g'itlardan keng foydalanish, dehqonchilikda almashlab ekishni ilmiy asosda olib borish, shuningdek, yerlarning meliorativ holatini oshirish kabi chora tadbirlarni amalga oshirish lozim. Bu esa tumandagi ortiqcha mehnat resurslarini ish bilan ta'minlanishiga, ya'ni ishsizlik muammosining hal bo'lishiga, bu esa o'z navbatida aholining turmush sharoitining yaxshilanishiga, tuman ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar

1. Prezident Sh.Mirziyoyev Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik-har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. "O'zbekiston" 2017
2. Rizaev K. Рыночная проблема в сельской экономике Каракалпакстана. –Нукус: "Каракалпакстан", 1993.
3. Umarov E. Qaraqalpaqstan geografiyasi. –Нукус: "Bilim", 2015.
4. Ellikqal'a tumani ijtimoiy-iqtisodiy pasporti, 2005, 2008, 2013, 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақоллада Ellikqal'a tumani ishlab chiqarishi tarmoqlari va qishloq xo'jaligi sohalarining hududiy joylashuvi va ayrim yillardagi qiyosiy ko'rsatkichlari keltirilgan. Qishloq xo'jaligi sohalarining rivojlanishidagi masalalar va ularni hal etish yo'llari ko'rsatilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о расположении производственных отраслей промышленности и сельского хозяйства в Элликалинском районе и приводятся сравнительные показатели за несколько лет. Рассматриваются также вопросы развития сельского хозяйства и пути их решения.

SUMMARY

The article is devoted to the study of manufacturing branches of industry and agriculture in Ellikala region and the author shows the comparative indicators in these fields for several years. The author also studies the issues of the development of agriculture and ways of their decision.

УДК 538.958;538 975

THE INFLUENCE OF MICROWAVE RADIATION TO THE ELECTROPHYSICAL CHARACTERISTICS OF AU-TIB_x-GAAS DIODE STRUCTURE

S.G.Kaypnazarov – assistant teacher

Nukus Branch of Tashkent University of Informarion Technologies

Таянч сўзлар: диодли структура, электрофизик характеристика, микро тўлқин нурланиши, деградация механизми, ички механик кучланиш (ИМК), ЖИЧ нурлантириш, Шоттки диодлари, эгрилик радиуси, планар технология, кенгайтириш параметри.

Ключевые слова: диодная структура, электрофизическая характеристика, микроволновые излучения, деградационный механизм, внутреннее механическое напряжение (ВМН), СВЧ излучения, диоды Шоттки, радиус кривизны, планарная технология, параметр уширений.

Key words: diode structure, electro physical characteristics, micro wave radiation, degradational mechanism, internal mechanic stress, JYCh radiation, Schottky diodes, curvature radius, planar technology, broadening parameters.

Increasing the qualities and belief (warrantees) of semiconductor devices is one of the main tasks which have been put in front of the technologies recently. Researching the external effects to the device structures and devices made from Arsenide gallium, gives opportunity to manage

first of all, the researching the degradation mechanism of these devices and their electro physical parameters.

In this work we learn the electro physical features of Au-TiB_x-GaAs diode structure the effect of microwave radiation.

Recently the interest on the microwave effects to the semiconductor materials, device structures and devices has been increased in considerable degree [1,2,3]. And this is connected with the finding the new technologies of researching the degradation mechanisms formed in the results of internal effects of semiconductor devices (temperature, powerful electr and magnet areas, radiation, microwave radiate, etc). One of the reasons of the changes of semiconductor materials and the device parameters made in the base of them internal mechanical stress (IMS), it [3] can not become to the degradation of semiconductor devices in all times as shown in work.

But in spite of the widely researching of relaxation process on crystals and semiconductor devices, (among them TiB_x-n-n^+GaAs barrier structure), the widely written works by scientists like professor U.A.Thkorik, R.V.Konakova and Q.I.Ismaylovs, the relaxation of stimulated IMS by microwave radiating in these words wasn't researched [4,5,6]. So, the purpose of our article consists of learning the relaxation of IMS in the result of short wave effect to Schottky diodes.

In this purpose the flexibility radius R of TiB_x-n-n^+GaAs structure on profilometer-profilographs is measured before and after the short wave effect. The thickness of TiB_x metal is 0,14mlm, this is taken as electron-radiation method. In this structure after measuring every flexibility radius the sphere amount of metallization is measured with the help of X-ray diffractometer on "x'PertPROMRD" diffractometer. Also with using planar technology with the help of photolithographic the volt-ampere characteristic is measured. Profilogrammsare recorded on a film.

After short wave radiation with $f=2,45GHz$ jiyilik and 160W exit power (comparative power $\sim 1,5W/cm^2$) during 1-5sc broadening radius changed 3-4 times than before in different examples. As sown in [3] work the parameters of diode structure were improved.

The changes of TiB_x-n-n^+GaAs Schottky barrier diode structure parameters before and after the JJJ reproducing.

Structure parameters	Radiation time, sc					
	0	10	20	30	40	50
R, m	2.72	4.32	5.43	4.86	8.91	8.89
$\sigma \times 10^9, Pa$	11.70	7.41	5.89	6.58	3.60	3.59
n	1.15	1.1	1.1	1.1	1.1	1.1
ϕ_R, V	0.74	0.78	0.78	0.8	0.8	0.8

The dependence of internal mechanical stress of structure on microwave effect time in example shows that the relaxation processes are the same size. One of the reasons is that real structure has appeared which includes itself the high doped substrate, epitaxial film and its passing film-metal zone and TiB_x zone. This in its turn is explained with multilayered package.

Having researched the effect of microwave radiation to the electro physical characteristic of TiB_x-GaAs diode structure we could get the following results.

1. It's found out that the during 0-20 sc time distance at the microwave radiation TiB_x-GaAs diode structure parameters have improved.

2. The border of hardness to the temperature of TiB_x-GaAs diode structure in the result of microwave is defined.

3. In the result of external effects the change of TiB_x-GaAs diode structure parameters and flexibility radius is defined.

References

1. Bojkov V.G., Kashkan A.A., "Vliyanie krivizni' kontakta metal-poluprovodnik s bar'erom Schottky na pyramuyu voltampernyuyu xarakteristiku" Elektr.texn/ Ser/2/ Poluprovodnikovye pribori'. 1981, №7. P/12-18
2. Thkorik Yu.A., Khazan L.S., Plasticheskaya deformatsiya i dislokatsii nesootvetstviya v geteroepitaksial'ni'x sistemax. -Kiev: «Naukova dumka», 1983. 303- p.
3. Ismailov K.A., Konakova R.V., Tkhorik Yu.A., Khazan L.S. Effekti relaksatsii vnutrenni'x napryazhenij v generatorni'x SVCh diodax pod vliyaniem sil'ni'x elektricheskix poley" Elektron.texn. Ser.2. Poluprovodnikovye pribori'. 1989. №5(202). P. 23-27.
4. Belyaev A.A., Belyaev A.E., Ermolovich I.B., Komirenko S.M., Konakova R.V., Lyapin V.G., Milenin V.V., Solov'ev E.A., Shevelev M.V. Vliyanie sverxvisokochastotnoy obrabotki na elektrofizicheskie xarakteristiki texnicheski vajni'x poluprovodnikov i poverxnostno-bar'erni'x struktur. // JTF. 1998. T.68. Ed.12. 49-53-p.
5. Ismailov K.A., Kamalov A.B., Usenov B.U. Effekti' v GaAs diodni'x strukturax, voznikayushie pod vozdeystviem mikrovolnovogo izlucheniya. Materials of republican conference. –Nukus: 2011.
6. Ismailov K.A., Ismailov B.K., Kaypnazarov S.G. Relaksatsionni'e mexanizmi' v poluprovodnikov'x geterosistemax. Materials of republican conference. Mikroelektronika, nanozarralar fizikasi va texnologiyalari. –Andijon: 2015.

РЕЗИЮМЕ

Au- TiB_x -GaAs диодли структурасига 0-20 с вақт оралиғида микро тўлқин нурлантириши билан таъсир этиш вақтидаги структуранинг параметрларининг яхшиланганлиги аниқланди. Микро тўлқин таъсири натижасида ушбу диодли структуранинг температурага чидамлилиқ соҳалари кўрсатилди. Ушбу ташқи таъсирлардан кейинги юзанинг эрилик радиуси ўзгариши аниқланди.

РЕЗИЮМЕ

Структура диода AU- TiB_x -GaAs определила улучшение параметров структур микроволновых излучений на промежуток времени 0-20 с и времени влияния. В результате воздействия микроволн была показана отраслевая температурная устойчивость данных диодовых структур. Под воздействием этих факторов были определены изменения внешнего радиуса кристаллы.

SUMMARY

It is defined that during the effecting time of microwave radiation to the Au- TiB_x -GaAs diode structure for 0-20sc the structure parameters have improved. In the result of microwave the branchis temperature stability of this diode structure is shown. In the result of these factors the change of external curvature radius has been determined.

UDK 627.83

RESPUBLIKAMIZDÍN ARQA ZONASÍN SUW MENEN TÁMIYINLEWDE «DOSLIQ» KANALÍNÍN ÁHMIYETI

**Q.K.Nazarbekov - úlken oqıtıwshı
K.Allamuratov – Marketing bólimi inspektori**

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: sug' orish, bosh tarmoq, olcham, qayta qurish, loyiha, cho'kindi, tındırǵıch, qurılısh, tartib.

Ключевые слова: ирригация, магистральная сеть, пикет, реконструкция, проект, нанос, отстойник, сооружение, конструкция, режим.

Key words: irrigation, main road, picket, reconstruction, project, alluvium, sump, building, construction, regime.

Oraylıq Aziya regionında jasawshı xalıqlardıń taǵdiri suw menen baylanıslı bolıp esaplanadı. Adamlardıń jasaw jaǵdayın jaratıw hám diyxansılıqtı rawajlandırıw tikkeley jasalma suwǵarıwǵa baylanıslı boldı. Tariyxımızdan kelip shıǵıp Ámiwdáryanıń tómengi jaǵalawlarında biziń eramızǵa shekemgi mın jılıqtıń yarımında suwǵarıw tarmaqları qurıldı. Kóp ásirler burın házirgi bar bolǵan Palwan, Shabat, Xanjab, Qızketken, Nazarxan ham t.b. kanalları qurıldı. Respublikamızdın arqa zonasın suw menen támiyinlewde (burınǵı Qızketken) házirgi Doslıq kanalınıń tutqan ornı oǵada áhmiyetli. Quwanışjarma hám Kegeyli kanallarınıń suw ótkiziw qábiletin hám Shimbay rayonında 15,0 mın gektar jańa jerlerdi ashıw maqsetinde 1919 - jıldan baslap Qızketken kanalında keńeytiriw jumısları júrgizildi. 1926-jılı 10 mınnan aslam diyxanlardın kúshi menen Qızketken kanalınıń qurılısı baslandı. Qızketken kanalınıń sol waqıttaǵı suw ótkiziwshilik uqıplılıǵı 50-60 m³/s. Bul qurılıstın iske túsiriliwi menen Ámiwdáryanıń oń jaǵalawındaǵı jańa egislik jerlerdiń ashılıwına hám kishi kanallardı bir magistrallıq tarmaqqa biriktiriwge mümkinshilik berdi. 1935-jıldın aprel ayında kanal paydalanıwǵa tapsırılıp suwǵarılatuǵın jer maydanı 60,0 mın gektarǵa kóbeydi. Bul Qaraqalpaqstan Respublikasınıń arqa zonaların suw menen támiyinlewshi eń iri kanal esaplanadı [1].

Kanalın uzunlıǵı «Razvilka» ǵa shekem 25,2 km. Bul kanal Nókis qalasın, Kegeyli, Shimbay, Qaraózek hám Nókis rayonlarınıń suwǵarılatuǵın jerleriniń bir bólegin suw menen támiyinleydi. Kanalın 25-kilometrde Kegeyli (160 m³/s), Quwanışjarma (200 m³/s), Kókózek (30 m³/s) kanallarına suw bólistiriw maqsetinde «Razvilka» sorujeniesi qurıldı.

Jer astı suwların jaylasıwı kanaldaǵı suwdın sarıplanıw muǵdarına hám qáddine baylanıslı. Doslıq kanalı jıl dawamında xalıqtı ishımlı suw menen támiyinlew ushın da júdá áhmiyetli rol oynaydı.

1996-2000 - jıllar dawamında paydalanıw qarejetleri esabınan kanalın 96 piketinen 113 piketine shekem kanalın qaptal jiyeklerinde betonlaw jumısları alıp barılǵan, biraq kóp jıllıq paydalanılıw sebepli ayırım orınlarında temir-beton plitalarınıń buzılıwı júzege kelgen. Házirgi waqıtta kanalın basındaǵı suwdın sarıplanıwı (300-350 m³/s).

1973-jılǵa shekem «Doslıq» kanalı arqalı 115 mın gektar jer maydanı suwǵarılıp kelingende bolsa, búgingi kúnde 323mın gektar jer maydanın suwǵarıw imkaniyatına iye. Házirgi waqıtta «Doslıq» kanalı jami 176 mın 576 gektar suwǵarılatuǵın maydanlardı suwǵarıwǵa xızmet qıladı, sonnan 18751 gektar paxta, 18343 gektar ǵalle, 9366 gektar úy aldı tamarqa jerlerin hám 130 mın 116 gektarǵa shamalas basqa awıl xojalıq eginleri bar bolıp, bul maydanlarǵa suw jetkerip beriwde 30 dan aslam suw paydalanıwshılar birlespeleri aymaǵındaǵı 1000 nan aslam fermer xojalıqları hám 22 basqa da suw paydalanıwshılarǵa xızmet kórsetedi [1].

O'zbekstan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 2013-jıl 3-oktyabrdegi «Qaraqalpaqstan Respublikasınıń jáne de sotsial-ekonomikalıq rawajlandırıw hámde xalıqtıń turmıs jaǵdayın asırıw is ilajları haqqında» ǵı 01-02-70-81 sanlı jıynalıstı bayanlamasında belgilengen jumslardıń

orınlanıwın támiyinlew maqsetinde «Doslıq» kanalında rekonstrukciya jumısları proekt tiykarında iri kólemli jumslar ámelge asırıldı.

Ámiwdáryanıń oń jaǵalıǵında yaǵnıy kanalın bas bóliminde, shógindilerden tazalaw jumsların jeńilletiw ushın uzunlıǵı 700 m bolǵan, al har bir kameranıń eni 90 metrden ibarat bolǵan eki kameralı tındırǵıshlar ornatılǵan.

Bul tındırǵıshlar 1979-jılı qurılısı pitpegen halda paydalanıwǵa tapsırılǵan bolıp házirgi kúnde bul tındırǵıshlardan tolıq paydalanılmay kelinmekte. 1981-jıldan keyin bul tındırǵıshlarda tazalaw jumsları júrgizilmegen. Sol sebepli iri shógindilerdiń kanal basındaǵı tazalawshı tındırǵıshlarda irkilip qalınbawı nátiyjesinde «Doslıq» kanalında iri shógindilerdiń irkilip qalıwına sebepti bolmaqta. Sonday-aq bul kanaldan suw alıwshı xojalıqlar aralıq kanallarda da iri shógindilerdiń kóp jıynalıp qalıwı aqıbetinde mólsh-erlengen muǵdardaǵı suwdı alıwına tosqınlıq etedi. Nátiyjede bul hár jılı kanallardı, jap salmalardı tazalap barıwdı hám kóp muǵdardaǵı pul qárejetleriniń sarıplanıwına alıp keledi. Búgan ketetuǵın qárejetlerdi kemeytiriw hám kanallardaǵı normal jaǵdaydı támiyinlep barıw maqsetinde tómendegi birinshi nábettegi ilajlardı ámelge asırıw zárúr:

- kanalın júdá qáwipli bólimlerinde qaytatiklew hám ońlaw jumsların júrgiziw,

- kanallardıń ózi juwıwshı rejimge ótiwi ushın jaǵday jaratıw.

- dáryadan kanallarǵa túsetuǵın shógindilerge qarsı gúresiwe qollanılatuǵın usıllardan keń paydalanıw,

- dáryadan kanalın suwdı irkiwshı soorujenielerine kirer jerdegi jaǵdaydı jaqsılaw,

- dáryadan túsetuǵın shógindilerdi kanallardıń baslı soorujeniesinde tártipke salıw rejimine ótkeriw,

- baslı soorujenieni shógindi uslawshı qurılmalar menen konstrukciyalaw,

- baslı irrigaciya kanallarında shógindilerden tazalawshı dúzilislardan hám hár qıylı usıllardan keń paydalanıw [2:34].

Suwǵarıw kanalların ılaylı shógindilerden qorǵaw úsh baǵdar boyınsha ámelge asırıladi:

1. Turıp qalıwshı hám iri aralaspaytuǵın shógindiler kanallarǵa jiberilmeydi;

2. Mayda aralaspaytuǵın shógindiler suwǵarılatuǵın jerlerge suw arqalı tasıladi;

3. Suwǵarılatuǵın jerlerge suw arqalı tasılıwı mümkün bolmaǵan shógindiler, tındırǵıshta shóktiriledi, al sońınan olar mexanizmler járdeminde yamasa gidravikalıq usıllar menen alıp taslanadı.

Gidromeliorativ tarmaqlardı tazalawdaǵı barlıq shıǵınlar, sonıń ishinde xojalıqlar aralıq suwǵarıw tarmaqların tazalawǵa 50% ke jaqın aqshalay qárejetler hám 90% ke jaqın miynet resursları jumaladı [3:37].

Ishki xojalıq tarmaqlarındaǵı ılaylı iri aralaspaytuǵın shógindilerden qorǵawda eń qolaylı usıl bul ishki xojalıq tındırǵıshlardı qurıw bolıp tabıladi.

Plotinasız (tosıqsız) suw ótkiziliw jaǵdayında kanallardı aralaspaytuǵın iri hám turıp qalıwshı shógindilerden qorǵaw ushın júdá isenimli usıl bul

agımdı baǵdarlawshı sistema jasalma kóldeneń cirkulyaciyaı metod bolıp tabıladı.

Plotinalı (tosıqlı) suw ótkiziliw jaǵdayında irkilip

qalıwshı shóǵındiler onıń planında jasalma dúzetiw kiritiw jolı menen agım kese-kесiminde cirkulyaciyanı payda etiw arqalı kanalǵa jiberilmeydi.

Adebiyatlar

1. Сборник «Водное хозяйство Республики Каракалпакстан». –Ташкент: 2004.
2. Байманов К.И., Назарбеков К.К. Проблемы борьбы с наносами на ирригационных каналах Каракалпакстана. –Нукус: Вестник ККО АНРУз, 2006. №4, -С. 34-36.
3. Байманов К.И. О транспортирующей (взвешивающей) способности потока в ирригационных каналах. //Мелиорация и водное хозяйство. -М.: 1989 №11. –С. 37-39.

REZYUME

Maqolada Respublikamiz hududidagi asosiy sug'orish tarmoqlaridan biri bo'lgan «Do'stlik» kanalida ko'p yillar davomida olib borilgan ishlar va bu kanalning shimoliy tumanlarni suv bilan ta'minlashdagi ahamiyati, shuningdek, bu kanalning normal suv o'tkazuvchanligini ta'minlash uchun olib borilishi zarur bo'lgan ishlar haqida so'z boradi.

РЕЗЮМЕ

В статье описываются необходимые работы, которые должны проводиться для обеспечения состояния водопроводимости одного из основных магистральных сетей канала «Дустлик», значение водоснабжения южных районов данного канала и работы, проведенные на протяжении многих лет в окрестностях республики.

SUMMARY

The article is devoted to the works which are necessary to do in order to provide the state of water passing capacity of the "Dustlik" channel, the importance of water supply of the south regions of this channel and works done for many years on the territory of the republic.

METALL HALQANING MAGNIT MAYDONDA TUSHISHI MASALASI

B.Yavidov – *fizika-matematika fanlari doktori*

Sh.Esemuratova, Sh.Madirimova, D.Ro'zimatov – *fizika va astronomiya o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi talabalari*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: metall halqa, og'irlik maydoni, magnit maydon, elektromagnit induksiya, induksion tok, magnit momenti.

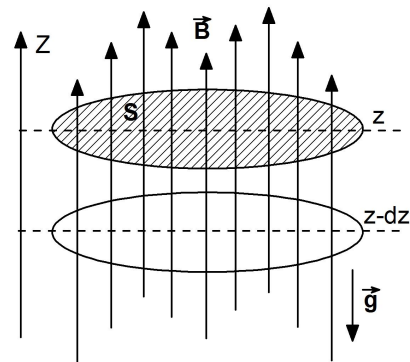
Ключевые слова: металлический диск, поле тяготения, магнитное поле, электромагнитная индукция, индукционный ток, магнитный момент.

Key words: metallic disk, gravitational field, magnetic field, electromagnetic induction, induction current, magnetic moment.

Elektr va magnetizm bo'limi umumiy fizika kursining asosiy bo'g'inlaridan biri hisoblanadi. Kurs davomida o'quvchi studentlar nazariy bilimlar olib, amaliy mashg'ulotlarda masalalar yechish metodikasi ko'nikmalariga ega bo'lishadi. Zaryadlar va toklar hosil qilgan maydonlar, ularning ta'sirlashishi va muvozanat shartlari, elektromagnit jarayonlarda energiya almashinuvi kabi jarayonlarga oid masalalar, elektr va magnetizm bo'limida qaraladigan masalalar jumlasiga kiradi. Bu bo'limda, fizikaning boshqa bo'limlaridagi kabi, standart masalalar bilan bir qatorda nostandart masalalar, shu bilan birga yechilishi qiyin masalalar ham uchrab turadi. Zaryadlar va toklarning tashqi elektr va magnit maydonlaridagi harakati masalasi standart masalalar turkumiga mansub bo'lsa, elektr va magnit maydon bilan bir qatorda boshqacha tabiatga ega tashqi maydonlarning ham masala shartlariga kiritilishi masalani murakkablashtirishi va uni nostandart va yechilishi qiyin masalalar turkumiga kiritishi mumkin. Bunday holda zaryad va tok bir vaqtning o'zida bir nechta maydon ta'siriga tushishi va bundan kelib chiqadigan oqibatlarni inobatga olish dardkor. Ana shunday masalalarning biri sifatida metall halqaning tushishi masalasini [1:134] quyida qaraymiz. Aynan shu masalani tanlashimiz va qarashimizning ham asosiy sababi yuqorida ta'kidlanganidek, bu masalada metall halqa bir vaqtning o'zida tabiatlari turlicha bo'lgan, magnit va gravitatsion (og'irlik), maydonlar ta'siriga tushishidir. Quyida biz shu masala yechilishi metodikasini [2:236] ga muvofiq bayon etib, bu bilan shunga o'xshash masalalar yechilishida qanday usullar qo'llanilishi dardkorligi haqida fikr yuritamiz.

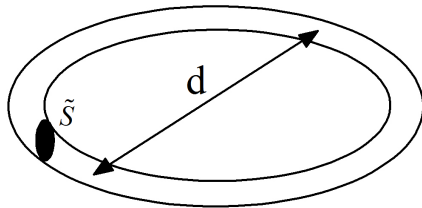
Masala. Ingichka simdan yasalgan d diametrli metall halqa juda katta balandlikdan tik (vertikal) magnit maydonida tushmoqda. Agar magnit maydon induksiyasining balandlik bo'yicha o'zgarishi $B = B_0(1 + \alpha \cdot z)$ bilan berilsa (B_0 va α - biror doimiylar), halqaning muvozanatlashgan tushish tezligi topilsin [1:134].

Masala tahlili: Masala shartida halqa juda katta balandlikdan tushishi alohida ta'kidlanganligiga e'tibor berishimiz lozim. Bu bilan halqa tushishining boshlang'iz davrlaridagi o'tish jarayonlar tugab, halqa muvozanatli ya'ni o'zgarmas tezlik bilan tushayotgani aytilgan. O'zgarmas tezlik bilan tushish esa halqaga ta'sir etuvchi kuchlar o'zaro muvozanatlashganida ro'y beradi. Halqani Yerga tortuvchi og'irlik kuchi pastga yo'nalgan, demak uni muvozanatlovchi kuch yuqoriga yo'nalgan bo'lishi lozim. Ana shu kuchning vujudga kelishini qarab chiqamiz. 1-rasmda halqaning ikkala vaziyati aks ettirilgan. Yuqoridagi vaziyatdan pastki vaziyatga o'tishda halqa tekisligi (shrixtlangan maydon yuzasi) ni kesib o'tuvchi magnit maydoni induksiyasi oqimi kamayadi. Buning asosiy sababi balandlik kamayishi bilan, magnit maydoni induksiyasi $B = B_0(1 + \alpha \cdot z)$ formulaga binoan kamayadi. Magnit oqimining o'zgarishi esa, metall halqada induksion Elektr yurituvchi kuch (EYuK) ni vujudga keltiradi. Induksion EYuK, o'z navbatida, metall halqada induksion elektr tokini hosil qiladi. Halqadagi doiraviy tokli kontur o'z magnit momentiga ega bo'ladi. Tik (vertikal) yo'nalgan magnit maydon tokli halqaga yuqoriga yo'nalgan kuch

1-rasm. Metall halqaning og'irlik va magnit maydonida tushishi.

bilan ta'sir qiladi. Halqaning muvozanatli tushish sharti ham halqani Yerga tortuvchi og'irlik kuchi va magnit maydon tomonidan tokli halqaga ta'sir etuvchi kuchlar tengligi bilan aniqlanadi. Halqa tezligi aynan shu tehlidan topilishi kerak.

2-rasm. Metall halqaning massasi va elektr qarshiligini hisoblashga doir.

Masalani yechishga doir qonunlar va formulalar: Birinchi navbatda halqani Yerga tortuvchi og'irlik kuchi formulasini topish lozim. Buning uchun halqa yasalgan metallning zichligi va uning chiziqli o'lchamlarini bilishimiz shart. Masala shartida bu miqdorlar haqida yozilmagan. Ammo, biz ularni kiritib, oraliq natijalar olishimiz mumkin. Natijaviy formulada ulardan xolos bo'lamiz. Magnit maydoni induksiya oqimining o'zgarishi natijasida vujudga keluvchi EYuK ni Faradeyning elektromagnit induksiya qonuni va formulasidan foydalanamiz. Kiritishimiz lozim bo'lgan yana bir miqdor bu halqa simining solishtirma elektr qarshiligidir. Solishtirma qarshilik halqada qanday miqdorda induksion tok kuchi vujudga kelishini aniqlaydi. Tok kuchini topish uchun Om qonuni formulasidan foydalanamiz. Tokli halqaning magnit momenti aniqlangandan keyin, unga magnit maydon tomonidan ta'sir etuvchi kuch ham aniqlanishi va halqaga ta'sir etuvchi og'irlik kuchi bilan tenglashtirilib halqaning tushish tezligi topilishi kerak.

Yechilishi: Halqaning massasi m , u ishlangan modda zichligi $\tilde{\rho}$ va simning ko'ndalang kesimi yuzasi maydoni $\tilde{S}$ bo'lsin. U holda halqa simning uzunligi $l = \pi d$, hajmi $V = \tilde{S}\pi d$ va massasi $m = \tilde{\rho}V = \tilde{\rho}\tilde{S}l = \tilde{\rho}\tilde{S}\pi d$ bilan beriladi. Halqani Yerga tortuvchi og'irlik kuchi esa $F_g = mg = \tilde{\rho}\tilde{S}\pi dg$

formula bilan ifodalanadi. Yuqorida og'irlik kuchini muvozanatlashtiruvchi kuch – tik yo'nalgan magnit maydonining halqada vujudga kelgan induksion doiraviy tok magnit momentiga ta'sir etuvchi kuch ekanligini ta'kidlab o'tgan edik. Bu kuch, albatta, yuqoriga yo'nalgan. Halqa tekisligi yuzasi $S = \pi d^2 / 4$ ni kesib o'tuvchi magnit maydoni induksiya $B(z)$ oqimi halqa pastga tushishi bilan o'zgaradi

$$\Phi(z) = B(z) \cdot S = B_0(1 + \alpha \cdot z) \cdot \frac{\pi d^2}{4}.$$

Magnit oqimining o'zgarishgi halqa simida elektromagnit induksiya hodisasi tufayli EYuK E_i ni vujudga keltiradi. Ta'rifga binoan:

$$E_i = -\frac{d\Phi(z)}{dt} = -B_0 \cdot \frac{\pi d^2}{4} \cdot \frac{d(1 + \alpha \cdot z)}{dt} = B_0 \cdot \frac{\pi d^2}{4} \cdot \alpha \cdot \left(-\frac{dz}{dt}\right)$$

1-rasmdan ko'rinib turganidek

$$-\frac{dz}{dt}$$

nisbat halqaning tushish tezligiga teng ya'ni

$$-\frac{dz}{dt} = v.$$

U holda,

$$E_i = B_0 \cdot \frac{\pi d^2}{4} \cdot \alpha v.$$

Induksion EYuK halqa induksion elektr tokini hosil qiladi. Induksion tok kuchi Om qonuniga binoan

$$I_i = \frac{E_i}{R}.$$

formuladan topiladi. Bu yerda R – halqa simining elektr qarshiligi. Agar halqa simi moddasining solishtirma elektr qarshiligi ρ bo'lsa, elektr qarshilikni

$$R = \rho \frac{l}{\tilde{S}} = \rho \frac{\pi d}{\tilde{S}}$$

kabi formula bilan ifodalash mumkin. U holda induksion tok kuchi uchun quyidagi formulani qo'lga kiritamiz:

$$I_i = B_0 \cdot \frac{\pi d^2}{4} \cdot \alpha v \cdot \frac{\tilde{S}}{\rho \pi d} = \frac{\alpha v d \tilde{S} B_0}{4 \rho}$$

Halqada induksion tok bilan halqaning magnit momenti ham paydo bo'ladi. Vujudga kelgan magnit moment quyidagicha aniqlanadi:

$$p_m = I_i \frac{\pi d^2}{4} = \frac{\alpha \pi v d^3 \tilde{S} B_0}{16 \rho}.$$

Magnit maydon tomonidan doiraviy tokli konturga ta'sir etuvchi kuch esa

$$F_m = p_m \frac{\partial B(z)}{\partial z} = \frac{\alpha \pi v d^3 \tilde{S} B_0}{16 \rho} \cdot \alpha B_0 = \frac{\alpha^2 \pi v d^3 \tilde{S} B_0^2}{16 \rho}$$

ga teng bo'ladi. Halqaga ta'sir etuvchi og'irlik kuchini va magnit maydon tomonidan tokli halqaga ta'sir etuvchi kuchlarni tenglashtiramiz

$$F_g = F_m \text{ yoki } \tilde{\rho} \tilde{S} \pi dg = \frac{\alpha^2 \pi v d^3 \tilde{S} B_0^2}{16 \rho}$$

va halqaning tushish tezligini topamiz:

$$v = \frac{16 g \rho \tilde{\rho}}{\alpha^2 d^2 B_0^2}.$$

Javob: $v = 16 g \rho \tilde{\rho} / \alpha^2 d^2 B_0^2$.

Tezlik formulasidan halqaning tushish tezligi erkin tushish tezlanishiga, sim moddasining zichligi va solishtirma elektr qarshiliklariga to'g'ri proporsional, halqa diametri kvadrati va magnit maydoni induksiya oqimining kvadratlarga teskari proporsional ekanligini ko'ramiz.

Yuqorida qaralgan masalada elektr va magnetizm bo'limiga oid masalalar ichida murakkab masala hisoblanib, unda fizikaning turli bo'limlariga oid bilimlar va formulalar ishlatilishi bilan e'tiborga loyiq. Jumladan, kinematika bo'limidan tezlik, dinamika bo'limidan kuch

va kuchlar muvozanati (Nyutonning 3- qonuni), elektr bo'limidan tok, tok kuchi, Om qonuni va elektr qarshilik hamda magnetizm bo'limidan elektromagnit induksiya, induksion EYuK va tok kabi fizikaviy miqdorlar va hodisalar masala yechilishida ishtirok etadilar.

Fikrimizcha, fizikaviy masalalar, nafaqat elektr va

magnetizm bo'limiga oid, balki fizikaning boshqa bo'limlariga ham oid masalalar, yuqoridagi tartib va metodika bo'yicha yechilsa va o'quvchilarga tushuntirilsa, o'quvchilarning mavzu va unga doir masalalar yechilishi usullarini oson o'zlashtirilishiga erishish mumkin.

Adabiyotlar

1. Сборник задач по курсу общей физики. Под редакцией М.С.Цедрика. –Москва: «Просвещение», 1989. –С. 134.
2. Новодворская Е.М. Методика проведения упражнений по физике. –Москва: «Высшая школа», 1970, –С. 336.

REZYUME

Maqolada ingichka metall halqaning magnit maydonga tushishi masalasi qarang. Magnit maydoni induksiyasi balandlik ortishi bilan ortadi, yo'nalishi esa erkin tushish tezlanishi yo'nalishiga qarama-qarshi yo'nalgan. Halqaning muvozanatlashgan tushish tezligini topish metodikasi keltirilgan. Masalani yechishda ishlatilgan metodika umumiy tavsifga ega va harakatdagi zaryadlar va toklarga oid masalalar yechilishida ham qo'llanilishi mumkin.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается задача о падении тонкого металлического кольца в магнитном поле. Индукция магнитного поля растёт с ростом высоты, а её направление противоположно направлению ускорения свободного падения. Приводится методика нахождения установившейся скорости падения кольца. Методика, использованная при решении задачи имеет общий характер и может быть использована при решении задач, связанных с движением зарядов и токов.

SUMMARY

In the article a task about falling of thin metallic wire in magnetic field is considered. Induction of the magnetic field grows together with the growth of with the height, while its direction is contrary to the direction of free fall acceleration. The author describes the method of finding of falling steady speed of the wire. The method used in solving the task has a universal character and can be used in solving the tasks connected with the movement of charges and currents.

Biologiya. Zoologiya

АНОПЛОЦЕФАЛИДОЗЫ (ANOPLOCEPHALODOSES) ЛОШАДЕЙ В УЗБЕКИСТАНЕ

Б.Алламуратов – доктор биологических наук, профессор

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

З.Алламуратова - ассистент преподаватель

А.А.Урымбетов - ассистент преподаватель

Нукусский филиал Ташкентского государственного аграрного университета

Таянч сўзлар: йилки анаплогоцефалидозлари, Anoplocephalidae оиласи, эшак ва қачирлар кузғотувчилари, диагноз ва даволаш.

Ключевые слова: аноплоцефалидозы лошадей, семейство Anoplocephalidae гельминтозам, ослы и мулы, возбудители, диагноз и лечение.

Key words: anoplocephalodoses of horses, family of Anoplocephalidae helminthes, donkeys and mules, activators, the diagnosis and treatment.

Эффективность проводимых мероприятий, направленных на борьбу с гельминтозами лошадей, в определённой степени, связана с глубоким и всесторонним изучением гельминтофауны, эпизоотологии, патогенеза, терапии и профилактики инвазионных болезней лошадей. В настоящее время эти вопросы в условиях Узбекистана изучены недостаточно [4]. В этой связи изучение видового разнообразия паразитических червей в различных климатогеографических регионах Узбекистана представляет теоретический и практический интерес.

Сбор материала осуществляли в 2014-2015 гг. на территории Республики Каракалпакстан и Ташкентской, Джизакской, Кашкадарьинской областей. Гельминтофауну непарнокопытных изучали при гельминтологическом вскрытии 12 лошадей и 19 ослов из разных природно-климатических зон Узбекистана.

Видовую принадлежность собранных гельминтов определяли в лаборатории Общей паразитологии Института генофонда растительного и животного мира АН РУз. Гельминтокапрологическими (овоскопия и лярвоскопия) методами обследовали 237 проб (129 лошадей и 108 ослов) в различные сезоны года. (Э.Б.Шакарбоев и другие)

Аноплоцефалидоз-гельминтозой лошадей, ослов и мулов чаще болеют жеребята. Взрослые лошади болеют редко. Проявляется болезнь летом и осенью и характеризуется приступами колик, нервными эпилептическими припадками, поносом, анемией, высокой температурой, нередко со смертельным исходом. За-

болевание вызывается цестодами вида Anoplocephala magna, Anoplocephala perfoliata и реже- Paranoplocephala magna семейства Anoplocephalidae. Представители последних двух видов менее вирулентные и вызываемая ими патология мало изучена. По принадлежности к одному семейству Anoplocephalidae все болезни, вызываемые гельминтами трёх видов, называются аноплоцефалидозами лошадей.

Аноплоцефалидозы распространены повсеместно. Anoplocephala magna встречается почти у всех жеребят-сосунов в коневодческих хозяйствах страны летом и осенью, вызывая отставание в росте и развитии, а при интенсивной инвазии - падеж. Anoplocephala perfoliata встречаются у 85-90% молодняка-жеребят 2-3 летнего возраста и реже у взрослых лошадей.

Возбудители. Anoplocephala magna, длина около 520 мм, ширина до 25 мм. Anoplocephala perfoliata-длина 25-70 мм, ширина 8-14 мм, по форме и размеру напоминает семена тыквы или огурца.

Цикл развития. Поражённые аноплоцефалидами животные выделяют с фекалиями во внешнюю среду яйца и зрелые членики паразита. Последние во внешней среде разрушаются, высвобождая яйца аноплоцефалид. В тёплое время года на пастбище яйца заглатывают почвенные орибатидные клещи, относящиеся к семействам Ceratozeidae, Notospididae, Liacaridae, Carabodidae. В теле клещей при наружной температуре воздуха 18-20 градус через 145-150 дней развиваются цистицеркоиды. Животные заражаются аноплоцефалидами при заглатывании с травой кле-

щей с цистицеркоидами, которые в кишечнике через 1-2 месяца достигают половозрелой стадии. *A. magna* и *A. perfoliata* живут в кишечнике жеребят 3-5 месяцев (П.А.Величкин), стареют и самопроизвольно вместе с каловыми массами выбрасываются из кишечника.

Эпизоотология. Аноפלосцефалидоз проявляется летом и осенью в зависимости от возраста лошадей и условий их содержания. *A. magna* паразитирует преимущественно у жеребят текущего года рождения и очень редко у лошадей старшего возраста, ослабленных хроническими болезнями и плохим кормлением. *A. perfoliata* встречается у 85-90 % жеребят 1-3 летнего возраста и у 10-15% взрослых лошадей. Источником заражения лошадей анаплосцефалидами служат больные животные и носители инвазии, выделяющие с фекалиями членики и яйца паразитов.

Патогенез. При аноפלосцефалидозах лошадей мало изучен и по видимому, аналогичен таковому при мониезиозах жвачных. Патогенное воздействие *A. magna* на жеребят-сосунов и отъемышей находится в прямой зависимости от интенсивности инвазии и устойчивости к ней жеребят. Воздействуя на слизистую оболочку кишечника, аноפלосцефалиды вызывают аллергическое воспаление ее, нарушая моторную и секреторную функции. Паразиты изменяют химический состав хима, делая его токсичным, что ведет к истощению, развитию у жеребят поноса и нервных явлений типа эпилепсии или угнетения.

Симптоматика. У большинства лошадей, зараженных аноפלосцефалидами, болезнь протекает бессимптомно.

Патологоанатомические изменения. Трупы жеребят, павших от аноפלосцефалидоза, истощены или низкой упитанности. Слизистая оболочка тощей кишки катаральной воспалена, набухшая, с очаговыми покраснениями, обильно покрыта слизью.

Диагноз. У жеребят-сосунов и отъемышей аноפלосцефалидоз диагностируют по клиническим признакам с учетом эпизоотологических данных (сезонность) и результатов гельминтокопрологического исследования на яйца паразита методом Фюллеборна.

Лечение. Рекомендуется применять фенасал и экстракт мужского папоротника. Фенасал скармливают больным с зерном, комбикормом индивидуально или групповым методом в дозе 0,1 г/кг веса животного в день, 2 дня подряд. Препарат плохо растворим в воде,

и поэтому порошок фенасала смешивают с 1-2 кг увлажненных концентратов на голову и скармливают лошадям после 5-6 часовой голодной. Слабительное не применяют.

Профилактика и меры борьбы. В коневодческих хозяйствах надежной мерой профилактики является пастба лошадей на искусственных культурных пастбищах. В связи с доброкачественным течением аноפלосцефалидоза у жеребят старшего возраста можно практиковать зимнюю и ранневесеннюю выжеребу. В неблагополучных хозяйствах исключать на два года из выпасооборота пастбища, используемые маточными табунами и производить преимагинальные дегельминтизации в июле-августе.

При установлении заболевания жеребят аноפלосцефалидозом необходимо провести поголовную дегельминтизацию фенасалом или экстрактом мужского папоротника и перегнать неблагополучные группы на свежие естественные или искусственные пастбища.

Таким образом, исследование гельминтофауны непарнокопытных Узбекистана нельзя признать исчерпанным. Это предполагает проведение комплексных исследований паразитических червей названных групп животных на всей территории в контексте современного экологического фона.

Закключение: 1. Анаплосцефалидозы – это болезнь лошадей, которая вызывается *цестодами magna*, *Anoplocephala perfoliata*.

2. Заражение наиболее часто происходит с жеребятами.

3. Симптомами заражения у животных большинства лошадей, зараженных аноפלосцефалидами, болезнь протекает бессимптомно

4. Диагноз на основании нахождения в фекалиях яиц анаплосцефалидозы по методу Фюллеборна.

5. Для лечения препарат плохо растворим в воде, и поэтому порошок фенасала смешивают с 1-2 кг увлажненных концентратов на голову и скармливают лошадям после 5-6 часовой голодной.

6. Хозяйства проводят профилактические дегельминтизации жеребят текущего года рождения - первый раз в хозяйствах исключают на два года из выпаса оборота пастбища, используемые маточными табунами и производят преимагинальные дегельминтизации в июле-августе.

Литература

1. Абдуладзе К. И., Демидов Н. В. и др. Паразитология и инвазионные болезни сельскохозяйственных животных. -М.: Агропромиздат, 1990.
2. Гиляров М.С. Место паразитоценологических исследований в биоценологии. // Итоги и перспективы исследований по паразитоценологии в СССР. -Москва: 1978. -С. 3-5
3. Кулмаматов Э.Н., Исакова Д.Т., Азимов Д.А. Гельминты позвоночных горных экосистем Узбекистана (протостронгиллы). -Ташкент: «Фан», 1994. -С. 152.
4. Капустин В.Ф. Атлас гельминтозов сельскохозяйственных животных. -М.: Сельхозиздат, 1953.
5. Кулмаматов Э.Н., Исакова Д.Т., Азимов Д.А. Гельминты позвоночных горных экосистем Узбекистана (протостронгиллы). -Ташкент: «Фан», 1994. -С. 152.
6. Кучбояев А.Э. Эколого-таксономическая характеристика нематод рода *Dictyocaulus* – паразитов полорогих Центральной Азии: Автореф. дисс. ... канд.биол.наук. -Ташкент: 1996. -С. 22.

РЕЗЮМЕ

Маколада анаплосцефалидоз деб номланувчи уч хил гельминтларнинг отларда баъзи касалликларни келтириб чиқариши масалалари қаралган. *Anoplocephala* оиласига мансуб гельминтларга эшаклар ва қачирлар анча мойил бўлади, булар: (*Anoplocephala magna*), (*Anoplocephala perfoliata*) ва (*Paranoplocephala magna*) кабилардир. Улар турли касалликларни келтириб чиқаради. Отларда бу касалликлар ингичка ичак шилимшиқ қобиғида яллиғланиш, кизариш, шишларнинг пайдо бўлиши билан кузатилади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы заболевания лошадей вызываемые гельминтами трёх видов которые называются аноפלосцефалидозами лошадей. Семейству *Anoplocephalidae* гельминтозам восприимчивы ослы и мулы. Тремя видами являются (*Anoplocephala magna*), (*Anoplocephala perfoliata*) и озрок (*Paranoplocephala magna*) семейства *Anoplocephalidae*. Болезнь вызывается цестодами. Слизистая оболочка тонкой кишки катаральной воспалена, набухшая, с очаговыми покраснениями и обильно покрыта слизью лошадей.

SUMMARY

The article deals with the horses' disease caused by helminthes of three kinds that are called *Anaplocephalidos* of horses. Donkeys and mules are susceptible to the family of *Anoplocephalidae* helminths. Three kinds of the family *Anoplocephalidae* are (*Anoplo-*

cephala magna), (Anoplocephala perfoliata) and rarely - (Paranoplocephala magna). The mucous membrane of a lean gut bluetongue is inflamed, bulked up, with centre reddening and it is plentifully covered by slime of horses.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ШАРҰАШЫЛЫҚТЫ РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ ХӘМ ӨНИМ САПАСЫН ЖАҚСЫЛАҰ

Т.Қ.Наўрызov – ассистент оқытушы

Ташикент мәмлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: ем-хашак, регион, агроклимат, силос, сенаж, дағал ұтлар.

Ключевые слова: корма, регион, агроклимат, силос, сенаж, грубые корма.

Key words: dips, the region, agro area, silos, haylage, roughage.

Хәзирги күнде шарұашылық өнімлерин жетистириўди көбейтиў ушын азықлық от-жемлик егинлерден жоқары өнім алып өзине түсер бахасын арзанлатыў жеке меншик есабындағы фермер хожалықларының баслы мақсети.

Бирлескен Миллетлер Шөлкеминиң азық аўкат бойынша бағдарламасы мағлыұматлары бойынша, медициналық көз қарастан ҳәр бир адам организмине 1 жыл даўамында 90,9 кг нан хәм нан өнімлери, 46,1 кг гөш, 10,1 балық, 135,6 кг сүт, 99,7 кг палыз өнімлери 19,5 кг палыз, 50,4 картошка, 58,3 кг мийўе, 13,9 кг жүзим, 6,3 кг май хәм т.б талап етиледи.

Қарақалпақстан жағдайында халықтың жан басына жоқарыда көрсетилген аўыл хожалығы өнімлерин жеткерип бериў ушын регион агроклимат шараятларына бейимлескен нәсилли жоқары өнімдарлы шарұа малларын жетистириў, халыққа белип берилген тамарка жерлеринен өнімли пайдаланыў хәм бизиң климатқа ийкемлескен қарамал пародаларын (гөшке, сүтке бағдарланған) бағыў талап етиледи [1:39].

Шарұашылықты раўажландырыў бойынша Өзбекстан Республикасы Президентиниң 2006 - жыл 23-марттағы ПК-308 санлы «Жеке жәрдемши хәм фермер хожалықларында шарұа малларын көбейтиўди хошаметлеў ис илажлары хаққындағы» Пәрманының қабылланыўы хәм 2008 - жылы 21 апрелдеги ПК-842-санлы «Жеке жәрдемши хәм фермер хожалықларында шарұа малларының бас санын көбейттириў хәм күшли азықлық затлар менен тәмийинлеў, гөш сүт өнімлерин ислеп шығарыў хәм қайта ислеў хаққындағы» Пәрманы қабыл етилди. Усы Пәрманларға тийкарланып халықтың шарұашылық өнімлерине болған талабын қанаатландырыў мақсетинде республикамызда қарамаллардың санын көбейтиў, олардан алынуатуғын шарұа өнімлерин жетистириў хәм қайта ислеў жумыслары жеделлик пенен алып барылыўы талап етиледи.

Шарұашылықты буннан былай фермер хожалықларында раўажландырыў мақсетинде төмендеги жумыслар алып барылыўы тийис:

- Фермер хәм жеке жәрдемши хожалықларында маллар ушын беккем от-шөп базасын жаратыў. Буның ушын от-жемлик егинлерди егиў хәм жоқары зурәт жетистириў, ири от-шөпти майдалап, концентрат жемлерди араластырып, парлап жарма қылып бериўди жолға қойыў. Баланслы рацион тийкарында малдың жынысына, жасына, тири салмағына хәм өнімдарлығына қарай азықландырыўды нәзерде тутылыўы керек.

- Нәсилшилик жумысларын буннан былайда раўажландырыў ушын жасалма урықландырыўды кеңнен ен жайдырыў, нәсилдар бұғалар

урығы менен өзимиздиң жергиликли малларды ҳасылландырыў мақсетке муўапық. Сырт еллерден алып келинген нәсилли малларды саклаў хәм бағыўды дурыс жолға қойыў, зооветеринария сервис пунктлеринен жетерли дәрежеде пайдаланыў, олардан төл алыў, рационал бағыў, жынысый жетилисиў дәўиринде оларды өз бағдарындағы нәсилли бұғалар урығы менен урықландырыў керек.

- Фермер хәм жеке меншик хожалықларын зооветеринариялық сервислерден пайдаланыўды еледе жетилистириў, зооветеринария кәнигелердиң билимин жетилистириў мақсетинде оларға кәнигелик оқыў курсларын шөлкемlestириў тийис [4:31].

Шарұашылықты раўажландырыў ушын хожалықларды кәнигелестериўге итибарды күшейтиў, пән жетискенликлери хәм алдағы тәжрийбелерди ислеп шығарыўға енгизиў, шарұа малларының бас санларын көбейтиў, нәсалин жақсылаў, өнімдарлы падаларды пайда етиў, шарұашылық хызметкерлериниң материаллық, мораллық хәм мәдений тәмийинлениўин иске асырыў керек.

Хәзирги ўақытта шарұашылықты жоқары дәрежеге көтериў илажларынан бири болып есапланған азықлық затлар дерегин беккемлеў илажларын әмелге асырыў мақсетке муўапық. Буның ушын көбинесе табиғый отлақлы жайлаўлар хәм пишензарлықлардан өнімли пайдаланыў, көк жоңышқа уны, силос, сенаж, ири отшөплер, тамыр жемисли азықлар жыйнаўға айрықша итибар бериў талап етиледи. Буннан тысқары, азықлық егинлердиң ҳасылдарлығын хәм олардың тойымлылығын жоқарылатыўға ерисиў, хәр қыйлы тойындырылған комбикорма, премикс ислеп шығарыўды арттырыў от-жем хәм рационлардың тойымлылығын жоқарылатыў мақсетинде қолланылатуғын аминокислоталар, биологик актив араласпалар, антибиотиклер, микробиологик синтезлер процесинде алынған биологик азықлар хәм рационның минераллық курамын тойындырыў арқалы пайдала-нылатуғын микроэлементлер ислеп шығарыў жолға қойылыў керек [2:251].

Азықлық затлар запасын хәм хәр қыйлы азықлар фондын шөлкемlestириў бир қанша курамалы ис. Бул мақсетке ерисиў ушын көпшилик технологик процесслердиң жетилистирилиўи хәм от-жемлик егинлерди жетилистириў ушын хәзирги заман техникалары менен тәмийинлеў жаңа ислеп шығарыў процесслери хәм комплекслер ашылыўы, оларды әмелде туўры қолланыў талап қылынады.

Шаруашылық өнімлерин ислеп шығару көлемін тек сақтау, от-жем менен толық тамийинлениуін шешиуге ғана байланыссы болмай, маллардың өнімдарлық дәрежесин арттыруға да байланыссы болады. Бұған ерисиу усылын шаруашылық илимий институтлары, селекция станциялары, лаборатория, жоқары оқу орындарының илимий қәнигелери хәмде алдыңғы шаруашылық хожалықларының шаруашылықта алып барылып атырған илимий жұмысларын маллардың өнімдарлығын арттыруға қаратылуы керек [3:157].

Сыйырлардың турған жайының ыссылығы орташа 8-10°C дан аспауы керек. Хаўаның суықлығы малларда зат алмасыуын активлестиреди, сүттиң майлылығын арттырады. Бирақ, күтә қатты суықта кери тәсир ететугынын көрсетти. Айрым маллар ыссылыққа шыдамастан шығынға ушырайды ямаса сүт өнимин кемейтеди. Мәселен, малханадағы хаўаның ыссылығы 42-43°C қа жетсе, бундай жағдайда сыйырлардың өнімдарлығы 50-60 % кемейип кетеди. Фермаларда сыйырларды ыссылықтан сақтау ушын жазғы шерткерлер исленип, хәуиз суы менен тәмийинленип хәм профилактикалық илажлар исленеди. Нәтийжеде азанғы мезгилде кешке қарағанда сыйырдың сүттилиги хәм майлылығы артты [1:37].

У.Насыров, А.В.Асатуров, Т.Х.Икрамов, М.Ажибеков, У.Қалимбетовлардың жазыуларына қарағанда басқа республикадан Қарақалпақстанға алып келинген породаы малларды от-жемлер менен азықландыру хәм бағыуды дурыс шөлкемлестиреу арқалы хожалықларда сүт хәм гөш өнімдарлығын көбейтуге болатуғынлығын анықлаған. Мәселен, жергиликли маллар менен

даланың қызыл малын шағылыстыру нәтийжесинде алынған қоспақлардың салмағы, 200-350 килограммға, сүтиниң майлылығы 0,6-1,8 процентке артты [3:58].

Көплеген илимпазлардың тексеруине қарағанда, жас малларды 15-18 айлық дәуиринде бағып семиртеу арқалы олардан мол гөш алыу, сондай-ақ гөштиң химиялық курамы артауғынлығын дәлиллейди. Жас маллардың сойымлық шығымы 65-70 % ке жетеди. Гөш адам ушын керекли аўқатлық зат болып, оның курамында тири организм ушын зәрүрли болған майға, белокқа, углеводқа, минерал дузға хәм витаминлерге бай болады. Гөштиң белогли курамында хәр қыйлы аминокислоталар бар.

Ауыл хожалығы шарауашылық маллары өнімдарлығын арттыру ушын төмендеги үш түрли илажды әмелди асыруу лазым :

-Маллардың тәбийғый талапларын қанықтырған халда азықландыру.

Маллардың нәсилин жақсылау, нәсилли маллардың бас санын көбейтеу, өнім беріу қәсийетлерин жетилистирип барыу [5:182].

-Шаруашылық тармақларындағы ауыр мийнет түрлерин санаат тийкарында ислеуге өткеріу.

-Республикамызда мал шаруашылығын раўажландыру ушын барлық шәраятлар жаратылған. Маллар ушын жетерли дәрежеде жайлаулар, пишензарлар хәм егислик жерлер болып, бул өз гезегинде маллардан алынатуғын шаруашылық өнімлерин көп муғдарда, сапалы хәм арзан жетистиреу, халқымыздың азық аўқатқа болған талабын қанаатландыруға толық жетерли.

Әдебиятлар

1. Абдиров Б., Қәлиметов У. Қарақалпақстанда мал шаруашылығын раўажландыру жоллары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981.
2. Василев И.А., Цютин Е.Т. Овцеводство. -Москва: «Колос», 1979.
3. Литовченко Г.Р., Есаулов П.А. Овцеводство. -Москва: «Колос», 1972.
4. Носиров У.Н. Қорамолчилик. -Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедиясы. Давлат миллий нашриёти, 2001.
5. Стояновская В.И. Разведение каракульских овец. -Тошкент: «Фан», 1966.

РЕЗЮМЕ

Мақолада республикамызда чорвачиликнинг фермер ва шахсий ёрдамчи хўжалиқларда ривожланиши молларни парвариш қилиш ва озиқлантириш масалалари, бу хўжалиқларда наслчилик ишларини олиб бориш ва мустақам озук базасини яратиш кераклиги кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается развитие отрасли животноводства и повышение качества продукции в фермерских и личных подсобных хозяйствах и каким образом в этих хозяйствах организовать содержание и кормление, и одновременно заниматься племенным делом в скотоводстве.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the development of stock-breeding branch and increasing the quality of product in farming and private subsidiary husbandries. The author also studies the ways of organizing the care and feeding, dealing with tribal work in cattle breeding in these husbandries.

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ruwqıylıq tiykarları

МИЛЛИЙ ТӘРБИЯ - МӘНАҰЙ ҚӘДИРИЯТЛАР ДЕРЕГИ

Ф.Назарбаев - ассистент оқытушы

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: маңавият, миллий-маданий мерос, қадриятлар, одоб-ахлоқ тушунчаси.

Ключевые слова: духовность, национально-культурное наследие, культурные ценности, понятие о воспитанности.

Key words: spirituality, national and cultural inheritance, cultural values, the concept of good breeding.

Миллий тәрбия бериуде инсан шахсын қәлипле-стириуде миллий-мәдений мийрас хәм қәдириятлардан пайдаланыў, хәр бир шахстың мәнаўиятына өзине тән миллий бағдар бериўге хәрекет етиў деп түсиниўге болады. Тәрбия көрген адамлар улыўма инсанийлық қәдириятларды қаншама өзлестирген болса да, бәри-бир олар барлық ўақытта белгили бир миллеттиң ўәкили болып қала береді. Миллетлер қаншама жақынласып кеткен менен олардың ўәкиллери өзиниң мәнаўий көриниси жағынан толық ийкемлесип кетпейди. Қайсы заманда да миллет бар болса, оның мәнаўий камалаты менен байланыслы болған тәрбия-ның өзине тән миллий усыллары, мазмуны хәм бағда-ры да жетилисип бара береді.

Мәнаўият—бул адамзаттың билими, тәжирийбеси, мийнет етиў маманлығы, әдеп-икрамы, ийман исеними, идеологиялық көзқарасларының бир пүтин системасы болып табылады. Биринши Президентимиз И.А.Каримов өз шығармаларында мәнаўият, тәрбия мәселелерине үлкен дыққат аўдарады. Оны биз «...Хәр қандай мәмлекет, хәр қандай миллет жер асты хәм жер үсти байлықлары менен, әскерий қүдирети хәм ислеп шығарыўдағы ис-хәрекетти менен, биринши нәўбетте бәлким, өзиниң жоқары мәденияты хәм мәнаўияты менен күшли» [1:5] деген пикиринен анық уғып алыўымызға болады.

Өсип қиятырған жас әўладтың әдеп-икрамлық мәдениятын қәлипле-стириуде уллы ойшыллардың алдыңғы ой-пикирлерин үйрениў жүдә әхмийетли. Орта Азия ойшылларының жас әўладтың әдеп-икрамлық мәдениятын қәлипле-стириўге бағышланған шығарма-ларын хәм де олардың жәмийеттиң мәнаўий өмирин-деги әхмийетин үйрениў, көрсетип бериў әхмийетли орын ийелейди. Себеби, Орта Азия ойшылларының әдеп-икрам хәккындағы ой-пикирлери, айтып кеткен нәсиятлары сондай қүдиретли күшке ийе, олар жас әўладтың жүрегинде адамгершилилик туқымларының өсип өниўине, үлкен өмир жолына алып шығыўға жәрдемін тийгизип, мәнаўий күш-қуўат береді.

Сонлықтан да биз ушын ардақлы болған Әбиў Насыр Фарабий, Әбиў Райхан Беруний, Әбиў Әлий Ибн Сина, Әлийшер Наўайы, Бердақ, Әжанияз сыяқлы ойшыллардың әдеп-икрамлық көзқараслары хәм қәди-риятларынан жас әўладтың әдеп-икрамлық мәдения-тын қәлипле-стириуде, күнделикли турмысымызда кең пайдаланыў мақсетке муўапық.

Әсиресе Орта Азия ойшылларының ишинде ай-рықша Әбиў Насыр Фарабийдің дәретиўшилиги дыққатқа ылайық. Фарабийдің дәретиўшилигин үйре-ниў оқытушылардың әдеп-икрам, тәлим-тәрбия та-раўындағы алып баратуғын ислеринде кең имканият-лар жаратады. Фарабий инсан әдеп-икрамы хәккында сөз ете отырып, оның бахалылығын төмендегіше сы-патлайды:

1. Бундай адамның барлық ағзалары сондай дәре-жеде жетилисип раўажланған болыўы тийис, ол бул ағзалары менен орынламақшы болған барлық жумыс-ларды аңсатлық пенен әмелге асыратуғын болсын.

2. Барлық мәселени, талқылаў хәм пикир жүрги-зиўди тезден хәм туўры түсине алатуғын, оның мәни-

син шаға алатуғын, сөйлеўшиниң мақсетин, айтылған пикириниң шынлығын тезден аңлай алатуғын болсын.

3. Еслеў яды жүдә күшли болсын. Көрген, еситкен, сезген нәрселердиң бирде-бирейин есинен шығармай, ядында сақлап қалатуғын болсын.

4. Зейини сол дәрежеде илгир хәм өткир болсын, қандай да бир нәрсениң нышанын сезиўи менен бул нышан нени билдиретуғынын тезден билип алсын.

5. Сөзлери анық болсын. Өз ойын хәм айтпақшы болған көзқарасларын анық хәм ашық-айдын баян ете алсын.

6. Билиў хәм оқыўға деген мухаббаты болсын, үйренбекши болған билимин харып-шаршаўды бил-местен аңсатлық пенен өзлестирип алатуғын болсын.

7. Аўқатланыўда, ишимлик қабыллаўда ашкөз болмасын, тәбияты қумар ойынларды ойнаўдан аўлақ болсын хәм олар келтиретуғын ўақты-хошлықтан жеркенетуғын болсын.

8. Хәкыйқатты хәм хәкыйқатлық тәрепдарларын сүйетуғын болсын, өтирикшилерге жийиркенип қарайтуғын болсын.

9. Мәнаўиятын, намыс-хүжданын қәдирлейтуғын болсын, оның руўхы өз тәбияты менен әпиўайы ислерден жоқары хәм мәртлик ислерге жумсалатуғын болсын.

10. Өз тәбияты арқалы әдалатты сүйетуғын хәм әдалатлық ушын гүресетуғын, әдалатсызлық етип жәбир көрсететуғын хәм зулымын өткизиўшилерге ғәзеп пенен қарайтуғын болсын. Өз адамлары хәм басқаларға әдалатлы болсын. Гөззал хәм жақсы еса-планған нәрселерди хәммеге усылған халда адамлар-ды әдалатлылыққа нәсиятлайтуғын, әдалатсызлық ақыбетлерин сапластыратуғын, оларға жол қоймай-туғын болсын.

11. Әдалатлы болсын, бирақ, қайсар болмасын. Әдалат алдында қайсарлық етип өзимшиликке бе-рилмесин, бирақта хәр қандай әдалатсызлық, қый-сықлық алдында салмақлы болсын, өзи зәрүр деп билген нәрсени иске асырыўда қатаң талапшаңлық көрсетип, қорықпайтуғын батыр мәрт болсын, қорқыў хәм эзиликти билмесин» [2:186-187].

Уллы ойшыллардың шығармалары жөнинде түсиник хәм мағлыўматқа ийе болыў хәр бир шах-стың дүньяға көзқарасы, санасы, ой-пикири, сезим-туйғылары, ерки, ис-хәрекетлерине хәм әдеп-икрамлық мәдениятына тәсир етеди. Халқымыздың миллий мәнаўий қәдириятларының, миллий тәрбия усылларының әхмийетин кемейтпестен соны да ай-тып өтиў керек, хәр қандай жағдайда да тәрбия таза миллий өлшемлер шеңберинде қалып кетпеўи тийис.

Жәмийеттиң раўажланыўының барлық басқышларында да тәрбияның мазмуны хәм бағдары миллий хәм улыўма инсанийлық қәдириятлардың үйлесимлиги тийкарында белгиленген.

Миллий мәнаўият улыўма инсанийлық қәдири-ятлардан ажыралған халында камалға келмейди. Бул пикир елимизде әмелге асырылып атырған тәлим-тәрбия ислери бағдарларын белгилеў ушын да үлкен әхмийетке ийе болып табылады

Тәлим-тәрбияның тийкары мақсети - ҳәр бир жеке шахста жоқары әдеп-икрамлық пазыйлетлерди қәлиплестириўден ибарат. Әдеп-икрам болмаса, инсан жәмийетлик шахс дәрежесинде қәлиплеспейди. Әдеп-икрам инсанның өмирге өзін-өзи танытыў өлшемлерин, басқалар менен қатнасықта болыў мәдениатын, хадал ислеп туўры турмыс кешириў өлшемлерин белгилейди.

Инсан шахсының байлығы, искерлиги ең дәслеп мийнет етиў ис-хәрекеті тараўында жүзеге келеди. Мийнет тараўындағы искерлик шахс искерлигининг басқа барлық формаларына қарағанда тийкары белгилеўши болып табылады. Себеби инсанның усы тараўда алған билими, арттырған тәжірийбеси хәм маманлығы хәм т.б. ис жүзинде қолланылады, көзге түседі.

Хәзирги күндеги әхмийетли ўазыйпаларды әмелге асырыўдың зәрурлиги шәртлерининг бири - инсанның руўхый ҳалатын өзгерттириўден ибарат. Инсанның санасын, жәмийетлик руўхын нызам шығарыў жолы менен де, буйрық бериў тийкарында да қайта қурып болмайды. Инсан руўхы қайтадан қурылып, жаңаша пикирлеў хәм ислеў тилегин пайда етпесе, экономикада, басқарыўда, тәрбияда, жәмийетлик бағдарда қандайда бир нәрсени өзгерттириў мүшкил.

Хәзирги күндеги ең тийкары, ең әхмийетли ўазыйпа-жәмийет ағзаларын, соның ишинде ең алды менен ер жетип өсип қиятырған жас әўладты камалға келтириў, олардың жүрегинде миллий идеяны, өз ўатанына садықлық туйғыларын оятыў, өзлигин аңлаў, миллий хәм улыўма цивилизациялық қәдириятлар руўхында тәрбиялаўдан ибарат. Адамлардың санасын, дүньяға көз қарасын өзгертпей турып жәмийетте жүргизилип атырған реформалардан гөзленген мақсетке ерисиў қыйынға соғады. Сонлықтан да елим-

изде тәжірийбесиз жас әўладқа миллий идея тийкарында миллий тәрбия бериў айрықша дыққат орайында турыпты.

Мәнаўий жетик инсан миллет, ўатан ушын жаны ашып қайғыратуғын, миллий санасы раўажланған шахс болып табылады. Миллий сана-миллий мәлпер-мәлперди өзінде сәўлендирген руўхыйлық болады. Миллий сананың қәлиплесиўи әдеўир қурамалы процесс болып, ол миллий мәденият тийкарында қәлиплесиўи, раўажланыўы мүмкин. Миллий мәденият қаншама жетиліскен болса, миллий сананың қәлиплесиўи ушын имканиятлар сол дәрежеде кең болады.

Физикалық жақтан саў-саламат қуўатлы, мәнаўий жақтан жарлы болған адамлар этирапындағы инсанлар ушын пайдаға қарағанда зыяны көбирек болады. Айырым жағдайларда физикалық жақтан саў, бирақта мәнаўий жақтан әззи болған жаслардың жынаятшылық жолына түсип кетип атырғаны да сыр емес. Инсанның мәнаўий жетилисиўинде физикалық тәрбиядан тысқары ақыл тәрбиясының, сондай-ақ эстетикалық, әдеп-икрамлық тәрбияның да әхмийети жоқары екенлиги мәлим. Хәр қандай билим, исеним, әдеп-икрамлық пазыйлетлер ўатанды сүйиўшилиқ пенен тығыз байланыслы болған жағдайда ғана жәмийетлик раўажланыўға тәсир ететуғын күшли мәнаўий факторға айналады. Бүгинги күндеги ең әхмийетли ўазыйпа-жасларда ўатанды сүйиўшилиқ, миллий мақтанш сезимлерин қәлиплестириўди улыўма билим бериў мектеплери, орта арнаўлы кәсиплик билим бериў тараўларында алып барылып атырған тәлим-тәрбия жұмыслары системасының тийкары мақсетине айландырыў болып табылады.

Әдебиятлар

1. Баркамол авлод-Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. -Т.: «Шарқ», 1998.
2. Абу Носир Фаробий. Фозил одамлар шахри. -Т.: 1993.
3. Юсупов Е. Маънавият асослари. -Т.: 1998.
4. Қодиров Б. Комил инсон тарбиясининг педагогик асослари. -Т.: «Мехнат», 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақолада баркамол авлод тарбиясида миллий маънавий тарбия, миллий-маданий меросларимиз, Ўрта Осиё алломаларининг одоб-ахлоқ ҳақидаги фикрлари, қадриятлар, одоб-ахлоқ масалалари кўриб чиқилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются проблемы национального духовного воспитания подрастающего поколения национально-культурного наследия. Автор статьи приводит высказывание мыслителей Средней Азии о национальных ценностях и нравственности.

SUMMARY

The article deals with the issues of national-spiritual education of young generation and national-cultural heritage. It contains the ideas of the great thinkers of Central Asia about national values and moral.

ТЕХНОГЕН ЦИВИЛИЗАЦИЯ ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИНИНГ ИЖОБИЙ ВА САЛБИЙ НАТИЖАЛАРИ

Ж.А.Очилов - мустақил илмий тадқиқотчи

Самарқанд давлат университети

Таянч сўзлар: техноген цивилизация, детерминлаштирувчи омиллар, технологик детерминизм, аномал глобаллашув, техноген цивилизация глобаллашуви, инсонпарварлаштириш, янги гуманизм, техноген цивилизация парадигмиси, гуманистик қадриятлар, цивилизациялар глобаллашуви, эффектив глобаллашув.

Ключевые слова: техногенная цивилизация, новый гуманизм, глобализация техногенной цивилизации, гуманизация, парадигма техногенной цивилизации, гуманистические ценности, технологический детерминизм, детерминирующие факторы, глобализация цивилизаций, эффективная глобализация, аномальная глобализация.

Key words: technogenic civilization, determinating factors, anomal globalization, globalization of technogenic civilization, humanization, new humanism, paradigms of technogenic civilization, humanistic values, technological determinism, globalization of civilizations, effective civilization.

Бугун замон ўзгармоқда, унинг талаби, олдимизга қўётган вазифалари тобора ортиб бормоқда.

Шавкат Мирзиёев

Бугунги кунда жаҳонда: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий соҳаларда кечаётган глобаллашув жараёнлари, бугун инсоният қадриятлари мўлжалларини, цивилизация тақдирини у ёки бу томонга ўзгартириш учун зарур шарт-шароитлар

яратмоқда. Шунинг учун глобаллашув жараёнининг ижобий натижаларини — оммалаштириш, салбий оқибатларини — бартараф қилиш муаммолари ечимини топиш, жаҳон ҳам жамияти диққат-эътибори марказига қўйилмоқда. Хусусан, техноген

цивилизация натижалари трансформацияси дунёдаги барча халқлар ва миллатлар учун, бир томондан, прогрессив фан, интеллектуал салоҳият, техника, технология ютуқларидан, замонавий ахборот воситаларидан фойдаланиш – умуминсоний, интегратив-глобал қадриятлар шаклланишини, иккинчи томондан, айнан шу воситалардан муайян сиёсий-мафкуравий утилитар-меркантил манфаатларга мос фойдаланиш – антигуманистик, ғайриахлоқий “оммавий маданият” таҳдиди эскалациясини кучайтириб юбормоқда. Бундай шароитда, унинг трансформацияси умуминсоният маънавиятига, цивилизацияси истикболларига ижобий ва салбий таъсир имкониятларини, усулларини, ривожланиш тенденцияларини: “эҳтиёж–мақсад–манфаат–восита–натижа” тизими элементлари муносабатини: маҳаллий, миллий, ҳудудий ва глобал даражалар контекстида ўрганиш муҳим назарий, методологик ва амалий аҳамият касб этади.

Техноген цивилизация глобаллашуви мақсадида ҳам, воситаларида ҳам, натижаларида ҳам, бир-бирига тубдан қарама қарши ижобий ва салбий жиҳатлари асосида – жамиятни ташкил қилган ижтимоий бирликлар манфаатлари муқобиллиги ётади. Шу нуқтаи назардан, техноген цивилизация натижалари трансформацияси ва глобаллашувининг ижобий ёки салбий оқибатларини, жамиятга таъсир йўналишларини, функционал аҳамиятига кўра: этиканинг–эзгулик ва ёвузлик, харизматизм ва эгоизм; эстетиканинг–ғўзаллик ва хунуклик, иқтисодиётнинг–фойда ва зарар, сиёсатшуносликнинг–прогресс ва регресс, агрессия ва компромисс, идеологиянинг – бунёдкорлик ва вайронкорлик каби категориялари контекстида ўрганиш, унинг мазмуни, моҳияти ҳақида, нисбатан тўлиқ тасаввурларни шакллантиради.

Фалсафий адабиётларда техноген цивилизация глобаллашуви ижтимоий феноменига муносабатда муқобил: радикализм ва либерализм ёндашувлари кузатилмоқда. Яъни, биринчи йўналишга–радикализм оқимида мансуб олимлар глобаллашувни янги типдаги жаҳон уруши ёки унинг авж олиши “оммавий маданият”ни шакллантириши, миллатларни маънавий қашшоқлашувга, инкирозга олиб келиб, уларни ўзлигини англамайдиган манқуртларга – маргиналларга айлантириш имконияти [2:201], деган пессимистик хулосалар устуворлик қилса, иккинчи – либерализм таълимотларида техноген цивилизация натижалари трансформацияси ва глобаллашув жараёни – инсониятнинг умумий ривожланиш қонунияти, унинг келажақ истикболини таъминлаш имконияти тарзида изоҳланади.

Ҳозирги даврда техноген цивилизация глобаллашув жараёнига нисбатан шаклланган жаҳон илмий жамоатчилик фикрини, тубдан қарама-қарши бўлган: глобалистлар ва антиглобалистларга ажратишни ҳам, унинг натижаларига муайян манфаатлар асосида ёндашувнинг намоён бўлиши тарзида қаралиши керак. Лекин техноген цивилизация трансформацияси ва унинг глобаллашуви натижаларига муайян манфаатларга кўра ёндашишлар, уларга нисбатан муқобил муносабатларга асосий сабаб бўлса ҳам, баҳолашнинг умуминсоний мезонлари (халқаро ҳуқуқ нормалари, маънавий-ахлоқий тамойиллари) шаклланган ва ҳар қандай тарихий даврда ўзига хос тарзда намоён бўлган. Бу мезонларни конкрет тарихий замон ва ижтимоий маконнинг: иқтисодий ривожланиш даражаси, сиёсий тизими характери, маънавий-маданий тараққиёти хусусиятлари контекстида баҳолаш керак.

Инсониятнинг доимий ўсиб борадиган иқтисодий эҳтиёжларини қондиришга, сиёсий мавқеини

мустаҳкамлашга, ҳаёт тарзини ўзгартиришга интилишлари ижтимоий фаолият қўламини, маконини кенгайтиришга олиб келган. Бунда ҳарбий куч ишлатиш натижасидаги “зўраки-мажбурий глобаллашув” муайян сиёсий манфаатларга мос бўлса, унинг акси “ихтиёрий-эркин глобаллашув” умуминсониятнинг объектив эҳтиёжларидан келиб чиқиб, манфаатлари умумийлигига, демократик ва гуманистик тамойилларга асосланиши – оқибатлари характерини белгилаб берган. Бошқача қилиб айтганда, ҳарбий агрессиялар, экспансиялар натижасида шаклланган “цивилизациялар” глобаллашуви жараёнининг ҳам, оқибатларининг ҳам, бу тамойилларга ҳеч қандай алоқаси йўқ, аксинча улар ихтиёрий-эркин глобаллашувнинг мазмун-моҳиятига путур етказди.

Замонавий цивилизациялар глобаллашув жараёни, инсоният тарихий тараққиёти истикболини белгилайдиган ижтимоий феномен сифатида, фақат XX асрнинг 90-йиллардан бошлаб илмий тадқиқот объектига айланди ва махсус ўрганувчи “Глобалистика” фани вужудга келди. Ҳозир унинг назарий-методологик асослари, категориялари тизими, тушунчалари аппарати шаклланиб, тарихий босқичларини, йўналишларини, оқибатларини баҳолаш мезонларини белгилашга доир муқобил илмий таълимотлар тизими “контурлари” аниқланмоқда.

Бу таълимотларга кўра, “глобаллашув” феномени, бир томондан, инсоният цивилизацияси ривожланишининг объектив қонунияти бўлиб, унга реал имкониятлар яратмоқда. Хусусан, цивилизацияларнинг глобаллашув тенденциялари, халқаро ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ва бошқа муносабатлари: интеграциялашувини, универсаллашувини, интернационаллашувини детерминлаштирувчи сабаб ҳисобланади. Иккинчи томондан эса, унинг салбий натижалари трансформацияси ва глобаллашувни қатор янги ижтимоий муаммолар комплексини вужудга келтириб, мавжудларини кучайтирмоқда. Хусусан, техноген цивилизация салбий оқибатлари трансформацияси: шахс маргиналлашувини, тарихий қадриятлар меросидан беғоналашиб, уларга нигилистик муносабатини, “оммавий маданият” эскалациясини, эгоизмни, космополитизмни, индивидуализмни, этноэгоцентризм, ксенофобия ҳодисалари қўламини кенгайтириб юбормоқда.

Аммо цивилизациялар тарихи глобаллашув жараёнининг бир-бирига зид бу йўналишларда, ижобий оқибатлари устуворлигини кўрсатмоқда. Зеро, жамият тараққиётида ҳамма вақт: эзгулик ва ёвузлик, бунёдкорлик ва вайронкорлик, яхшилик ва ёмонлик, прогресс ва регресс ва бошқа антиподларда ижобий ҳодисалар устуворлиги ҳал қилувчи роль ўйнаган, яъни ақл – ҳиссиётлардан, умуминсоний манфаатлар – индивидуал-шахсий манфаатлардан юқори қўйилган. Булардан ташқари, ҳозирги замонда дунё глобал цивилизациясини географик жиҳатдан, шартли равишда, “Ғарб” ва “Шарқ”га ажратиш асосида ҳам, уларнинг техноген ривожланиш даражаси асосий мезон ҳисобланади.

Техноген цивилизация глобаллашув жараёнининг ижобий натижалари, нисбатан универсал умуминсоний нормалар шаклланишига асос бўлаётган ҳозирги шароитда, “цивилизациялашган дунёлар” ўртасидаги зиддиятлар кескинлашувини, уларнинг маънавий-маданий “қашшоқлиги”, ноқислиги, номукаммаллиги тарзида баҳолаш керак. Яъни қарама-қарши эҳтиёжлар, манфаатлар ва тенденциялар “цивилизациялар тўқнашув”га, қадриятлар

конфликтларига сабаб бўлмоқда [3:9-10]. Агар, бу зиддиятлар дунёдаги турли этник ва конфессионал бирликларнинг тарихий шаклланган: сиёсий мавкеи, иқтисодий аҳволи, маънавий-маданий қадрият мўлжаллари контекстида таҳлил қилинса, умуман цивилизация йўналишлари, айниқса, техноген цивилизация ривожланиш босқичлари ва оқибатлари ҳақидаги қарашларни конкретлаштиради ва уларнинг трансформацияси мазмунини, моҳиятини, функционал аҳамиятини тўғри англашга ёрдам беради.

Техноген цивилизация натижалари трансформацияси ва глобаллашуви миллий қадриятларнинг умуминсоният эҳтиёжлари ва манфаатлари асосида интеграциялашувини, синтезлашувини кўрамиз. Яъни цивилизациялар глобаллашувида миллий маънавий-маданий қадриятлар трансформацияси объект-субъект муносабатларини диалектик синтезлаштирувчи омил ҳисобланади. Шунга кўра, техноген цивилизация глобаллашуви, бир томондан, муайян ижтимоий маконда, миллий қадриятлар трансформациясининг технологик интеграциялаштирувчи потенциални намоён қилади. Иккинчи томондан эса, инсониятнинг ижтимоий муносабатлари глобаллашуви даражасини, жаҳон ҳам жаҳияти маънавий интеграцияси босқичини белгилайдиган асосий мезон функциясини бажаради. Бунда техноген цивилизация натижаларининг трансформациясини уларга ҳам асос, ҳам натижа сифатида қараш керак.

Техноген цивилизация глобаллашуви турли халқлар, миллатлар маънавий-маданий қадриятлари интеграцияси натижасида содир бўлади. Шу билан бирга, глобал техноген цивилизация натижалари трансформацияси: маҳаллий, миллий, ҳудудий маданиятлар интеграциялашувини намоён қилади. Мазкур жараёнларнинг асосида умуминсоний универсал-интегратив маънавий қадриятларга эҳтиёж ва уни қондиришга йўналтирилган ижтимоий ҳаракатлар тизими ётади. Шу нуқтаи назардан, маънавий-маданий интеграциянинг ҳосиласи бўлган техноген цивилизация трансформацияси ва глобаллашуви, инсоният келажагини сақлаб қолишини детерминлаштирувчи омилларидан биридир.

Лекин мавжуд оламшумул муаммоларни хусусан, техноген цивилизация салбий оқибатларини бартараф этиш, фақат халқаро ҳамжамятнинг ҳамкорликда ҳал қилиниши, муқобили бўлмаган аксиоматик ҳақиқат ва турғун постулат мақомига эгадир. Зеро, глобал муаммолар ечими – дунёдаги барча давлатлар, халқаро ва минтақавий ташкилотлар ҳамда халқларнинг ўзаро келишилган яқдил амалий ҳаракатларини тақозо қилади. Президентимиз Шавкат Мирзиёев айтганидек “Барчангизга аён, ҳозирги кунда дунё миқёсида бешафқат рақобат, қарама-қаршилик ва зиддиятлар тобора кескин тус олмақда. Диний экстремизм, терроризм, гиёҳвандлик, одам савдоси, ноқонуний миграция, “оммавий маданият” каби хавф-хатарлар кучайиб, одамзот асрлар давомида амал қилиб келган эътиқодлар, оилавий қадриятларга путур етказмоқда” [4], деган хулосаси бу соҳада ҳам халқаро ҳамкорликни тақозо қилади.

Аммо, ҳозирча, объектив ва субъектив сабабларга (асосан, турли баҳоналарга) кўра, бунга ҳозирча эришишнинг имконияти бўлмаяпти. Чунки, юқорида айтганимиздек, ҳар бир миллат, давлат, минтақанинг ўзига хос “ментал эҳтиёжлари”, уларни қондиришнинг потенциал имкониятлари, глобал муаммолар ечимидан индивидуал манфаатдорлиги мавжуд. Шунинг учун ҳозирги давр глобал муаммолар тизимини туркумлаштириш, уларни ҳал қилиш тамойиллари ва тартибини: маҳаллий, миллий ва ҳудудий эҳтиёжларни, индивидуал манфаатларни эътиборга

олиб аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Бунда оламшумул муаммолар ечимига муқобил ёндашувларни умуминсоний гуманизм ва демократия тамойилларга кўра ташкил қилишда техноген цивилизация трансформациясининг потенциал имкониятларидан фойдаланиш масаласи, ҳозирча очик қолмоқда.

Халқаро ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий муносабатлар кескинлашаётган ва глобаллашаётган шароитда: “цивилизациялар диалоги ва халқаро маданий алоқаларнинг янги даражаси” [5:20] ёки “иқтисодиёт ва сиёсат ривожланишининг олий босқичи, маданият ривожланишининг эса, бошланғич ҳолати” [6:55], деган таърифларни цивилизациялар салбий оқибатлари контекстида қарайдиган бўлсак, уларни бартараф қилишнинг назарий-методологик асослари воқеликдан ажралган, декларатив характерга эгалигини кўрамиз. Чунки ҳар қандай цивилизация трансформацияси ва глобаллашувини универсал рационал мақсадига мувофиқлик тамойилига кўра баҳолашда (ҳозирча, аниқ мезонга ёки унинг тизимига эга бўлмаса ҳам) умуминсоний гуманистик мазмуни ва демократик характерининг устуворлиги, доминант детерминлаштирувчи омиллиги асосий кўрсаткич сифатида эътиборга олинаши керак.

Айрим олимлар томонидан техноген цивилизация глобаллашувининг ижобий ва салбий оқибатларини инсоният тарихий тараққиёти давомида шаклланган ҳаёт нормаларини, анъаналарини ҳамда кишиларнинг, халқларнинг анъанавий ҳаёти ва тафаккур тарзини бузувчи – аномал глобаллашув ва уларнинг ҳаёти асосларини таъминлаш системасини яратувчи – эффектив-рационал глобаллашув жараёнларини фарқлаш ҳақидаги фикрари муҳим назарий-методологик аҳамиятга эга [7:416]. Лекин, аномал глобаллашувнинг том маънодаги цивилизация билан ҳеч қандай умумийлиги йўқ, балки инсоният тарихида ижтимоий-иқтисодий ва бошқа ҳаёт соҳаларининг цивилизациялашмаганлиги белгиси, кўрсаткичи сифатида эътироф этилиши керак. Шунингдек, техноген цивилизацияни эффектив-рационал глобаллашув нуқтаи назаридан баҳолаш ҳам нисбий ва шартлидир. Шунга кўра, цивилизацияларнинг “эффективлик”, “рационаллик” мезонлари, микдорий индекслари динамик ўзгарувчанлигини, ижтимоий макон ва тарихий замон хусусиятларини эътиборга олиб, конкрет дифференциаллашган-индивидуал ёндашувни тақозо қилади.

Биринчи Президентимиз Ислом Каримовнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч”, деган китобида глобаллашув феноменининг ижобий ва салбий жиҳатларини ҳар томонлама чуқур ёритиб берган. Хусусан, ижобий томонлари ҳақидаги фикри бевосита техноген цивилизация глобаллашувига бевосита тааллуқлидир, яъни: “Ҳозирги пайтда унинг ғоят ўткир ва кенг қамровли таъсирини деярли барча соҳаларда кўриш, ҳис этиш мумкин. Айниқса, давлатлар ва халқлар ўртасидаги интеграция ва ҳамкорлик алоқаларининг кучайиши, хорижий инвестициялар, капитал ва товарлар, ишчи кучининг эркин ҳаракати учун қулайликлар вужудга келиши, кўплаб янги иш ўринларининг яратилиши, замонавий коммуникация ва ахборот технологияларининг, илм-фан ютуқларининг тезлик билан тарқалиши, турли қадриятларнинг умуминсоний негизда умумлашуви, цивилизациялараро мулоқотнинг янгича сифат касб этиши, экологик офатлар пайтида ўзаро ёрдам кўрсатиш имкониятларининг ортиши – табиийки,

буларнинг барчасига глобаллашув туфайли эришилмоқда”[8:111-112], деб таъкидлайди.

Дарҳақиқат, бу хулосани мазкур мақола мавзуси доирасида кўриб чиқсак, техноген цивилизация глобаллашуви: биринчидан, умуминсониятнинг турмуши ва тафаккур тарзини, умуман маданият, хусусан технологик маданият асосида ташкил этиш усули, воситаси ҳисобланади; иккинчидан, миллий техноген цивилизацияларнинг глобал жараёнга интеграциялашуви тарихий шаклланган объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар бирлигини тақозо қилади; учинчидан, жамиятда техноген цивилизация глобаллашуви жараёнига адекват бўлган ижтимоий-сиёсий муносабатлар тизими шаклланиши, унинг асосий шартлари ва детерминлаштирувчи омилдир; тўртинчидан, техноген цивилизациянинг инсон ижтимоий фаолияти соҳаларига ижобий таъсирини баҳолашда, унинг универсал регулятив функцияси ва реал имконияти нуктаи назаридан қараш керак; бешинчидан, инсоният тарихининг ҳозирги босқичида вужудга келган глобал муаммолар тизимини техноген цивилизация натижалари трансформациясини оқилона ташкиллаштириш, бошқариш орқали, уларнинг салбий оқибатларини бартараф қилиш ва олдини олиш мумкин.

Глобаллашув жараёнининг ижобий ва салбий оқибатлари ҳақидаги муқобил фалсафий таълимотлар, инсоният цивилизацияси келажагини сақлаб қолишдан иборат умуминсоний муаммолар ечимида: мавсумий декларатив чақириқлардан, мавжуд этнозоистик, этнозоцентристик стереотиплардан воз кечиш, халқаро ҳамжамиятнинг амалий фаолиятга ўтиш заруриятини эътироф қилиш масаласида умумий консенсусга – яқдил хулосага келмоқдалар. Бироқ, цивилизациялар маънавий парадигмалари, мафкуравий постулатлари динамик ўзгаришлари билан инсоннинг глобаллашаётган жараёнларга адаптация имкониятлари ўртасида узилишлар аниқ кўзга ташланмоқда.

Шунга кўра ҳозирги даврнинг асосий талаби техноген цивилизация глобаллашуви коммуникатив-интегратив функциясини миллатлараро маънавий-маданий муносабатлар интеграциясини конструктив-рационал ташкиллаштиришдан, тарихий меросларини сақлаб қолиш ҳамда ижодий ривожлантиришдан ташқарида тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки ҳар қандай цивилизациянинг атрибутив ўзаги бўлган “маънавият ҳар доим тўлдирилиб туриладиган узлуксиз жараёндир. У ўзгариб боровчи замон билан, унинг зарурий талаб ва эҳтиёжлари билан узвий диалектик боғлиқликда ўзгариб такомиллашиб бораверади. Маънавият узлуксиз ҳаракатдаги жараёндир. Фикр, тафаккур, ҳис-ғуё тиним билмаганидек, уларнинг махсули ўлароқ маънавият ҳам доим ўзгариш ва янгилашишда бўлади” [9:302].

Техноген цивилизация глобаллашуви жараёнини ҳам, миллий ва умуминсоний кадриятлар интеграцияси йўналишларини ҳам, оқибатларининг ижобий ёки салбий характерини ҳам белгилаб беради. Шунингдек, техноген цивилизация глобаллашувига ва халқаро маънавий-маданий муносабатлар интеграциясига эҳтиёж – умуминсониятнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий соҳалардаги стратегик ҳамкорлик йўналишларини ҳам, тактик вазибаларини ҳам конкретлаштиради. Лекин дунёдаги барча давлатларнинг техноген цивилизация глобаллашуви умумий тамойилларига бирдек амал қилмасликлари, юкорида айтганимиздек, уларнинг утилитар-меркантил этнозоистик ва эгоцентристик манфаатларини мутлақлаштириши оқибатидир. Бошқача қилиб айтганда, техноген цивилизация оқибатлари глобаллашувидан манфаатдорлиқнинг

дифференциаллашувини ҳам, уларнинг натижаси, деб баҳолашни керак.

Умуман, дунё миқёсида глобаллашув жараёнининг салбий оқибатлари кескинлашаётган шароитда умуминсоний ва миллий манфаатларни уйғунлаштириш асосида глобал барқарор ривожланишини таъминлаш – халқаро муносабатларнинг бош стратегик мақсадини ташкил қилади. Бунда ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг миллий моделлари техноген цивилизация глобаллашуви ва маънавий-маданий интеграция жараёнларидан мустақил амалга ошмайди. Аксинча, глобал барқарор тараққиётнинг муқобил миллий моделлари давлатлар ўртасидаги: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муносабатларни кучайтириш ва кенгайтириш заруриятини эътироф қилиш нуктасида умумий хулосага келмоқдалар.

Бу методологик тамойилга асосланиб айтганда, биз тадқиқ қилаётган мавзу доирасида, техноген цивилизация глобаллашуви халқаро муносабатлар интеграциясининг (соҳаларидан қатъий назар) асосий ривожланиш тенденцияларини, уларнинг ижобий натижаларини белгилаб бермоқда, яъни: биринчиси – дунёдаги турли давлатлар ва миллатлар ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий муносабат парадигмаларининг: умуминсоний универсал тамойилларини, халқаро ҳуқуқий асосларини, маънавий-ахлоқий нормаларини, сиёсий механизмларини шакллантирмоқда; иккинчиси – халқаро муносабатларни ташкиллаштириш, бошқариш ва назорат қилишнинг глобал институционал тизими структурасидаги функционал алоқадорлик кўлами кенгаймоқда; учинчиси – миллатларнинг техноген цивилизациялар глобаллашувига мос: фан, техника, технология, интеллектуал салоҳият ривожланишида умуминсоний-гуманистик ва демократик кадриятлар устуворлигини англаш ва уларга интилиш жараёни кучаймоқда. Бу тенденцияларнинг умумий мақсади – ҳар бир миллатнинг ўз тарихий ментал хусусиятларидан келиб чиқадиган (ҳар қандай ташқи таъсирларга қарамасдан) демократик-ҳуқуқий давлатини ва фуқаролик жамиятини қуришдан иборат. Зеро, ҳозирги даврда техноген цивилизацияни глобаллаштирувчи халқаро институционал тизимни, қонуний-ҳуқуқий асосларни, маънавий-ахлоқий нормаларни, сиёсий механизмларни, умуман барқарорлигини детерминлаштирувчи объектив шарт-шароитлар ва субъектив омиллар уйғунлигини таъминлаш, унинг салбий оқибатларини бартараф қилишда муҳим амалий аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, глобал техноген цивилизациянинг ижобий ва салбий натижалари трансформациясининг жамиятга таъсир йўналишлари ва имкониятлари: биринчидан, техноген цивилизация трансформацияси ва глобаллашувидан ҳар қандай миллий давлатнинг халқаро мавқеи ва мақоми, унинг жаҳон ҳамжамияти билан: ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳамкорликдан манфаатдорлигига; иккинчидан, тарихий шаклланган миллий техноген цивилизация анъаналарини, меросини сақлашига, дунё халқлари тажрибаларининг трансформацияси ва ижодий ривожлантирувчи объектив шарт-шароитлари субъектив омиллари етуклигига; учинчидан, техноген цивилизация глобаллашувининг объектив характерини, заруриятини, имкониятларини англаш асосида, унинг тенденциясини, трансформацияси йўналишларини прогностлаштириш вазибаларини белгилашга; тўртинчидан, умуминсоний ва миллий кадриятлар интеграциясини глобал техноген цивилизация манфаатлари билан

уйғунлаштиришнинг конструктив усуллари, рационал воситалари яратилган; бешинчидан, техноген цивилизация глобаллашувининг муҳим субъекти

бўлган миллий давлатлар бошқарув тизими демократик характериға боғлиқ бўлади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалиқ қоидаи бўлиши керак. -Т.: «Ўзбекистон», 2017. 52-б.
2. Отамуродов С. Глобаллашув ва миллат. -Тошкент: "Янги аср авлоди", 2008. 201-б.
3. Аксёмов Б.В. Столкновение цивилизаций как конфликт между традиционностью и современностью. // «Идентичность и диалог культур в эпоху глобализации». Материалы Международной научно-практической конференции. -Бишкек: 2007. -С. 9-10.
4. Мирзиёев Ш.М. "Қамолот" ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойидаги нутқи. 2017 йил 30 июн.
5. Махкамова Д. Центральная Азия и страны Востока на пути сотрудничества и диалога культур. // Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари. 2004. № 2. -С.20.
6. Адилходжаева С.М. Глобализация и вопрос устойчивого развития государства. // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2008 № 3. -С. 55.
7. Кузнецов В. Геокультура. Основы геокультурной динамики безопасности в мире XXI век: культура сеть. -М.: Книга и Бизнес, 2003. -С. 416.
8. Каримов И.А. Юксак маънавият-енгилмас куч. -Тошкент: «Ўзбекистон», 2008. 111-112-б.
9. Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. 7-жилд. -Т.: 1999. 302-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада техноген цивилизация глобаллашув натижасида, унинг ижобий ва салбий оқибатлари, глобал маънавиятни шакллантириш муаммоси "ментал эҳтиёжлар" контекстида таҳлил қилиниб, универсал-умуминсоний қадриятларнинг ривожланиш қонуниятлари, объектив шарт-шароитлари, субъектив омиллари ривожлантиришнинг назарий-методологик аҳамияти, амалий йўналишлари кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются объективные условия и субъективные факторы глобализации результатов, глобализации техногенной цивилизации и её позитивные и негативные последствия в контексте "ментальные потребности" и анализируются теоретико-методологические значения и практические направления и изменения этого процесса.

SUMMARY

The article deals with objective conditions and subjective factors of globalization of the results and technogen civilization and its positive and negative results in the context «mental requirements». The author analyses theoretical-methodological meanings and practical directions and changes of this process.

Huqiqataniw

Ушбу мақола Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси ҳузуридаги нодавлат, нотижорат таълим ва фан соҳасидаги бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш жамоат фондининг «Ҳаракатлар стратегиясини ёшларимиз билиши керак!» лойиҳаси доирасида chop этилмоқда.

HARAKATLAR STRATEGIYASI ASOSIDA TA'LIM VA FAN SOHASIDAGI QONUNCHILIK HAMDA ILK ISLOHOTLAR

T.Kudaybergenova – *pedagogika fanlari nomzodi, dotsent*
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: harakatlar strategiyasi, taʼlim, fan, akademiya, maktabgacha taʼlim muassasalari, oʻquv reja.

Ключевые слова: стратегическое движение, преподавание, наука, академия, дошкольное образовательное учреждения, учебный план.

Key words: strategic action, teaching, science, academy, preschool establishment, curriculum.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoniga asosan 2017-2021 yillarda Ўзбекистон Республикасини rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi tasdiqlandi.

Farmon bilan 2017–2021 yillarda Ўзбекистонni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini amalga oshirish bo'yicha Milliy komissiya, shuningdek ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish bo'yicha komissiyalar tashkil etildi. Milliy komissiyaga Prezidentning o'zi rahbarlik qiladi. 2017–2021 yillarda Ўзбекистон Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi mohiyatiga ko'ra, jamiyat hayotining barcha sohalaridagi **tizimli islohotlarning "yo'l xaritasi"**ga aylandi.

Harakatlar strategiyasi ijrosi doirasida shu yilning o'zida 20 dan ortiq qonun va 700 dan ziyod qonunosti hujjatlari qabul qilindi [2]. 2017–2021 yillarda Ўзбекистонni rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasida o'rin olgan to'rtinchi ustuvor yo'nalish **«Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari»** deb nomlanadi.

Ushbu yo'nalishda asosan 5 ta harakat ko'zda tutilgan.

Ta'lim va fan sohasini rivojlantirish ushbu yo'nalishdagi to'rtinchi harakat.

SH.M.Mirziyoevning Ўзбекистон Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutqida ta'kidlanganidek, «Asosiy vazifa – bu yuqori kasb mahorati va zamonaviy tafakkurga ega, puxta o'ylaydigan, har tomonlama to'g'ri qarorlar qabul qila oladigan, belgilangan maqsadlarga erishadigan rahbarlar va mansabdor shaxslarning yangi tarkibini shakllantirishdan iborat». Ushbu vazifa esa faqat ta'lim va fan sohasini rivojlantirish orqali etuk malakali kadrlar tayyorlash yo'li bilan amalga oshiriladi. SHuning uchun to'rtinchi harakat o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi:

- uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish yo'lini davom ettirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq, yuqori malakali kadrlar tayyorlash;

- ta'lim muassasalarini qurish, rekonstruksiya qilish, kapital ta'mirlash, ularni zamonaviy o'quv-laboratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi va o'quv-metodik

qo'llanmalar bilan jihozlash bo'yicha ishlarni amalga oshirish orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan aniq maqsadga qaratilgan chora-tadbirlarni ko'rish;

- maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, bolalarning har tomonlama intellektual, estetik va jismoniy rivojlanishi uchun ushbu muassasalaridagi shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash, bolalarning maktabgacha ta'lim bilan qamrab olinishini jiddiy oshirish va uning qulayligini ta'minlash, pedagog va mutaxassislarning malaka darajasini yuksaltirish;

- umumiy o'rta ta'lim sifatini tubdan oshirish, chet tillar, informatika hamda matematika, fizika, kimyo, biologiya kabi boshqa muhim va talab yuqori bo'lgan fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganish;

- bolalarni sport bilan ommaviy tarzda shug'ullanishga, ularni musiqa hamda san'atga jalb qilish maqsadida yangi bolalar sporti ob'ektlarini, bolalar musiqa va san'at maktablarini qurish, mavjudlarini rekonstruksiya qilish;

- kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini bozor iqtisodiyoti va ish beruvchilarning ehtiyojlariga javob beradigan mutaxassisliklar bo'yicha tayyorlash hamda ishga joylashtirish borasidagi ishlarni takomillashtirish;

- ta'lim va o'qitish sifatini baholashning xalqaro standartlarini joriy etish asosida oliy ta'lim muassasalari faoliyatining sifati hamda samaradorligini oshirish, oliy ta'lim muassasalariga qabul kvotalarini bosqichma-bosqich ko'paytirish;

- ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari va texnoparklarni tashkil etish [1].

Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili, deb e'lon qilingan 2017 yilda "Inson manfaatlarini hamma narsadan ulug'" degan g'oya asosida katta ishlar amalga oshirildi. Harakatlar strategiyasini ishlab chiqish O'zbekiston Respublikasi Prezidenti SH.M.Mirziyoevning O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruzasida qayd etilgan bo'lsa, bugungi kunga qadar Ta'lim va fan sohasini rivojlantirishga yo'naltirilgan quyidagi qonun hujjatlari qabul qilindi va amaliyotga joriy etilmoqda:

Harakatlar samaradorligini ta'minlovchi yangi qonun hujjatlari:

1. «2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori (29.12.2016 yildagi PQ-2707-son, kuchga kirish sanasi 09.01.2017);

2. «O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining akademiklari faoliyatini yanada takomillashtirish va rag'batlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni (29.12.2016 yildagi PF-4907-son, kuchga kirish sanasi 09.01.2017);

3. «Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va maktabdan tashqari davlat ta'lim muassasalari pedagog kadrlarining attestatsiya natijalarini baholash mezonlarini tasdiqlash haqida» O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Mehnat vazirligi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazining qarori (21.12.2016 yilda ro'yxatdan o'tgan, ro'yxat raqami 2849, kuchga kirish sanasi 26.12.2016).

4. 2017 yil 20-aprelda "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari" to'g'risidagi 29/09 sonli Qarori qabul qilindi.

5. "Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora tadbirlari" to'g'risidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil, 30-sentyabrdagi 51/98 sonli Farmoni.

Bu farmon asosida Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi. Mazkur vazirlik zimmasiga ma'muriy islohotlar doirasida belgilangan ustuvor yo'nalishlardan kelib chiqib, bir qator muhim vazifalar yuklandi.

Bu borada qabul qilingan dasturga muvofiq yaqin 3-4 yil mobaynida yurtimizdagi barcha hududlarda – bu katta shaharlar bo'ladimi yoki olis qishloq va ovullar bo'ladimi, minglab yangi bog'chalarni quriladi. Ularni zamonaviy talablar asosida jihozlab, malakali tarbiyachi va mutaxassislar, yangi metodika bilan ta'minlaniladi.

Bu esa qishloqda yashayotgan onalar uchun keng sharoitlar tug'diradi. Bola bog'chada sog'lom turmush asosida, maktabga tayyor bo'lib voyaga etadi.

Ayollar esa bolasidan ko'ngli to'q bo'lib, ijtimoiy mehnat bilan, uy-ro'zg'or ishlari bilan bemaolol shug'ullanadi. Qolaversa, ularda dam olish, o'z sog'lig'i haqida o'ylash uchun ozgina bo'lsa ham sharoit paydo bo'ladi.

Ushbu harakatlar zahirida davlatimiz Prezidenti tomonidan mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida belgilangan quyidagi vazifalarni amalga oshirish orqali sohadagi kamchiliklarni bartaraf etish va yuksaltirish maqsadi ko'zlangan edi:

Birinchi vazifa – maktabgacha ta'lim sohasida. Ochiq tan olishimiz kerak, biz bu muhim sohadagi ishlarni e'tibordan chetda qoldirdik. Ushbu sohada bolalarni qamrab olish 27 foizni tashkil etardi, bir yil ichida bu 33 foizga ko'tarildi [2]. Tasdiqlangan dasturga ko'ra, bu yo'nalishda 2 ming 200 ta muassasaning moddiy-texnik bazasi mustahkamlandi. Joriy yilda 107 ta maktabgacha ta'lim muassasasi rekonstruksiya qilingan va qurilgan bo'lsa, 195 ta bog'cha kapital ta'mirlandi.

Shuningdek, tajribali pedagog va mutaxassislarni jalb etgan holda, o'quv reja va dasturlar tubdan qayta ko'rib chiqildi. Birgina Qoraqalpog'iston misolida aytadigan bo'lsak, joriy yilning o'zida uchta xususiy maktabgacha ta'lim muassasasi ish boshladi. Prezidentimiz SH.Mirziyoyev 2017 yil dekabrda Qoraqalpog'istonga tashrifi chog'ida "2017 yil - Qoraqalpog'istonda maktabgacha ta'lim muassasalari yili" bo'ladi deb e'lon qildilar. Rejaga muvofiq birgina Nukus shaharining o'zida 2018 yilda zamonaviy, barcha talablarga javob beradigan, shinam va qulay 20 ta maktabgacha ta'lim muassasasi qurib ishga tushiriladi.

2018-2021 yillarda esa, Qoraqalpog'iston hududida 170 ta ana shunday maktabgacha ta'lim muassasalari qurib ishga tushirilishi rejalashtirilgan. Bu bizning kelajagimiz bo'lgan farzandlarimizning ishonchli qo'llarda ekanligining yana bir amaldagi isboti hisoblanadi.

Ikkinchi vazifa – umumta'lim maktablari, litsey va kasb-hunar kollejlari, shuningdek, oliy o'quv yurtlaridagi o'qitish sifati bilan bog'liq. Zamonaviy o'quv reja va uslublarini joriy etish talab darajasida emas edi. Bolalar va yoshlarga maxsus fanlar, mamlakatimiz va jahon sivilizatsiyasi tarixini, xorijiy tillarni va zamonaviy kompyuter dasturlarini chuqur o'rgatish vazifalari hali sifatli va to'liq holda echilgani yo'q. Bu sohada amalga oshirilgan eng muhim ishlarning biri bu- yana 11 yillik ta'limning joriy etilishi bo'ldi. Bu muammo ko'plab otanolar va pedagoglarning ko'nglidagi ish bo'ldi desak xatolashmaymiz. Shuningdek, yoshlarga tarbiya berish, turli sohalarida kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash bo'yicha bir qancha vazifalar amalga oshirildi.

Uchinchi vazifa – ta’lim muassasalarini, eng avvalo, kasb-hunar kollejlari oqilona joylashtirishni, shuningdek, iqtisodiyot, ijtimoiy soha va har bir hududning zarur mutaxassislarga bo’lgan talabini to’g’ri aniqlashni tanqidiy tahlil qilish edi. Bu masalada ha’m har bir hududning o’z muammosidan kelib chiqib amaliy ishlar bajarildi. Jumladan, keraksiz, ortiqcha kasb-hunar kollejlari qisqartilib, uning orniga maktablarning moddiy-texnik bazalari kengaytirildi. Joriy yilda yangi ta’lim muassasalarini qurish, mavjudlarini ta’irlashga alohida e’tibor qaratildi. Jumladan, 12 ta umumta’lim maktabi yangitdan qurildi, 152 tasi kapital ta’irlandi, 320 tasi esa rekonstruksiya qilindi [2]. Bu ishlar hali davom etmoqda.

Joylarda kadrlarga bo’lgan ehtiyojni qondirish maqsadida Toshkent viloyatida Chirchiq davlat pedagogika instituti tashkil etildi. Bundan tashqari, 15 ta oliy ta’lim muassasalarida tashkil etilgan maxsus sirtqi bo’limlarda o’rta maxsus ma’lumotga ega bo’lgan 5 ming-

dan ortiq pedagoglar uchun oliy ta’lim olish imkoniyati paydo bo’ldi. Ta’lim tizimidagi innovatsion va kreativ yondoshuvlar sababli Muhammad Xorazmiy va Mirzo Ulug’bek nomlari bilan ataladigan, aniq fanlar chuqur o’qitiladigan maxsus maktablar tashkil etildi [2]. Qoraqalpog’istonda esa Ibroyim Yusupov nomidagi iqtidorli bolalar maktabi tashkil etildi.

Hammamizga ma’lumki, 2017 yil 22-dekabr kuni muhtaram Prezidentimiz Oliy Majlis sessiyasida O’zbekiston Parlamentiga murojaat bilan chiqdi. 2018 yilni esa ”Faol tadbirkorlik, innovatsion g’oyalari va texnologiyalarni qo’llab-quvvatlash yili” deb e’lon qildi. Bu esa o’z navbatida biz ta’lim sohasi xizmatkorlariga ham juda kata ma’suliyatli vazifalarni yuklaydi. Sababi, ta’limda innovatsion g’oyalarni qo’llanmasdan boshqa sohalarida uni amalga oshirish mumkin emas. Zero, “Buyuk kelajagimiz bugundan boshlanadi!” [2].

Adabiyotlar

1. 2017–2021 yillarda O’zbekistonni rivojlantirishning beshta ustuvor yo’nalishi bo’yicha harakatlar strategiyasi.
2. “Konstitutsiya — erkin va farovon hayotimiz, mamlakatimizni yanada taraqqiy ettirishning mustahkam poydevoridir”. Prezident SHavkat Mirziyoevning O’zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi qabul qilinganining 25 yilligiga bag’ishlangan tantanali marosimdagı ma’ruzasi.

РЕЗЮМЕ

Maqolada harakatlar strategiyasi asosida ta’lim va fan sohasidagi qonunchilik hamda ilk islohotlar haqida so’z boradi.

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт о законодательстве и о первых реформированиях в области науки и образования на основе стратегии действий.

SUMMARY

The article deals with legislation and first concepts in the field of educations and science based on the strategy of actions.

Tariyx

ҚУБЛА АРАЛ БОЙЫ ЭТНОМӘДЕНИЯТЫНЫҢ ДӘСТҮРИЙЛИГИ МӘСЕЛЕСИ

С.Досмағанбетов - ассистент оқытыушы

О.Юсупов - аға оқытыушы

А.Қайыпназаров - ассистент оқытыушы

Әжанияз атындағы Нәкіс мәмлекетлик педагогикалык институты

Таянч сўзлар: этномәданият, этнодәстәнар, этноурф-одатлар, «Қорқыт ата», «Қоблан», «Алпомиш», «Ер Зийўар», Дашти-Кипчоқ, кўчмоқ, моддий ва маънавий маданият, Миянкул атрофида.

Ключевые слова: этно-культура, этноэпосы, этно-традиция, «Коркыт ата», «Коблан», «Алпамыс», «Ер Зийўар», Дешти-Кипчак, миграция, материальная и духовная культура вокруг «Миян куля».

Key words: ethnoculture, ethnopoem, ethnotraditions, «Korkut ata», «Koblan», «Alpamis», «Er Ziywar», «Deshti-Kipshak», migration, material and spiritual culture, around «Miyankul».

Евразияның «Уллы дала»сында жасаған көшпели шарўалардың өзине тән цивилизациясы ҳәм мәдениятының пайда болыуы, қәлипесиўи ҳәм «изсиз жоқ болыуында» әйемги дүнья ҳәм орта әсирлердеги тарийхий экологиялық жағдайлар, сахрайы шарўалардың кубла-батысқа қарай мәжбүрий көшиўи (миграциялары), шарўа хожалықлардың басынан кеширген аўыр «жүт» ақыбеттери, көшпелилер турмысындағы тынымсыз жаўгершилиқ урыслардың зиянлы излери ҳәм ҳәр қыйлы «симбиозлық» қатнасықлар тийкаргы факторлар екенлигин атап өтсек болады [2:47].

Арал ҳәм Каспий теңизлери аралығы, Дешти-Қыпшақ даласындағы түркий ҳәм түркий емес шарўалардың өз ара ҳәр қыйлы этномәдений қатнасықлары, сахра халқының руўхий мәденияты, соның ишинде Арал бойы халықларының атадан балаға өтип болып киятырған ҳәр қыйлы мәресимлери, салт-дәстүрлери, мәселен: жақсылық белгиси болған нышанлар, той-мерекелерди өткерий, оған байланыслы ҳәр қыйлы ойын-заўық, миллий ойын түрлериниң көп әсирлерден бери сақланғаны мәлим.

Аралбойы этномәдениятында руўхий, затлық емес “номадий” мәдениятымыздың ең жақсы үлгилери, жақсылық нышанлары болған тойларды өткерий, ярым отырықшы қарақалпақлар, көшпели қазақ шарўаларында қалай өткериледи? Өзгешелиги ҳәм уқсаслығы неде? Бул тарийхий мәселе қәниге тарийхшы ҳәм этнологлардың илимий изертлеўлеринде өз сәўлесин тапқан.

Евразияның кең саҳрасындағы түркий ҳәм түркий емес халықлардың материаллық емес “номадий” руўхий мийраслары тарийхий, қахарманлық дәстанларда, шежирелерде, хәўжар ҳәм қыз-жигитлер айтысларында қарақалпақ ҳәм қазақ еллерин басқарған хан, султан, хожа, бийлер, беглер беги, аталық, хәким, ақсақаллар ҳәм ел ағаларының жақсылық нышаны болған қырк күнлик (сакраль мәнисте) тойларды бергени сөз етиледі. Евразиядағы түркий халықлардың әжайып мийрасы болған «Қорқыт ата» дәстанында, Оғуз бийлерине арнап «Ақ отаў», «Қызыл отаў», «Қара отаў» тиккенлиги, усы отаўларға ҳәр қыйлы қәўим, урыў бийлерин социал-

экономикалық жағдайына қарап киргизгени, оларды хүрметлеп түйе, жылқы, қара мал, қой-қошқарларды сойып бирнеше күн дауамында сыйлы қонақ еткени тәрипленеди [12:17].

Түркий халықтардың қахарманлық дәстанларының бири, «Қоблан» дәстанында ел басқарған Акшахан өзинің мәртебесін «бири кем тоқсан» елге танытыу үшін қырк күн дауамында той береді. Тойдың ойын-зауығының бир түрі ат бәйгиге қырк күнлик жолға бири кем тоқсан жүйрик атлардың шабысы шөлкемлестириледи [8:92]. Дәстанда ат жарысынан озып келген «жеңімпаз» тулпар ат бас(табақ) байрағына, «қырк ғашыр» зер алтын беріу үәде етилгени сүүртеленеди.

«Алпамыс» дәстанында, «Миянкөл» бойындағы (Ақдәрәя хэм Қарадәрәя аралығында) шаруа хожалықтарында жасайтуғын «Қоңырат улысында» той мерекелердің қалай өткерилгени тәрипленеди [9:17]. Қоңырат елинің султаны болған Ултан таздың өз «женгеси» Баршынай сулыуға үйлениу нийети, той тамашада болып өткен қызықлы сюжетлерде бай мазмұнда бериледи. Тойда айтыс, хәужар, салт дәстүрлердің болғаны, соң «көзи өткир» мергенлердің «алтын қабак» атысуы қызықлы тамаша дәстүри болып, ақыбеті урыс қырғынға айланып Алпамыс батыр «кул инисин» жеңіп, өз бахтына ериседи [10:480]. Қарақалпақ дәстанлары «Ер Зийуар», «Мәспатша» хэм басқа да эпослардағы той-тамашалардың мотиві социаллық турмыста хэм салт-дәстүрлерде сақланған [11:523].

Қубла-Шығыс Аралбойының этнопсихологиясы хэм этнопедагогикасында сақланған хәр қыйлы миллий дәстүрлер, үрп-әдетлер, той-тамашалар, сейил етиулер, урыс сыяқлы тамашалардың пайда болуы хэм қәлиплесиуі негизинің терең тамыры болып, ол хожалық мәдениетіне, оның түрлеріне тийкарланғаны анық.

Арал-Каспий бойы көшпелі халықтарының хожалық мәдениеті қатарынан орын алған затлық байлықтар: түйе, жылқы, ири шақлы қара мал, қой-ешкилердің есап саны, ел-журттың тийкарғы экономикалық байлығы болған. Евразия халықтарының «Уллы дала» да этнотарихый жақтан биригиуі, социал-экономикалық хэм мәдени қәлиплесиуі, өз дәуіріндегі социаллық, экономикалық дағдарыс мәселелері, тарихый-этнологиялық хэм экосоциаллық изертлеулердің дыққат орайында болып атыр. Аралбойында ертеден мекен басқан, көп әсирлерден бери өзине тән бай хожалық мәдениетін қәлиплестирген этносиясий «араллылар», «қарақалпақтар», «қазақтар» деп аталған халықтардың шаруа хожалықтары этномәдениетін, материаллық емес мийраслар тийкарында үйрениу, қызықлы илимий мәселе деп ойлаймыз.

Соңғы орта әсир хэм жаңа тарихый дәуірлерде, Сырдарья хэм Әмиудәрәяның еки аралығында жасаған қарақалпақ, қазақ халқының материаллық хэм рухый мәдениетінде улыұмалық белгилер бар болса, ал тұрақ жайларында өзгешеликлердің бар екенлиги, шаруашылық хэм балықшылық хожалықтарында хәр қыйлы үрп-әдетлер, ырымлар, улыұмалық дәрежедегі салт-дәстүрлердің бар екенлиги анық [7:310]. Шығыс Аралбойы хэм Сырдарья алабында жасаған халықтардың, көп әсирлерден бери этномәдени хэм этносоциаллық «симбиоз»ласыу нәтижесінде қәлиплескени мәлим. Аралбойы қазақ хэм қарақалпақтардың материаллық мәдениетінде той мерекелердің өткерилиуі, шаруа хожалықтардың үлкен салтанаты есапланған ат жарыс хэм көкпар (ылақ) ойындарын шөлкемлестиріу, айырым жерлерде палуанлар гүресі хэм қошқар дүгистиріу тамашалары болғаны тәрипленеди. Сырдарьяның «төменгі», «жоқарғы» алабында жасаған

қарақалпақтардың көп әсирлер дауамында Қазақ ханлығы, соңынан «Киши жүз» қазақ ханлығы менен хәр қыйлы «симбиоз»ласыуының тарихый дереклерде хэм илимий изертлеулерде көреміз [1:72].

Орта Азиядағы «Еки дәрәя» аралығындағы қазақ хэм қарақалпақтардың этнотарихый хэм этномәдени байланыстарында улыұмалықтар хэм өзгешеликлер бар екенлиги анық. Мысалы, Қубла Аралбойының этнопсихологиясы, этномәдениетінде той мереке тамашалар, байрам сейиллері, бақсы-жыраушылық өнері, қыз хэм жигитлер айтысы, бет ашар дәстүрі, палуанлар гүресі, атшабыс жарыс түрлері еки халық турмысында, хәзіргі күнге дейін жақсы сақланған.

Ел ишіндегі абырайлы батыр, бийлер хэм ел ардақпаған хүрметлі жасы үлкен «ақсақал»инсанларды «соңғы жолға» узатыу мәресимінде де «өзгешелик»лер сезиледи. Қубла Аралбойы этнопсихологиясында, дәстүр бойынша мархұмның қасында халықтардың жылап жоқлау айтыуы, «қара отау»ға азалы түрде узактан тууған-тууысқандарының қатты дауыслап «дауыс шығаруы»ға усаған жоқлаулары сыяқлы үрп-әдеттер, Әмиудәрәя бойы қарақалпақтарынан басқа халықта сақланбағанына, Россиялы шығысты изертлеуші илимпаз А.Кун үлкен дыққат аударарды. Мархұмның «жылы»нан соңғы дәрбәбелі мәресимлерді өткеріуі, Евразиялы көшпелілердің этнопсихологиясында «Алатоо» қырғызлары, «Орта Жүз» қазақ элиталарында «ас той» беріу сыяқлы үрп-әдеті болған [4:500]. Қырғыздардың бай «манап»лары мархұмның бир неше он, хәттеки жүзлеген жылқысын сойып ас-ауқат еткен.

Бул халықтар дәстүрлерінде ат жарыс, «қына той» беріу дәстүрлері де болған. Қарақалпақтардың бай элита қатламында «қына той»лар берілген, лекин буны мәнісі, дәстүрийлиги хэм сән-салтанатының қандай дәрежеде болғаны, бүгінгі күнде ұмыт болып кеткен.

Этнолог илимпазлардың «қатықулақ» адамлардан еситиуі бойынша, мархұмды қәбиристанға жерлеп болып, ауыл-елге қиятырып «сүйекши»лер серке, қошқарды тартысып ырым етип, ат шауып «қына той» мәресимін өткерген. Мысалы, 1898-жылы кенегес Ерназар аталықтың «ас тойы» үлкен дәрбебе менен өткени тууралы жасы үлкен аталарымыз хәзір де әнгиме етеді.

Аралбойы қазақ, қарақалпақ халқының той мәресимлерінде көркем өнер тәрбиясы, рухый-ағартыушылық пенен мәдени тәлім-тәрбия ислері де дәстүрий түрде өткерилип келди. Хәр қыйлы мазмұндағы тойларда «Қорқыт ата»дан қалған «қарны жарық» қыл қобызға бүлбил зибанлы дауыс берген жыраулар аламан жыйналған ортаға шығып, отшоақ қасында қахарманлыққа толға сюжеттерді жырлап береді. Қазақ халқы тойларында «Қамбар ата»дан қалған ишек тарлы домбыраны боз торғайдай шырлатып «Баян сулыу», «Жипек сулыу»дай қызлардың образын мазмұнлы түрде тәриплейді.

Белгили ағартыушы-илимпаз Ш.Уәлиханов: қарақалпақтарды «сахра бүлбили» деп жоқары дәрежеде бағалап, Әмиудәрәя хэм Сырдарья бойы халықтары рухый мәдениетінің түрлері болған саз-сәубет хэм қосықтарында «илахийда» күш-күдирет бар екенлиги тән алған.

Аралбойы халықтарының этнопсихологиясында, хожалық жүргизиу мәдениетіне байланысly болған хәр қыйлы үрп-әдеттер, исеним-ырымлар, көп әсирлерден бери дәстүрий түрде қәлиплескенлиги көринеди. Арал-Каспий теңизи аралығында аңшылық, балықшылық, шаруашылық, өнерментшилик қәсиплеріне байланысly ырымлар, табулар, дәстүрий

мәресимлер, ўақыт, күн, хәпте, мәўсिम хәм жыл қайтарыўды «Мүшел» календары тийкарында есаплаўы әсирлер бойы әўладтан әўладқа өтип хәм жақсы сақланып киятыр. Аралбойы қарақалпақларын «Махи хур Хорезмий» деп, қоңсылары тән алған болса, ата-бабаларымыз балықты «кийели», хадал суў хайўаны сыпатында көрип, хәр қыйлы ырымлар, мәресимлерди атқарғаны мәлим. Балықшылық кәсибине байланыслы ырымлар, үрп-әдет дәстүрлер басым көпшилигин курайды. Бул мәселеде терең этнологиялық илимий изертлеўлер жүргизиў зәрүр. Аралбойында ески балықшы микроэтнос-«самат»лар жасайды. «Самат» сөзиниң этимологиялық мәниси түркий сөз емес. Батыс Сибирь, Обь дәрйясы бойы «Угор» микроэтносларының балықшылық дәстүринде оларды самат деп көллер хәм дәрйя тармақларында майда шабақ аўлап жейтуғын, ақ шағаладай, ақ шабақ аўлаўшыларды айтқан. Усы сыяқлы этимологиялық жақтан изертлеў

талап ететуғын мәселелер Аралбойы қарақалпақларының тарих бетлеринде көптеп табылады. Бул жоқарыда атлары аталған халықлардың этнографиялық өзгешеликлерин, дәстүрлик айырмашылықларын үйрениў шет елли илимпазлар қатарында қызығыў оятпақта.

Диарымызда сақланған ески жазыўларда, соннан «Миздакхан» естелигиндеги қәбир қулпы тасы жазыўларында «өмир гөззаллығы» хакқында айтылған [3:286]. Лекин, онда инсанлық антрофилософиясы, этнопсихологиясы дәстүрийликте, заманға сай кәлип-кәлиплескен.

Солай етип, кең пайтахт Евразияның «Уллы дала»сында жасаған түркий халықлардың этномәдений контекстинде Кубла Аралбойының этномәдениатын хәм этнопедагогикасы дәстүрийлигин үйрениўде материаллық емес мийраслар қосымша дерек болады.

Әдебиятлар

1. Абусеитова М. Казакское ханство во второй половине XVI века. -Алма-ата: 1985. –С. 72.
2. Археология и этнология Евразии. №2, 2004, -С. 47.
3. Архитектурная эпиграфика Каракалпакстана. –Ташкент: «Ўзбекистан», 2015. –С. 286.
4. Бегманов Қ. «Этнограф пен әңгиме». -Алма-ата: 2010. 500-б.
5. Зардағым. Қазақтың жоқтаў жырлары. –Алма- ата: 1990.14-б.
6. Калыш А. Гостеприимство у казахов. -Алма-ата: «Мысль» 2009. №1, -С. 86-91.
7. Каульбарс А.В. В низовьях Амударьи. Спб. 1881. –С. 310.
8. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық Қоблан дәстаны. -Нөкис: 1956. 42- б.
9. Қарақалпақ фольклоры 100 томлық Алпамыс дәстаны. -Нөкис: 1962. 42-б.
10. Қарақалпақ фольклоры (100 томлық) I-VIII томлар. -Нөкис: 2008. 480-б.
11. Қарақалпақ фольклоры (100 томлық) IX-XIII томлар. –Ташкент: 2009. 523-б.
12. Қорқыт ата. -Алма-ата: «Ғылым», 1994. 17-б.
13. Этнографиялық суҳбат: тойлар, ырымдар хакқында, «Дәстүр» № 2 (50). -Алма-ата: 2017, 20-21-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада этнография йўналиши бўйича янги илмий адабиётлар, жумладан, этнофольклор манбалари асосида кўп асрлик даврда қуйи Амударё бўйи ва Орол денгизи атрофида яшайтган икки этносларнинг – қозоқлар ва қарақалпақларнинг этномаданий «симбиозини», этнодастурий муносабатларининг ухшашлиги ва «идентивлигини» таҳлил етилган.

РЕЗЮМЕ

В статье на основе новой научной литературы по этнографии, а также этно-фольклорных материалов анализируется идентичность этнокультурных «симбиозов», этно-традиции двух этносов – казахов и каракалпаков, которые на протяжении многих веков проживают на нижнем течении Амударьи и его дельтах, в том числе вокруг Аральского моря.

SUMMARY

This article deals with the analysis of the identity of ethno-culture “symbiosis”, ethno-tradition of two ethnoses- Kazakhs and Karakalpaks on the basis of the latest scientific literature in ethnography and ethno-folklore materials. These two, ethnoses have been living for many centuries in the down streams and deltas of Amudarya river, as well as around the Aral sea.

ҒӘРӘЗСИЗЛИК ЖЫЛЛАРЫНДА ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ СОЦИАЛ – ЭКОНОМИКАЛЫҚ РАҰАЖЛАНЫҰЫ (1991-1995-жж)

З.Б.Есназарова – тарих илимлериниң кандидаты

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: мустақиллик, ижтимоий, иктисодни эркинлаштириш, ислухот, бозор муносабатлари, хусусийлаштириш, шахсий бизнес, маҳалий бюджет, параметрлар, иш юритиш маданияти.

Ключевые слова: независимость, экономика, социальный, либерализация экономики, реформа, рыночные отношения, приватизация, частная собственность, местный бюджет, параметры, культура хозяйствования.

Key words: independence, economy, social, economic liberalization, reform, market economy, privatization, private ownership, local budget, parameters, the culture of management.

Ғәрезсизлик жылларында социаллық-экономикалық реформалардың барысы, санаат аўыл хожалығы хәм жәмийетлик салаларда әмелге асырылып атырған кең көлемли реформалар өзиниң нәтижесин көрсетпекте.

Ғәрезсизлик дәўиринде Қарақалпақстанда халықтың турмыс шараятын жақсылаў, түпкиликли экономикалық реформаларды әмелге асырыў бойынша бир қатар унамлы нәтижелерге ерисилди. Қарақалпақстанда меншиктиң жаңа формалары пайда

бола баслады. Өндирис хәм хызмет саласында мәмлекетлик емес сектордың үлесі артып бармақта. Усы бағдарда, санаат халық тутыныў, жеңил санаат өнімлерин ислеп шығарыў 1991-1994-жыллар да кемейип барған. 1994-жылдың 9 айы ишинде өткен, яғный 1993-жыл менен салыстырғанда хәр үш санаат кәрханасынан биреўи өнім көлемин кемейтип жиберген [1].

Усы дәўирде исленип атырған жумысларға байланыслы хўжетлерди талқылап қарағанымызда,

саўдада, хызмет көрсетиў тараўында меншиклестириўде унамлы өзгерислердиң аз болғанлығын айтыўымыз керек. Архив мағлыўматлары бойынша қарап шықсақ, ең баслысы, тутыныў базарын товарлар ислеп шығарыў, халыққа хызмет көрсетиў түрлери менен толтырыў жақсыланбаған. Ғарезсизликтиң дәслепки дәўиринде, товарлар хэм хызметлер менен тәмийинлеў бойынша мәмлекетлик бөлистириў механизми әсте-ақырын тоқтаўға жақынласып киятырғанда, меншиклестирилген саўда хэм хызмет көрсетиў мәкемелери тәрәпинен бос турған дүкан текшелерин толтырыў, халыққа көрсетилетуғын хызметлердиң сапасын жақсылаў бойынша илажлар исленбеген. Бул мәкемелердиң тек аты өзертилип, жетерли дәрежеде жумыс ислемей турып, кризислик жағдайдан шығыўы қыйын болған. Бул, усы тараў басшыларының инталы түрде исбилерменлигин көрсеткенлигин дәлиллейди.

1991-1994-жыллары Қарақалпақстан Республикасында исбилерменликти раўажландырыў жетерли дәрежеде қанаатландырылмаған. Мысалы, дереклерди изертлеў барысында Төрткүл, Елликқала, Қоңырат, Хожели саўда хызмет көрсетиў объектлерин салыў бойынша жумыслар исленген. Бирақ, Әмиўдәрәя, Шымбай, Кегейли, Қанлыкөл, Шоманай, Мойнақ районларында мүмкиншиликлерге қарамастан халыққа хызмет көрсетиў тараўлары бойынша жумыс исленбеген [3].

Экономиканы басқарыў усыллары өзгертилип, административлик буйрықпазлық принциплерин өзін-өзи басқарыў усыллары менен алмастырыў илажлары алып барылды. 1994-1995-жылларда Қарақалпақстан Республикасында финанс министрлиги, Бас салық басқармасы, Болжаў хэм статистика мәмлекетлик Комитети жумысларында да кемшиликлер бар екенлиги көрсетилген.

Хүжетлерди анализлеп қарағанымызда, Болжаў хэм статистика мәмлекетлик комитети ескише усылда ис жүритип, жаңа өзгерислерге кириспеген. Бул бойынша төмендеги мысалларды келтириўимизге болады.

1992-1993-жыллар ишинде көплеген саўда, турмыс хызметин көрсетиў хэм жергиликли санаат объектлери мәмлекет ийелигинен шығарылды хэм меншиклестирилди.

Сол дәўирде мәмлекетлик үй-жай фондын меншиклестириў тамамланды, нәтийжеде 52 мың шаңарақ өзиниң үйине ийе болды. Булардан 28,5 мың яғный 55% бундай имканиятқа бийпул еристи [4:15].

Экономикалық реформаларды және де толық асырыў, исбилерменликти қоллап-қуўатлаў, жеке бизнесте раўажландырыў бойынша әмелге асырыў бойынша Қарақалпақстан Республикасында 1994-жылы арнаўлы бағдарлама ислеп шығарды. Усыған байланыслы меншиклестириў халық хожалығының жетекши тараўларында, азық-аўқат хэм жеңил санаат кәрханаларында, қурылыс хэм транспорт комплекслеринде жумыс алып барылды. Мысалы, Қарақалпақстан Республикасында киши кәрхана хэм кооперативлердиң саны 1204 ке жетти, оларда 14 мыңға жақын адам мийнет етти [2]. Бул халық хожалығындағы барлық жумыс ислеўшилердиң 3,4% қурайды.

Ғарезсизликтиң дәслепки дәўиринде өткерилип атырған экономикалық реформалар ислеп шығарыўдың нәтийжелилигин, мүлик ийелериниң материаллық мәпин арттырыўда айрықша роль ойнады. Усы тийкарда, меншиклестирилеген санаат кәрханаларында 1993-жыл менен салыстырғанда өнім муғдары 16,8%, акционерлик жәмийетлерде болса 4,17% өсти [5: 260].

Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1992-жылғы 21 –санлы, 1993-жылдағы 13-санлы

хэм 137-санлы қарарлары аўыл хожалығында мүлктиң мәмлекет ийелигинен шығарыў ушын үлкен тийкар дүзди. 1994-жылы қабыл етилген 87-88-санлы қарарлар бул тийкарғы тараўда реформаларды және де теренлестириўдиң ҳақыйқый программасы болды. Усы мәселе бойынша аграр секторда 112 мәмлекетлик кәрханалар хэм 121 шарўашылық фермалар мәмлекет ийелигинен шығарылды. Қарақалпақстан Республикасында 1500 ден аслам дийқан-фермер хожалықлары жумыс иследи.

Хүжетлерди анализлеп қарағанымызда, дийқан-фермерлерге 27 мың гектар жер ажыратылып берилген болса, бул 1990-жыл менен салыстырғанда бес есе көп еди. Гөш хэм сүт жетистириўди алып қарайық, бул бойынша 1990-жыл менен салыстырғанда, 30% көп еди [6:282].

Қарақалпақстан Республикасында ислеп шығарыў күшлерин және де раўажландырыў мақсетинде 1993-жылы Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси тәрәпинен 1993-2000-жылларда хэм 2005-жылға шекем болған дәўирде экономикалық хэм социаллық тараўды раўажландырыўдың тийкарғы бағдарлары ислеп шығылды.

Усы программада көрсетилген 51 объекттиң қурылысы жобаластырылған болып, соннан, 1994-жылы 12 объект иске қосылды. Қарақалпақстан Республикасында халыққа саўда хэм турмыс хызметин көрсетиў бойынша бир қанша илажлар әмелге асырылды. 1991-1995-жылларда республика тутыныўшылар жәмийети хэм «Қарақалпақсаўда» ассоциациясы тармақларында 9 усақлап сатыў, 15 жәмийетлик аўқатланыў кәрханалары, 8 саўда склады, 12 нанбайхана қурылып иске түсирилди. 1994-жылы «Қарақалпақсаўда» тараўында 3 қабыллаў-таярлаў пунктлери, складлары хэм саклаў орынлары жумыс иследи, 16 дийқан базары абаданластырылды. Жеке меншик исбилерменликти раўажландырыў мақсетинде дийқан базарларында 193 жеке дүканалар қурылып, иске түсти. 1994-жылғы мағлыўматлар бойынша 50 дүкан иске түсирилген [7].

Ғарезсизлик жылларында аўылдағы шаңарақларды тәбийий газ хэм ишимлик суўы менен тәмийинлеў мәселеси актуаль машкала еди. Бул бағдарда Өзбекстан Республикасының Биринши Президентини И.А.Каримов бир қатар пәрманлар шығарды. Усыған байланыслы 1990-1994-жыллар ишинде 2818 км. газ тармақлары тартылып, бул алдағы он жылда тартылғанынан үш есе көп еди. Сондай-ақ, 1515 суў тармақлары қурылып пайдаланыўға тапсырылды. Бул болса, сол дәўирдеги көрсеткишке қарағанда 1,8 есе көп еди. Түйебойын - Нөкис - Тахтакөпир районларының орайлары және Нөкис қаласы қосылды.

Нөкис қаласында 1994-жылы 15 км аралыққа троллейбус жоллары, троллейбус депосы, он мың номерли автомат-телефон станциясы қурылды. Нөкис қаласында хэм районлар орайында 1995-жылда жаңа заманагөй типтеги байланыс станциясын орнатыў бойынша япон қәнигелери менен сөйлесиўлер алып барылды. Канализация тазалаў жайының биринши нәўбеттеги қурылысының иске түсирилиўи хэм қалада биринши район – пуў қазанханасының кеңейттирилиўи қала халқын ыссылық пенен тәмийинлеў машқаласының бир қанша унамлы шешилиўине себепши болды [8].

Өтиў дәўири қыйыншылықларына қарамастан, Арал бойындағы жумыслар ушын Өзбекстан Республикасы бюджетинен хәр жылы үлкен муғдарда қаржы ажыратылды. Архив хүжетлери тийкарында қарап шыққанымызда, 1991-жыл 427 млн. рубль, 1992-жыл 2 млрд. сум-купон ажыратылған. 1994-жылдың өзінде 100млн. сумнан артық қаржы ажыратылды [9].

Ғарезсизликнинг даслепки жылларида тийкарынан базар катнасларына өтиў дәўиринде жумыссызлыктын пайда болуўы тәбийый хал еди. 1991-1995-жыллары Қарақалпақстанда мийнет ресурслары балансын анализлеў соны көрсетеди, халық саны орта есаптан жылына 30-35 адамға көбейип атырған бир дәўирде, мийнет ресурслары 13-13,5 адамға өскенлигинен дерек береді.

Статистикалық мағлыўматлар бойынша, 1990-жылы жумыс ислеўди кәлеўши адамлардың саны 40,8 мың адам болған болса, 1994-жылда бул көрсеткиш 57,0 мың адамды кураған. 1990-1994-жыллар ишинде 103 мың адам жумыссызлар сыпатында дизимге алынған болып, олардың 38 мыңнан асламы жумысқа орналастырылды. 15 мыңы болса жумыссызлық напакасын алды. Бунда, тийкарынан, төлемли

жәмәәтшилик жумыс орынларын шөлкемлестириў, киши кәрханаларда, мийнет биржалары қасында жумысқа орналасуўға көмеклесиў, мәмлекетлик фонд есабынан жаңа жумыс орынларын жаратыў әмелге асырылды.

Алынған мағлыўматлар бойынша, 1992-жыл менен салыстырғанда 1993-жылы жумысқа орналастырыў көрсеткиши 6%, 1994-жылы 16% ке өсти.

Жуўмаклап айтқанда, Қарақалпақстан Республикасының социал-экономикалық раўажланыўында киши, орта хәм жеке исибилерменликтин улыўма ишки өним ислеп шығаруўда тек шешиўши дәрежени ийелеўи, хәзирги ўақытта оның халықтың прәўанлығының хәм дәраматларының артыўында, жумыссызлық машқаласын шешиўде айрықша әхмийетке ийе болып табылады.

Әдебиятлар

1. АЖК РК, Ф.35 ОП.3.Д.99.Л.51.
2. /«Еркин Қарақалпақстан», 5-ноябрь 1994.
3. АЖК РК.35.Оп.3.Д.99.Л.52.
4. Справка об итогах социально-экономического развития и ходе экономических реформ в Республике Каракалпакстан за первое полугодие 1994 года. - Нукус: 15-6.
5. Архив ЖК РК.Ф.35.Оп.1.Д.34.Л. 260.
6. АЖК РК.Ф.35.Оп №Д. Л.282.
7. Текущий архив Совета Министров Республики Каракалпакстан. Отдел социально-экономического развития. Отчёт за 1992-1994 годы.
8. Текущий архив хақимията г.Нукус за 1990-2002гг.
9. Текущий архив Министерства экономики и статистики Республики Каракалпакстан за 1990, 2000, 2006 гг.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мустақиллик йилларида Қарақалпақистон Республикасининг ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий йўналишлари таҳлил қилинади. Унда 1991-1995 йилларда, яъни мустақилликнинг дастлабки давридаги қийинчиликлар, ривожланишнинг асослари атаб ўтилади. Тарихий таҳлил воситасида муаллиф Қарақалпақистоннинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши, туманларда, қишлоқларда, шаҳарларда саноат қорхоналарини қуриш, кичик бизнес, тадбиркорликни ривожлантириш давр талаби эканлигини кўрсатиб ўтади. Мақола Қарақалпақистоннинг энг янги тарихи учун факт, фактологик материаллар беради.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются основные направления социально-экономического развития Республики Каракалпакстан за годы Независимости. В статье указывается на трудности начального периода независимости и основы развития в 1991-1995 годы. В ходе исторического анализа, автором статьи особо отмечается то, что организация промышленных предприятий в городах, развитие малого бизнеса и частного предпринимательства являются требованием времени. В статье приводятся материалы и факты по новейшей истории Каракалпакстана.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the main directions of socio-economic development of the Republic of Karakalpakstan for the years of Independence. The article points to the difficulties of the initial period of Independence, and the bases of the development for the period of 1991-1995. In the historical analysis, the author of the article emphasizes that the organization of industrial enterprises in towns, the development of small business and private entrepreneurship is a requirement of the time. The article contains materials and facts in the newest-history of Karakalpakstan.

НУРТАЙ БАТЫР

М.Тилеўмуратов - профессор

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: XVIII аср иккинчи ярми, Амударё куйи оқими, Сирдарё ирмоқлари, Янги дарё, Қувондарё, 1783-1786-йиллар, Янги дарё қарақалпақлари, Қўқон, Бухоро, Хива, қозқ хонликлари, Нуртай ботир, Нуртай раҳбарлигидаги халқ озодлик қўзғолони.

Ключевые слова: вторая половина XVIII века, нижнее течение Амударьи, ручьи исходящие от истока Сырдарьи, Новая река, Куандарья 1783-1786 годы, каракалпаки Новой реки, Коканд, Бухара, Хива, Казахские ханства, Нуртай батыр, народное освободительное восстание под предводительством Нуртая.

Key words: the second half of the XVIII-th century, the lower stream of the Amu-darya, rivers taking a raise from the Sirdarya, the New river, Kuandarya, 1783-1786, Karakalpaks of the New river, Kokand, Bukhara, Khiva, Kazakh khans, Nurtay batir (hero), the people's revolt for freedom under the leadership of Nurtay.

Қарақалпақ халқы өзиниң көп әсирлик тарийхында елим деп еңиреген, өз өмирин халық мәпи ушын арнаған көплеген батырларды биледи. Солардың бири Нуртай бий батыр Жангелди батыр улы. Ол туўралы халық арасынан, архив материалларынан бир қанша дереклер излеп табыўға хәм жазған мақала, китапларында, шығып сөйлеген сөзлеримде бирқанша мағлыўматлар келтириўиме туўра келди. Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалының Тарийх, тил хәм әдебият институтының тарийх бөлиминде илимий хызметкер болып жумысқа кирген 1961-

жылдан баслап Хорезм археологиялық экспедициясына қатнаса басладым. Усы дәўирде бекитилген темам бойынша Қарақалпақлардың Жаңадәрәя дәўири тарийхы бойынша дереклер жыйнаў ўазыйпасына кирискен едим. Бул дереклердеги, әсиресе Бердақ бабамыздың «Шежире» дәстанындағы халық батырлары, солардың ишинде Нуртай батыр ҳаққындағы мағлыўматлар менде үлкен қызығыўшылық оятты хәм бул мағлыўматларды тастыйықлаў ушын көп-көп илимий әдебиятлар, архив материалларын көрип шықтым. Кейин ала бул дереклер кан-

дидатлық диссертацияның изертлеу өзегіне айланды.

Бұл деректерді халық арасынан жыйналған шежірелер хәм Бердақ «Шежіре»сі менен салыстырып қарасақ, Нуртай батыр, хақықатында да, XVIII әсирде жасап, халқымыздың усы дәуір тарихында ел-халық азатлығы үшін теңі-тайы жоқ искерлік көрсеткен қарақалпақтардың қостамғалы руынан шыққан бий, батыр, тарихта жасап өткен хақықый уллы тулғалардың бири болып табылады. Мысалы, Бердақ «Шежіре»сінде Нуртай туұралы гейпара мағлыұматлар жазылған:

Жангелди бабаң жаўлатпай,
Аның уғлы Хайдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай,
Рахметулла болған екен [7:193-219].

Бунда келтирилген Жангелди баба тарихымызда болған адам. Оның әуладлары қостамғалы руының курамында Қарақалпақстан жерінде көп ушырасады. Ал, қостамғалы руы болса Өзбекстанның бирқанша ўәлаятларында, атап айтқанда, Сурхандарья, Наўайы, Жиззақ, Самарқанд, Бухара ўәлаятларында да бар. Олар өзлериниң руў атамаларын хәзирге шекем биледи. Енди «Шежіре»де келтирилген екінши бир тарихый тулға Нуртай батыр туұралы айтатуғын болсақ, Қарақалпақстанда жасаўшы қостамғалы руына киретуғын Жангелдилер өзлерин Нуртай батырдың урпағынанбыз деп атайды [2:99-106 хәм 11].

«Шежіре»де келтирилген бұл мағлыұматлардың дурыслығын тарихый дереклер де тастыйықлайды. Тарихый дереклерде көрсетилиўине қарағанда, Нуртай батырдың бийлик хәм батырлық көрсеткен искерлік хызметлери көбирек XVIII әсирдің екінши ярымындағы тарихый ўақыялар менен сабақлас келеди [1,2,6,8,10,13,14,15,17,19,20,21,23,24].

Тарихтан белгили болғанындай, XVIII әсир тек Нуртай батыр өмириниң емес, ал пүткіл қарақалпақ халқы тарихының шым-шытырық, қыян-кески ала сапыран ўақыяларға толы жаўгершиликлер хәм оған қарсы халық азатлық гүреслер дәуири, анығырағы Сырдарья бойындағы қарақалпақлар менен Бухара, Хийўа ханлықлары тәрәпинде жайласқан барлық қарақалпақтардың миллий ояныўға, миллий биригиўге умтылыўлар дәуири болып табылады [12:22]. Атап айтсақ, XVIII әсирдің биринши ярымынан басланып та 50-жылларының ақырларына дейин даўам еткен Жунгар қалмақлары басқыншылығына қарсы алып барылған гүреслер, усы әсирдің 40-жылларынан басланған Иран шахы Надыршаға қарсы Хорезм халықларының биргеликте бас көтериўлери, XVIII әсирдің екінши ярымындағы Қоқанд, Бухара, Хийўа хәм Қазақ ханлықлары аймақларындағы ханлардың зулымлық, езиўшилиқ сиясатына қарсы пұқара халықлардың миллий гәрәзсизлик ушын алып барған тынымсыз халық азатлық хәрәкетлери усы гүреслер тарихының айқын дәлили бола алады.

Өлбетте, өзлериниң тарихый тәғдири усы аймақларда жасаўшы түркий халықлар менен ерте дәуірлерден берли тығыз байланыста болған қарақалпақ халқы да бұл гүреслерден шетте тура алмады. Әсиресе, XVI әсирдің екінши ярымында Ноғай ханлығында жүз берген апатшылықтардан (1556-жылы Астрахан ханлығының Россия тәрәпинен жаўлап алыныўынан хәм 1557-1558-жыллардағы ханлық аймағында жүз берген ашаршылықтардан хәм усы дәуірлердеги Ноғай мырзалары арасындағы алаўызлықтардан) кейин бурынғы ата меканлары Әмиўдің төменги қуярлығы, Арал теңизи этирапла-рына қарай жылысып, бирақ суўсызлық себепли оған өте алмай, Аралдың күн шығыс жағалаўларынан Сырдарьяның ортаңғы ағысын бойлап Түркстан қаласына дейинги аралықларда мекән басып қалған қарақалпақтардың Сырдарья, Түркстан, Бухара топары

бұл гүреслердің тийкарғы орайында турды. Себеби, усы дәуірлерден баслап қарақалпақтардың бұл топарлары Бухара ханлығы менен қазақтардың Орта хәм Киши жүз ханлықларына сиясий жақтан гәрәз-лиликте турмыс кешире баслады [12:24].

Қарақалпақтардың қостамғалы руынан шыққан Нуртай бий батыр Жангелди батыр улының тарихтағы қахарманлық искерлік хәрәкетлери де, мине, усы Бухара хәм Қазақ ханлықлары, кейинирек Хийўа ханлықлары аймақларында жүз берген сиясий, экономикалық жағдайлар менен тиккелей байла-нысқан халда келип шықты.

Енди, мине, усы Нуртай батыр тарихы хақында сөз ететуғын болсақ, оның бийлик хәм батырлық искерликлериниң анық белгили болған жыллары көбирек қарақалпақтардың үлкен бир бөлегиниң Жаңадарья хәм Куўандарья бойларына келип қонысланыў дәуірлерине туўра келеди.

Сырдарьядан саға алып, оның бир тармағы сыпатында Арал теңизине қуып турған Жаңадарья XVIII әсирде оғада суўы мол дарья болған. Бұл дарья айы-рым дереклерде «Қарақалпақ дарьясы» деп аталса, ал Әмиўдарьяның төменги қуярлығы менен усы Жаңадарья, Куўандарья аралығында жасаған қарақалпақ, өзбек қәўимлери бирлеспеси «Қарақал-пақ елаты» деп жазылған [12:26]. Бұл пикир, хәтте, XVIII әсир Хорезм тарихшылары мийнетлеринде де анық тастыйығын табады. Мәселен, Мунис, Оғахий-лер тәрәпинен жазылған Хорезм тарихында да «Қа-рақалпакия» деген улысылық, елатлық этноним атама Жаңадарья қарақалпақларына байланыслы айтылады [22:175].

Бұл фактлер, бириншиден, XVIII әсирлерде қарақалпақтардың тийкарғы бөлеги Жаңадарья эти-рапында жәмленгенлигин аңлатса, екіншиден, «Қарақалпақ елаты» деген атама менен аталғанлар-дың да Әмиўдарьяның төменги қуярлығы, Арал теңизи этираплары менен усы Жаңадарья бойларында жасаған қарақалпақтар екенлигин көрсетеди. Ал, бұл қарақалпақтардың тийкарғы массасы болса монғоллар шабыўылы гезинде тәғдир қысаўметі ме-нен Әмиў, Сырдың төменги қуярлығынан Едил-Жайық бойларына сергиздан болып кеткен, соң XVI әсирдің екінши ярымынан баслап қайтадан Арал бойларындағы негизги ата журтына өтиўди нийетлеп киятырған, бирақ бұл жақтағы қурғақшылық себепли XVIII әсирдің 20-40-60-жылларына шекем Сырдың ортаңғы ағысы бойларында иркилип қалыўға мәжбүр болған Түркстанлы, Бухаралы қарақалпақлар болып табылады. Бұл дәуірде «Қарақалпақ елаты» атама-сын келтирип шығарыўға усы топарлар менен бир қатарда XIII-XIV әсирлерде Арал этирапларынан Хорезмнің батыс арқа тәрәплери-Үстирт, Узбой, Сарықамыс бойларына қарай жылысқан, соң XVI әсирдің ақырларында Аралдың өз қәддине келиўи менен ата журтларына қайта оралған бурыннан оты-рықшы Араллы қарақалпақтар менен өзбеклер де қатнасқан. Бұл қарақалпақтар, араллы өзбеклер 1747-1810-жыллар ишинде Жаңадарья қарақалпақлары менен биригип кетип, бир тутас қарақалпақтар ели болып қәлиплескен, яғный бұл еки топар Арал мәмлекети деген бир ханлыққа бирлесип, өзлериниң Шахтемир деген ханына ийе болады [2:26].

Тарихта көрсетилиўинше, бұл бирлик XVIII әсирдің ақырына шекем мийтиндей беккем болып, әсиресе усы әсирдің 50-70-жылларында жүз берген Қазақ, Бухара, Хийўа ханларының шабыўылларынан табыслы қорғаныўда үлкен руўхландырыўшы күш болып турады [12:26].

Буны биз усы әсирдің 80-жылларында Жаңадарьялы қарақалпақтардың Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық гүреслери мысалы-нан айқын көриўимизге болады.

Бердақ «Шежире»синде бул тарийхый ўақыялар, анығырағы, Нуртай батырдың ерлик ис-хәрекетлери Жаңадәрәялы қарақалпақлар арасында болып өткенлиги айтылады. Тарийхый дереклер болса қарақалпақлардың, ҳақыйқатында да, XVIII әсирдің екінши ярымында 1743-жыл жүз берген Абулхайыр хан шабыўылынан кейин Әмиўдәрәя хәм Жаңадәрәя бойларына келип орналасқанлығын көрсетеди. Қарақалпақлар бул жерге келип орналасқанынан кейин узак жыллар даўамында (дерлик ярым әсирден асламырақ ўақыт) хеш бир қоңсы отырған ханлықларға бағынбай, толық бийгәрез халда турмыс кеширеди.

Тарийхта бул дәўирди илимпазлар қарақалпақ халқының гәрезсиз дәўири деп атайды. Қарақалпақ халқының бул дәўири тарийхый дереклердің дым азлығы менен характерли. Ол дәўирдин ески тарийхый дереклери болған Жаңадәрәяда сақланған көплеген ирригациялық қурылыслар, археологиялық қалдықлар, «Орынбай қала», «Аралбай қала» деп аталған қалалар СССР Илимлер Академиясы Хорезм экспедициясының ағзалары тәрәпинен тексерилди. СССР Илимлер Академиясының Хабаршы ағзасы С.П.Толстов бул қарақалпақлардың хәм басқа да халықлардың Жаңадәрәяда қалдырған естеликлери туўралы бирқанша мийнетлер жазып, оларды «Қарақалпақлар халқының мийнет қахарманлығы» деп атады. Илимпаздың көрсетиўинше, «бул естеликлер өзиниң көлеми бойынша Қарақалпақлардың Әмиўдәрәя етегиндеги естеликлеринен зыят хәм көп» [21].

Мине, сол Жаңадәрәя дәўири қарақалпақ халқының тарийхындағы ең аз изертленген дәўир болып есапланады хәм бул дәўир бойынша материаллар дерлик жоқтың қасында. Бердақтың «Шежире»си халық тарийхының усы аталған дәўирин үйрениўге материаллар таўып береді, хәтте, тарийхшы илимпазларға белгисиз тарийхый ўақыялардың сырын ашыўға жәрдемлеседи.

Қарақалпақлар арасынан жыйналған тарийхый гүрринлер де Бердақтың «Шежире»си менен сәйкес келетуғынлығын атап өтиўимиз керек. Өйткени, Бердақ «Шежире»синдеги мағлыўматларды тарийхый дереклер де тастыйықлап турады. Хәзирги Шымбай районында турыўшы Аяғанов Қасымнан 1959-жылда илимий хызметкер Төреев Алпысбайдың жазып алған дала жазыўларында Нуртай туўралы бираз айтылады. Онда Бердақ «Шежире»синдегидей, Хожаназар хәм Қосназар Нуртай менен бирге қазақлардың топылысына қарсы саўашқа шыққанлығы, бул саўашта Хожаназар хәм Қосназар қазақ қолында қалып қойғанлығы, Нуртай қахарманларша гүресип кутылып кеткенлиги, сонда да жеңилиске ушырағанына шыдамай арланып өлгенлиги ҳаққында да дереклер келтириледи [22].

Нуртай басшылығында халық азатлық хәрекетлери тек қазақлардың Орта жүз хәм Киши жүз ханлықларында емес, хәтте сол ўақытта да Россияда да, Хийўа ханлығы менен Бухара әмирлигинде де белгили болған. Әсиресе, князь Потемкин атына жазылған «Хийўа хәм Бухара ислери» деген баянламада Султанмурат бектиң Миянкөл қаласын пайтахт етип, Бухарадан ажыралып шығыўға хәрекет қылғанлығы кең түрде баянланып хәм бул жерде жети шәхәрдің Миянкөлге бағынып, өз алдына ажыралып шығыўға хәрекет етип атырғанлығы, сонлықтан Бухара ханлығы оларды бағындырыў ушын әскерий күш жыйнап атырғанлығы ҳаққында айтылған. Бул деректе усы аймақтағы татыў түрде турмыс кеширип атырған өзбеклер менен қарақалпақлардың ханлықтың езиўшилиқ, әдалатсызлық сиясатына қарсы биргеликте гүрес алып барып атырғанлығы ҳаққында айтылған. Усы гүрес орайы болған Миянкөл қарақалпақлар жасаған аймақлардың бири болғанлығын тарийхый де-

реклер де тастыйықлайды. Бул ҳақыйқатлық бизиң дәстанларымызда да өз сәўлесин тапқан.

Тарийхый дереклерде Нуртай батырдың әскерлери 20 мың адамға жеткен, деп жазылған. Бухара әмири оны бастырыў ушын Хийўа ханы Мухаммед Әминге 3 мың әскер жиберийди өтинген.

Мине, усыған қарағанда, бул ўақыя қарақалпақ халқының XVIII әсир тарийхында, әсиресе, оның азатлық, гәрезсизлик ушын гүрес жүргизген Жаңадәрәя дәўири тарийхында үлкен орын тутқан. Бердақ «Шежире»синде келтирилген мағлыўматлардың тарийхый шынлыққа сәйкес келиўин биз басқа да архив материалларында ушыраттық. Бул архив материалларының бири Әмир-Мукаммир-Бедиевтиң князь Г.А.Потемкинге 1786-жылы 25-мартта жазған хатында Нуртай деген адамның Бухарадан қандай да бир себеплер менен келип, үш жылдан бери Жаңадәрәя бойында қала салып, қаруанлардан бажы өндирип атырғанлығы айтылады [8].

Архив материалларында қалған бул хаттың қандай позициядан жазылғанлығын айтып, оны дәлиллеймиз қыйын. Солай болса да, бизиң ойымызша, бул үлкен белгили тарийхый ўақыя болған болыўы итимал. Өйткени, Хийўа ханлығында да бул көтерилис тәрәпдарлары табылған. Хаттың мазмұнына қарағанда, бул ўақыя 1783-жылы басланған. Бунда хәмме Нуртайға қарсы турғанлығы, Хийўа ханы Мухаммед Әмин инақтың оны бастырыў ушын хәрекет қылғанлығы ҳаққында жазылады [8].

Мине, соған қарағанда, бул ўақыяның Хийўа хәм Бухара ханлығында ләрземге келтирийўши үлкен сиясий ўақыя болғанлығы туўралы билиўимизге болады. Бул хатта тағы да қазақ феодалларының Нуртайға қарсы атланысы айтылады.

Мине, солай етип, бул архив материалларынан Нуртайға қарсы қазақ султанлары Жаншора, Барақтың хәм басқа да феодаллардың әскерий топылыс жасағанлығы белгили болады.

Бул архив материаллары тек ғана усы шабыўыларды айтыў менен шекленбеген. 1786-жылы июль айында Ералы Султанның генерал-поручик О.А.Игельстромға жазған хатында былай делинген: «...Хәмме қырғыз-қайсақ басшылары жыйналып, қарақалпақларға қарсы атланысқа шықты. Бул жерде хеш ким қалмағаннан кейин мен де солар менен бирге атландым. Бизлердің келиўимиз бенен қарақалпақлар урысқа кирисиўге таярланды, бирақ ақырында өзлери қырғынға ушырады, олардан бир қаншалары Үргениш тәрәпке қашты, ал көпшилиги балашағалары менен өлип болды»... [17:204].

Солай етип, бул тарийхтан Ералы Султанның Нуртай қарамағындағы қарақалпақлардың үстине 1786-жылдың жазында ислеген үлкен топылысын анықлаўға болады. Ал, Ералы Султан Қазақстан тарийхында Сырым Датовтың азатлық хәрекетлерине қарсы шыққан ханлардың бири болған. Бул, демек, Нуртай басшылығындағы Ералы Султанға қарсы гүрес қазақ халық батыры Сырым Датов тәрәпинен де қуўатланған болыўы мүмкин деген сөз.

Буны Сырым Датов хәм Нуртай батыр басшылығындағы халық азатлық гүреслериниң бир ўақытың ишинде (1783-1786-жыллар) болып өтиўи, Сырым батырдың қарақалпақлардан қоллап-қуўатлаў күтип Хорезмге келиў фактлери де тастыйықлайды [25:27].

Бердақта сүўретленген Нуртай батыр ҳаққында дереклерди үйрениў арқалы биз Жаңадәрәя дәўири-ниң тарийхының материалларына жолғыып, халық тарийхының ашылмай атырған сырларына таза бет қосқан боламыз. Бұған биздеги бар материаллар ўақыяны толықтырып барыўға, оны толық түсинип барыўға мүмкиншилиқ туўдырады. Төмендеги кел-

тиретуғын хужжет бул мәселе жөнінде еле де толығырақ хэм анығырақ мағлыұмат береді: «Қудайменди султан өткен жылы (1875-жылы -М.Т.) гүзде 8 мың адам әскер жыйнап, Жаңадәрәя бойларындағы крепостыларға, Нуртай басшылығындағы қарақалпақтарға Худайменди Султанның ағасы Бөри Султанды өлтиргени ушын хэм Бухараға саўдаға баратырған қазақ кәрўанларын ириккени ушын оларды жазалаўға походка атланған. Ол жақтан еситилиўи бойынша, қарақалпақлар түркменлердің жәрдеми менен 20 мың адам қорғаныс шөлкемлестирген» [8].

Жокарыдағы келтирилип өтилген Бердақтың «Шежире»синдеги хэм халық арасындағы, орыс архивлериндеги сақланып қалған мағлыұматлар бул үлкен тарийхый ўақыяның тарийхта болғанлығын толық тастыйықлап турады.

Өлбетте, қарақалпақлардың 20 мың адам менен қорғаныўы XVIII әсирдің ақырында үлкен бир тарийхый хэм сиясий әхмийетке ийе ўақыя болып табылады. Буны хәр тәрәплеме изертлеў - тарийхшыларымыздың алдында турған ызымлы талаптар. Өйткени, XIX әсирдеги Хийўа ханларына қарсы Ерназар алакөз баслаған халық көтерілиси тек 700 хожалықты бириктирип, қамал қылған еди. Оның менен салыстырғанда Нуртай көтерілисине жүдә көп адам қатнаскан болып шығады. Буны Нуртай басшылығындағы Жаңа дәрәя бойынан салынған қорған қалалардың әскерий әхмийетке ийе қалалар болғанлығы да тастыйықлап турады.

Архив материалларында келтирилген Қуўан хэм Жаңадәрәя бойындағы бул қалалар ески цивилизация ошақларының бири болып, алғашқы дәўирден баслап Орта әсирлерге шекем отырықшы халықлардың мекән еткен жери болған.

Тарийхтың кейинги дәўирлеринде Сыр хэм Қуўандәрәяда турмыс кешириў тамамланады. Бул жерде өзлестиріў қайтадан XVIII әсирдің орталарынан басланады, бул дәўирде қарақалпақлар қала қурылыстарын бинят етиў менен бирге дийқаншылық районларын өзлестиріўге де үлкен үлес қосады. Олар ескиден сақланып киятырған жап хэм салмаларды, каналларды тазалайды. Узынлығы бир неше километрге жететуғын үлкен ирригациялық қурылыстар қурады. Соның менен бирге, тазадан қалалар да салады. Бул қалаларды қурыўдағы тийкарығы нийети - сыртқы басып алыўшы душпанлардан қорғаныўды беккемлеў болған. Бул районның археологиялық естеликлерин изертлеў максетинде усы қатарлардың авторы 1961-жылы Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларында болып, ата-бабалардың қолы менен жасалған үлкен-үлкен қорғанларды көрди. Бул қорған-қалалардың планы алынды. Бул бойынша айырым изертлеў жумыслары жүргизилди.

Бул изертлеўлерге қарағанда, Жаңа дәрәя қалалары бир неше жүз жыллар даўамында басып алыўшылардан қорғаныў объекти болып хызмет еткенлиги мәлим. Солардың бири Жаңадәрәя бойында пүткил

Орайлық Азияға белгили болған Дженд (Жаңа қала) қаласы монғоллар басып алыўшылығы гезинде пүткиллей ўайран болған. Буннан басқа орта әсирлерде белгили қорған-қалалар Ашнас (Асанас) қаласы, Сыгнақ хэм тағы басқа қалалар да басып алыўшылар тәрәпинен қыйралған. Олардың көп санлы қалдықлары Сырдәрәяның ески тармақлары болған Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларында усы ўақытқа шекем сақланбақта. Рус археологлары тәрәпинен С.П.Толстов басшылығында узақ тарийхтың усы ескерткишлери ўйренилди. Бул естеликлер халық тарийхының дереклери сыпатында бир неше изертлеўлердің материалы болды [21].

Қарақалпақлар Жаңадәрәя бойларына жаўгершилик салдарынан көшип келгеннен кейин бул территорияны өзлестиріп, оны дийқаншылық майданына айналдырады. Бурыннан сақланып киятырған қалаларды тиклейди. Мәселен, атап өткен Женд қаласын тиклеп, ол жерде дийқаншылық пенен шуғылланады. Сырттан басып алыўшылар келген ўақытта пүткил руў, ямаса руўлар бирикпелери сол қалаларда бекинис жасаған. Биз бул қалаларды ўйрениў максетинде 1961-жылы сентябрь - октябрь айларында усы терри-торияда болғанымызда, усындай көп санлы қалалардың қалдықларын көрдик. Олардың қарақалпақлар Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларында отырған ўақытларында пайда болғанлығын, ямаса әўелден бар қалаларды қайта тиклегенлигин анықладық. Мәселен, Дженд (Жаңақала) бурыннан болса да, қала қурылысының жаңа қатламлары қарақалпақлардың XVIII әсирлерде қайтадан тиклегенлигин көрсетип турады.

Жаңадәрәя бойларындағы қарақалпақлар тәрәпинен дүзилген естеликлерге Орынбай қала (Бердақта «Нуртайдан соң болған екен») XVIII әсирдің ақыры XIX әсирдің басындағы белгили бийдің атына байланыс-лы. Бундай қалаларға Аралбай қала да киреди. Саяхатшы Бурнашев қарақалпақтардан Жаңадәрәя бойларында көп қалалар қалған деп жазады. Усындай қалалардан Жаңадәрәя хэм Қуўандәрәя бойларындағы қарақалпақлар қазақ феодалларына қарсы Нуртай басшылығындағы халық азатлық гүреслеринде қорғаныс максетинде пайдаланған болыўы итимал.

Мине, солай етип, Бердақ «Шежире»синде ушырасатуғын бундай дереклер Нуртай батыр туўралы мағлыұматлардың тамырлары хақыйкый турмыста болған тарийхый ўақыялар екенлигин көрсетеди.

Улыўма, Нуртай (Нурмухаммед) батыр хаққындағы Бердақ хэм халық «Шежире»леринде келтирилген мағлыұматлар менен бирге тарийхый дереклерди жуўмақтастырып айтқанда, қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан Нуртай батыр Жангелди улы XVIII әсирдің екінши ярымында ел-халық азатлығы ушын үлкен қаҳарманлықлар көрсеткен Жаңадәрәялы қарақалпақлар басшысы хэм батыр сәркардасы болып табылады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Тарийхты ўйрениўде Бердақ «Шежире»синиң тутқан орны. / «Еркин Қарақалпақстан», №134(18972), 9-ноябрь 2010.
2. Алламбергенов К., Утамбетова А. Қарақалпақлардың Жаңадәрәя тарийхының гейпара мәселелери хэм Бердақ «Шежиреси». // «Әмиўдәрәя», №4, 2010, 99-106-б.
3. Ахмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии в XVI-XVII вв. –Ташкент: «Фан», 1985. –С.65.
4. Андрианов Б.В. Қарақалпақлардың Әмиўдәрәяның төменги жағына келип қонысланыў тарийхынан. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1963, 37-б.
5. Андрианов Б.В. Изучение каракалпакской ирригации в бассейне Джаны-Дарии в 1956-57 гг. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г. / Материалы Хорезмской экспедиции, вып 4., 1960.
6. Әмир Мухаммед Бедиевтиң князь Г.А. Потемкинге жазған хаты, 25-март 1786-жыл. (Хаттан көширме). Рукописный фонд Каракалпакского отделения АНРУ, инв. №54374.
7. Бердақ. «Шежире». Шығармалары. -Нөкис: ҚКМБ, 1950, 193-219-б.

8. Ералы Султанның генерал-поручик О.А.Игельстромға жазған хаты. Июль 1786. ЦГВИАФ. 52 т. Г.А.Потёмкин, оп. 497, л/л 31-36. Подлинник рукописный фонд Каракалпакского отделения АНРУз., инв. № 54374.
9. Жийен жыраў. Посқан ел (Толғаўлар хэм поэмалар). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1981, 19-б.
10. Хожаниязов Г., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. -Нөкис: Полиграфшы, 1994. 23-46-б.
11. Кабилдин Забихолла Қабыл улы. Ата журтты аңсап келдим. /«Еркин Қарақалпақстан», 10-ноябрь 2011, № 135 (19120).
12. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесиў хэм оның мәмлекетлигиниң тарийхынан. -Нөкис: 2001, 24-б.
13. Кудияров А.Р. Өзбекстанда саўда қатнасықлары хэм исбилерменлик тарийхы. -Нөкис: ҚМУ баспасы. 2010, 110-б.
14. Очерки истории Каракалпакской АССР. Том 1 (С древнейших времён до 1917 г.). –Ташкент: «Наука» 1964, 154, 162-б.
15. Тореева А. Полевые записи 1959 г., №18. /Рукописный фонд Каракалпакского филиала АН УзССР.
16. Тореев А. Жазба дереклер хэм тарийхий шынлық. // «Әмиўдәрйя», №1, 1982, 97-105-б.
17. Утамбетова А. Исторические истоки создания поэмы «Шежире» («Родословная») Бердаха. // Вестник Челябинского государственного университета. 34. 2010, -С.124-125.
18. Веляминов В.В. - Зернов. Исторические известия о киргиз-кайсаках в отношениях России со Средней Азией со времён кончины Абулхаирхана (1748-1765). –Уфа: т. 1, 204-б. / ЦГВИАФ. 52. т. Г.А.Потёмкин. Оп. 1. 194 д. 368 пл., 25-26-29-30 и обр.
19. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарихый дереклер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994. -334, 456-463-б.
20. Тилеўмуратов М. Нуртай батыр туўралы гейпара мағлыўматлар. // «Илим хэм жәмийет», № 3-4, 2010. 39-41-б.
21. Тилеўмуратов М. Нуртай батыр хақында гейпара дереклер. /«Еркин Қарақалпақстан», 10-ноябрь, 2011, №135 (19120).
22. Толстов С.П. Хорезмская археологическая экспедиция АН СССР 1964. «Известия» АН СССР. «Серия истории и философии» 1964. т. IV.
23. Шермухаммед Мунис, Мухаммедризо Огаҳий. Фирдавс ул-икбол (Бахтлар боғи). Энг қадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. -Тошкент: «Ўқитувчи», 2010. 216, 220-221-б.
24. Юсупов О. Майлы Шеңгел-шегара. // «Қарақалпақстан муғаллими», № 2-3, 1993
25. Материалы по истории каракалпаков. -М.: 1935.

РЕЗИЮМЕ

Ушбу мақолада XVIII асрда яшаб ўтган қарақалпоқ халқ ботири Нуртай бий ботир Жонгельди ўғлининг эл-юрт озодлиги йўлидаги олиб борган курашлари, қарақалпоқларнинг Янги дарё тарихи ҳужжатлари ва Бердак «Шажараси» асосида қиёслаб ўрганилади. Муаллиф мақолада мазкур тадқиқотлар асосида Нуртай ботир Жонгельди ўғли қарақалпоқларнинг XVIII асрдаги миллий қахрамони, халқ озодлиги курашчиси деган хулосага келади.

РЕЗИЮМЕ

В статье рассматривается борьба каракалпакского народного батыра Нуртая-сына Жангельди-батыра за свободу народа в XVIII веке на основе исторических документов каракалпаков Новой реки и «Родословной» Бердаха. Автор статьи приходит к выводу, что Нуртай-батыр Жангельди улы был героем и предводителем народной освободительной борьбы за национальную независимость в XVIII веке.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the struggle of the Karakalpak people's hero Nurtay-the son of Jangeldi-batir for the freedom of people in the XVIII-th century on the basis of historical documents of the Karakalpaks of the New river and the work «Genealogy» by Berdakh. The author of the article comes to the conclusion that Nurtay-batir Jungeldi-uli was the hero and leader of the people's struggle for freedom and national independence in the XVIII-th century.

TİL BİLİMİ HÁM ÁDEBİYATTANÍW

Til bilimi

АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ АФФИКСАЛЬНЫХ ПРОИЗВОДНЫХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Н.Жалгасов – ассистент преподаватель

Ф.Тлектесов – студент английского языка и литературы

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: ясалма сўз, илдиз, негиз, тузилиш, аффикс, суффикс, сўз хосил киладиган суффикслар, суффиксларнинг семантик маъноси.

Ключевые слова: производное существительное, корень, основа, словообразующий элемент, аффикс, суффикс, продуктивные суффиксы, семантическое значение суффиксов.

Key words: derivative noun, root, stem, word forming element, affix, suffix, productive suffixes, semantic meaning of suffixes.

Имя существительное в английском языке в словообразовательном отношении - самая богатая часть речи. Широко представлена суффиксация, позволяющая производить существительные от основ различных частей речи. Английские существительные имеют гораздо больше суффиксов, чем любая другая часть речи [2:37].

Суффикс-ее не получил широкого применения в качестве словообразующего элемента на английской почве. Его небольшая продуктивность, главным образом, объясняется, тем, что семантический класс глагольных основ, способных сочетаться с этим суффиксом, весьма малочислен: это, прежде всего глаголы со значением 'передавать, вручать или вверять что-л. кому-л.' (преимущественно юридические и административные термины). Например: to devise {завещать (недвижимость)} - devisee (наследник (недвижимого имущества)); to transfer (передавать (имуществом т. п.)) - transferee (лицо, которому передается что-л. или право на что-л.); to trust (доверять, вверять, поручать попечению) - trustee (лицо, которому доверено, поручено управление; попечитель, опекун); to legate (завещать) - legatee (наследник); to promise (обещать) - promisee (лицо, которому дают обещание) [2:46]. Таким образом, французский суффикс причастия второго адаптирован английским языком как суффикс существительного со значением лица как объекта действия. В данное время суффикс -ее малопродуктивен, но, время от времени, он даёт новообразования. Например: telephonee (тот, кому звонят по телефону); quizzzee (участвующий в опросе); selectee (призывник); amputee (человек с ампутированной ногой).

Будучи принятым английским языком в качестве словообразующего элемента, суффикс -ist в современном языке встречается не только в словах, заимствованных из романских языков, но и в новообразованиях. В романских языках -ist производил существительные от именных основ. Эту же особенность суффикс сохранил и в английском языке. В настоящее время он может присоединяться к основам существительных и прилагательных, хотя с последними встречается редко. Образова новые слова, суффикс -ist выражает значение активно действующего лица. Но в зависимости от значения производящих основ суффикс -ist выражает различные оттенки основного значения. Сочетаться он может со следующими семантическими классами основ:

1. Существительные, обозначающие орудия труда (названия машин, музыкальных инструментов и т. п.). В этих случаях суффикс -ist обозначает лицо, деятельность которого связана с предметом, обозначенным основой. Например: motor (мотор) - motorist (моторист), machine (машина) - machinist (машинист), automobile (автомобиль) - automobilist (автомобилист); harp (арфа) - harpist (арфист).

2. Существительные, обозначающие названия различных отраслей трудовой деятельности людей (науки, культуры, литературы, искусства и т. п.). В сочетании с такими основами суффикс -ist выражает значение лица, занятого в той области деятельности,

на которую указывает производящая основа. Например: technology (технология) - technologist (технолог), geology (геология) - geologist (геолог), 'biology (биология) - biologist (биолог).

3. Существительные, обозначающие известные в истории имена лиц, авторов различных учений, теорий, направлений в науке, определенных взглядов и т. п. В сочетании с ними суффикс -ist обозначает последователей этих учений, теорий, идейных течений, направлений в науке, взглядов и т. п. Например: Darwin (Дарвин) - Darwinist (дарвинист), Pushkin (Пушкин) - Pushkinist (пушкинист).

4. Существительные, обозначающие политические и научные течения. Сочетаясь с основами данного семантического класса, суффикс -ist обозначает сторонника, последователя этих течений, направлений. Например: communism (коммунизм) - communist (коммунист), socialism (социализм) - socialist (социалист), defeatism (пораженчество) - defeatist (пораженец).

Как уже отмечалось выше, суффикс -ist может сочетаться и с прилагательными. Производящими основами таких образований являются прилагательные на -al. Они обычно выражают принадлежность к научному или политическому течению, указанному в основе. Например: natural (естественный, природный) - naturalist (натуралист), controversial (спорный, дискуссионный) - controversialist (спорщик, полемист), transcendental (трансцендентальный) - transcendentalist (сторонник трансцендентальной философии).

«Суффикс - ist живой и продуктивный суффикс современного английского языка. Об этом свидетельствуют такие новообразования, как manicurist (маникюрша), behaviorist (бихевиорист), columnist (обозреватель; фельетонист) и другие» [2:49].

В английском языке, как в романских, суффикс -ite (греческого происхождения) выражает два основных значения:

-жителя определенного места (страны, острова, города и т. д.);

-последователя, сторонника, приверженца какого-л. учения, научного или политического течения, теории и т. д.

В первом значении суффикс -ite присоединяется к основам собственных имён. Например: Muscovite (москвич, русский), Sydneyite (житель Сиднея), Main Streetite (житель Главной улицы).

Во втором значении суффикс -ite присоединяется к основам имён писателей, авторов или основоположников различных теорий, учений, политических и научных течений. Со значением лица греческий суффикс -ite и латинский суффикс -ite синонимичны, но в их употреблении существует заметная разница. В первых, суффикс -ite сочетается с основами существительных, обозначающих:

1. орудия труда;

2. названия различных отраслей трудовой деятельности людей (науки, литературы, искусства и т.п.);

3. политические и научные термины;

4. собственные имена известных в истории лиц, авторов различных учений, теорий, направлений в науке и т. п.

Суффикс же *-ite* присоединяется к основам существительных, обозначающих названия мест (городов, островов, стран и т. п.), а также имена писателей, авторов или основоположников различных теорий, учений, политических и научных течений. Во-вторых, суффикс *-ist* выражает три значения, из которых только одно (лицо, обозначающее последователя определенного учения, теории, течения в науке и т. п.), совпадает со вторым значением суффикса *-ite*.

В современном английском языке существует ещё один суффикс *-ite*, который является омонимом выше рассмотренного суффикса. Для удобства обозначим его *-ite*. Он употребляется в научном языке для образования существительных, обозначающих различные виды минералов, ископаемых, названия солей различных кислот, взрывчатые вещества, органические соединения, химические продукты и т.п. Например: *barite* (барит, тяжелый шпат), *anthracite* (антрацит), *ammonite* (аммонит), *dendrite* (дендрит), *sternite* (стернит (чихательное отравляющее вещество)), *stroncite* (стронцит).

Особенно часто суффикс *-ite* встречается с названиями минералов. Образуются такие существительные, он присоединяется к основам двух семантических классов слов:

1. К основам собственных имён, обозначающих лиц, впервые открывших данный минерал, химическое или взрывчатое вещество и т. п., или место, где они впервые были найдены или открыты. Например: *hauerite* (в честь австрийского геолога Ф. Вой Гауера); *martensite* (в честь немецкого натуралиста профессора Л. Мартенса), (мартенсит).

2. К основам существительных, выражающих характерный признак или свойство того минерала, химического или взрывчатого вещества, которому дается название с помощью суффикса *-ite*. Например: *roburite* (робурит) (взрывчатое вещество); *specular* (зеркальный), *speculum* (рефлектор). «Таким образом, в современном английском языке существует два суффикса-омонима: *-ite*(1) и *-ite*(2). Оба они живые и каждый имеет свою сферу употребления» [2:52].

Таким образом, мы исследовали суффиксы, образующие производные существительные.

Литература

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка. - М.: Философские науки, 1986. -С. 296.
2. Гальперин И. Р. и др. Лексикология английского языка. - М.: «Наука», 1956. -С.178.
3. Collins Cobuild. English Guides. Word Formation. 1st. : Harper Collins Publishers, 1991.209- p.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада муаллиф аффикс ва суффикслар орқали сўз ҳосил бўлишини таҳлил қилиб чиқади. Феъл, от, сифат ўзақлардан бир гуруҳ суффикслар ёрдамида от сўзлар ҳосил бўлишини мисоллар воситасида кўрсатган. Бундан ташқари муаллиф ҳосил бўлган отларнинг семантик маъноларига алоҳида эътибор беради. Таҳлил қилинган мисоллар муаллиф фикри билан мос келиши алоҳида диққатга лойиқдир.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается анализу производных имён существительных которые преимущественно образуются способом аффиксации, и в частности при помощи суффиксов, то есть, суффиксацией что считается самым продуктивным способом в образовании новых существительных. В статье представлен ряд самых продуктивных суффиксов при помощи которых образуются новые существительные, от основ глаголов, корневых существительных и прилагательных. Автор уделяет особое внимание семантической группировке новообразованных производных существительных. Анализы практических примеров совпадают с выдвинутыми автором мнениями.

SUMMARY

The article deals with derivative nouns formed by means of affixation, particularly, suffixation which is considered to be the most productive way in the formation of derivative nouns. In the article it's given a large group of suffixes that take part in the formation of nouns from different stems which are verbs, nouns, adjectives etc. Besides the author pays a great attention to the semantic peculiarities of newly-formed derivative nouns. The analysis of examples coincides with the points of view of the author.

ПРИНЦИПЫ КЛАССИФИКАЦИИ АНАФОРИЧЕСКИХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ (на материале французского языка)

Д.А.Киселёв – кандидат филологических наук

Самаркандский государственный институт иностранных языков

Таянч сўзлар: тавсиф функцияси, анафорик олмошлар, референт, матн.

Ключевые слова: репрезентативная функция, анафорические прилагательные, референт, текст.

Key words: representative function, anaphoric adjectives, referent, text.

Исходя из того, что к существительному наиболее тесно прилагает имя прилагательное ("Семантическая сущность имени прилагательного заключается в выражении признака субстанции." [1]), логично предположить, что репрезентативная функция в плане прилагательного реализуется по схожим принципам [2]. Вместе с тем, по аналогии с именем существительным, возможно обнаружить единицы, по формально-грамматическим признакам относимые к прилагательным, а функционально сближающиеся с анафорическими единицами других частей речи.

Указывая на наличие в плане имени прилагательного группы анафорических единиц, исследователи выдвигают на первый план прилагательные детерминативного характера (*possessifs, démonstratifs*) [1, 3, 4]. Проведённый нами анализ текста позволил нам не только расширить данный список, за счёт включения в него собственно анафорических прилагательных, но и предложить принципы классификации данных единиц, а также определить условия их функционирования.

Применительно к исследуемому феномену репрезентации, мы предлагаем определить анафорические прилагательные как *языковые единицы, служащие для указания на признак субстанции путем сопоставления с вербальным выражением данного признака в тексте*. Таким образом анафорические прилагательные не выражают признак, а лишь указывают на него. При этом мы полагаем, что анафорические прилагательные, на основании отношений между ними и репрезентируемыми прилагательными, могут быть сгруппированы по принципу отношения: а) идентичности /тождественности (*identité*); б) противопоставления (*opposition*) и в) отличия (*différence*).

В данном случае мы подробно остановимся на анафорических прилагательных, опирающихся в тексте на отношение идентичности/тождественности.

Употребление анафорического местоимения, опирающегося на отношение идентичности, возможно при условии наличия в тексте вербального выражения признака (-ов) субстанции, по отношению к

которым устанавливается соответствие. Отношение идентичности может быть выражено при помощи следующих анафорических наречий: *même, pareil, identique, semblable, similaire, égal, analogue, comparable, équivalent, tel*.

Очевидно, что с семантической точки зрения данная группа не полностью однородна. Так, лишь *même, identique* и *tel* следует признать собственно идентичными, в то время как *pareil, semblable, similaire, égal, analogue, comparable* и *équivalent* выражают значение схожести. Однако данные расхождения, на наш взгляд, не критичны, что позволяет определить *même, identique, tel* как ядро данной подгруппы, а *pareil, semblable, similaire, égal, analogue, comparable* и *équivalent* как её периферию.

Анафорические прилагательные *même, identique* и *tel* могут быть использованы для указания на признак субстанции полностью идентичный с вербальным выражением данного признака в тексте. Так, прилагательное *même* (и его полная парадигма) позволяет указать на упоминаемый в том же коммуникативном пространстве признак субстанции, подчеркивая его полную идентичность, ср.:

A l'exception de certains endroits que nous avons jugés trop dangereux, nous avons choisi les **mêmes** emplacements que ceux utilisés pour la campagne de Jacqueline de Quattro et Pascal Broulis lors des dernières élections cantonales. (24heures.ch)

Как видно из примера, прилагательное *mêmes* указывает на идентичность признака субстанции *emplacements*. В том же фрагменте текста содержится дополнительная информация о субстанции (*utilisé pour la campagne électorale...*), позволяющая адекватно её идентифицировать.

Употребление анафорического прилагательного *même* позволяет подчеркнуть указание на одну и ту же субстанцию, ср.:

J'ai quitté mon courant quand j'ai rejoint Mitterrand car j'estimais que le Premier ministre devait être sur la **même** ligne que son président. (parismatch.com)

Carter invoque les accords de Helsinki qui garantissent la liberté d'expression, le pouvoir soviétique réplique en invoquant ces **mêmes** accords qui prévoient le principe de non-ingérence dans les affaires intérieures d'un Etat. (cartoflash.free.fr)

В приведённых примерах речь идёт об одной и той же субстанции (*ligne* и *accords* соответственно), а идентификация анафорического прилагательного оказывается в прямой зависимости от понимания всего коммуникативного контекста.

Вместе с тем, референт может находиться за пределами конкретного текста (в предыдущем тексте или в сознании участников коммуникативной ситуации). В данном случае следует говорить о гипертекстуальности, которая обеспечивается употреблением анафорических прилагательных, ср.:

En outre, je n'ai pas l'impression qu'on éclaire, qu'on clarifie mais plutôt qu'on donne des liens vers d'autres articles portant plus ou moins le **même** nom. (Wikipédia: Sondage/Renommer les pages d'homonymie)

Семантически близким прилагательному *même* является прилагательное *identique*, которое, употребляемое в анафорической функции, указывает высокую степень сходства или полную идентичность признака субстанции, ср.:

C'est donc désormais la coupe de l'UEFA qu'ils ont en ligne de mire, une compétition dans laquelle ils seraient reversés s'ils finissaient *troisièmes du groupe*, devant les Turcs qui sont dans une situation **identique**. (sport.france2.fr)

В данном случае, прилагательное **identique** указывает на признак, полностью совпадающий с вербаль-

ным выражением *troisièmes en groupe*. Очевидно, что признак, на который осуществляется указание посредством анафорической единицы *identique*, возможно идентифицировать только в конкретной коммуникативной ситуации, которая содержит вербальное выражение признака. При этом, как и всякий анафорический элемент, данное прилагательное, не выражая собственно никакого конкретного признака субстанции, обладает семантическими характеристиками, определяющими случаи его применения, т.е. условия функционирования. Так, анафорическое прилагательное *identique* указывает именно на идентичность признака (-ов) субстанции, а не идентичность самих субстанций. При этом, некоторые признаки субстанций могут быть хорошо известны участникам коммуникативной ситуации и, следовательно, не нуждаются в вербальном выражении в данном тексте. ср.:

La pierre de calcaire blanc utilisée est **identique** à celle de Cabaret.

Souvent présenté comme le digne successeur de Diego Maradona, Lionel Messi a poussé la comparaison jusqu'à inscrire un but de la main quasiment **identique** à celui de son auguste prédécesseur. (sport.europe1.fr)

Отметим, что существование абсолютно идентичных признаков субстанций, как и самих субстанций, маловероятно. В силу этого, анафорические прилагательные, указывающие на идентичность зачастую сопровождаются в левой позиции такими элементами, как *quasi, quasiment, presque, sensiblement* (corpora.uni-leipzig.de), ср.:

La Côte d'Azur est donc peu significative puisque la présence de l'Hôtellerie saisonnière y est pratiquement **identique** à la moyenne française des régions les plus touristiques. (faght.fr)

К ядру анафорических прилагательных, указывающих на идентичность признака субстанции, мы также относим прилагательное *tel* (и его полную парадигму). При этом, следует отсеять иные значения, выражаемые прилагательным *tel*, например, такое как усиление, указание и т.д. Основываясь на функциональном подходе, мы намеренно ограничиваем контексты использования данного прилагательного, анализируя лишь те случаи, когда *tel* указывает на идентичный признак субстанции, соотнося его с вербальным выражением в тексте, ср.:

Le secrétaire d'Etat belge au Budget Melchior Wathelet s'est dit mardi favorable un impôt européen **tel** que suggéré par la Commission européenne, mais auquel sont opposés la France, l'Allemagne et le Royaume-Uni. (france24.com)

Вместе с тем, анафорическое прилагательное *tel* может быть референтно связанным с признаком субстанции, вербальное выражение которого находится за пределами данного текста, но в сознании участников коммуникативной ситуации, ср.:

De **tels** résultats sont d'autant plus préoccupants que l'internaute moyen est désarmé face à ces menaces. (lemonde.fr)

Il avait calculé la longueur de l'enceinte: certainement plus de cent mètres. Il en avait conclu que le malheureux ne viendrait jamais au bout d'une **telle** entreprise à moins qu'un travail quotidien de six mois: mais il dut bientôt constater que malgré les intermèdes artistiques, la tranchée avançait de cinq ou six mètres par jour, et que le piocheur en aurait terminé en moins de six semaines (M. Pagnol)

Те анафорические прилагательные, которые мы выделили в качестве периферии, указывают не на полное совпадение признаков, а на их схожесть.

Так, в случае употребления прилагательного *pareil* (и всего парадигматического ряда) осуществляется указание на схожий признак субстанции, ср.:

La femme de Siméon, qui n'était pas très nerveuse, ne s'inquiéta guère pour sa première nuit d'absence ... Mais au matin du troisième jour ..., elle alla informer le grade champêtre de la disparition de son mari.

Celui-ci lui répondit "qu'il s'en foutait complètement", ... et comme elle insistait de façon désobligeante, il finit par lui dire que s'il avait eu une femme **pareille**, il aurait disparu lui-même depuis longtemps. (M. Pagnol)

Очевидно, что в данной ситуации возможно указать лишь на схожесть – полной идентичности быть не может.

Вместе с тем, в ряде ситуаций указание на полную тождественность признака и не требуется, достаточно высокой степени приближения, ср.:

"Trente mètres, peut-être quarante! Ça coûte une fortune... On ne fait pas des frais **pareils** pour rien! Il m'a sûrement couilloné!" (M. Pagnol)

В данном случае речь идёт о предполагаемой стоимости строительного материала, поэтому указывается на признак схожести (сопоставимости).

Близким по значению к анафорическому прилагательному **pareil** оказывается прилагательное **semblable**, также выражающий понятие схожести, ср.:

Pour son rival Rossi si *la situation* n'était pas encore **semblable** à celle de Michelin aujourd'hui – le manufacturier avant été largement dominé par Bridgestone durant les 32 tours de piste – elle s'est sérieusement compliquée. (eurosport.fr).

В приведённом примере присутствует анафорическое прилагательное **semblable**, определяющее субстанцию *situation*, которая соотнесена с вербальным описанием ситуации – le manufacturier avant été largement dominé par Bridgestone durant les 32 tours de piste. Описываемые ситуации, несмотря на их схожесть, не могут быть полностью идентичными, что и обуславливает сближение и сопоставление, но не отождествление.

Значение признака схожести между двумя (и более) субстанциями также может быть выражено при помощи анафорического прилагательного **similaire**, ср.:

L'Allemagne et la Belgique ont déjà offert vendredi d'entamer leurs réserves pétrolières pour répondre aux besoins des Etats-Unis et l'Espagne s'est aussi dite favorable sur le principe à *un geste* **similaire**. (courrierint.com)

Как видно из примера, анафорическое прилагательное **similaire**, характеризующее субстанцию *geste*, отсылает к вербальному выражению действия – *entamer leurs réserves pétrolières*. В данном случае, референт находится в том же тексте, что и анафорическая единица, что облегчает осмысление последней.

Употребление анафорического прилагательного **égal** также указывает на значительную схожесть признаков субстанций, не настаивая, однако, на их полной тождественности, ср.:

Enfin, constate l'auteur, à *travail égal*, on ne gagne guère plus en Ile-de-France ou dans les grandes villes

qu'ailleurs, même si le coût de la vie y est plus élevé. (lefigaro.fr)

Как и в предыдущих случаях, невозможно говорить о тождественности двух (или более) субстанций, но лишь о высокой степени схожести, которая вполне допустима. Посредством употребления анафорического прилагательного субстанции практически приравниваются друг к другу, ср.:

Les savants participant au volet scientifique de la Campagne d'Egypte s'y retrouvent dans différentes sections, de *manière* **analogue** à l'Institut de France: mathématiques, physique et histoire naturelle, économie politique, littérature et arts. (24heures.ch)

В приведённом примере употребление анафорического прилагательного **analogue** позволяет указать на схожесть признаков субстанций, при этом полной тождественности признаков не наблюдается.

Ещё большее отклонение от полной тождественности признаков можно выразить посредством употребления анафорического прилагательного **comparable**, т.к. оно указывает на сопоставимость признаков, при отсутствии их идентичности, ср.:

D'autres plantes ont également *un effet* **comparable** sur les chats comme la Valériane et les plantes qui contiennent de l'actinidine. (lecourrier.ch)

Употребление данного анафорического прилагательного позволяет указать на сопоставимость признаков, т.е. значительную степень их идентичности или тождественности. Ведь для того, чтобы признаки субстанций могли быть сопоставлены и идентифицированы как схожие, они должны обладать рядом одинаковых или, по меньшей мере, подобных черт, ср.:

Le coût est équivalent dans des pays qui ont *un développement* **comparable** (12,7% du PIB en France, 12,1% en Allemagne). (agir.fr)

Схожим по значению оказывается анафорическое прилагательное **équivalent**, которое также указывает на наличие у двух (минимум) признаков субстанций общих черт, позволяющих считать их функционально идентичными, даже при наличии формальных расхождений, ср.:

Les étudiants non titulaires d'une maîtrise française, ou d'un diplôme français de *niveau* **équivalent**, doivent subir avec succès un test de langue française. (iheil.univ-paris3.fr)

Таким образом, можно отметить, что среди анафорических прилагательных французского языка возможно выделить ряд прилагательных, указывающих на тот или иной признак субстанции, опираясь на значение идентичности/тождественности. При этом, часть данных прилагательных выражают значение идентичности/тождественности, а остальные выражают значение схожести/сопоставимости.

Литература

1. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка. – М.: «Добросвет», 2000. – С.832.
2. Жаров Б.С. Замещение как языковое явление. – Л.: ЛГУ, 1984. –С. 107.
3. Adam J.M. Eléments de linguistique textuelle. - Bruxelles-Liège: Mardaga, 1990. 265- p.
4. Combettes B. L'organisation du texte. Collection Recherches textuelles. Université de Metz, 2007. 244- p.

РЕЗЮМЕ

Маколада автор француз тилидаги сифат сўзларнинг таснифини ўрганиш билан бирга, номинатив жихатлари билан баравар, уларнинг анафорик функцияларини ҳам ўрганган. Ўрганишлар натижасида автор анафорик сўзларнинг таксимланиш принципларини тавсия этади, жумладан, автор анафорик сифатларни синчиклаб ўрганиши натижасида уларнинг айнан ухшаш жихатлигига суянган ҳолда айрим ўз хўлосларини билдиради.

РЕЗЮМЕ

Рассматривая репрезентативную функцию, наравне с номинативной, в качестве базовой для всех знаменательных частей речи, автор выявляет во французском языке прилагательные, используемые в анафорической функции, предлагает принцип их классификации и подробно изучает анафорические прилагательные, опирающиеся на отношение идентичности (тождественности).

The article deals with the study of representative and nominative functions of adjectives, including adjectives in anaphoric function in the French language that are considered to be basic for all parts of speech. The author suggests the principles of their classification and investigates thoroughly anaphoric adjectives based on the relation of identity.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ЕРТЕКЛЕРІ ТИЛИНДЕГІ ЖӘМИЙЕТЛИК – СІЯСИЙ ТАРИЙХЫЙ СӨЗЛЕР

Ш.М.Кунназарова – ассистент оқытыўшы

Ташкент мамлекетлик аграр университети Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: эскирган сўзлар, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, ижтимоий тоифа, унвон, даража, касб-хунар, бошқариш тизими, ижтимоий структура.

Ключевые слова: устаревшие слова, исторические слова, общественно-политическая жизнь, социально-классовые отличия, звание, степень, профессия, общественный строй, управленческие дела.

Key words: outdated words, historical words, socio-political life, social-class distinctions, rank, level, profession, social system, management activity.

Тилимиздеги сөзлердин қолланылыў дәрежеси бирдей емес. Олардын айырымлары жәмийет раўажланыўының белгилери бир дәўиринде зат, қубылыслардың атамалары ретинде қолланылады да, ўақыттың өтиўи менен гөнерип, сийрек қолланылыўшы лексикадан орын алады.

Базы предметлер күнделикли турмыста зэрүр буйым сыпатында қолланылады. Соңынан ҳәр қыйлы себеплерге байланыслы олар қолланыўдан шығып қалыўы мүмкин. Нәтийжеде бундай зат ҳәм қубылыслардың атамалары гөнерген сөзлер қатарына өтеди. Ал, бир топары өзи аңлатып турған түсиник пенен қатар өмир сүреди, яғный сөзлик қурамнан дерлик шығып кетпестен, белгилери бир түсиниктиң гөнерген атамасы хызметин атқарады.

Гөнерген сөзлер тарийхый сөзлер (историзмлер) ҳәм архаизмлер болып бөлинеди.

Тарийхый сөзлердин жүзеге келиўине жәмийеттеги өзгерислер, адамлардың экономикалық ҳәм мәдени өмири, диний, этнографиялық түсиниклери, көзқараслары менен байланыслы. Жәмийетлик-сиясий өзгерислер айырым атақ, лаўазымлардың ескириўине алып келеди. Сондай-ақ, күнделикли өмирдеги өзгерислер де гейпара үй буйымлары, кийим-кеңсеклер, қурал эсбаплардың қолланыўдан шығыўына себепши болады. Сол себепли белгилери бир дәўирде заманагөй есапланған нәрсе ҳәм ҳәдийселер, түсиниклер қолланыўдан шығып, атамалары гөнереди.

Халық аўызки дөретпелери әўладтан-әўладқа, аўыздан-аўызға өтип киятырған халықтың ең ески дөретпелеринен есапланады. Онда ески дәўирдеги халықтың күн көриси, мамлекетлик сиясий дүзими, диний түсиниклери – бәри-бәри өз сәўлесин табады. Солай екен, бул дөретпелерде гөнерген сөзлердин болыўы тәбийий.

Халық ертеклери тилиндеги гөнерген сөзлердин көпшилигин тарийхый сөзлер қурайды. Оларды тематикалық жақтан бир неше топарларға бөлип үйрениўге болады. Солардың ишинде жәмийетлик-сиясий өмир менен байланыслы тарийхый сөзлер ертек тилинде қолланылыўы арқалы өткен дәўирдеги басқарыў ислериндеги ҳәм жәмийетлик-сиясий дүзимдеги өзгешеликлерди дәл сүўретлеп берийи менен ажыралып турады. Мәселен:

а) атақ, дәреже, лаўазымларды билдиретуғын сөзлер: *патша, хан ҳәм ўәзир, метер, қусбеги, бий, дийўан, ҳәм т.б.*

б) кәсип, өнерди билдиретуғын сөзлер: *жәллад, жаршы, сейис, баққал, шерши, дәрўазаман, саллақ, қоррандоз, қазнаман, ҳәм т.б.*

в) класслық-социаллық айрықшалықларға байланыслы сөзлер: *гүң, шоры, малай, қул, патшазада, шахзада, қәнизек, тоқал, бәйбише, ҳәм т.б.*

Бул топардағы сөзлердин ертек тилинде қолланылыўына итибар берип, мысаллар менен дәлиллеймиз:

Патша ўәзир, қусбеги, метерлери менен Тазабай патшаның үйине қонаққа кетипти («Тазабай патша», 223-бет).

Тиртеклесийи менен екеўи **ханға** барып арыз етеди («Отыншы баба», 306-бет).

Бир ўақытта аттың дүсирлисиниң сести менен қыз сескенип оянып көзин ашып қараса, бир жас ғана **патшазаданың** қос қапталында атлы келип турғанын көрди («Өгей ана», 177-бет).

Жигит елине келип дәслеп бай, соңынан **султан** болыпты дейди («Алтын баслы әйдарха», 98-бет).

Бара-бара ханға хызмети жағып, **мәхрем** болады («Тийин», 162-бет).

Оның ўәзирлери де, **дийўанбегиси** де, ләшкерлери де, молласы менен қазылары да хаяллардан болыпты («Хаяллар патшалығы», 249-бет).

Қарақалпақ тилине «патша» сөзи парсы-тәжик тилинен өзлестирілген болып, бул сөздин қолланылыўы патша Россиясының Орта Азияны басып алыўы менен байланыслы. Усы сөзге мәнилес «хан» сөзи түркий ҳәм монғол халықларында ири руў (қабила) баслықларына яки мамлекет басшыларына айтылған. Бул сөз ең дәслеп ғрамыздың 312-жылында қытай жылнамаларында жазып қалдырылған [8:387]. Л.З.Будагов «хан» сөзин «хүкимдар», «султан» сөзлериниң синоними деп көрсетеди [2:526].

Солай етип, «патша», «хан» сөзлериниң мысалдағы мәнилері жоқарыда келтирилген пикирлерге сай келеди.

«Қусбеги» лексемасы улыўма түркий тиллерине ортақ сөз. А.А.Семёновтың көрсетийинше, Бухара ханлығында ең жоқары административлик басқарыўшысы эмирдин орынбасары ҳәм биринши ўәзир болған [3:53]. Өзбек тилиниң түсиндирме сөзигинде бул сөзге «Эмир ҳәм ханлар сарайында бас ўәзир, хуқықы ўәзирге тең болған ири хәмелдар, хәким» [7:629] деп түсиник бериледи. Сондай-ақ, бул сөз қус аўы менен шуғылланыўшыларға басшы, яки ханның аў қылыўшы қусларын бағыўшылардың баслығы мәнисин де береді. Тарийхый дереклерде бул лаўазым дәслеп қус аўы менен шуғылланыўшы ханның хызметкерлериниң басшысы мәнисинде қолланылғаны, соңынан ханның биринши орынбасары мәнисинде жумсала баслағаны келтириледі. Өйткени, бул лаўазым ең биринши мәрте Аштарханийлар династиясының ўәкили Убайдуллахан II тәрәпинен ендирилген [3:139].

Қусбеги лаўазымының дәслеп ханның қусшыларының үстинен қарайтуғын адам, соңынан белгилери бир аймақларды басқарыўда ханның жәрдемшиси хызметин атқарғанлығын профессор Ш.Әбдиназимов та өз монографиясында көрсетип өткен еди [1].

«Метер» сөзи белгилери бир аймақта басқарыў бойынша ханның жәрдемшиси (Хийўа ханлығында арқа аймақлар бойынша бир метер белгиленген) [1]. Дийўанбеги «дийўан баслығы» мәнисин билдирип, ол салық жыйнаўшылардың баслығы болып, соңын ала

оған мәмлекеттиң барлық экономикалық ислери жүкленген [8:587]. Л.З.Будаговтың пикиринше, дийўанбеги «пукаралық ислер қазысы» деген мәнини билдирген [2:582]. Ш.Әбдиназимов бул сөз: «ханның жарлығы хәм басқа да хўжетлер бойынша жумыс жүргизиўши» мәнисин аңлатады деп көрсетеди [1].

Солай етип, басқарыў ислерине байланыслы бул топардағы гөнерген сөзлер ерте тилинде қолланылыўы аркалы өтмиш дәўир картинасын сәўлендирип, сол дәўирдиң жәмийетлик дүзим системасынан мағлыўмат береді.

Жәмийетлик өмирдиң өзгериўи менен базы кәсип хәм кәсип ийелериниң атын билдириўши лексемалар да гөнерип, жаңа лексемалар менен орын алмасады. Ерте тилинде төмендегидей хәзирги ўақытта тилде жумсалмайтуғын кәсип өнерди билдириўши бирликлер көзге тасланады:

Патша еки жаққа **паишапты** қойып, өзиниң көпек ийтин ортаға шығарыпты («Хансаят», 218-бет).

Саят сунқарды гөшке тойдырып бир күн **қалпелик** қылып, түни менен таярланыпты («Хансаят», 218-бет).

Бул қандай айна екен деп барып **шершиниң** қолынан айнаны алып, жазыўын оқып көреді («Ақыллы қыз», 104-бет).

Жаллат оны алдына салып айдап келди («Гүлзәмзе», 42-бет).

Оны хан сарайы алдында **дәрўазабанлар** күтип алып, сорай баслапты («Шешен бала», 234-бет).

Қассап өзиниң қараўындағы бир **саллақты** шақырып алып: - Мына жеңгейге отыз ағары гүриш, он ағары май, гешир, пияз, май алып келип бер,-дейди. **Саллақ** барлығын таяр етеди («Есим бойрашы», 268-бет).

Жигит азанда турып қаладағы бир **баққалға** барып мақтанады («Еки ағайинли жигит», 309-бет).

Патша сол елдиң палкер, **қоррандозын** қоймай пал аштырады, хеш дәртине даўа болмайды («Опа саўдагер», 115-бет).

Байдың саўдагери дәрхал **қазнаманға** барып, алты түйениң үстин толтырып, хасыл затлар алады («Уста Шәмший хәм оның хаялы», 282-бет).

Мысаллардағы «паишап» ханның қасында хызмет атқарыўшы әскер [4:98], «қалпе» қусты сейислеп аңға үйрететуғын адам [4:155], «шерши» саўда етиўши, сатыўшы (мысалдағы мәниси айна, тарақ сатыўшы) [4:572], «жаллат» өлим жазасы ҳаққында берилген хўкимди орынлайтуғын адам, патшаның, ханның жеке қорғаўшысы [4:190], «дәрўазабан» дәрўазадан кирген хәм шыққанларды бақлап туратуғын сакшы [4:66],

«саллақ» саллакханада мал соятуғын адам, қассап [4:170], «баққал» майда-шўйде сатыўшы [4:180], «қоррандоз» палкер, пал ашыўшы [4:176], «қазнаман» мәмлекеттиң пулы, алтын хәм басқа да баҳалы затларының сақланып туратуғын орынның басқарыўшысы [4:41], мәнилерин билдиреди.

Сондай-ақ бул топарға социаллық айырмашылықты билдиретуғын сөзлер де киреди. Оларды төмендеги мысалларда көрип, мәнилерине таллаў жүргиземіз:

...хызметине қырқ **шоры** хәм қырқ **гүчин** алып, жуўап алып, бул қаладан да шығып жолға түседі («Өгей ана», 182-бет).

Ядыўпәрий қырқ **қәнизегин** шақырып, сарайдан Гүлбүлбүл турған жерге шекем жүретуғын жолына гилем төсетти («Гүлбүлбүл», 41-бет).

Сол шәртлерди орынлай алмай көп батырлар, **шазадалар** өлип кетип атыр («Асан генже», 66-бет).

Сөйтип Зарымды бир **құлдың** баҳасына сатып жибереди. Зарымды сатып алған адамның атын Сейит **сейис** дер екен («Гүлбүлбүл», 29-бет).

- Эй, балам, несин сорайсан, мен усы елдиң патшасының **малайы** едим, мен хәр күни патшаға қоян апарып беретуғын едим... («Қудабай мерген», 56-бет).

Жоқарыдағы мысаллардағы шоры, гүң, қәнизек, кул, малай сөзлери улыўмаластырып айтқанда «киси есиги хызметкери, хызметкер хаял» [4:299] мәнилерин билдиреди. «Шахзада» сөзи болса, ханның, патшаның улы [4:515] мәнисин аңлатады.

Сондай-ақ, төмендеги мысалда да социаллық айрықшалықларға байланыслы «бәйбише» хәм «тоқал» сөзлери жумсалады:

Бурынғы өткен заманда хәўли-хәрем, бағ-бағшалы, төрт түлиги сай бир бай болыпты. Байдың еки хаялы бар екен. Байдың үлкен **бәйбише** хаялынан туўған Әсен, Үсен, соңғы **тоқаллыққа** алған хаялынан туўған Есен деген үш баласы болыпты («Алтын таўық», 70-бет).

Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлигинде бул сөзлерге төмендегиде түсиник бериледи: Бәйбише - күндес еки хаялдың үлкени [4:243], тоқал – биринши хаялдан кейин оның үстине алынған хаял [4:331].

Солай етип, бәйбише – үлкен хаял, тоқал кишкене хаял мәнисин билдиреди.

Жуўмақлап айтқанда, ерте тилинде жумсалған гөнерген сөзлер дәўир колоритин бериўши лексикалық бирликлер болып, олар тилде сийрек қолланылыўшы лексикада өз орнына ийе.

Әдебиятлар

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. –Ташкент: «Фан», 2006.
2. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т.І СПб, 1971.
3. Семенов А.А. Очерк устоявшегося центрального административного управления Бухарского ханства позднейшего времени.
4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т.І,ІІ,ІІІ,ІV. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1982,1984,1988,1992.
5. Қарақалпақ фольклоры. Т. ІІ. - Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
6. Қарақалпақ халық ертеклери. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т.ІІ.
8. Энциклопедия, Т.12. -Тошкент: 1979.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада халқ эртақлари тилида ишлатилган эскирган сўзлар ҳақида маълумот берилади. Эскирган сўзлардан айнан ижтимоий-сиёсий ҳаётга доир лексемалар, уларнинг эртақ тилида қўлланилиши ва уларнинг хусусиятлари ўрганилиб, эртақ мисолида таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются устаревшие слова, употребляемые в народных сказках. Приводятся лексемы из устаревших слов, относящиеся к общественно-политической жизни, особенности их употребления и значения, которые объясняются на материале конкретных примеров.

SUMMARY

The article deals with outdated words used in folk tales. There are given lexemes from outdated words concerning socio-political life, features of their usage on the material of concrete examples.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАННЫҢ ҚОҢЫРАТ ХӘМ МОЙНАҚ РАЙОНЛАРЫ ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНДЕГИ БАЛЫҚШЫЛЫҚ БАЙЛАНЫСЛЫ КӘСИБИЙ СӨЗЛЕР

Ы.Құттымуратова – үлкен оқытушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекеттік педагогикалық институты

Таянч сұзлар: профессионализмдер, касбий сұзлар, балықчилик касби, профессионал жаргонлар, эвфемизмдер, изоглосса, минтақа, адабий касбий лексика, диалектал касбий лексика, синонимик дублеттар, адабий эквивалентли диалектик касбий сұзлар, адабий эквивалентсиз диалектик касбий сұзлар.

Ключевые слова: профессионализмы, профессиональные слова, профессия рыбака, профессиональные жаргоны, эвфемизмы, изоглосса, регион, литературная профессиональная лексика, синонимические дублеты, диалектные профессионализмы с литературным эквивалентом, диалектные профессионализмы без литературных эквивалентов.

Key words: professionalism, professional words, profession of fishing professional jargonisms, euphemisms, region, literary professional vocabulary, dialect professionalism with literary equivalents, dialect professionalism without literary equivalents.

Кәсибий сөзлер ямаса профессионализмдер - бул шекленген лексиканың айрықша бир түри болып, тек ғана сол кәсип курамында, сол кәсип пенен шуғылланыушылар тилинде өнимли түрде жумсалатуғын тил бирликтери. Кәсибий сөзлер – халық хожалығының белгили бир тарауына байланысly болып, сол тарауға қатнаслы адамлардың өз-ара пикир алысуында оғада өнимлирек қолланылатуғын, ал басқа тарау адамлары тилинде болса сийрек қолланылатуғын сөзлер топары.

Қарақалпақ тил билиминде Е.Бердимуратов кәсибий сөзлер ҳаққында төмендегише пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тилиниң лексикасында белгили бир кәсипке байланысly, сол кәсипте ислеуши адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли бир-бири менен сөйлесиуинде заттың ямаса ҳәрекеттиң атамасы сыпатында қолланылатуғын сөзлер менен дизбектери бар. Мәселен балықшылық кәсипине байланысly балықшылар арасында мынадай сөзлер менен сөз дизбектери қолланылады:

Ийнелик – аўдың жыртылғын жерин жамау ушын ағаштан исленген тебег;

Жер қарау – балық бар жерлерди излеу, балықлы жерди табыу;

Гарбол – кишкене ғана мөңке балық;

Вагон – нәретениң аўзы;

Қыйратпа – балық шанышатуғын шанышқы;

Салий – балық жууатуғын ыдыс;

Қара қус – қайықтың басы т.б. [1:85-90].

Ал рус тил билиминде М.И.Фомина кәсибий сөзлерди «Профессионализмдер жаргонлар» деп те атайды. Бул ҳаққында «Границы между полуофициальными профессиональными словами и профессионально жаргонными – зыбкие, неустойчивые и выделяются чисто условно» деп атап көрсетеди [8:175-182].

Профессор Е.Бердимуратов: «Кәсибий сөзлерди эвфемизмдер ямаса фактик лексика бирликтери менен шатастыруға болмайды. Өйткени, олар эвфемизациялық т.б. диалектик белгилерге ийе емес. Кәсиплик сөзлердиң тийкаргы айрықшалығы олардың кәсиплик шекленуишилигинде хәм сәйкес атамалардың сыңарлары хызметин атқаруында көринеди» [1:85] десе, ал профессор, диалектолог илимпаз О.Доспанов өз изертлеулеринде кәсибий лексиканың курамында диалектик кәсибий лексиканың бар екенлигин дәлиллеп көрсетеди хәм төмендеги пикирлерди билдиреди: «Қарақалпақ тили лексикасында белгили бир кәсипке байланысly, оның менен шуғылланыушы адамлардың лексикасына тән, олардың күнделикли сөйлесиуинде предмет, ҳәрекеттиң атамасы ретинде қолланылатуғын сөзлер, сондай-ақ сөз дизбектери бар. Мәселен, балықшылар арасында *ийнелик* – аўдың жыртылған жерин жамау ушын ағаштан исленген курал, *қара қус* қайықтың басы, *билезиклик* – балықтың куйрығы т.б. сыяқлы сөзлер хәм сөз дизбектери қолланылады» [3:48].

Ҳақыйқатында да, кәсибий лексика элементтери хәр түрли кәсип, өндиристиң дәреуине байланысly пайда болады хәм лексика-семантикалық, морфологиялық, стилистикалық тәрәпинен айрықша өзгешелик-

ке, кәсиплик, өндириллик сыпатқа ийе. Булардың көпшилиги халықтың хәммесине теңдей болмай, гейпара жерлердеги кәсип, өндирилс пенен айланасыушы халық тилинде ғана қолланылып, өз раўажланыуы барысында, әлбетте, өзгерип хәм толысып барады.

Кәсибий сөзлер анық изоглоссалық өзгешеликтерге ийе болуы менен бирге жергиликли өзгешеликтерге тән мысалларды да қамтый алады. Бундай сөзлерди (кәсибий сөзлерди) тек тилшилер, диалектологлар ғана танып қоймастан, ал бир неше районлардың ямаса ўәлаятлардың, регионлардың турғынларына да таныс екенлиги көринеди. Бундай сөзлер халықтың ямаса айырым район ўәкиллериниң хәр қыйлы хызмети, өнери, хожалықтың түрлери тағы басқаларға да байланысly өзгешеликтери болатуғынлығын көрсетеди.

Қазақ тили билиминде Ш.Сарыбаев кәсибий лексика ҳаққында төмендегише пикирлерин билдиреди: «Әдебий тилде қолланылуы хәм жергиликли тилде қолланылуы өзгешеликтерин есапқа алып, кәсибий лексиканың еки түриниң бар екенлигин көриу мүмкин.

1. Әдебий кәсибий лексика.

2. Диалектик кәсибий лексика» [6:76].

Ҳақыйқатында да әдебий кәсибий лексикаға атынан мәлим болып турғанындай, халық хожалығының хәр қыйлы тарауында ушырасып, Қарақалпақстан Республикасы аймағында жасаушы халыққа түсиникли, әдебий тилден орын алған хәм белгили кәсипке қатнасы бар сөзлер.

Әпиўайы ғана мысал, шабақ, сазан балық, сүен балық, шортан балық, ылақа балық делинсе, бул дерлик хәммеге, улыўма халыққа таныс сөзлер. Демек, бунда сол кәсипке байланысly яғный балықшылық кәсипине байланысly терминлердиң сыпаты басым екенлиги сезиледи.

Ал диалектик кәсибий лексика бир кәсип хәр түрли аймақларда бир тарауға байланысly сөз түрлисе формада яки мәнилерде жумсалыуына байланысly болады.

Егерде әдебий кәсибий лексика қолланылуы жағынан кең көлемди қамтуы мүмкиншилигине ийе болса, диалектик кәсибий лексика шекленген аймақтағы халықтың сөйлеу тилиниң өзгешеликтерине байланысly болады.

Профессор О.Доспанов Қарақалпақстанның Мойнақ районындағы балықшылық кәсипине байланысly сөзлерди анализлеп, төмендеги пикирлерди билдиреди:

«Қарақалпақ тили арқа диалектиниң Мойнақ аймағындағы көпшилик халық бир неше жыллар даўамында балықшылық кәсиби менен шуғылланып, олардың күнделикли турмысында аўызекли сөйлеу тилинде аталған кәсипке қатнаслы бир қанша сөзлер бар. Аталған сөйлесимнен балықшылық, оның өнимин таярлау ислерине байланысly көплеген диалектик – кәсибий сөзлерди ушыратамыз. Ақан аў, сүен аў, тоқы балық (торта балыққа ұқсас майдалау балық), тыран (балықтың түри, ақтыўша қапаз деп

аталатуғын балыққа уксас), шоқыр (русша сервюга, тумсығы узын болады), қылыш балық (бауыры қылыштың жүзіндей), қарабөрге (кишкене балық, сазанға уксас), қара жылын (балық аұлау қуралы, оны он екі адам салады, узынлығы сегіз метрдей), жаға жылым (жазда салынады), запон (балық тазалағанда кийетуғын фартук), рагушка (балық салатуғын қалта), тоз (кеменің тесилген жерлерін питеу ұшын қолланылатуғын зат) т.б.» [3:52].

Демек, бұл тәрәпинен қарағанымызда, диалектлик кәсібий лексика – бұл түрлі аймақта мысалы балықшылық кәсіби менен адамлар шуғылланып, сол кәсіп бойынша лексика аймақта болса да, сол аймақ ұшын түсиникли, басқа аймақтағылар ұшын мәнилері түсиниксиз яки гүңгирт бир қатар сөз хәм сөз дизбеклеринің ушырасыуы тәбийий жағдай. Себеби, бунда бир аймақ пенен екінші аймақтың аралығының узаклығы хәм қашықлығы менен де байланысly, екіншиден сол аймақтағы отырықлы халық үәкиллеринің бир неше миллеттен қуралыуы да диалектлик сөзлердің пайда болыуына тийкар болады.

Диалектлик кәсібий лексикадан орын алып, жожалықтың хәр қыйлы саласында қолланылыушы сөзлер, ең биринши гезекте, өзинің қандай да бир жергиликли мысалға тән екенлиги менен бир-биринен парқланады. Мысалы, Мойнақ сөйлесиміндегі балықшылық кәсібине байланысly тоқы балық (торта балыққа уксас майдалау балық), қылыш шабақ (бауыры қылыштың жүзіндей балық), қылқа жылым (үлкен жылымның түрі) т.б.

Диалектлик кәсібий сөзлерди басқа диалект үәкиллері түсинбеуі мүмкин. Себеби аталған диалекттин аймағында усы кәсіп хәм оған байланысly сөзлер сийрек ушырасады.

Өз гезегінде, арқа хәм кубла диалектлерине тән пахташылықта қолланылатуғын сөзлер арқа диалекти Мойнақ сөйлесими үәкиллері әсиресе, балықшылық кәсібинің қәнигелерине толық дәрежеде түсиникли диалектлик кәсібий сөзлер бола алмайды. Сонлықтан олар тар көлемдегі диалектлик кәсібий лексика есабында қаралып, әдебий-кәсібий лексикадан айрықша белгилері менен парқланады. Диалектлик кәсібий сөзлер – бұл миллий әдебий тилимизди байыта алады.

Диалектлик кәсібий сөзлердің синонимлик дублетлері / сыңарлары болыуы да, айырым жағдайларда болмауы да мүмкин. Сонлықтан диалектлик кәсібий сөзлерди еки топарға бөлип қарастырыуға болады. Мысалы:

1. Әдебий эквиваленти бар диалектлик кәсібий сөзлер.

2. Әдебий эквиваленти жоқ диалектлик кәсібий сөзлер.

Әдебий эквиваленти жоқ диалектлик – кәсібий сөзлер қарақалпақ әдебий тилинің буннан былай да байыуына жәрдемін тийгизеди. Балықшылыққа байланысly әдебий эквиваленти жоқ бир қатар сөзлерди мысалға келтириу мүмкин.

Асай – масай – еки қолда алып жүретуғын, беккем, ушлы темир, хәр бири ярым метрге шамалас болады. Оның ұазыйпасы муз үстинде шананы аңсат жүргизиуге арналған қурал.

Ау/дузақ майланыу – аұға балықлардың мол болып түсиуі.

Айқулақлы сазан – сазан балықтың үлкен түрі.

Ақанау – сүуен аұ, сүуен балықларды аұлау ұшын арналады.

Ақпа – аұдың түрі.

Ақшабақ – шабақтың бир түрі.

Ақ марқа – марка балығының бир түрі.

Әдебий эквиваленти бар диалектлик – кәсібий сөзлер топары әдебий тилден бирден орын ала алмайды. Бұл хакқында илимий мийнетлерде: «Әдебий кәсібий лексика диалектлик кәсібий лексикадан гәрезсиз өмир сүрип, өз ишки имканиятларынан пайдаланыуы дауам етеди, себеби диалектлик кәсібий лексиканың қурамындағы сөзлердің көпшилик жағдайларда әдебий кәсібий лексиканың сыңары болып табылатуғыны белгили» [5:72].

Сондай-ақ балықшылық кәсіби менен байланысly қолланылатуғын этикет сөзлер де бар. Мысалы: Кеусен сорау дийқанның, *сыралғы* сорау балықшының ата-бабасынан киятырған қәри ғой [7:86].

Сыралғы сөзи балықшылық кәсібине байланысly қолланылатуғын эвфемизм сөз болып, қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлигинде бұл сөздің түсиниги төмендегисе бериледи:

Сыралғы (атлық) – 1. Балық хәм басқа да аң аұларынан берилетуғын бөлек. 2. Кеусен [4:248].

Бұл дәстүр менен байланысly кәсібий сөз яғный балықшы балық аұлап, мол олжа менен киятырса, оның алдынан шыққан қәлеген адам балықтан таярланған тағам жегиси келсе «балық бер» деп сорамайды, ал «сыралғы бер, сыралғы таслап кет», - деп сораиды, ал оған балықшы тәрәпинен бир – еки балық берилсе, «жылымың майлы болсын, жылымың майлансын, аұың балыққа толсын!» деген тилеклер билдирилип, өз миннетдаршылығын айтады.

Қарақалпақстанлы қазақ миллети үәкиллеринің тилин изертлеген Б.Бекетов кәсібий сөзлер хакқында төмендегі пикирлерди билдиреди:

«Диалектлик лексика менен кәсібий лексиканы ажыратуу гейпара уақытта қыйын. Өйткени олар өзара жақын. Мысалы, палыз, өсимлик, егиншиликке байланысly айтылатуғын сөзлерди белгили бир кәсіп пенен байланысly болғанлықтан кәсібий сөз» деп есаплаймыз [2:116]. Сондай-ақ илимпаз мал шаруашылығы, кийим-кеншек тигиу, үй қурылысы сыяклы маманлықларға байланысly сөзлерди де кәсібий сөзлер деп есаплау кереклигин айтады.

Б.Бекетов кәсібий сөзлерге Қарақалпақстанлы қазақлар арасындағы мал шаруашылығына байланысly ирригация, суу шаруашылығына хәм жемис, палыз егинлерине байланысly кәсібий сөзлерге анализ ислеген, ал балықшылыққа байланысly кәсібий сөзлер хакқында гәп етилмеген.

Мақаланың жууағы: 1. Демек, диалектлик кәсібий лексика – бұл түрлі аймақта, мысалы, балықшылық кәсіби менен адамлар шуғылланып, сол кәсіп бойынша лексика аймақта болса да, сол аймақ ұшын түсиникли, басқа дизбеклердің ушырасыуы тәбийий жағдай; 2. Диалектлик сөзлер бир аймақ пенен екінші аймақтың аралығының узаклығы хәм қашықлығы менен байланысly; 3. Аймақтағы отырықлы халық үәкиллеринің бир неше миллеттен қуралыуы да диалектлик сөзлердің пайда болыуына тийкар болады.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. -Нөкис: «Билим», 1994, 85-90-б.
2. Бекетов Б. Қарақалпақ қазақтараның тили. -Алматы: «Рауан», 1992, 116-б.
3. Доспанов О. Қарақалпақ аймақлық лексикографиясы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2009, 48-б.
4. Қарақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992, 248-б.
5. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ диалектологиясы. -Нөкис: «Билим», 1995, 72-б.
6. Сарыбаев Ш. Проблемы казахской региональной лексикографии. АДД. -Алматы: 1976, -С. 76.
7. Султанов К. Ақдәрья (роман). -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1962, 86-б.
8. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. -Москва: «Высшая школа», 1983. -С.175-182.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Қорақалпақистоннинг Қўнғирот ва Мўйноқ тумани қозоқлари тилидаги балиқчиликка оид касбий сўзлар таҳлил қилинган. Мақолада бир қанча лексиколог ва диалектолог олимлар фикрларига таянилган. Балиқчилик касбига оид сўз ва сўз бирикмалари бошқа ҳудудлар шевалари билан қиёсланган. Мўйноқ тумани қозоқлари тилидаги адабий эквиваленти мавжуд диалектал касбий сўзлар ва адабий эквиваленти йўқ диалектал касбий сўзлар алоҳида мавзувий гуруҳларга ажратилган ва улар мисоллар ёрдамида асосланган.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются профессиональные слова связанные с рыболовством в языке казахов Кунградского и Мойнакского районов Каракалпакстана. В статье автор руководствуется мнениями ряда учёных лексикологов и диалектологов. Слова и словосочетания связанные с рыболовством сравниваются со словами и сочетаниями других территорий. Профессионализмы в языке казахов Кунградского и Мойнакского района разделены на такие группы, как диалектные профессионализмы без литературных эквивалентов и диалектные профессионализмы с литературными эквивалентами.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of professional words connected with fishing in Kazakh language of Kungrad and Moynakh regions of Karakalpakstan. The author of the article takes into account the viewpoints of the famous scholars- lexicologists and dialectologists. The words and word combinations in fishing are compared with words and expressions of other territories. The ct professionalism in Kazakh of Kungrad and Moynakh regions are divided into such groups as dialect professionalisms whit literary equivalents and without them.

АСПЕКТУАЛ ФРЕЙМНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Ғ.Мирсанов – *филология фанлари номзоди*

Самарқанд давлат чет тиллари институти

Таянч сўзлар: аспектualiк, аспектuali семантика, чегараланганлиқ, фрейм, слот, тўғалланганлиқ.

Ключевые слова: аспектualiная семантика, аспектualiность, предельность, фрейм, слот, законченность.

Key words: aspectual semantics, aspectuality, narration, telicity, frame, slot, terminativity.

Лексик маънони тасвирлашда фрейм назариясидан фойдаланишга кенг эътибор қаратилмоқда. Лексик фреймнинг таркиби ва тизимида сўзларнинг маъно моҳияти уларни маълум тартибга солиш билан изоҳланади. Фрейм семантикаси сўз маъноларининг, шунингдек, янги сўз ва фразалар ясалиши тамойилларини характерловчи ва матн элементлари маъноларининг бир бутун матн маъноси камровига тўпловчи ўзига хос кўринишини тақдим этади. Шунинг учун ҳам фрейм семантикаси формал семантикадан тил ва тажриба ўртасидаги кетма-кетликни ошириб кўрсатиши билан фарқ қилади [5:377]. Демак, фреймни маълум вазият ёки тушунчанинг маъно таркибини ифодаловчи қолип сифатида англашимиз мумкин. Маънони тушуниш учун тингловчидан сўзловчи фойдаланган фреймни қайта яратиш талаб қилинади. Шу боис ҳам маънонинг фрейм таҳлили структур семантика йўналишида маъқулланган таҳлилдан кўра батафсилроқ ва мазмунни тушуниш учун қулайроқ кўринади [2:247]. Е.Кубрякова фрейм борасида қуйидаги изоҳни беради: “Фрейм – набор предположений об устройстве формального языка для выражения знаний в качестве альтернативы для семантических сетей или для исчисления предикатов; набор сущностей, по предположению исследователя, существующих в описываемом мире (метафизическая интерпретация понятия); фрейм дает представление о том, какой вид знаний существен для такого описания; организация представлений, хранящихся в памяти (человека и/или компьютера) плюс организация процессов обработки и логического вывода оперирующих над этим хранилищем (эвристическая или имплементационная интерпретация). Фрейм – структура данных для представления стереотипных ситуаций, особенно при организации больших объемов данных” [4:187]. Шунинг учун ҳам фрейм семантикаси мустақил лисоний бириклар туркумига кирувчи сўзлар, иборалар, махсус грамматик конструкциялари маъносини концептуал таркиб сифатида ўрганишга қаратилган ёндашув эканлигидан далолат беради.

Фрейм билан боғлиқ дастлабки ишлардаги таҳлилий тадқиқотлар кўпгина ҳолларда номинатив бириклар доирасида олиб борилганлигини кузатиш мумкин. Аммо, Р.Лангакернинг “Когнитив Грамматика (Cognitive Grammar)”сида феълларнинг фрейм семантик хусусиятларига ҳам эътибор қаратилганлигининг гувоҳи бўламиз. Муаллиф

грамматик система икки хил услубда кодлашиши мумкинлигини таъкидлайди: биринчидан, воқеа фрейми (*buy* ва *sell* қарама-қарши қўйилиши)га боғлиқ бўлган бир неча феълларнинг танлови; иккинчидан, шунга боғлиқ мос гап таркиби. Муаллифнинг қайдича, ички (эрғаш) гап жойлашувининг бир хилда эмаслиги “грамматик икониклик” деб аталувчи ҳодисани намойиш этади. Мазкур ҳолда, грамматик таркиб концептуал фарқланишда акс этади. Воқеа/ҳодиса (*event*) доирасида маънони очиб бераётган тил бирикмалари таркиби нисбатан феъл танловига боғлиқ бўлса, қисман танланган грамматик конструкцияга (мисол учун, аниқ нисбат ва мажхул нисбатнинг қарама-қарши қўйилиши) ҳам боғлиқ [9:527]. Ушбу боғлиқлик асосида воқеа/ҳодиса турлари ва унда иштирок этадиган слотларнинг ўзаро жойлашуви содир бўлади.

Фрейм аслида ўзаро боғлиқ бўлган слот (компонент)лардан ташкил топган билим биригилсининг тартибли тузилмасидир. Бунда слотларнинг миқдори моделлаштирилаётган вазиятлар миқдори билан мос келади. Фрейм атамаси негизда берилган концептга мос кела оладиган барча тил элементлари ҳам тушунилади [8:55]. Р.Лангакернинг тавсифича, бирор бир сўз ёки фрейм қисмини аниқлаш ўша тушунча элементини фаоллаштириш учун хизмат қилади. Вазиятларни тасвирлашдаги фрейм тушунчаси ўрнига В.Эвэнс “перспектив система (*perspective system*)” атамасини қўллайди. Унга кўра воқеа қатнашувчилари ва саҳна кўриб чиқилиши орқали грамматик тус ўрнатилади. Мазкур система концептуал “перспектив нукта”га боғлиқ бўлиб, тўртта схематик категорияларни камраб олади: жойлашув (локатив), масофа, ҳаракат тури (*mode*) ва йўналиш [10:528].

Дирк Гирартс [6:73] инглиз тилидаги *through* предлогини фрейм тасвирида бериш мумкинлигини билдириб ўтади, унда референция нуктаси, чизик бўйлаб ҳаракат, ўрта локативлик, ҳаракат хусусиятларига эгаллиги айтилади, масалан, *I walked through the woods*. Келтирилган изоҳлардан кўриниб турибдики, феъл билан боғлиқ фреймлар маълум ҳодиса ёки вазиятларни тасвирлашда иштирок этувчи тил бирикларининг яхлит маъносини англашга имкон беради. Дирк Гирартс феълнинг семантик таркибини тушуниш учун “саҳна” ёки “вазият” тушунчасини характерловчи фрейм схемаси

имкониятларини англаш талаб этилади, деган фикрни билдириб ўтади. Унинг таъкидлашича, фрейм семантикасида феъл структурасининг семантикасини тушуниш учун схемалаштирилган сахна (кўриниш) хусусиятларини тушуниш муҳим. Сахна эса кичик ва мавҳум “вазият” турини характерлайди [6:377]. Муаллиф сўз маъносини ўрганадиган концептуал семантиканинг тўртта турини келтиради: категориал структуранинг прототип модели, метафора ва метонимиянинг концептуал назарияси, фрейм назариясида тасаввур қилинадиган когнитив моделлар ва маъно ўзгаришини ўрганишга ҳисса қўшадиган когнитив семантика. Тилнинг мазкур тўртта лисоний концепцияси контекстга оид маънонинг прагматик ўзгарувчанлиги каби ҳодисаларни когнитив ҳодиса сифатида ўрганади [6:203].

Аспектуалликнинг функционал семантик майдондаги талқинида аспектуал маънолар семантик майдоннинг бир бўлаги сифатида қаралади ва шу асосда маълум вазиятлар аниқланиб, таснифланади.

Турли структурали фреймларни ўрганиш фрейм слотларининг боғлиқлик тартибини аниқлаш имкониятини берибди. Шу нуқтаи назардан фреймларни ҳам тартибига кўра маълум турларга ажратиш мумкин. Жумладан, Т.В.Белашапкова фреймлар таснифини урта турга ажратишни таклиф этди: 1. ташки синтактик (поверхностный синтаксический фрейм); 2. ташки семантик фрейм (поверхностный семантический фрейм); 3. тематик фрейми (тематический фрейм) [1].

Мазкур турлар фреймларнинг негизи бўлиб, улар вербал маълумотнинг категориялашишининг асосий ва умумий принципларини кўрсатади. Бу маълумот материал дунё, уларнинг хусусиятлари ва амалда қўлланилишининг онтологик жиҳати ҳисобланади. Демак, фреймлар маълум вазиятларни англаш учун ҳам хизмат қилади.

Тилнинг грамматик системасида ўзига хос хусусиятларга эга бўлган аспектуалликнинг предикатлар доирасида қўлланилишини фреймлар асосида таҳлил қилиш, ҳодиса, вазиятларга аниқлик киритиш имконини беради. Аспектуал маъноларни ташкил қиладиган семантика сифатида темпорал, процессуал, итератив, инхоатив ва бошқа шу каби хусусиятлар қаралиб, улар мулоқотдошларнинг субъект-объект муносабатларида, маълум нутқ вазиятларида юзага келади. Бу ҳолатда фрейм маълум бир тилдан фойдаланувчига муҳим бўлган тушунчани умумлаштирувчи структура бўлиб хизмат қилади.

Маънолар таҳлили борасидаги назарий қарашлар, амалга оширилган тадқиқотлар кўпчиликни ташкил қилса-да, когнитив нуқтаи назардан таҳлил этилиши мумкин бўлган ишлар ҳозирча етарли эмас. Онтологик жиҳатдан кенг асосли назарий таклиф А.В. Бондарконинг функционал-семантик майдон (ФСМ) назарияси саналади. ФСМнинг таҳлил методи қуйидагиларга асосланилади: 1) аспектуаллик, замоннинг мослашуви, таксис; 2) темпораллик, модаллик; 3) персоналлик, нисбат; 4) субъективлик, объективлик, нутқнинг коммуникатив таркиби; 5) сифатий хусусиятлар, миқдор, компаративлик, поссессивлик; 6) локативлик, шартлилик майдони мажмуи [2,3].

Фикримизча, аспектуал фрейм ўз ичига битта ёки бир неча эпизодларни қамраб оладиган, яъни бир вазиятли ва шунингдек кўп вазиятли жараёнларда ифодаланадиган маълумотлар таркибини гуруҳловчи қолип ҳисобланади. Чунки, ҳар бир фрейм маълум слотлар асосида юзага келади. Хусусан, тугалланишини битта фрейм сифатида қабул қилсак, мазкур маънони ташкил этадиган бирликларни слот сифатида бериш мумкин. Слотларнинг ифодаланиш белгилари бир

тилда бошқасидан фарқ қилади. Мисол учун оладиган бўлсак, ўзбек тилида тугалланиш маъноси бир неча кўмакчи феъллар, жумладан –*битир*, –*тугат*, –*ташла*, –*чиқ*, –*бўл* ёрдамида ифодаланади. Масалан: *ўқиб битирмоқ*, *ўқиб тугатмоқ*, *ўқиб ташламоқ*, *ўқиб чиқмоқ*, *ўқиб бўлмоқ*. Аммо уларнинг қўлланилиш усули, маъно хусусиятлари етакчи феъл семантикасида келиб чиққан ҳолда танланади. Шунингдек, уларнинг қўлланилиш жараёни бевосита вазият билан алоқадорликка эга. Демак, келтирилган бирикмалар слотларни ташкил қилади. Шунинг учун ҳам уларни битта тугалланган аспектуал фреймга бирлаштириш мумкин. Инглиз тилида мазкур тугалланиш маъноси махсус лексик бирликларда, яъни to finish, to end, to stop феъллари, перфект курулмалари ва феълларнинг чегараланганлик хусусиятлари, баъзи предлоглар, адвербиаллар ёрдамида ифодаланади.

Аспектуал фреймда бошланиш, давомийлик каби факторларнинг мавжуд бўлиши муҳим ҳисобланади. Феълнинг аспект хусусиятини чекланган фразда аниқлаш ихчамлаштирилган аспектуал фреймни ташкил қилади. Баъзи бир ихчамлаштирилган аспектуал фреймлар вазият ўзгаришидаги ҳолатни чегаралаб келади. Бу, айниқса, ифодаланадиган феъл ҳаракатининг инкор этилишида кузатилади.

Тил тизимидаги структуралаш, маълумотлар таркибини қайта ишлаб чиқиш маълум фундаментал категорияга асосланган ҳолда амалга оширилади. Мисол учун объект, субъект, ҳаракат, муносабат, макон, вақт ва бошқа шу каби белгилар когнитив системада бирикиб, ўша системага хос бўлган фреймларни ҳосил қилиши мумкин. Барча фреймлар ҳам берилган системага тегишли бўлмаслиги мумкин, аммо уларнинг ифода воситалари ушбу вазиятга мос келиши мумкин. Масалан: I could see the stalled column between the trees in the rain as I *went forward* across from it in the field (Hem, 177); 2) We *went on down the clear road* and as it turned a corner into the open and went into the square arched tunnel of matting the rain started (Hem, 170); 3) Let's go there “all right” she said. We *went on past other windows* turn down Aside Street (Hem, 217).

Келтирилган биринчи мисолдаги “I could see the stalled column between the trees in the rain” фрейми иккинчи вазиятда юзага келган процессуалликнинг ифодаланишига замин яратади, яъни иккинчи вазиятдаги процессуалликнинг модификатори ҳисобланади. Иккинчи мисолда эса, бир неча фреймларнинг уюшиб келиши вазиятни ўзгача ифодалайди, яъни “turned a corner into the open”, “went into the square” кичик эпизодлар субъектнинг процессуал ҳаракатининг юзага келишига имкон яратган. Учинчи мисолдаги модификатор сифатида, субъект томонидан келтирилган маълумот “Let's go there” ушбу вазиятда субъектларнинг макондаги вазиятини ва уни тарқ этишга бўлган максадини, кейинги жумладаги ҳаракатнинг бошланишини кўрсатиб келган ва бошланиш концептини юзага келишида муҳим ўрин тутган. Келтирилган гаплардаги “as” боғловчиси эса, синтактик-семантик боғлиқликни юзага келтириб, айтиб ўтилган эпизодларнинг ўзаро узвийлигини таъминлаган.

Аспектуал фреймни ташкил этадиган тил бирликлари структура ва семантик жиҳатдан мураккаб тузилишга эга. Семантик нуқтаи назардан фарқланиш қатнашувчи тил бирликларнинг предикатга мослашиши ва улар узатадиган маълумотларга боғлиқ. Структурал хусусиятларни қиёсланаётган тилларда маълум аспектуал маълумотнинг ифодаланиш усуллари фарқланишида кузатишимиз мумкин. Семантик

жихатдан ҳар бир слот (компонент) фрейм доирасида ўзига хос функционал вазибаларга эга томонларини кузатдик. Жумладан, тугалланишни англатадиган тил бирликларининг нафақат шаклий кўрсаткичлари, таркибий бўлаклари, балки маъно ва мазмун жихатидан ҳам турлилиги кўриб ўтилди. Аспектуал

фреймлар фақатгина феъл доирасида эмас, балки номинатив бирликларнинг таъсирини ҳам эътиборга олади. Аспектуалликнинг фрейм сифатида воқеаланишида уларнинг структур, семантик ва функционал хусусиятларга боғлиқлигини кузатиш мумкин.

Адабиётлар

1. Белошапкова Т.В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке. Автореф. дисс....док. филол. наук. –Москва: 2008. –С. 40.
2. Бондарко А.В. и др. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис (Коллективная монография). –Л.: «Наука», 1987. –С.348.
3. Сафаров Ш. Семантика. –Тошкент: “Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси”, 2013. 344-б.
4. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: 1996. – С.187
5. Dirk Geeraerts. Cognitive Linguistics: Basic Readings. (Charles J. Fillmore 373-401.). Frame semantics. Mouton de Gruyter. 2006. 496-p.
6. Dirk Geeraerts. Cognitive Linguistics: Basic Readings. Grammatical construal. The relation of grammar to cognition. Mouton de Gruyter. 2006. 496-p.
7. Dirk Geeraerts. Theories of Lexical Semantics. Oxford University Press. 2010. -342-p.
8. Rene Dirven, Marjolijn Verspoor. Cognitive Exploration of Language and Linguistics. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 2004. 290-p.
9. Ronald W. Langacker. Cognitive Grammar. Oxford University Press. 2008. 571-p.
10. Vyvyan Evans and Melanie Green. Cognitive Linguistics. An Introduction. Edinburgh University Press, 2006. 851-p.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада аспектуал семантиканинг фрейм доирасида ўрганилишининг назарий асослари берилган ва маълум мисоллар асосида таҳлил этилган. Аспектуал фреймни ташкил этган тил бирликлари структура ва семантик жихатдан муррабаб тузилишга эга. Семантик нуқтаи назардан фарқланиш қатнашувчи тил бирликларининг предикатга мослашиши ва улар узатадиган маълумотларга боғлиқ. Аспектуалликнинг фрейм тадқиқининг майдон назариясидан фарқланиш хусусиятларини очиб бериш мақола мазмунини ҳисобланади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается изучение аспектуальной семантики в сфере фреймов и приводятся теоретические основы этого подхода. Языковые единицы аспектуальных фреймов имеют сложные структурные и семантические образования. Разница языковых единиц и предикатов, с семантической точки зрения, связана с соответствием и передающей информацией. Основным содержанием статьи является - показать различие полевой теории и теории фреймов в исследовании аспектуальности.

SUMMARY

The article deals with the study of aspectual semantics in frame field and there are suggestions on the theoretical basis of this approach. The language units in actual frames have complex structural and semantic forms. The differences of language units and predicates from the semantic point of view, are connected with concordance and information. The main content of the article is to differentiate theoretical approaches to frame and field.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕГИ ЭТНОГРАФИЗМЛЕРДИҢ АФФИКСАЦИЯ УСЫЛЫ МЕНЕН ЖАСАЛЫҒЫ

А.А.Сабурова – филология илимлериниң кандидаты

Ўзбекистан мамлекетлик көркем өнер ҳам мәденият институты Нөкис филиалы

Таянч сўзлар: кўшимча, тузиш, яратиш, сўзнинг пайдо бўлиши, калит мол, кизнинг харажатлари.

Ключевые слова: окончание, создание, образование слова, выкуп, приданое.

Key words: ending, building, word formation, buying, dowry.

Хәр қандай тилдиң морфологиялық қурылысында дөренди сөзлер белгиле бир орын тутады, Олар тилде атқаратуғын хызметлери, өзине тән өзгешеликлери менен ажыралып турады. Дөренди сөзлер – түбир хәм сөзлерге сөз жасаўшы қосымталардың қосылыўы менен жасалатуғын бирликлер. Сөз жасаўшы аффикслердиң жалғаныўы арқалы аффиксация усылы менен жана сөзлер жасалады. Бул усыл тилдеги ески хәм өнимли усыллардың бири.

Қарақалпақ тилиндеги этнографизмлер сөз шақаплары көзқарасынан алып қарағанда атлықлар түринде өнимли ушырасады. Атлық жасаўшы қосымталардың қосылыўы менен атаўыш тийкарлы хәм феийл тийкарлы дөренди атлықлар жасалып, олар тилдеги көплеген этнографизмлердиң пайда болыўына хызмет етеди.

-Шы/-ши қосымтасы кәсип ийесин билдиретуғын сөзлер жасайды. Этнографизмлердиң қурамында усы қосымта менен жасалған төмендеги сөзлерди көрсетиўге болады: *қуўғыншы, жаўшы, арқаламайшы, тойшы, тойханашы, сүйиниш, айтыўшы* хәм т.б. Мысалы: Кемпир апасы болса оғада устамлы, тап тойға баратырғандай жасанып кийинип алған, мисли *тойшыдай* хәмме менен жаймашуўақ хош аллаяр айтсқан. (Х.Өтемуратова)

-Лык/-лик қосымтасы. Кәсип атамасын, сондай-ақ, тамыр-таныслық, туўысқанлық, жақынлық хәм т.б. сыяқлы мәнилерди билдирип келетуғын атлықлар жа-

сайтуғын бул қосымта этнографизмлерди жасаўда да өнимли қатнасады: *қалыңлық, қудалық, қәделик, хайтлық, бенделик, көримлик, өлимлик, қурбанлық* хәм т.б. Мысалы:

Жас та болсам қатықулақ сорлы едим,

Алпамыстың *қалыңлығы* деседи. («Алпамыс» дәстаны)

Қарақалпақ тилинде «қалың» сөзи турмысқа шығып атырған қыздың үйине күйеу тәрәпинен төленетуғын нәрселерди билдиреди. Қазақ тилиндеги этнографизмлерди изертлеген илимпаз Г.Адилова бул этнографизмниң этимологиясы ҳаққында пикир жүргизе отырып, оннан жасалған қалыңлық этнографизми жөнинде былай деп жазады: «*Қалың* сөзинен қазақ хәм айырым түркий тиллериндеги *қалыңлық* «келиншек» сөзи пайда болған. Оған татар хәм башқурт тиллериндеги *кәләш* «айттырылған қыз, келиншек» сөзин де жақынластырыўға болады. Бул сөз қазақ тилинде *қалаш* түринде қолланылып, ол тек қоспа сөздиң қурамында ғана қолланылады: *қатын-қалаш*. Себеби, *қалаш* хәм *кәләш* сөзлери бир морфема болып есапланады, басқаша айтқанда, *қалыңлық* сөзине семасиологиялық жағынан *қалаш* лексемасы жақын хәм екеўи де бир мәни билдирип келеди» [1:25].

Қалыңлық этнографизминде сыпайы мәни бар, ол *айттырылып, атастырылып қойылған қыз, келиншек* мәнилерин билдирип келеди. Бул этногра-

физм қалың сөзине -лық қосымтасының қосылуы менен жасалған.

- **Хана** аффикс қандай да бір нәрсеге арналған орын-жай мәнісін аңлатады. Бул қосымта менен этнографизмдер өнімсіз жасалады: *тойхана, шиллехана* хэм т.б. Мысалы: *Тойханадан* үсти-үстине тамақ тасылып турды, үш аўара, төрт аўара табаклас болыў басланды. (Қ.Айымбетов) *Тойхана* той сөзине -хана аффиксиниң қосылуы менен жасалып, той болып атырған орын мәнісін аңлататуғын этнографизмди билдиреди.

Атлық жасаушы өнімсіз қосымталардың қатарында **-ғай** қосымтасы көрсетилип, бул қосымта менен *қудағай* сөзи жасалады [2:31]. Қуда ер адамды – келиннің әкесін билдирсе, *қудағай* хаял адамды – келиннің анасын билдиреди. Бул этнографизм *қуда-қудағай(лар)* түрінде жупласып та, *қудағай* түрінде дара келип те қолланылады. Мысалы: Назлы кемпир *қудағайы* менен келиннің тартысына төрелик гәп айтыўға тили мүки болып, сам-саз отыра берди. (К.Султанов)

-**Ма/-ме** қосымтасы түбир аңлатқан хәрекетке байланысly хәр қыйлы затлық мәнилерди билдиреди. Оннан мынадай этнографизмдер жасалады: *шабдырма, тыштырма* хэм т.б. Баланы бесикке салыўда орынланатуғын үрп-әдетлердің бирин билдиретуғын **тыштырма** (бесиктиң түбек туратуғын орнынан шашылатуғын *шашыў атамасы*) этнографизми көбинесе, дара түрінде қолланылса, *шабдырма* этнографизми *шабдыр* фэйилине - ма қосымтасының қосылуы менен жасалса да, көбинесе, бөлек қолланылмай, *шабдырма қәде* түрінде жумсалады. Усы көзқарастан, бул этнографизмди сөз қосылуы хэм аффиксация усылы менен жасалған этнографизм сыпатында қараўға болады. Мысалы: ... кишкене балалар үйдің ийнеуін түрип қарап, «бизлердің *шабдырма* қәдемизди бер» деп бакырысып атыр... (Қ.Айымбетов)

-**Ыў/-нў/-ў** аффиксис ис-хәрекет, процесс атамаларын, хәр қыйлы зат мәнилерин билдирип, төмендеги этнографизмдерди жасайды: *сыңсыў, жоқлаў, узатыў, шашыў, тоқтаў, айттырыў* хэм т.б. Мысалы: Бир аўқатлы адамның қызын жаслай-ақ екінши руўдың атақлы адамының баласына *айттырып*, нан сындырысып қойған еди. Қыз 18ге шықты, үйдің бау-шуўларын тоқып болды, қыздың әкеси *узатарда* кийип кететуғын сәўкелени ислетиў исине киристи, ... (Қ.Айымбетов)

-**Ақ/-ек, -к/-к** және **-ық/-ик** қосымталары менен этнографизмдер өнімсіз жасалады: *қонақ, шақырық, қонық* хэм т.б. Мысалы: Кеш болған ўақта ақ отаўларға киргизилген әдиўди *қонақларға* «қонақ асы» бериле баслады. (Қ.Айымбетов) Қон фэйилинен - ақ қосымтасы менен жасалған *қонақ* этнографизми тойға, мерекеге келген мийман мәнісін билдирсе, усы фэйилден **-ық** қосымтасы менен жасалған *қонық* этнографизми той-мерекеге келетуғын қонақлар (мийманлар) ушын алдын ала арнаўлы белгиленип қойылған үй, қонақлар күтилетуғын үй мәнісін билдиреди.

-**Ыс/-ис, -с** аффиксис менен этнографизмдер жасалады: *жыртыс, шабыс* хэм т.б. (Бул жерде биз *шабыс этнографизмин шартлы түрде көрсетип өттик, тийкарынан, ат шабыс түрінде сөз қосылуы хэм аффиксация усылы менен жасалған этнографизм есапланады*). Мысалы: Сылаў майын жағып, оған хабаршыларға жүйрик атлар кереклигин, майданларды байланыстырмаққа тек самалдан жүйрик *шабыс* атлары ғана жарарын түсіндирди. (Х.Өтемуратова) Мереке, сейил, *ат шабысты* қыздырып, екеуи қушақласып дос болды. («Алпамыс» дәстаны)

- **Ым/-им, -м** қосымталары да этнографизмдерди жасаўда қатнасады: *келисим*. Мысалы: Қыз бенен келисим болғаны менен қыздың әкеси Төремурат бағаналы жиберген жаўшыларға – «қызым – жалғыз перзентим, оны Бегжанға берип кемпир менен сопайып қалғандай жағдайым жоқ, маған күш күйеў, бала болатуғын адам керек» – деп *келисимге* келмей қайтара берди. (Ж.Әбдимуратов)

Қарақалпақ тилинде фэйил сөзлер менен билдирилген этнографизмдер де бар. Олардан **-ла/-ле** қосымтасы менен этнографизмдер жасалады: *күйеўле, аласла, еңбекле* хэм т.б. Мысалы: Енди *еңбеклеўге*, ғаз-ғаз турыўға талапланажақ. (К.Рахманов)

Мақсетти иске астырап, –

Күйеўлеў деген дәстүр бар. (Т.Жумамуратов)

Қарақалпақ тилиндеги этнографизмдердің жасалуында көзге түсетуғын кубылыс – олардың дөренди сөзлерден жасалуы. Бунда сөз жасаушы қосымталар менен жасалған бирликлерге басқа сөз жасаушы қосымталардың жалғаныуы менен жаңа бирликлер жасалады. Бундай этнографизмдердің қатарына жоқарыда бир неше сөз жасаушы қосымталарға байланысly көрсетилген айырым этнографизмдерди киргизиўге болады: *қуў+ғын+шы, арқа+ла+май+шы, той+хана+шы, сүй+ин+ши, көр+им+лик, өл+им+лик, жоқ+ла+ў* хэм т.б. Мысалы:

Тойханашылар үстине тигилген үйлерге жайлашып уйықлайды. (Қ.Айымбетов) Сөйтип жорасы Нуржан «қарақшы»ның көмеги менен қатынлы болды, қалған ел арасындағы дәстүр *қуда-қудағайлықты* ақсақаллар тегислеп жиберди. (Ж.Әбдимуратов)

Келин келди, көриңиз,

Көримлигин бериңиз. («Бет ашар» жырынан)

Қыз-келиншеклер жыйналады,

Түрли ойындар ойналады,

Көримликери соралады. (Т.Жумамуратов)

Улыўма, қарақалпақ тилиндеги этнографизмдер мәнилері жағынан да, қурылысы жағынан да, қолланылуы өзгешеликтері бойынша да хәр қыйлы болып келеди. Олардың арасында этнографизм-лердің жасалуы да өзине тән ызымлылықтар, өзгешеликлер менен сыпатланады. Оларды үйренуі этнографиялық лексиканың әҳмийетли бир тәрепин, айрықшалығын көрсетип береді.

Әдебиятлар

1. Адилова Г. Қарақалпақстан қазақтары тилиндегі этнографизмдер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 2015.
2. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хэм морфология. -Нөкис: «Билим», 1994.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада қарақалпақ тилидаги этнографизмдернинг аффиксация усули билан ясаилиши масалалари тахлил килинади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются вопросы образования этнографизмов с помощью одного из продуктивных способов словообразования - аффиксации.

SUMMARY

The article is devoted to the issues of forming ethnographisms by one of the productive ways of word formation -affixation.

ПОЭМАНЫҢ ФОРМАЛЫҚ ХӘМ ЖАНРЛЫҚ СЫПАТЫ ХАҚҚЫНДА

Қ.П.Мамбетов - докторант

Әженияз атындағы Нәкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: жанр, форма, тур, лирика, эпика, драма, поэма, сюжет, услуб.

Ключевые слова: жанр, форма, вид, лирика, эпика, драма, поэма, сюжет, метод.

Key words: genre, form, type, lyricism, epic, drama, poem, plot, method.

Адамзат өзиниң тарийхый-диалектикалық раўжланыўы басқышларында эпийайы санадан курамалы ойлаў дәрежесине жетти. Мине усы көп мыңлаған жылларды қамтыған курамалы раўжланыўшылықтың жуўмағында, адамзат өзін қоршаған орталықтан, хәдийсе хәм кубылыслардан эстетикалық заўықланыў, тәсир алыў пазыйлетине ийе болды. Анығырақ қылып айтқанда, дүнья жүзлик мәденият тарийхында өмир кубылысларының нәзик хәм рәңбәрең сырлары менен таныстыратуғын әжайып Көркем өнер пайда болды. Көркем өнер өмир кубылысларын көркем сәўлелендириўде бир қанша тараўларды қәлиплестирди: Архитектура (саўлат) өнери, скульптура (мүсиншилик) өнери, живопись (сүўретлеў) өнери, Музыка (саз) өнери хәм т.б. Мине усылар менен бир қатарда оғада курамалы хәм тилсимли «Көркем өнердиң ең жоқары түри – әдебият» [1]- «сөз өнери» [7] де пайда болды хәм әсирлер даўамында адамзаттың саналы өмир кешириў дәўиринен баслап тап бүгинге шекем өзиниң өсиў аңғарын кеңейтип, толықтырып киятыр.

Көркем әдебият В.Г.Белинский тили менен айтқанда «хәм үн, хәм картинасы бар, айқын айтылған түсиниги бар адамның еркин сөзинде болады. Сонлықтаңда поэзия көркем өнердиң басқа барлық тәрептерин өз ишине алады, көркем өнердиң барлық түрлеринде бар гүллән кураалларынан пайдаланады. Поэзия көркем өнердиң тутас түри болып көзге түседі, оның барлық тәрепин өз ишине алған шөлкеми, олардың белгилі өзгешелигинде қамтыйды» [1]. Яғный, буннан шығатуғын жуўмақ-көркем әдебият өмир кубылысларын, турмыслық ўақыяларды хәм конкрет адам образын көркем сәўлелендириў сыпаты бойынша, яғный жанрлық жақтан үш түрли текке ийе болады - лирика, эпика хәм драма.

Көркем әдебият жанрлық бөлиниўге шекемги дәўирде синкретлик сыпатқа ийе болды хәм үш жанрға да (лирика, эпика, драма) тән болған белгилерди өз бойына бириктирип турды. Буған әйемги грек, рим әдебиятларындағы көпшилик адамлар жәмәәти тәрепинен атқарылған хор мысал бола алады. Әйемги-общиналық жәмийеттеги хорды атқарыў даўамында оны атқарыўшылардың күйиниши хәм сүйинишилерин билдириўши эмоционаллық (лирикаға тән), ямаса ўақыялардың мазмуны (эпикаға тән), гейде айтысларға (драмаға) тән белгилер жырланды. Булардан басқа, хорды атқарыў даўамында оны атқарыўшылардың хәрекетлери, аяқ-ойынлары, бет-кубылыўлары қосылып, сахналық сыпатты келтирип шығарды.

Ўақыттың өтиўи менен бул синкретлик белгилер өз алдына жикленди хәм көркем өнердиң бөлінген, ажыралған түрлери шықты: Лирика, Эпика, Драма. «Ол түрлер әсирден-әсирге өтип, кубылып, ескиси жоғалып, жаңасы туўылып отырды. Мине усы жанлы процесс - жанр тәбиятындағы бурыннан болған, бар хәм боса беретугын заңдылық» [7] болып есапланады.

Көркем әдебиятты жанрлық жақтан ең дәслеп жиклеген Аристотель болды. Ол өз дәўири көркем әдебиатының раўжланыў базасынан келип шығып, өзиниң «Поэтика» атлы мийнетиниң үшінши бабында («Сәўлелендириўдиң түрли усыллары») әдебиатты үш текке ажыратты [2] хәм усы теориялық анықлама тийкарында В.Г.Белинский өзиниң көпшиликке белгилі болған «Поэзияның жанрына хәм түрине қарай

бөлиниўлери» атлы макаласын дөретип, онда жанр бойынша анық хәм ужыбатлы пикирди ортаға қойды [1].

Деген менен, хәзирги әдебиаттаныў илиминде жоқарыдағы еки мийнетке сүйенген халда жанр бойынша хәр қыйлы түсиниктеги илимий көзқараслар орын алған: айырым әдебиатшы-теоретиклер [3]. Жанр термини арқалы әдебий текти емес, ал түрде қабыл етеди. Гейпара әдебиатшы-илимпазлар [4] болса жанр термини арқалы Лирика, Эпика хәм Драманы түсиндиреди. Ал бир қатар әдебиатшы-алымлар пүткиллей өзгеше - жоқарыдағы еки топар илимпазларғада қосылмай, жаңа илимий пикирди алға сүреди [5].

Биз бул жоқарыдағы илимий анықламаларды анализлей отырып, өзимиздиң илимий жуўмағымызға сәйкес келетуғын екінши топардағы илимпазлардың пикирине қосылып, көркем әдебий жанр дегенде Лирика, Эпика, Драманы, әдебий түр термини арқалы - Поэзия, Проза, Драманы, ал жанрлық форма (көлем) термини арқалы роман, повесть, гүррин, поэма, комедия, драма, трагедия хәм т.б. жиклерди (классификацияны) қабыл етемиз¹.

Жанр сөзи француз тилинен алынған болып [6], бизиңше, **тек, түр** деген ұғым менен мәнилес келеди. Демек, жанр деген сөз арқалы әдебиаттың тийкаргы үш (Лирика, Эпика, Драма) тегин аңлатыў мақсетке муўапық болады, деп есапласақ қателеспеймиз. Бул, мениңше, улыўмалықтан гөре конкретликке туўра келеди.

Биз көркем әдебий жанр хәққында сөз қозғар екенбиз, бул орында әдебий жанрдың узақ тарийхый дәўирлер даўамында туўылып, қәлиплесип хәм раўажланыўын, оның предметин, усы предметлерди көркем сәўлелендириўде оның ўақытқа қатнасын да анализлеўге хәққылымыз. Себеби «жанр раўажланып отыратуғын ұғым. Жанрлық раўажланыўдың өзи жанлы процесс. Жанрлар пайда болады, раўажланады, өзгереді, жоқ болады, жаңадан пайда болады» [7]. Бирақ бул өсиўшилик хәр бир халықтағы миллий көркем әдебиаттың тарийхый қәлиплесип, өсиўи менен қатаң иргелес болады. Сонлықтан, мениңше, бәрше халықлардағы көркем әдебиаттың қашан хәм қалай пайда болыў жолы, сол халықлардағы әдебиаттаныў илиминиң тарийхый-теориялық негизине тийкар салады.

Көркем әдебиат «тәбияттан нуска көшириў» (подражание) ямаса «тәбиятқа еликлеў» [2] екенлигине исенген Аристотель бул процесстиң үш түрли жол менен әмелге асатуғынлығын дәлиллейди.

Яғный «нуска көшириўши» ўақыяны хәм усы ўақыя жүз беретугын реал турмысты бақлаўшы сыпатында, «өзин Гомердей ўақыяларды оның өзинен ажыралған бир нәрсе сыпатында» [2] сүўретлеўи мүмкин. Бундай объектив, реал шынлықты көркем сүўретлеў нәтийжесинде (Эпос) Эпика жанры жүзеге келеди.

Сондай-ақ «тәбияттан нуска көшириўинде» ол өз шахсын (жеккелигин) өзгертпей, өзінше қалыўы» [2] арқалы да шынлықты сәўлелендириўи мүмкин.

¹ Биз жумысымызда усы илимий анықлама басшылыққа алынады

Яғный, ол өмир кубылысларына жеке сезими менен катнас жасап, руўхый сезим-кеширмелери аркалы шынлыкты жаратады. Демек, Лирика жанры пайда болады.

Ал автор «барлык сүүретленип атырған адамларды хәрәкәттеги хәм соның менен бирге, катан драмалык хәрәкәттеги адамлар сыпатында» [2] сәулелендириўи аркалы турмыстың кескин динамикалык ўақыялы шынлығын жаратады. Бул орында Драма жанры жүзеге келеди.

Өмир шынлығын үш жол аркалы көркем сәулелендириўде мине бул өзіншеликке ийе үш жанрдың бири-биринен ажыралыўы олардың не нәрсени сәулелендириўи (предмети), қалай сәулелендириўи аркалы айдынласады.

Эпикалык жанрдың сәулелендириўи предмети-ўақыя. Себеби эпика (эпос) грек тилинен алынған болып, турмыс шынлығын хәм адам характерин ўақыяларды раўажландырыў тийкарында ашады. Сонлықтан оның негизинде сюжет турады. Мине усы сюжетли шығармада ўақытқа катнас, мейли тарийхый өтмиш яки бүгинги дәўир сүүретлениўинен ғәрезсиз, өткен мәхәлде болған ўақыя сыпатында сәулелендириледи. Мысалы, жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны»ында қарақалпақ халқының Маман, Айдос хәм Ерназар бийлериниң образлары, олардың характерлери романдағы бир неше сюжетлик бағытлардың (линиялардың) избе-из раўажланыўында ашылады. Сондай-ақ шығармадағы ўақыяның ўақытқа катнасы толық өткен мәхәл формасында баянланады.

Ал Лирикада болса, сәулелендириўи предмети жазыўшының қысқа мәўритлердеги руўхый халаты, сезими хәм кеширмелеринен ибарат болады. Яғный лирикада сюжет болмай, ал сюжеттиң қысқа бөлегі- эпизод сәулелендириледи. Сонлықтан лирикалык жанрға тән шығармаларды оқыў барысында биз өмир шынлығын автордың (шайырдың) жеке руўхый тәсирленген кеширмелери, сезимлери аркалы қабыл етемиз. Оның сезимлик халатына киремиз хәм оның қәлби менен өмирди таниймыз. Мысалы:

Сен қосықсаң жыртық үйде туўылған,

Аш халықтың арманына жуўылған.

Туўылыўдан ығбал излеп халқыңа,

Жалаң аяқ қарды басып жуўырған.

Ел дәртине дәрман болған ғиясаң.

Халық арманы туўған поэзиясаң.

«Атақ емес, сөз қуўағөр, балам» деп,

Көз алдымда турсаң да қоясаң. (И. Юсупов)

Мине, жоқарыдағы қосық үзіндисиндеги мазмунда сәулелендириўи предмети - Бердақ шайыр образы автор тәрәпинен оның жеке сезими аркалы, Бердақ хакқында автордың жеке ұғымлары аркалы аңлатылып тур. Ал бул сәулелендириўи ўақытқа катнасы бойынша эпикадан өзгеше, яғный сүүретлеўи предмети тап хәзирги ғана болып өтип кеткендей, ямаса хәзир болып атырған мәхәлде жырланады.

Ал Драмалық жанрға тән сәулелениўи предмети Хәрәкет болғанлықтан, ондағы қахарманның прогрессив мақсет жолындағы ислеген динамикалык хәрәкети айрықша көзге түсип турады. Сонлықтан оның ўақытқа катнасы хақыый-тап хәзирги мәхәлде жүз берип атырғандай, биз тиккелей гуўасы болып турғандай халда сәулеленеди. Мысалы: Шайыр И.Юсуповтың «Әжинияз» операсына либерттоның сахналастырылыўында Әжинияз шайыр бабамыздың образы, өмириндеги кескин гүреслер хәм ўақыялар, оның этирапындағы адамлардың динамикалык хәрәкетлери бай көринисте жаратылған. Бул сахнадағы жанлы көринис - Әжинияз образы хәрәкетте, өз көзимиз бенен көриў аркалы тамашаланады. Сонлықтан драмадағы ўақытқа катнас лирика хәм эпикадан пүткиллей өзгеше болып, Эпос пенен Лирика «бир

пүтинликке биригеди: ишки хәдийсе өз ишинде қалыўдан тоқтайды хәм сыртқа шығады, хәрәкетте өзін көрсетеди: ишки, идеал (субъектив) хәдийсе сыртқы, реал (объектив) хәдийсе болып қалады... Бул поэзияның жоқары дәрежеси хәм искусствоның (көркем өнердің Қ.М.) - гүлдәстеси, бул драмалык поэзия есапланады» [8].

Мине биз талқылап атырған бул үш (Лирика, Эпика, Драма) жанр тек жоқарыдағы белгилери менен ғана жикленип шекленбейди. Өмир шынлығын сүүретлеўде тиллик өзгешелиги хәм стильлик сыртқы қурылысы, бойынша бул жанрлар үш түрге: Поэзия, Проза, Драма болып ажыратылады. Бул жиклениўдеги ең баслы принцип - олардың дөрелиўиндеги сыртқы қурылысы негиз етип алынады. Мысалы, поэзия - бул «стихотворные художественные произведение, в отличие от художественной прозы»[1]. Бунда Лирикаға тән өзгешеликти келтирип шығаратуғын белгилери бир туйық ойды мақсетке муўапық ырғақ (ритм), уйқас (рифма) хәм Бәнтке (строфа) түсирип, эмоционаллығы хәм өлшеми айрықша тәсиршең келетуғын етип бериледи:

1) *Киртиги қайысқан тебендей еди,*

Кумай көзлер мени жегендей еди,

«Ағаңнан хат жоқ па?» дегендей еди,

Айралық дәртине иштен жанған қыз.

2) *Қосық - теңіз, болсам - балық,*

Ис буйырса сиздей халық,

Аяғымды қолға алып,

Басым менен жумалайман. (И.Юсупов)

Мысаллардан сезилип турғанындай, поэзиялык баянлаўда өмирдің керекли объектин, ямаса керекли уғымын сүүретлеўде автор тәрәпинен сөзлер қатан тәртіпте орналастырылады. Өзине тийисли форманы келтирип шығарады.

Ал Проза - бул «как стилевая категория, противоположна поэзии (и стиху); Характерная черта прозы-отсутствие законченной системы композиционных повторов, присущих поэзии» [1]. Бунда өмир шынлығын образлардың раўажланыўы тийкарында, көркем қара сөз түрінде сүүретлеў нәзерде тутылады. Бирақ «көркем қара сөз прозаның тийкаргы баянлаў усылы болсада, бул екеўин бирдей екен деп бир-бири менен шатастырмаў керек» [9]. Себеби халық ауыз-еки дөретпелеринде ауыз-еки қара сөз ушырасады, ал жазба қара сөз тиккелей көркем реалистлик жазба әдебияттың пайда болыўы менен байланыста раўажланды. Ол халық ауыз-еки сөйлеў тили базасында қәлиплести. Мысалы:

«...1806-жыл. Даңғаралы Айдос ауылының падашыларынан бири Доспан күндеги әдетинше таң ала геўгимде шаңлаққа келип, үйреншикли төбешигине ақ таяғын шанышты да, оған гөне қара қалпағын кийгизип, даўысының барынша сүрен салды:

-Малыңды айдааа!!!» (Т.Қайыпбергенов

«Қарақалпақ дәстаны», II том). Көринип турғанындай прозалық түрге сай өмир шынлығын баянлаўда сезимге қарағанда объектив көринисти сәулелендириўге көбирек дыққат бериледи.

Ал Драмада болса түрлик өзгешелик бираз қурамалы. Жоқарыда белгилеп өткенимиздей, драмалык дөретпелерде қахарманның динамикалык хәрәкети, ямаса Хәрәкет биринши планға шығарылады. Шығармада қахарман хәрәкети (драматург жазыўшы тәрәпинен) автордың ой-пикири менен бирге ремаркалар аркалы бериледи. Бул драмалык шығарманы оқып шығу барысында белгилери болады. Ал дөретпе сахнада қойылғанда ремаркадағы мазмун (қахарманның түр-түси, ис-хәрәкети, минези хәм т.б. хакқында) актердің-қахарманның хәрәкети, диалог, монологлары аркалы тамашагөйге жеткериледи. Буған қосымша, драмалык шығарма жазылыўда қахарман-

ның исми, кос нокат, соңынан қахарманның сөйлейтуғын сөзи берилип, оған қауыс ишинде автордың (катнасы) ремаркасы жазылады:

«Отбасқан»: -Жаксы онда. Журын сақ болғыл,

Аман. Қәпелимде қалмағаймыз бийпәрўа.

Журын: -Жоқ, жоқ, батырым, хеш қайғы шекпе.

Мен барда, хәтеки, болмайды өкпе.

(Отбасқан шығады. Журын оның соңынан сығалап карап, тумлы-тусқа абайлап, Әшир, Аманкул, Саеклерди оятып, өзине шақырып алады. Оларды отырғызып)

Жигитлер: -Ерди намыс өлтирер,

Коянды қамыс өлтирер»

(Ә.Шамуратов. «Қырық қыз» драмасы).

Сондай-ақ драмалық шығармада Ұақыт бирлиги, Хәрекет бирлиги хәм Орын бирлиги сақланыуы талап етиледі.

Биз таллап отырған бул үш жанр, булардан тысқары өмир шынлығын көркем сәулендириүде төмендегисе формаларға (көлемлерге) жикленеді:

Лирика жанры: *Лирика, элегия, сатира;*

Эпика жанры: *Очерк, гүрриң, повесть, поэма, баллада, роман, эпопея;*

Драма жанры: *Трагедия, комедия, драма.*

(Бул орында айтып өтетүғын және бир нәрсе, айырым илимпазлар Л.Тимофеев, Г.Абрамович, Г.Поспелов, И.Султон хәм т.б. поэма хәм балладаны Лиро-эпикалық жанрдың формасы сыпатында қабыл етеді).

Жанрлардың формалық жақтан бундай жикленіуі, тийкарынан, хәр бир жанрдағы көркем дәрәтпелердің өмир шынлығын қамтыуына, қахарман хәрәкетлерин сүүретлеу дәрежесине, типине негизленіп жүргизиледи. Булардан тысқары, бул жанрлық формалар тематикалық жақтан да өз ишинде және бөлиніуі мүмкин, мысалы: Роман-тарийхый роман, социаллық роман хәм т.б.

Деген менен, биз анализлеген бул жанрлар жоқарыда көрсетилген айырмашылық белгилери менен бири-бирине пүткиллей қатнасыз, жеке таза халында қәлиплеседи деген жуўмақты келтирип шығармайды. Себеби көркем әдебиат биз жасап турған курамалы хәм қырлы өмирдің көркем-образлы сәулесі. Демек солай екен, көркем әдебиатта да реал өмирдеги сыяқлы суьбект хәм объект, реаллық хәм идеаллық ажыралмас синтезде ушырасып отырады. Эпикалық шығармада лиризм хәм драматизм, драмалық дәрәтпеде эпизм хәм лиризм, лирикада болса кескин драматизм хәм эпизм эпизодлары сөзсиз байланысқа түседі. Бирин екіншиси көркемлеу куралы сыпатында толықтырып отырады. Биз өз жумысымызда әдебий жанр, түр хәм форма бойынша илимий үйрениуимиз жуўмағында төмендеги шешимге келемиз:

1. Хәр бир миллетке тән көркем әдебиат өзи тийисли болған халықтың узақ өтмишиндеги тарийхы, социал-экономикалық хәм сиясий турмысы, мәдениеті, миллий этнографиясы менен тығыз байланыста қәлиплеседи хәм раўажланады. Демек, көркем әдебиатты қайсы бағдардан, қандай көз-қарастан изертлеу исинде оны тарийхый қатнас арқалы анализлеу максетке муўапық болады. Мине усы көз-қарастан биз бул бағдардағы өзимизден алдыңғы устаз-илимпазлар [10] пикирине сүйенемиз хәм көркем әдебий жанр сыпатында Лирика, Эпика, Драманы қабыл етемиз. Себеби жанр[8] термининин өзи әдебиат илимине араласыуында узақ өтмиште француз тилинен алынып, бизиңше, тек, түр деген уғымды аңлатқан;

2. Ал көркем әдебий раўажланыуында Поэзия, Проза хәм Драма, бизиңше, әдебий түрлер болады. Себеби өмир шынлығын сүүретлеуде көркем тиллик өзгешеликке зәрурли дыққат ажыратылады. Өйткени,

әдебиатқа тән болған барлық дәрәтпелерде форманың (сыртқы көринистин) муўапықлығы мазмунның муўапықлығы менен (философиялық көз-қарастан) белгиленеди;

3. Ал бизиң жумысымыздағы тийкаргы изертлетуғын объект Поэма-бул жанрлық форма болып, ол еки жанрдың (лирика хәм эпиканың, лирика хәм драманың) айырым шешіуши белгилеринин биригуйинин нәтийжесинде, ямаса жеке бир жанр тийкарында пайда болған.

Поэма өзинин тарийхы, қәлиплесіу дереги хәм өмир шынлығын көркем сәулендириүдеги өзгешеликлерине ийе айрықша хәм үлкен әдебий көркем формалардың бири. Узақ тарийхый қәлиплесіу жолына ийе болыуына карамастан поэманың елегешек «дәл анықламасы жоқ. Хәр ким хәр қыйлы анықтамаларды усынады» [11], ямаса «В своем историческом развитии поэма предстала в различных и многообразных жанрах, и в силу этого дать её единое общее определение крайне затруднительно» [12] деген пикирлердин пайда болыуына мүмкиншилик жаратты.

Дурысында да, поэма көркем әдебиат тарийхында узақ сынаулардан өтти хәм бул оның турақлы жанрлық форма болыуына кери тәсирин тийгизди. Мысалы, Гомердың «Иллиада» хәм «Одессия» атлы классикалық, эпикалық поэмалары, ямаса М.Ломоносовтың «Уллы Петр», Торквато Тассоның «Куткарылған Ирусалим» атлы тарийхый-қахарманлық поэмалары менен XIX әсирдеги А.Пушкин, Е.Баратынский, М.Лермонтовлардың романтикалық поэмалары арасындағы уқсаслықты салыстыру хәм бирдей деп бахалау мүшкил, хәтте, қәте. Себеби олардың бир-биринен ажыралып турауғын айрықша белгилери бар. Бул кубылыс өзимиздин миллий әдебиятымызда да усындай курамалы хәлатта. Поэма термини карақалпақ әдебиятында XX әсирдин биринши ярымында, өмир шынлығын реалисттик усулда сүүретлеу менен майданға келди.

Бирақ усыған шекемги дәуирде карақалпақ классик (XVIII-XIX-әсир) әдебиятында орын алған Жийен жыраудың «Уллы тау», «Посқан ел», Күнхожаның «Ел менен», Әжинияздың «Бозатау», Бердақтың «Айдос баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Еркебай», «Хорезм», «Ақмақ патша» хәм т.б. шығармалары поэма қағыйдасының айырым белгилерин, өзгешеликлерин өз бойларына жәмледи. Буған қосымша, карақалпақ аўызеки әдебиятындағы «Қырық қыз», «Едиге», «Шәрьяр», «Алпамыс» хәм т.б. дәстанларда да поэманың белгилери болғаны анық. Соның менен бирге, поэзияның базасында қәлиплескен бүгинги карақалпақ әдебиятында реалисттик жазба проза пайда боламан дегенше шекем халық дәстанлары хәм классик шайырлардың тарийхый-эпикалық дәрәтпелери бүгинги эпопея, роман, драма сыяқлы үлкен жанрлық формалардың идеялық-көркем ұазыйпасын өтеп келди. Бул ұазыйпаны атқару процесинде сол аталған формалардың ең айрықша эстетикалық өзгешелик белгилерин өз бойында жәмлеген шығармалар дәрәтилди [13]. Мине, буларды да бүгинги реалисттик поэма менен салыстыру қыйын.

Деген менен, сол әйемги дәуирден усы бүгинге шекемги поэмаларда белгилі баслы уқсаслықлардың да жоқ емеслиги анық. В.Г.Белинскийдин пикиринше, «...они (поэмы-К.М.) принадлежат к эпическому роду: ибо основание каждой из них есть событие, да и сама форма их чисто эпическая. В прочем, что уже эпопея нашего времени, эпопея смешанная, проникнутая насквозь и лиризмом и драматизмом, и нередко занимающая у них и формы. В ней событие не заслоняет собою человека, хотя и само по себе может иметь свой интерес» [1].

Мине бул анықлама бүгинги поэмаларды бахалаўға толық жуўап бермеўи мүмкин. Бирақ бул келтирилген пикирдиң тийкарына тереңрек дыққат бөлсек ҳазирги поэмалардың тийкары белгисин айқынластырады. Себеби В.Г.Белинский жокарыдағы пикирди Пушкин хэм Байронның поэмаларын анализлеўи аркалы береді. Демек, Байрон хэм Пушкин поэмалары өз дәўириниң эпопеялары болған болса, бүгинги каракалпак, өзбек, рус, халықларының поэмалары да өз дәўириниң эпопеясы болатуғынлығы анық. Мысалы: А.Блоктың «Возмездие», «Скифам», «Двенадцать», И.Бунинниң «Листопад», А.Белыйдың «Первое свидание» поэмалары рус әдебиятында, Х.Әлимжаннның «Зайнап ва Амон», Ғафур Ғуламның «Кўкан», Мақсуд Шайхзаданың «Ташкентнома», Рамз Бабажанның «Оби ҳаёт», С.Зуннувановның «Рух билан суҳбат» поэмалары өзбек әдебиятында, С.Сейфуллинниң «Көкшетаў», С.Мукановтың «Сулўшаш», И.Жансугуровтың «Кўйш», Б.Майлинниң «Мырқымбай», Қ.Бекхожинниң «Мариям Жагер кызы» поэмалары қазақ әдебиятындағы XX әсир эпопеясы екенлиги даўсыз. Ал каракалпак миллий поэзиясында болса көрнекли сөз усталары Ж.Аймурзаевтың «Гүрес», «Гүресте жеңдик», А.Дабыловтың «Бахадыр» С.Нурымбетовтың «Бақтыяр», М.Дәрибаевтың «Айпара», «Айымжамал», А.Бегимовтың «Сәпиўра», «Туўған жер», «Өмир» Т.Мәтмуратовтың «Жулдызым

мениң», «Жақсы адамның жүреги», М.Сейтаниязовтың «Ўатан гедайы», И.Юсуповтың «Дала әрманлары», «Мәңги булақ», «Бүлбил уясы», «Мәмелек ой», «Тумарис», «Ўатан топырағы» хэм т.б. поэмалары бүгинги күн шынлығының эпопеясы екенлиги анық. Себеби бул реалистлик жазба поэмаларда да (В.Г.Белинский айтқан) Адам, Ўақия, Драматизм хэм Лиризм бирлиги бар.

Бирақ бул белгилер бәрше поэмаларда толық өз пүтинлигин сақлаған, деп жуўмақ шығарыўға болмайды. Себеби айырым поэмаларда гейпара сыпатлар қалдырылып, ал базыбириўлери асырылыпта берилиўи мүмкин. Мине усы белгилерге тийкарланып, поэма роман, повесть сияклы сюжетли формалардан ажырадады. В.Г.Белинский пикири менен айтқанда: «...есть большая разница между романом или повестью и между поэмою. Поэма рисует идеальную действительность и схватывает жизнь в её высших моментах. Таковы поэмы Байрона и, порожденные ими поэмы Пушкина. Роман и повесть, напротив, изображает жизнь во всей её прозаической действительности, независимо от того, стихами или прозою они пишутся» [1].

Бул илимий анықламаны соңғы дәўирдеги бир қатар илимпазлар да қоллайды хэм биз де өз пикиримизди бул жуўмаққа тийкарлаймыз.

Әдебиятлар

1. Белинский В. Г. Собр. Соч. в трех томах. Том II, III -Москва: 1948. -С. 5-66.; -С. 221-283. -С. 41, -С.456-46.
2. Аристотель. Поэтика-Тошкент: «Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат наһириети», 1980. 7, 10-б.
3. Головенченко Ф.М. Введение в литературоведение. -Москва: 1964. -С. 236-288, Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. -Москва: 1965. -С. 225-282; Сорокин В.И. Теория литературы -Москва: 1960. -С. 211-248; Щепилова Л.В. Введение в литературоведение. -Москва: 1956. -С. 185-226; Кожинова В. К проблеме литературных родов и жанров. В кн. Теория литературы, 1964. -С. 39-40; Гуляев М., Богданов А., Юнкевич Л.Г., Теория литературы в связи проблемами эстетики. -Москва: 1970. -С. 289-376; Нарымбетов Ә. Қазақ совет поэмасы. -Алматы: «Ғылым», 1977. 11-б.; Исмайлов Е. Әдебиат теорияның мәселелери.-Алматы:1940. 85-140-б.; И.Султон Адабиет назарияси.-Тошкент:«Ўқитувчи», 1980. 231-б.; Адабиетшуносликка кириш.-Тошкент:«Ўқитувчи», 1979. 164-б.; Бобоев Т. Адабиетшуносликка кириш.-Тошкент:«Ўқитувчи», 1979. 182-190-б.
4. Тимофеев К.В. Основы теории литературы. -Москва: 1976. -С.320-360.; Пospelов Г.Н. Теория литературы. -Москва:«ВШ», 1978. -С. 92-121.; Қабдалов З. Әдебиат теориясының негиздери. -Алматы: 1970. 307-351-б. ; Сөз өнери. -Алматы: «Мектеп», 1982. 295-305-б; Османова З.Г. Встречи и приобщения. -Москва: «Наследие», 1993. -С. 16-144; Жумашев Қ. Әдебиат теориясы. -Алматы: 1970. 307-351-б.
5. Соколов А.Н. Очерки по истории русской поэмы XVIII-первой половины XIX века. -Москва:1955. -С.5-16.
- 6.Советский энциклопедический словарь. - Москва: «Советская энциклопедия». 1985. -С. 431; А.Кятковский. Поэтический словарь. -Москва. «Советская энциклопедия». 1966. -С. 109; Краткий словарь литературоведенических терминов. -Москва: «Просвещение», 1985. -С. 39.
7. Қабдалов З. Сөз өнери. -Алматы: «Мектеп» 1982. 299-б.
8. Квятковский А. Поэтический словарь. -Москва: «С.Э»,1966. -С. 211-283.; С. 109.;
9. Ахметов С., Есенов Ж., Оразымбетов Қ. Әдебиаттану атамаларының орысша-каракалпакша түсиндирме сөзлиги. -Некис: «Билим», 1994. 168-б.
10. Иззат Султон .Адабиёт назарияси. -Тошкент: «Ўқитувчи». 1980. 229-283-б.; Пospelов Г.Н. -Москва: «Высшая школа». 1978. -С. 91-119.; Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. -Москва: «Просвещение», 1976. -С. 343-384.; Жумашев Қ. Әдебиет теориясы. -Алматы: 1969. 221-243-б.; Қабдалов З. Әдебиет теориясының негиздери. -Алматы: 1970. 307-351-б.
11. Жумашев Қ. Әдебиет теориясы. -Алматы: 1969. 227-б.
12. Абрамович Г.Л. Введение в литературоведение. -Москва: «Просвещение»,1975. -С. 222.
13. С. 109.Рахимжанов Н. Ўзбек совет адабиётида поэма. -Тошкент: «ФАН» 1986. 3-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада жанр, тур, формаларнинг қоракалпак адабиётшунослигидаги талкини ва муаллифнинг ушбу йўналишдаги шахсий илмий хулосалари ёритилади. Поэма ва унинг қоракалпак поэзиясида шаклланиши ҳақида илмий фикрлар бериледи.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются литературный жанр, вид, род и жанровая форма поэмы в каракалпакском литературоведении. Автор делает заключение и приводит научные доводы, что поэма является литературной формой в каракалпакской поэзии.

SUMMARY

The article deals with a literary genre, type, genre form of a poem in Karakalpak study of literature. The author proves from the scientific point of view that a poem is a literary form in Karakalpak poetry.

ХАЛЫҚ ШАЙЫРЛАРЫ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМ ДӘРЕКЛЕРІ

М.К.Оразымбетова – ассистент оқытушы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекеттік университеті

Таянч сұзлар: фольклор, жанр, мотив, аңғана, дидактика, тағриф.

Ключевые слова: фольклор, жанр, мотив, традиция, дидактика, описание.

Key words: folklore, genre, motive, tradition, didactics, description.

XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты қарақалпақ классикалық әдебиатының дәстүрий дауамы болып есапланады. Усы дәуірде жасап дөретиушилик еткен көркем сөз ийелери Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырларды өзлерине устаз деп билген, олардың көркем дөретиушилик усылларын үйренген. Сондай-ақ, олар әсирлер дауамында халықтың рухый дүньясын байытып келген ауызеки әдебиат үлгилеринен шеберлик пенен пайдаланған, Шығыс халықлары әдебиаты менен таныс болған.

Қарақалпақ халық ауызеки әдебиаты жазба әдебиатымыздың рауажланыуында көркем дәрек хызметин атқарған. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиетлерин хәм рауажланыу тарийхын изертлеген илимпаз профессор Қ.Жәрімбетов XIX әсир қарақалпақ әдебиаты фольклорлық дәрегинен еле узақпа кете алмай атырғанын атап өтеди. «Сонлықтан XIX әсир әдебиаты көпшилик жағдайларда фольклор менен арасып жатады. Мәселен, бир қатар фольклорлық жанрлар, мотивлер, сүүретлеу қураллары шамалы өзгерислер менен әдебиатқа өтті ямаса айырым жазба түрде дөреген шығармалар фольклор қорына өтип кетти, гейде олардың фольклорлық вариантлары пайда болды. Мәселен, Әжинияздың «Бозатау», «Оян» хәм т.б. лирикалық шығармаларының бир неше халықлық вариантлары бар» [1:41].

Халық шайырлары поэзиясында да усындай белгилер басым болып келеди. Буның баслы себеби бул дәуірде қыссаханлықтың рауажланыуы, халық шайырларының көпшилиги қыссаханшылық мектеп-леринен жетилисип шыққанлығы, олардың репертуарында халықлық дәстанлардың кең орын алғанлығы болып табылады. Қахарманлық дәстанлардағы ұатан сүйиушилик, тууылған елге хызмет етиу, батырлық, жауынгерлик сыяқлы идеялар халық шайырларының шығармаларында сәулеленди. Әсиресе, халық шайырлары А.Муұсаев, Құлмурат, Қазы Мәуликтин тәрийип мазмунындағы қосықларында қарақалпақ жигитлеринің жауынгерлиги, ұатанпәрұарлығы, олардың мәртлик ислери фольклорлық усылда сүүретленеди. Мәселен,

Данышманд, хош сөзли, фахим-идиракы,
Урыста бир өзи мыңға дерекли,
Горуғлы хайбатлы, Рустем йүрекли,
Белли-белли жигит қарақалпақтады. [2]

(А.Муұсаев «Тәрийип»)

Жаз болса йигитлер атларын бақар,
Ат мойнына лағлы-маржанлар тақар,
Ғәним көрсе тәндин башыны қақар,
Рустем киби йигитлери Шымбайдың. [2]

(Қазы Мәулик «Шымбай баязы»)

Әлийдің Дүлдүлин егем яратмыш,
Заманында шундай бекдің көк аты.
Сағрысы, сийнеси зыят Сарқуштан,
Және түсти Горуғлының Ғыйраты. [2]

(Құлмурат шайыр «Бегдің көк аты»)

Бул қосық қатарларында қахарманлық дәстанлардағы («Алпамыс», «Қоблан», «Қырқ қыз») батырларға тән болған мәртлик, батырлық мотивлер қолланылған.

Сондай-ақ халық шайырлары дөретиушилигинде фольклорда кең тарқалған хошласыу хәм сәлем жоллау мотивлерин көриуимизге болады. Себеби халық шайырлары жасап дөретиушилик еткен тарийхый шараяттан келип шығып усындай мазмундағы қосықларды көплеп дөреткен. Олардың көпшилиги жалланба

мийнет пенен шуғылланып, тууылған елден жырақта турмыс кеширген. Мәселен, Бегжан шайырдың «Сәлем деңиз», Аннакулдың «Аман жүр», «Бармекен», Омардың «Еллерге» «Қайтаман» хәм т.б. қосықларында бундай мотивлерди көриуимизге болады.

Аманлық хатым сизлерге,
Көринсе бул ис көзлерге,
Аманлық болсын сизлерге,
Тилегим усы Гүлимбет. [2]

(Аннакул «Аман жүр»)

Талап ислеп жүрмиз мудам,
Қалай халың ғәрип анам,
Дуғада болғай жан атам,
Уғылығыңдан сәлем болсын. [2]

(Бегжан «Сәлем деңиз»)

Дузым шексе хәр бир елге кетермен,
Алдымнан суу шықса кесип өтермен,
Ауқатым болмаса не илаж етермен,
Хош аман бол бизден қалдың, Жаңа суу. [2]

(Омар шайыр «Жаңа суу»)

Халық шайырларының айырым қосықлары ауызеки әдебиаттың қорына өтип отырған. Мәселен, Жаңабай шайырдың «Аксунгүл», «Қазы ийшан» қосықларын мысал келтирсек болады. Буның себеби, бул қосықларда халықлық сүүретлеу формаларының, халықлық тәрийиплеу усылларының, көркемлеу сүүретлеулеринің фольклорға жүдә жақын келиуінен болады. Және де бундай қосықлардың сол дәуірдің өзінде намаға түсип бақсылар ямаса қыссаханлар тәрепинен атқарылуы да буған себеп болады.

Халық қосықларына варианттылық тән болып келеди. Мәселен, «Қызлар үйге кир», «Ағлары», «Қарақалпақ» қосықтарының бир неше варианты болып, олар халық арасына кең тарқалған. Фольклордағы усы кубылысты Омар шайырдың қосықларында да көриуимизге болады. Шайырдың «Гүлайым», «Гүлбазар» сыяқлы қосықтарының еки мазмундағы түрлери болып, олардың биреуі тәрийиплик үлгиде, екіншиси ашықлық мазмунда жазылғаны менен, бул қосықлар бир шығарманың айырым вариантындай болып көринеди.

Халық шайырларының тәрийип хәм ашықлық мазмундағы қосықларында лиро-эпикалық дәстанлардың тәсири сезиледи. Ашықлық дәстанларындағы қуәаныу, айралық, ашықлық мотивлери, дәстан персонажлары халық шайырларының қосықларында өз көринисин тапқан. Себеби халық шайырларының көпшилиги бул дәстанларды сүйип оқыған, ал айырымлары оларды қыссаханшылық жолы менен халық арасында атқарып жүрген.

Патшадай дәулетің болса кемары,
Лағлы-жәуһар, алтын, гүмис тумары,
Ләйли-Мәжнүн киби ярның кумары,
Шул ашықны көрер күнлер бармекен. [2]

(Аннакул «Бармекен»)

Жуптың Саятхан киби перийзат,
Әрмансыз дәұранды сүрди яранлар. [2]

(Аяпберген «Яранлар»)

Солай етип, халық шайырлары поэзиясының көркем дәреклеринің бири бул халық ауызеки әдебиаты болды. Халық шайырлары халық поэзиясының идеялық-тематикалық, көркем поэтикалық, жанрлық белгилерин өзлестирди. Себеби халық шайырлары

фольклорлық шығармаларды үйреніп оларды рухый азық етіп алды.

Соның менен бирге халық шайырлары поэзиясының көркем дәрежелерінің биігі Шығыс әдебиеті үлгілері есептеледі. Шығыс дидактикасының идеялық-тематикалық бағдарлары көпшілік халық шайырларының нәсіят қосықтарының көркемдік сағасы болды. Көп ғана Шығыс классиктерінің дидактикалық шығармаларында өмір хакқындағы философиялық көзқарастары сәуленеді. Бұндай шығармаларда өмірдің өткінісі екенлігі, ұяқтың қысқалығы, адам баласының өмірдегі орны оның ізінде қалдырып кеткен жақсы істері менен өлшену-туғынлығы сыяқлы пикирлер алға сүріледі. Рудакий, Саадий, Науайының хәм т.б. шайырлардың өмір хакқындағы философиялық пикирлері менен Құлмурат шайырдың «Йүришим» қосығындағы айтылған пикирлер жүде үлес келеді.

Хәр демде өмірден бир жыл өтеді,
Бир қыя баққанша өтіп кетеді.
Уйқыда өткендей өтті еллі жыл
Қалған бир күннің әнжамын қылғыл.
Исти питирмеген уятқа қалар,
Хәрекетсиз кәрұан дым артта қалар. [3: 26]
(Саадий «Гүлистан»)

Өмір-шар базардур, келгенлер кетер,
Көзіңе жас алып, қамықпа достым.
Иркіп туражақсаң сен бұл өмірді,
Өмір шапқан аттай, ағылтқан, достым. [4]
(Рудакий)

Адамның өмірі булт киби өтер,
Булт көшкен саяда қандай иш питер,
Ақыл бұл дүнианың әнжамын етер,
Ақмақлығым шул бийпарұа йүришим. [2]
(Құлмурат «Йүришим»)

Сондай-ақ, Шығыс әдебиетінде жақсы хәм жаман адам түсиниклері дидактикалық жанрдың тийкары мазмұнын қурайды. Екі түсиникті бир-бирине қатар қойып сүретпейді. Жаман минездегі адамлар хайуанлар менен салыстырылады. Айырым нәкас адамлардан хайуанлардың абзаллығы уқтырылады. Саадий Шеразийде бул былай деп жырланады:

Жыртқыштан жақсы ма хәр бир киби хәм,
Оннан бетерирек кулық пәс адам.
Адамға жыртқыштай тасланбақ иси,
Демек хайуаннан пәс оныңдай киби. [3:17]

Жоқарыдағы қосық қатарларындағы пикирлер Құлмураттың, Әбдікәдірдің қосықтарында жиі гезлеседі.

Яқшы адамлар бар рәхәт дәрәсы,
Толы журтқа түсер оның саясы,
Яманның бир пулға қымбат бахасы,
Хаслын адам, өзін хайуан демишлер. [2]
(Құлмурат «Демишлер»)

Елин аямастан тонағанлардан,
Харамнан мал-дүнья жыйнағанлардан,
Журттан өзін артық санағанлардан,
Үйін қорғап турған көпек жақсыды. [2]
(Әбдікәдір «Жақсыды»)

Буннан басқа да Шығыс дидактикасындағы ата-ана хәм перзент арасындағы қарым-қатнасықтар, дослық хакқындағы ой-пикирлер халық шайырларының дәретіушилигінде жүде көп гезлеседі. Демек, халық шайырлары Шығыс поэзиясының дидактикалық пикирлеріне мүнәжәт етеді. Олар жәмийеттік қарым-қатнастарды ақыл-нәсіят жолы менен дурыс жолға салыуды мақсет етеді. Халық шайырларының дидактикасы Шығыс дидактикасының тап көшірилип алынған нұсқасы менен, ал керісінше оны рауажлан-

дырған, өзине тән стильдік өзгешелікке ийе дәретпелер болып есептеледі.

Сондай-ақ халық шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ шайырларды өзлеріне устаз деп билген, олардың көркем дәретіушилик ұсылларын үйренген. Әсіресе, Аяпберген, Әбдікәдір, Омар, Құлмурат шайыр поэзиясында классик шайырлардың көркем дәстүрлері рауажланған.

Қарақалпақ классик шайырларының дидактикалық мазмұндағы қосықтарында жәмийеттегі әдалатсыздықтар, социаллық қатламдар ортасындағы теңсіздіктер этикалық көзқарастан жырланады. Яғнай шайырлар өзлерінің дидактикалық ой-пикирлері арқалы жәмийеттік қатнасықтарды дәрттікке шақыру, ел басшыларының халық алдындағы ұазыйпаларын ескертіп өтеді. Күнхожаның «Неге керек», Бердақтың «Ким айтар» қосығындағы дидактикалық ой-пикирлер тарихый шарааттан келип шығады, яғнай шайырлар халықтық мәпті баслы орынға шығарады.

Халыққа нәзер салмаса,
Бостанлық, жайлық қылмаса,
Әдиллік пенен турмаса,
Оны басшы деп ким айтар?
Айтқан арызлар питпесе,
Дады патшаға жетпесе,
Дуұры төрелік етпесе,
Оны төре деп ким айтар? [5:96]

Шайырдың көзқарасы, пикирлері ұлыұма инсаный қәдіриятларды ұлыұлауға қаратылған. Жәмийетте әдалатлық орнататуғын тийкарынан елдің басшылары, булар халықтың ишінде болып, олардың дәртін тыңласа, мәпин гөзлесе бұндай жәмийетте тынышлық, хакыйқатлық, теңдік хуким сүреді, халқы абадан, бахытлы турмыста жасайды. Ұсындай пикирлер XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиетінде да жырланды. Әсіресе өз дәуірінің озық ойлы, ағартыушы шайыры Әбдікәдір Бекимбет ұлының қосықтарында жәмийеттегі теңсіздіктер, әдалатсыздықтар айқын сәуленген. Шайыр жәмийеттің рауажланыуында, халықтың пәрауан турмыста жасауында тийкарынан ел басшыларының істейтуғын істеріне, олардың ұазыйпаларына айрықша итибар қаратады. Ол өзінің қосықтарында әдалатсыз, халқына қайырсыз, диянетсиз патшаларды, байларды, бийлерді қатты сынға алады, олардың халық алдындағы ұазыйпаларын белгілеп береді.

Журтына ким етсе зулым жәбирин,
Азап беріп орынлатса хәмирин,
Ылайласа елдің тынық өмірін,
Бундай басшының қуны не болар.
Патша тахт үстінде әдил болмаса
Дат деп келгенлердің кеулі толмаса,
Ғәрипти зарлатып, байды алдаса,
Бәдбақ бұндай басшы ол неге дәркар. [2:109]

Әбдікәдір Бекимбет ұлы өз дәуірінің белгілі оқыу орынларының биігі Айымбет ийшан медресесінде тәлім алған. Ал қарақалпақ ауызеки әдебиеті үлгілерін терең өзлестіріу менен бирге Шығыс көркем сөз өнерін, қарақалпақ классик шайырлары Күнхожа, Әжинияз, Бердақ дәретіушилигі менен жақыннан таныс болған. Шайырдың «Ол неге дәркар», «Болар», «Жақсыды», «Керек», «Мегзер» қосықтарының көркем дәрежелері классик шайырлардың дәретіушилигі болғаны айқын сезилип турады.

Жуұмақлап айтқанда, халық шайырлары поэзиясының көркем дәрежелері фольклорлық мийраслар менен бир қатарда Шығыс әдебиеті үлгілері болып табылады.

Әдебиетлар

1. Жәрімбетов XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қасиеттерін хәм рауажланыу тарихы. -Нөкис: «Билим», 2004.

2. Пахратдинов Э.Отемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебиаты тарихы. -Нөкіс: «Билим», 1995.
3. Саадий Ғөзаллық бостаны. (Қарақалпақ тилине аударған К.Каримов) -Нөкіс: «Билим», 1991
4. Қарабаев М.Таң жулдызы. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 2012.
5. Бердақ. Сайланды шығармалары. -Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1997.

РЕЗЮМЕ

Мақолада халқ шоирлари поэзиясининг бадий манбалари ҳақида сўз боради. Абдиқадир, Қулмурат, Аяпберген ва бошқа шоирлар асарларида қўлланилган халқ оғзаки ижоди ва Шарқ адабиёти анъаналари таҳлил қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются художественные источники в поэзии народных поэтов. Проанализированы фольклорные и восточно литературные традиции в произведении поэтов Абдиқадир, Кулмурата, Аяпбергена и других поэтов.

SUMMARY

The article is devoted to the study of artistis sources in the poetry of people's poets. There were analysed the folklore and oriental literary traditions in the works of the poets Abdikadir, Kulmurat, Ayapbergen and others.

К.АЛЛАМБЕРГЕНОВТЫҢ «ҚУСЛАР ҚАЙТҚАН КҮН» ПОВЕСТИНДЕ ҚАХАРМАН ПСИХОЛОГИЯСЫ ХӘМ ТӘБИЯТ БИРЛИГИ МӘСЕЛЕСИ

З.Б.Сагидуллаева - үлкен илимий хызметкер-излениўши
Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими
Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты

Таянч сўзлар: болалар прозаси, болалар ёзувчиси, болалар дунёси, болалар психологияси, инсон ва табиат масаласи, болалар психологиясининг очилиши: болаларға хос гапириш, диалоглар, монологлар, пейзаж детальлари.

Ключевые слова: детская проза, детский писатель, детский мир, детская психология, личность и окружающая задача, открытие детской психологии: детская разговорная речь, диалоги, монологи, пейзажные детали.

Key words: prose for children, children's writer, children's world, children's psychology, personality and surrounding task, opening of children's psychology, children's spoken language, dialogue, monologue, details of lands ape.

Бүгинги информациялар ағымы тез пәт алған дәуірде жекке инсан руўхиятының барлық қырларын сәўлелендирип беріўде әдебияттың тутатуғын орны айрықша. Глобал интеграция шараятында жәмийеттин келбети инсанлар арасындағы өзара қатнасықлар хәм олардың социаллық искерлиги менен тиккелей байланыслы болып, бул жағдай инсан тәбиятының жаңалыққа умтылыўын сыпатлап беріўши белгилерден есапланады.

Инсанның руўхый дуньясы шексиз кеңлигиндеги туйғы хәм сезимлер жәмийетке, қоршаған орталыққа қатнасы хәм олар ҳақындағы белгилер бир түсиникке ийе болған көзқарасларын сәўлелендиреди.

Инсанның шахс болып қәлипlesiўинде өзіне дурыс жолды таңлаўға, өзін-өзі раўажландыруға талпыныўы тәбийий қубылыс. Оны әмелге асырыўда инсан жәмийет пенен, ондағы хәр қыйлы жәмийетлик қубылыслар менен жүзлесиўине туўра келеди. Жәмийет хәм шахс арасындағы қарым-қатнастың мәнаўий хәм мәдений негизлерин сәўлелендириўде болса, көркем әдебият жәрдемге келеди. Сонлықтан жәмийетте жүз берип атырған хәр қандай өзгерис көркем әдебиятта қайта жанланады, дәуір руўхияты менен бирге сол дәуір инсанларының руўхиятын да жанландырады. Усы көзқарастан XX әсир қарақалпақ әдебиаты, соның ишинде қарақалпақ прозасы көркем ойлаў формасы, қурамалы әдебий-көркем шығармалар салмағы менен әдебий процессте әхмийетли орынға ийе. Әсиресе, шахс психологиясының аңлап болмас сырлы әлемин дәуір руўхы менен байланыслы сәўлелендириў тенденциясы әсир соңындағы көркем әдебият шығармаларында кең ушырасты. Бул процесс тек ғана өзбек, қарақалпақ әдебиятында ғана емес, ал бир-бирине жакын болған, бирдей жәмийетлик-сиясий дүзим астында өмир сүрип атырған қоңсылас регионлар есапланған қазақ, қырғыз әдебиятларында да байқалады. Өзбек әдебиятшылары У.Норматов, Д.Қуროнов, О.Мухтор хәм басқалар өз изертлеулеринде проза жанрының XX әсир даўамында жанрлық жақтан байыўы, формасы хәм сүўретлеу усылларының көп өзгерислерге ушыраса да, инсан руўхияты анализиниң узақ ўақыт өзгериссиз қалып кеткенлигин, тек ғана әсир соңына келип инсанды аңлаў бағдарында жеке ҳәкимшилик дуньяқарас, идеология қысыларынан қуылғанлығын, шахсты хәр түрли философиялық-эстетикалық көзқа-раслардан көркем анализлеу

имканиятына ийе болғанлығын айтып өткен еди [3, 4, 5]. Өзбек әдебиятындағы проза жанры ушын тән болған бул тенденция қарақалпақ әдебиятында да «1980-жылларға келип қурақ шақырық, қурақ сүренге қурылған дәретпелер, үлкен жәмийетлик, сиясий машқалаларды «шешиўге бел байлаған» қахарманлар емес, ал күнделик тәшўишлери, жекке тәғдирлери тийқарында улыўмаинсанылық көзқарасларға ийе болған қарапайым инсанлар образы, олардың руўхый дуньясы, ишкі кеширмелери баслы орынға шыға баслады» [7, 3]. Жәмийетлик қатнасықларды пүткиллей өзгертиў зәрүрлиги дәретиўшилердің дыққат орайында болды.

Бул жағдай жазыўшы К.Алламбергеновтың повестьлеринде де өз сәўлелениўин тапты. Жазыўшының «Қыйын өткел», «Қуслар қайтқан күн» повестьлеринде сөз еткен тематикалары бир-биринен кескин парқ қылыўына қарамастан, инсанның ишкі дуньясындағы кеширмелерин, шахс сыпатында қәлипlesiўиндеги минез-кулқындағы өзгерислер, жәмийетлик мүнәсибетлер, турмыслық машқалалар қахарманның ишкі конфликти тийқарында жеткерилип берилген шығармалар болып есапланады. Автор бул повестьлеринде инсан ерки, оны қадирлеу, инсан тәбияттың бир бөлеги екенлигин сезип, оның байлықларына хұрмет пенен қатнас жасаўы, меҳир-мухаббат туйғыларының муқаддеслиги сыяқлы дәуірдің әхмийетли мәселелерин көтерип шығады. Жазыўшының стилине тән пазыйлетлер повестьтен повестьке көшип жетилисип барғанлығын көремиз.

Көркем шығармадағы психологиялық-руўхый сүўретлеу усылы хәр бир жазыўшы тәрәпинен оның дәретиўшилиқ стилиниң өзгешелигине қарай қолланылады. Биз сөз етпекши болып отырған «Қуслар қайтқан күн» повести де жазыўшының дәретиўшилиқ лабораториясында айрықша әхмийетке ийе шығарма болып қалмастан, қарақалпақ прозасында экологиялық машқаланы терең психологизм менен сәўлелендирип берген, балалар турмысынан алып жазылған көркем дәретпе екенлиги менен ажыралып турады. Биз жоқарыда кең түрде айтып өткен дәуір руўхының көркем шығармаға көшиўи, қахарманлар образы арқалы жәмийетлик қатнасықлар, инсан шахсының қәлипlesiў басқышындағы туйғылар динамикасы повестьте жазыўшы тәрәпинен терең аңланады хәм көркем сәўлелендирилип бериледи. Жазыўшы по-

вестьте психологиялық-руўхый сүүретлеў усылын шығарманың тийкарғы идеясы менен байланыслы халда раўажландырады, яғный повестьтеги тийкарғы идея-экология хэм инсан бирлиги мәселеси психологиялық-руўхый сүүретлеў усылын кең қолланыў арқалы ашылады, сол тийкарда сюжет хэм композиция пүтинлиги тәмийинленеди.

Тәбият байлықларын қорғаў, оның гөззал көринислерин сақтаў, тәбияттың әжайып сыйқыры менен жаратылған экологиялық естеликлерди қадирлеў хэм тәбияттан унамлы пайдаланыў планетамызда өмир сүрип атырған хәр бир адамның тәғдириндеги улыўма инсаныйлық қадирият есапланады. Халқымыз арасында экологиялық мәдениетти кең ен жайдырыўда тәбият хэм инсан бирлигин тәмийинлеўге хызмет ететугын факторлардың ишинде көркем сөздің хызмети айрықша. Тәбият хэм инсан арасындағы өзара үнлеслик, байланыслылық, олардың бир-бирине тәсири мәселеси қарақалпақ аўызеки дөретпелеринде-ақ өз сәўлелениўин тапқанлығы мәлим. Тәбиятты экологиялық категория сыпатында аңлаў хэм оны көркем шығармаларда сәўлелендирген дөретпелер қарақалпақ жазба әдебиятында өткен әсирдің 60-70-жылларында жаратыла баслады. Т.Қайыпбергеновтың «Көздің қарашығы», К.Алламбергеновтың «Дәр्या тартылған жыллар» романлары, Ә.Атажановтың «Шөлде», Ә.Қарлыбаевтың «Арал толғаныслары» повестлері, М.Сейтаниязовтың «Әмиў, Арал мениң өмирімде», И.Юсуповтың «Дала әрманлары» поэмалары бул мәселеге бағышланған әжайып шығармалар қатарынан орын ийеледи.

Жазыўшы К.Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн» повестинде де аңшылыққа шексиз қызығыўшылығы себебли оның сырларын терең өзлестирип, шебер мерген болып жетилискен өспирим баланың тоғайдағы қусларға қырғын келтириўи, нәтижеде, олардың мәкан еткен орталығын таслап кетиўге мәжбүр болыўи сөз етиледі. Жазыўшы тәбияттағы жанлы шынжырдың қайсыдур бөлегиниң жоқ етилиўи арқалы экосистеманың бузылыўи хэм оның ақыбетинде үлкен қәуиплер турғандығын жеткерип бериў мақсетинде қахарман образын таңлайды. Ол еле өзиниң қандай қәтеге жол қойғанын билмейди, ислеп атырған исиниң ақыбети туўралы ойлай алмайды. Оның еси-дәрти әкесиниң тез аяққа турып кетиўи. Дәслеп зәрүрлик (әкесиниң сары аўырыўдан айығып кетиўине «ем» сыпатында-З.С.) тийкарында аўланған қырғаўыллар енди бара-бара баланың қызыққан кәсибине айланады. Олсыз жасай алмайтуғын дәрежеге жетеди. Бул «хөнерди» жетик үйрениўге оған «Шегир Мерген» лақабы менен танылған аңшы жәрдем береді. Повестьте сүүретленген тоғайлардың өртелиўи, Қарақалпақстанның бай хайўанат хэм өсимлик дүньясының қырылып, көплеген хайўанлардың, қуслардың, өсимликлердің Өзбекстанның «Қызыл китабына» кирип қалыўи жәмийеттиң надурис сиясатының нәтижесинде, адамлардың тәбиятқа менсинбеўшилиқ пенен қатнасы тийкарында келип шыққан кубылыс еди. Жазыўшы К.Алламбергенов дәўир руўхын сәўлелендириўге усы тиккелей қатнасы бар ең әҳмийетли мәселе - экологиялық машқаланы көтерип шығады. Повесть сюжети хэм композициялық қурылысы жағынан да, идеяның исенимли жеткерилип берилиўи хэм көркем тили жағынан да көркем үйлесимлиликке ийе. П.Нуржанов өзиниң «Экологиялық хўждан хэм көркем әдебият» мақаласында повесть сюжетиндеги ўақыялардың раўажланыў динамикасының исенимли шығыўын тәмийинлеўде жазыўшының шеберлигин хэм повестьтиң сәтти жазылғанлығының тийкарлары

сыпатында повестьте сүүретленген қахарманның еле мылтықты қолына қалай улаў кереклигин билмейтуғын баладан қалайынша жаўыз браконьер дәрежесине жетилискенин, кейин усы талапсыз жасай алмай қалған қахарманның руўхиятындағы кескин бурылысларға себеп болған халатларды: қалайынша көплеген жаўызлықларға себеп болған мылтықтан ўаз кешип, оны көл суўына ылақтырып жибергенине дейинги характерлер гүйзелисин эволюциялық жол менен исенимли бере алғанын, сондай-ақ, жазыўшының өзиниң де ўақыя сүүретленген орын тәбияты менен таныслығы хэм аңшылық кәсиби сырларын толық жеткерип бере алыў шеберлиги менен оғада дурыс бахалайды [6:33-34].

Илимпаз П.Нуржанов тәрәпинен айтылған оқыўшы жәмәәти тәрәпинен повестьтиң сәтти қабыл етилиўине тийкар болған себеплерге биз де қосыла отырып, повестьтеги тийкарғы идеяны сәўлелендирип бериўге өзек болған жазыўшының сүүретлеўшилиқ усылына, яғный, автор тәрәпинен таңланған руўхый-психологиялық халатты сүүретлеў усылының шығармада қолланылыў өзгешеликлерине дыққатымызды қаратамыз. Себеби, повестьтеги бул сүүретлеў усылы, бириншиден, идеяны толық жеткерип бериўде, екіншиден, қахарман образын жаратыўда, үшіншиден, жазыўшының көркем нийетин сәўлелендириўде, төртіншиден, шығарма сюжети хэм композициясының шөлкемлесіўинде, улыўма повестьтиң көркем эстетикалық тәсириниң жоқарылығын тәмийинлеўге хызмет еткен. Повестьтиң басқа экологиялық хэм тәбият мәселелерин сөз еткен көркем шығармалардан айырылып туратуғын тийкарғы өзгешеликлериниң бири-қахарман образындағы руўхый халатты кең түрде сүүретлеўде руўхый-психологиялық сүүретлеў усылынан пайдаланыўында көринеди. Балалар тәбиятына сай руўхый кеширмелер, қарама-қарсылықлар, терең сәўлеленгенлиги себебли шығарма оқыўшы хэм жазыўшы арасында өзара руўхый жақынлықты пайда етеди.

Руўхый-психологиялық анализ (сүүретлеў) усылы күшли болған көркем шығармаларда хәр бир деталь, ис-хәрекет, эпизод, хәр бир ўақыя қайсыдур персонаждың руўхый әлемин ашып бериўге, образын жаратыўға бағындырылады. «Қуслар қайтқан күн» повестинде де тәбият гөззаллығы, көринислери инсан искерлиги менен байланыслы халда көркем жеткерилип берилген. Әсиресе, повестьтеги ўақыялардың болып атырғандығын сүүретлеўде жазыўшы жай баянлаў усылынан ғана емес, ал, тәбият көринислерин жанлы түрде сүүретлейди, нәтижеде қахарманлардың ис-хәрекетлери тәбият көринислери менен биригип кетеди. Пейзажлық сүүретлеўдің қахарман руўхияты, ис-хәректлери менен қоса көркем сүүретленгенлигинен ўақыялар исенимли, қахарман руўхияты барынша тереңлиги менен сәўлеленген. Қулласы, повестьте пейзаж да инсанды хәр тәрәплеме толық сүүретлеўге бойсындырылған хэм жазыўшының көркем мақсетинен келип шығып, руўхый-психологиялық сүүретлеў ўазыйпасын өтеген.

Повестьтеги жазыўшының инсан хэм тәбият бирлигин сәўлелендириўде қолланған психологиялық-руўхый сүүретлеў усылының және бир табысы сонда, әдебияттағы бурыннан даўам етип қиятырған аналитикалық принциптен синтетикалық принципке өтиў, туўырдан-туўры сүүретлеўден гөре басқа сезимтал-тәсиршең сүүретлеў қурааллары жәрдемінде инсанлар санасының терең түңкирине серли нәзер таслаў сыяқлы психологизм эволюциясының улыўма тенденциялары жәмленген. Жазыўшының бундай

психологиялық детальдардан, психологиялық символдардан образлы пайдаланыуы повестьте идеяның хәр тәрпелеме жеткерилип берилиуіне, қахарман характериниң ашылуына тийкар болған. Мысалы: «...Бала шүриппени басып үлгермеді. – Ғы-ғық! Ғы-ғық-қ! – деп қанаттарын қайта-қайта сермен атырған құс дауысы мийіне тебендей шанышылды. Қәпелімде көзі қып-қызыл қанға түсіп тұрып қалды. «Хәзір өледі, – деп ой жууыртты ол сол тұрысында. – Анаң қара, көзлерінен жас ағып атыр. Хәй, құс та жылайды екен ғой!» Балаға құс таманға қарау кем-кем қорқынышлы туйыла берді. Ол усы күнге дейін өлім халатындағы жанлы мақлұқты хеш көрмеген еді. Өлімнің аты өлім екен. Тула-бойы шимиркеніп кетті...» [1:20] «Қан» деталы, өлім халатындағы қустың көз жаслары образлы түрде шығарма қахарманының руұхиятындағы өзгерістерге, бурылыстарға себеп болған халатты ашыу үшін қатнастырылады. Нәтижеде, бала өзінің жауыз хәрәкетлерінен түңіледі. Жазыушы қахарман руұхиятындағы терең руұхый өкініулер хәм оның өмірінде жаңадан күтілмеген шешім қабыл етиуінде қан психологиялық деталынан орынлы пайдаланады. «...Қәпелімде баланың мәніси қашты. Дәл қай жері ауырып тұрғанын билмейді, өзін бір түрлі ауырып тұрғандай сезе берді. Аұқат ишип, телевизор көріп те мәніси болмады.... Бурынлары қыялына келтирмейтұғын бір нәрселер ядына түсіп, көз алдына өлім халатындағы қырғауыл келді де тұрды. «Ғы-ғық»лаған ашшы дауыс, жан айбат пенен аспанға атылуы, қайтып жерге жалп етип түсіуі, қанатынан аққан қып-қызыл қан, қанатын жайып жиберіп көзлері мөлтеңдеп, ес-түссіз жастыуы-бәрі көз алдында кем-кем жаңлана берді. Ақыры дөгеректің бәрі - үй де, заттар да, адамдар да қып-қызыл қан болып кетті. Ол қаннан басқа хеш зат көрмей қалды. Қып-қызыл қан көз алдында сорғалап тырыс-тырс тамып тұрды...» [1:22].

Сондай-ақ, повестьте мылтық та психологиялық деталь сыпатында жауызлықтың символы хызметін атқарады. Шығарманың өзі «Мылтық үйде дұт басып илүіли туратуғын еді» деген қатарлар менен басланады. Шығарма сонында болса, «...Усы ойлар баланың қыялынан кешіп үлгерген жоқ, көлдің суы шомп ете қалды. Бірақ, мылтықты қайтып алыу баланың нийетінде де болған жоқ ...» [1:32]» деп жууақланып, қахарманның дәслеп ойында жауызлық деген нәрсенің жоқ екенлиги мылтықтың итибарсыз туыуы менен, ал, шығарма соңында оннан ұаз кешіуі, жоқ етиуіге умтылуы арқалы қахарманның руұхиятындағы жауызлықтардан қутылуға хәрәкети символ сыпатында образлы қолланылады. Уақияның басланыуы менен жууақланыуы алдында сүүретленген мылтық психологиялық деталының жәрдемінде жазыушы шығарма идеясын да ашып береді, қахарманлардың руұхый-психологиялық әлемін сүүретлеуіге хәм повестьтің сюжетлик-композициялық пүтинлигине ериседі.

Үшіншиден, повестьте руұхый-психологиялық сүүретлеудің және бір көриниси – туйғылар коллизиясы көринисіндеги психологиялық конфликт қолланылған «...“кеширмелер коллизиясы”– шығарма қахарманлары руұхый "әлемін сәулендириуіши, олар руұхиятында болып атырған өзгерістер, боранлар, соқлығысулар тәбиятын сәулендириуіши туйғылар гүреси» [2:14] болып, ол повестьтеги персонажлардың көпшилигиниң ишки дүньясын сәулендирип беріуде қолланылады. Мысалы: «...Бірақ қырғауыл деген жақсы құс-тә! Сун-сулы!... деп негедур өз-өзинен екиленіп те тұрды. -Илаж қаниша, ағам тәуір болып кетиуі керек! Бәрибир атпасам болмайды...» [1:7].

Повестьте қахарманның руұхый-психологиялық халатын ашып беріуде ишки монологтан өнімлі пайдаланады. Қахарманның өз-өзі менен сөйлесіулері, өз-өзіне мұражәти тийкарында оның ишки дүньясын көрсетіп береді. «...Оның көз алдына және жаралы құс келді... «Мен оны үйге әкеліп жақсылап емлеуім керек еді? ...» <...> «Мен қанишадан-қаниша құстарды қырдым! – деп әлге неге ишинен қатты қыйналды. –Олар досларым екен. Енди олар жоқ, енди ондай құстар жоқ!» Көз алдына сап тартып ушып баратырған муңлы құстар дизбезі келді...» [1:31]. Яки, «...О, бийшара құстар!... Сизлер ушып баратырсызлар. Бәлким келерсиз, бәлким келмессиз. Бірақ сизлерден өтинерім – сәл егленіп, кейіңізге бір қарап кетің?!» Өтинемен, меннен түңілмең, адам деген аттан түңілмең! Адам өзі ойлап тапқан құралды өзі жоқ та ете алады!» [1:32].

Бұл усыл драмалық, лирикалық шығармалар менен қатар прозалық шығармалардағы қахарман характерін исенимлі сүүретлеу хәм персонаждың психологиялық белгилерін сәулендириуіши усыл сыпатында әдебиятымызда табыслы қолланылып келмекте.

«Құстар қайтқан күн» повестинің сюжетіндеги жыйнақшылық пенен бірге шығарма композициясындағы ретроспектив – артқа қайтып гүррің етиу усылы да повестьтеги руұхый-психологиялық сүүретлеуді тереңлестіріп, қахарманның психологиялық халатын толық жеткеріуіге хызмет еткен.

Хәр бір миллий әдебияттың жаңаланыу процесине онда көтеріліп, ортаға қойылып атырған машкалалардың сыпаты хәм дәрежеси қаншелли терең екенлиги, сүүретлеу объектинің кеңлиги, жаратылған характерлердің руұхый байлығы, социаллық қадір-қымбаты, сәуленген турмыс хақықатының тереңлиги менен тиккелей байланыссы.

К.Алламбергеновтың «Құстар қайтқан күн» повести де, өз гезегінде, өтиу дәуірін басынан кешіріп атырған жәмийеттеги инсанлар басындағы машкалалар, олардың руұхый келбетін, психологиялық халатын сәулендирип беріуі менен миллий прозашылығымызда қуңлы дәретпе екенлигине дау жоқ. Повестьте берілген идея адамларды тәбиятты сүйіуіге, қадірлеуіге, оның бір бөлегіне айланып жасауға, жақсылыққа сая салыушы күшлерге қарсы туыуға шақырады. Повестьте қолланылған руұхый-психологиялық сүүретлеу усылы болса, шығармадағы усы айтылған идея хәм проблематикаларды жеткеріп беріуде жазыушы тәрәпинен табыслы қолланылған усыллардың бири болып, қахарманның руұхый-психологиялық халаты пейзаж, ишки монолог, психологиялық деталь, психологиялық конфликт (ишки коллизия) хәм жазыушының гүррің етиу усыллары арқалы жеткерилип берілген. Нәтижеде, инсан тәбият бирлиги көркем шығармада тек ғана идеялық көзқарастан емес, ал повестьтің жанрлық-формалық пүтинлигинің де бір бөлегіне айланғанлығын көрөміз.

Улыұма, бұл повестьте ортаға қойылған машкаланы хәм оны сәулендириуідеги жазыушы қолланған руұхый-психологиялық талап сыяқлы дәретиуішлик усылларды еле де тереңірек үйреніу миллий прозамыздың раўажланыу тенденцияларын белгилеуде оғада үлкен әхмийетке ийе мәселелердің бири болатуғынлығы дауыс. Усы көзқарастан бұл дәретпе хәзіргі ғәрезсизлик дәуірі қарақалпақ повестьшилигинің үлкен жетіскенликлерінің бири болып табылады.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. Қуслар қайтқан күн. –Н.: «Қарақалпақстан», 1995, 70-б.
2. Бобохонов М.Р. Ҳозирги ўзбек қиссачилигида психологизм: филология фанлари номзоди дисс. ...автореф. –Т.: 2012, 26-б.
3. Қурбонов Д. Бадиият сирлари. // «Тафаккур», 1998, №1.
4. Мухтор Қўнгил эҳтиёжи. Сўнгги йиллар ўзбек адабиётидаги янги насрий асарлар ҳақида. // «Тошкент оқшоми», 1996 йил, 11 март.
5. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. –Т.: «Маънавият», 2000.
6. Нуржанов П. Дўйир талабى ҳам кўркем әдебият: Әдебий сын мақалалар жыйнағы. –Н.: «Билим», 1993, 160-б.
7. Сагидуллаева Ж. Қарақалпақ повестьлеринде стильлик изленислер (1980-жыллар повестьлері мысалында) ф.и.к. дисс. –Н.: 2010, 164-б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақола бадиий адабиётдаги психологик тасвирнинг хусусиятларини ўрганишга бағишланган. Қахрамон психологияси ва табиат манзарасини тасвирлаш уйғунлиги масаласининг назарий жиҳатлари ёзувчи К.Алламбергеновнинг «Қуслар қайтқан күн» повестидаги идея ва проблематика асосида таҳлил қилинади. Рухий-психологик тасвир ёрдамида ёзувчи қахрамон характерининг эволюциясини кўрсатишга муваффиқ бўлади. Мақолада психологик детал, психологик конфликт, пейзаж, ички монолог ва ёзувчининг ҳикоя қилиш маҳоратига диққат қаратилади.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается изучению особенностей психологизма в художественной литературе. Теоретический аспект проблемы соотношения описания психологии персонажей с изображениями картины природы раскрывается на основе повести К.Алламбергенова «День, когда прилетели птицы». При раскрытии психологии персонажей писатель достигает показа эволюции их характеров. Автор статьи обращает внимание на использование элементов композиции художественного произведения, как художественная деталь, конфликт пейзаж, внутренний монолог, а также мастерство писателя как рассказчика.

SUMMARY

The article is devoted to the study of features of psychologism in works of fiction. The theoretical aspect of an issue of ratio of the description of characters psychology with images of a picture of the nature is revealed on the basis of K.Allambergenov's story «The Day when birds have flown away». At disclosure of psychology of characters the writer reaches the display of evolution of their characters. The author of the article pays attention to the use of elements of composition of the work of fiction as an artistic detail, conflict a landscape, an internal monologue, and also the skill of the writer as a story-teller.

ПОЭТИЧЕСКОЕ В ЖАНРЕ СКАЗКИ

(На материале сопоставительного исследования каракалпакских и европейских народных сказок)

З.К.Саитова – ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: фольклор жанри, поэтика (лирика), лингво-маданий ёндашув, лексик воситалар, менталитетнинг акс эттирилиши, мифологик-бадиий тушунча, лексик-семантик акс эттириш усуллари, эртақ қахрамони, атроф мухитга (табиатга) муносабат, бадиий ривожланиш, қахрамонлик эпос (достон), миллий хусусияти.

Ключевые слова: фольклорный жанр, поэтика, лирика, лингвокультурологическое изучение, языковые средства, отражение менталитета, мифопоэтическое представление, лексико-семантические средства описания, сказочный персонаж, воззрения на природу, художественное развитие, героический эпос, национальное своеобразие.

Key words: folklore genre, poetics, lyricism, linguo-cultural study, linguistic means, reflection of mentality, mythic-poetical imagination, lexico-semantic means of depicting, fairy tale's character, treating the nature, poetic development, heroic epos, national peculiarities.

Естественное отражение мира человеком находит своё начало в фольклоре: в мифах, сказках, эпосах, легендах каждого народа, для которых в первую очередь характерен поэтический вымысел. Истоки национальной самобытности каждого народа исследуются на материале соответствующего фольклора. Самыми ранними примерами народного творчества считались мифы и они признавались как способ первобытного мышления. Представители мифологической школы в своих изысканиях опирались в первую очередь на учение выдающихся немецких фольклористов-братьев Вильгельма и Якоба Гримм. Основой этого учения, сформированного в книге «Немецкая мифология», была мысль о том, что мифы не что иное, как способ первобытного мышления [3:170].

В мифологическом учении того времени главенствовали две теории-«солярная» теория английского филолога М.Мюллера и «метеорологическая» теория немецкого учёного А.Куна, которые различались лишь тем, что обожествляли первобытного человека, солнце и звёзды или явления природы (вулканы, ураганы, ливневые дожди сопровождавшиеся с наводнениями и т.д.)

Процесс художественного развития каждого народа Ф.И.Буслаев, крупнейший представитель русской мифологической школы, делит на несколько стадий:

1. На первой стадии мифология подавляла и подчиняла себе любую индивидуальную фантазию. Поэтическое воодушевление принадлежало всему народу. Этому периоду соответствует расцвет мифологического эпоса.

2. Второй этап в развитии человечества, когда каждый человек начинает осознавать себя как творца, наравне с неведомыми силами творящего предметы, события, поступки и т.д., соответствует возникновению преданий, основанных на событиях из жизни самих людей. Этому периоду соответствует героический эпос в народном творчестве.

3. На третьем этапе развития сознание своего могущества в подчинении сил природы приводит к тому, что человек перестаёт нуждаться во многих мифологических существах и богах. Этот процесс нашёл своё отражение в мифологических сказаниях.

4. Четвёртый этап художественного развития народа привёл к распаду героического эпоса и выделению из него сказки как отдельного эпизода народного эпоса.

Как замечает Ф.И.Буслаев, мифология является первоисточником народного сознания, основой мировоззрения народа, определяет его национальное своеобразие и самобытность.

Тщётное изучение фольклора разных народов земного шара заставляет учёных заключить вывод, что общие всему человечеству законы логики и психологии, общие явления в быту и в семье, общие пути развития культуры должны были предельно одинаково отразиться в народном творчестве, что в свою очередь подтверждается теорией саморождения сюжетов, которая в настоящее время называется антропологической теорией [2:143].

В сказках разных народов обобщены в реальном смысле, те жизненные обстоятельства и мировоззрения при которых простой народ стремится к светло-

му будущему. Общее содержание любой народной сказки включает в себе идеи равенства, свободы и справедливости. Народ стремится к светлому будущему в котором сбывается его тысячелетнее мечтание-добро одерживает победу над злом.

Рассмотрение систем сказочных персонажей и в английских, и каракалпакских народных сказках выявило ряд выразительных средств и стилистических приёмов которые обеспечивали ту художественность, что полноценно обвенчивается поэтикой этого вида литературного жанра -поэтикой сказок.

Поэтика любого народного литературного произведения, в том числе и сказки, определяется прежде всего, тем что они полностью однозвучны внутренними чувствами, переживаниями простого народа.

Как отмечает Н.Г.Елина в предисловии к книге «Folk tales of the British Isles», сказочный жанр предполагает определённое видение мира, определённый тип мышления, при котором человек не разделяет себя и одухотворённую персонифицированную природу, объективную реальность и реальность воображаемую, «магическую». Он также предполагает определённые типы сюжетов действующих лиц (драконов, великанов, фей, королей, принцесс и.т.д.), определённую чёткую структуру, особую стилистическую форму повествования, то есть, вполне развитую поэтику [6:19].

Народным сказкам почти всех национальностей, в том числе и английской и каракалпакской, хотя они представляют разные культуры (верования и обряды), особо характерна метафоричность, ярким примером которой служат сказки о животных, которые представляют собой форму учёного повествования о человеческой жизни. Сказки о животных -есть иносказание о жизни людей. Воспроизведение реальных свойств зверей и птиц в сказках является средством раскрытия человеческой психологии путём установления аналогий между повадками зверей, птиц и поведением человека.

Неслучайно, например появление в английских и каракалпакских народных сказках персонажей, как Old Mother Goose ("Old mother Goose"), Синяя голубь ("The Three Bears"). Айыў - медведь ("Айыўлы Алпан"); Кот, собака, коза, бык, петух-("Jack who went to seek his fortune"), Серый волк и лошадь («Аш қасқыр хәм ат»), которые представлены как изображение доброты, силы, хитрости против зла, разбойничества, алчности [2:143].

В ходе сравнения одного и того сюжета в каракалпакской и английской сказках можно увидеть, какие характерные черты человека ценит тот и другой народ, как он представляет себе правдивость, справедливость и счастье, а также каким образом можно достичь счастья.

Художественный текст любого литературного и устного народного творчества, описывающий явления и события, изображает их протекающими в определённом времени, хотя время протекания описываемых событий не тождественно реальному времени - это по своему роду, или воображаемое или изображаемое время. Соответственно, в применении к художественному тексту (в нашем случае в сказках) изображаемое время уместно называть художественным временем, которое создаётся, прежде всего, смыслом повествования.

В свою очередь, смысл повествования отражается повествовательным временем художественного произведения.

Сравнительный анализ английских и каракалпакских сказок показывает, что повествовательное время, время глагола, употребляемое для описания событий в народных сказках обоих народов совпадает - это про-

шедшее время общего вида (Past indefinite-в английском и белгисиз өткен мәхәл в каракалпакском). Рассмотрим отрывки, в которых мы видим начало ряда народных сказок:

Once upon a time the Dark was playing hide and seek with the Moon. ("Hide-and-Seek")

"Once upon a time there was a man and he was very poor"..... ("The Soup-Stone")

One day Mr.Fox was digging by his tree when he found a big fat bumble bee. ("Mr.Fox")

"Бурынғы өткен заманда бир ғарры менен кемпир жасаған екен. Олардың жалғыз қызы болыпты....." (Давным-давно жил был старик со старухой, у которых была только дочь...) (Каракалпак халык ертеги "Гүлзийба") [7:27].

Қәдим заманлардың биринде..... В далёкие времена когда.....

Такое начало народных сказок ведёт слушателей в неизвестные времена, и порождает у них интерес к событиям таинственных времён, как бы на крыльях неведомых мечтаний.....

С точки зрения выразительных средств языка сказок нам, прежде всего, бросается в глаза их эмоциональность и экспрессивность, что является основными характерными чертами языка этого народного жанра. Такие морфологические, синтаксические и словообразовательные формы которые служат для эмоционального и логического усиления речи обеспечивают высокую художественность народных сказок. Рассмотрим какие выразительные средства языка используются в английских и каракалпакских сказках это:

1. Ряд явлений, образующихся в стилистической грамматике:

а) инверсия:"Presently back came Mr. Fox, trot, trot, trot-trot-trot to house:"

В каракалпакских сказках инверсия – наиболее распространённый приём, так как грамматический словопорядок предложений в каракалпакском языке весьма свободен, чем в английском языке [8:67-72].

"Жыйналды бир журт кумырска, Шөпшеди бәри тарыны, Таң азанда таркасты бәри, Қараса, кең шүдигарда, Қалмаған хеш бир данасы"	"There came all the ants Up Picked the hole... Away went they early in the morn And the Vazirs saw that The whole three... Were packed, and not a...left
---	---

(Каракалпакская народная сказка)

б) Повтор также является одним из распространённых очень привычных выразительных средств каракалпакских народных сказок.

в) Эллипсис особенно часто встречается в прямой речи, это одинаково характерное явление в обоих языках.

"Shall I cancel to parade, Your majesty? I see a fog" where?-asked the Queen. "There I"-said the General. ("Fog". D. Bisset)

"Токтайын ба; Уллы мәртебелі Ханымыз?" Олар киятыр. Өне шаңы көринді". "Қәне?" -деп сорады Хан. "Хоо, Өне төбешиктің артында - деди Ұзир."

Shall I stop our troops, Our Greatness!? They are coming! I see their dust. "Where?" - said the Khan. "There! Behind the Hills!" - answered the Vezir. (Karakalpak folk Tales)

г) Усиленные слова: "Catch it up. Toot-teeth! Oh, what a nice creature it! I want it very much!" said the Princess.

"Қәне, хәзир бир қасқыр болғанда. Услап алып етин жеп-жеп, тойып, терисин еткішиге тапсырап едим! деди биринши -Теке. ("Үш теке") "If there were a wolf, now I'd have immediately caught it and eaten up,

giving its skin to shoemaker!" said the first He - goat. (Karakalpak folk tales. "Three he-goats") [6:19].

2. Явления лексического характера:

а) Эмоционально-окрашенная лексика использованная вместо нейтральной в английских и каракалпакских народных сказках: [4:150].

To globe up-вместо to eat;... жалмап жутыў-вместо жеў(есть)

To peep in-вместо to look in; ... тигилип, тикленип караў,- вместо кадалып калыў; үңилиў; (взглянуть)

To chase down-вместо to run;... куйынлатыў, зытып кетиў- вместо кашыў (убегать)

б) уменьшительно-ласкательные имена:

Henny-Penny, Foxy-woxy, Cocky-locky: Шәр-гене,.....

в) слова-подражания на звуки, действия и др.:

trot, trot, trot-trot-trot; шака-шак, шака-шак,

Humpty-Dumpty; Аюлы-Алпан

г) Использование архаизмов:

В английских народных сказках встречаются архаизмы типа: may - a young girl: nummet- a midday

snack to-mom-tomorrow; stean-stone etis. Они подтверждают что сюжет сказок отражает события давнейших времён [5:580].

Такие архаизмы можно наблюдать и в каракалпакских народных сказках: туткыш, коржын, суў кабақ и.т.д. являются, например, названиями кухонной утвари и их использование в народных сказках придаёт особенный национальный пафос этому богатейшему жанру, который обладает таинственной привлекательностью и делает его немеркнущим во все времена.

Своей художественностью и поэтичностью народные сказки весьма признательны и фразеологизмам, которые сказочно украшают их изложение, придавая им высокую изобразительность. Народные сказки обеих народов богаты различными типами фразеологических единиц, пословицами и поговорками, придающими глубочайшую гениальность содержанию их сюжетной целостностью.

Литература

1. Английские народные сказки. –Москва: 1960, - С. 215.
2. Аникин В.П. Искусство психологического изображения в сказках о животных. Изд. МГУ. –С.143.
3. Сказки и легенды народов западной Европы. -М.: 1991. –С.170.
4. Barret W.A. More tales from the fens. –London: 1964. 150- p.
5. Briggs K.M. A Salper of British folktales in the English language. -L.: 1991.
6. Folk Tales of the British Isles. –Moscow: 1987.
7. Каракалпак фольклоры. 100 т. 2014.
8. Каракалпак халық ертеклери. 67-72 т.т.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада инглиз ва каракалпак халқлари халқ оғзаки ижодини таълим жараёнида ўқитиш масалаларига эътибор қаратилган, бунда асосан, кўп асрлик эртаклар поэтикасига кенг ўрин берилган. Каракалпак ва инглиз халқлари эртаклари қаҳрамонлари ғоявий-сюжет хусусиятларини таҳлил қилиш бу халқлар эртакларидаги ифодали воситалар ва услубий усулларни очиқ беришга имкон яратади, натижада авлодларнинг-буюк поэтик тафаккури ва эртакларнинг поэтикасини кўрсатиб беришга имкон яратади.

РЕЗЮМЕ

В статье автор проводит изучение фольклорных произведений разных народов, а именно английского и каракалпакского, причём уделяя особое внимание поэтике сказок, которые создавались в разные периоды многовековой давности. Рассмотрение сказочных персонажей и сюжетно-идейных содержаний английских и каракалпакских сказок позволило выявить ряд выразительных средств и стилистических приёмов, обеспечивающих высокую поэтичность литературного наследия наших далёких предков, - поэтику сказочного жанра.

SUMMARY

The article deals with the comparative study of folklore works of the English and Karakalpak people, a great attention is paid to the poetics of fairy tales, created at different periods many years ago. The author investigated the personages and plot-ideological content of the English and Karakalpak fairy tales and found out that they are rich in expressive means and stylistic devices providing the high lyricism of the literary heritage of our off-springs-the poetics of a fairy tale genre.

PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEKNOLOGIYA

UDK: 371.036:17.02

ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА: К ВОПРОСУ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМЫ

Н. Абдимуратова - ассистент преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: бўлажак инглиз тили ўқитувчиси, компетенция, психология, педагогика, методология, технология, шакл, усул.

Ключевые слова: социально-культурная компетенция учителя, психология, педагогика, методология, технология, форма, методы.

Key words: socio-cultural competence, psychology, pedagogics, methodology, technology, form, methods.

В современном образовании культурологический контекст в педагогике обучения английскому языку принимает более статусное признание [1]. В связи с чем социально-культурная компетенция учителя становится весьма актуальной проблемой современной педагогической науки. Её решение требует рассмотрения ряда равноправных факторов, в том числе, в их взаимодействии, позволяющих проникнуть в сущность исследуемой проблемы.

Социально-культурная компетенция учителя английского языка рассматривается нами как профессионально-профильная сфера деятельности данного учителя. В её структуру входят, прежде всего, такие главные подсферы, как учебная, внеаудиторная, социальная, с их различным профессионально-культурным направлением и содержанием. Это ещё и система знаний, их технология культурологического содержания, к тому же ещё и адекватный опыт, особенно по передаче приобретённых социально-культурных, в том числе и художественных знаний – другим.

В социально-культурной компетенции каждого учителя есть осознанная индивидуально-объективная необходимость в культурологических знаниях и умениях, необходимых в активном их усвоении, на уровне социально-культурной компетенции учителя например, художественных ценностей страны данного языка.

Студентам необходимо осознание сути данной компетенции, её роли и значимости в профессионально-личностном развитии. А также – восполнение необходимых для понимания этой дефиниции знаний, умений и способностей. Важно будущим учителям понимание сути социально-культурной компетенции – именно в процессе подготовки будущих учителей. Важно активизировать у них потребность участия в соответствующей культурной деятельности – именно в социально-общественной (на требуемом уровне данной компетенции).

Факторами формирования этой компетенции у будущего учителя английского языка, прежде всего, являются методологические, социально-значимые, психолого-педагогические и педагогические, культурологические, профессионально-профильные, творческий и переводческий, деятельностно-педагогический и социально-коммуникативный.

Все факторы педагогически равноценны, автономно-самостоятельны и в то же время взаимообусловлены и взаимозависимы.

Эти факторы в их иерархии составляют основу педагогической схемы и соответственно – модели формирования данной компетенции у будущего учителя английского языка, являются ключевым для педагогической системы решения проблемы.

Рассмотрим сущность, характерную каждому из ключевых факторов в решении обозначенной проблемы, какие педагогические явления они активизируют на успешный результат.

Психолого-педагогические факторы. К ним относятся такие, как профессионально-мотивационный,

социально-личностный, деятельностно-педагогический, социально-коммуникативный.

Профессиональная мотивация. Эта мотивация будущих учителей английского языка постоянно активизируется посредством обращения к социально-профессиональной перспективе, творческой основе профессии. У студентов формируется реальный образ современного учителя английского языка, его конкретная профессионально-педагогическая и социально-творческая деятельность, которые дают удовлетворение профессией. Всё это влияет на успешное формирование профессионального интереса. Используются личностные тесты и анкеты, опросники, а также проективные методики, активизирующие профессиональную мотивацию будущих учителей.

Социально-личностный фактор. Здесь важно помнить, что «Личность – это социальный индивид, субъект общественных отношений, деятельности и общения». Итак, студент – будущий учитель английского языка социальный тип, включающийся в различные социальные взаимодействия (учебные, школьные, коллективно-педагогические). Этот социальный опыт – неотъемлемая часть личности будущего учителя. Он (опыт) формируется и совершенствуется в социализации.

Для проявления и раскрытия студентами своего социально-личностного потенциала в контексте социально-культурной компетенции (на основе определённых компетентностных знаний), предлагается социализация этих знаний, социального опыта, социально-культурного кругозора. Например, в сфере английской литературы – в познавательной, образовательной и просветительской культурологической деятельности учителя английского языка. При этом от учителя требуется свой – личностно-творческий подход, новые, оригинальные формы, методы и оригинальная методика. Словом, необходим индивидуально-педагогический стиль. Здесь уместно, в качестве подтверждения вышесказанного, привести соответствующий тезис из книги «Психология и педагогика» (Авторы: А.А.Реан, Н.В.Бордовская, С.И.Розум): «лежащее в основе процесса социализации усвоение социального опыта становится и источником индивидуализации личности, которая не только усваивает этот опыт, но и активно его перерабатывает» [3:220].

Психологический и психолого-педагогический факторы акцентируют в процессе формирования у будущих учителей социально-культурной компетенции следующие психолого-педагогические аспекты: соответствующие и необходимые – мотив, мотивацию, мотивировку; личностный и социально-личностный фактор, в том числе, - деятельностный – профессионально-личностный (контекстно-творческий); социально-деятельностный – социального опыта. Таким образом, социально-личностный фактор, являющийся важным компонентом социально-культурной компетенции, играет значительную роль

в формировании у будущих учителей этой компетенции.

К педагогическому фактору относятся: целеустановка и целеопределённость педагогического процесса; «видение» прогнозируемых результатов в пределах разработанных критериев формирования социально-культурной компетенции у будущих учителей. А также - разработку: содержания – программы внеаудиторных занятий – «Социально-культурная компетенция учителя»; системы оптимальных факторов, обуславливающих успешное решение проблемы; педагогической системы, содержания, технологических конструкторов занятий, в том числе, практических; поиск и определение, разработку авторских, наиболее эффективных форм, методов, приёмов и средств формирования социально-культурной компетенции учителя; обеспечение будущих учителей соответствующим психолого-педагогическим словарём, необходимыми рекомендациями и литературой по самосовершенствованию социально-культурной компетенции; с критериями самооценки этой компетенции [4:34].

К педагогическим основам относится ряд разработанных ориентиров, установок, требований и рекомендаций по различным аспектам проблемы: круг словарно-понятийного аппарата; требования к разработке программы внеаудиторных занятий; установка на разработку технологий по темам программы; рекомендации по методическим разработкам ключевых занятий; требования к интеллектуально-творческим работам студентов; алгоритмы восприятия-анализа шедевров английской литературы; параметры оценки социализации культурологических работ на требуемом уровне социально-культурной компетенции учителя английского языка; инструкции, советы, пожелания – студентам по текущему и по дальнейшему самосовершенствованию своей социально-культурной компетенции; предложение студентам необходимой психолого-педагогической и английской художественной литературы.

На наш взгляд культурологический материал (по Англии) не является культуро-образовательной целью. Используются только самые значительные в истории английской культуры явления, именно в художественной культуре, в частности, в таких видах литературно-художественного творчества, как поэзия, проза и драматургия.

Кроме вышеуказанных параметров значительных произведений, необходимо знать и следующие, не менее важные аспекты, отражающие историко-культурные, социально-общественные явления, той или иной эпохи развития английского общества.

Будущим учителям необходим опыт - социально-общественный в разных социумах (в вузе, школе), требующий культурологических знаний, а также - принципов, норм и правил диалога, общественного общения, представлений о конкретно-педагогическом социально-культурном опыте.

Студент выступает как продукт и как субъект социо-общественных отношений. Социально-культурная компетентность будущего учителя рассматривается через его социально-педагогическую деятельность.

В этом процессе у студентов формируются определённые социально-культурные черты и качества,

определяющие социально-культурный статус будущего учителя английского языка.

Таким образом, в процессе обучения английскому языку мы используем культурологические материалы к отдельным явлениям культуры; общее изучение художественной культуры, её отдельных видов; обращение к поэзии и классической английской литературе. Культурологический материал должен быть всегда социально направленным (для различных социумов - вуза, школы).

Предоставляются возможности организации, проведения и самооценки социально-культурных мероприятий (в вузе, школе) или активного участия в них. Студенты находятся в условиях социального целеобобщения - межличностного, группового, коллективного, выступают как субъекты и как «продукты» социокультурных связей, общений, отношений разнотекстового текста – информационного, авторского, литературного.

Мы рассматривали такие варианты перевода (в основном по желанию): тематики занятий (лекций, бесед), их ключевых задач и требуемых результатов; эпиграфов и призывов по тематике занятий; эмоционально-содержательных слов, отражающих отношение авторов к английской литературе; сочетания слов, характеризующих отдельную сторону произведения - лаконичных фраз и кратких предложений, раскрывающих идейно-смысловую, художественную или эстетическую стороны литературы; мини-информаций, кратких сообщений, сведений по литературе Англии в целом, по произведениям английской поэзии, прозы, драмы, вошедшим в фонд мировой культуры. Например, однозначных, но смысло-содержательных слов, их сочетаний, простых фраз, несложных предложений. Затем очень кратких текстов – информационных, сообщающих, описательных, познавательных, характеризующих то или иное явление в такой области культуры Англии, как художественная литература.

Наряду с этим, используется комплекс тренингов по общению с будущими учащимися, особенно в социально-культурном контексте. Например, «выступления» или «беседы» в ученических социумах на темы: «Великий Шекспир», «Наш любимый герой - Робинзон» (Даниэля Дефо), «Путешествие с Гулливером (Джонатана Свифта), «Что на острове сокровищ?» (Роберта Стивенсона) и другие. При этом особое внимание уделяется самооценке не только содержания «выступления», но и анализу социально-коммуникативной деятельности в конкретно-ученическом социуме, личностной оценке (студентов, педагогов) по поводу использования в процессе познавательно-просветительского мероприятия, посвящённого английской культуре, социально-культурной компетенции (по уже известным критериям).

Следует отметить что социально-коммуникативный фактор в таком его педагогическом развороте - целеопределении, содержании, технологии и технике, социально-культурном контексте, обуславливает успешное решение проблемы развития социально-культурной компетенции у будущих учителей английского языка.

Литература

1. Национальная программа по подготовке кадров. // Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. /Сб.док. -Ташкент: «Шарк», 1997. - С. 63.
2. Постановление Первого Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию системы изучения иностранных языков» от 10 декабря 2012 г.
3. Абдимуратова Н.П. Содержание внеаудиторных занятий по формированию социально-культурной компетенции учителя английского языка. // Педагогика. 2016. №5.
4. Абдимуратова Н.П. The Modern way of teaching. Практико-методическое пособие. –Нукус: 2010. -С. 34.

РЕЗЮМЕ

Маколада бўлажак инглиз тили ўқитувчисининг ижтимоий маданий компетенциясини шакллантириш ва унинг маданий, педагогик-психологик, ижтимоий жиҳатлари очиб берилди. Ўқитишнинг педагогик-психологик, дидактик тамойиллари методологик жиҳатдан тадқиқ қилинади.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются факторы формирования социально-культурной компетенции у будущих учителей английского языка - методологические, социально-значимые, психолого-педагогические и культурологические и раскрываются их сущности. Методологическую основу исследования составляют психолого-педагогические и дидактические принципы обучения.

SUMMARY

The article deals with the factors of socio-cultural competence of future English teachers' methodological social-meaningful psychological pedagogical and culturological. The methodical basis of the research is psychological-pedagogical and didactic principles of teaching.

**КРЕАТИВ ЁЗУВНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИК
ЁНДАШУВ ТЕХНОЛОГИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ**

(чет тилини ўқитиш мисолида)

Ш.А.Атаев - докторант

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Таянч сўзлар: креативлик, креатив ёзув, нутқ фаолияти, метод, таҳлил, тавсиф, матн, чет тил.

Ключевые слова: креативность, креативное письмо, речевая деятельность, метод, анализ, характеристика, текст, иностранный язык.

Key words: creativity, creative writing, speech activity, method, analysis, characteristics, text, foreign language.

Ҳозирги кунда ижтимоий-гуманитар соҳани ривожланишида хорижий тажрибалардан воқиф бўлиш, жумладан чет тилларни замон талабида чуқурлаштирилган тарзда ўргатиш ва ўрганиш шу соҳа олдида турган долзарб вазифалардан бири ҳисобланади. Маълумки, “чет тил ва маданият яхлит (интеграциялашган) ҳолда ўргатилади. Маданият, бу ўринда инсон фикри ва фаолияти ҳосиласи тушунчасини ифодалайди. Чет тилда ўрганиладиган лисоний (лексик, грамматик, талаффуздаги) бирликда лингвомаданий хусусиятлар тажассум топган ва нуткий жараён (дискурс)да уларга ўқувчи эътибори қаратилади. Мазкур методик қоида доирасида чет тил ўқитиш мақсади ва мазмуни белгиланади” [2]. Натижада, таълим олувчиларга чет тилларни анъанавий методлардан воз кечган ҳолда, янги замонавий методлар орқали ўргатиш биз ёш олим ва педагоглар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Албатта, маълум бир хорижий тилни ўрганиш орқали шу тилнинг маданияти намуналарига оид урф-одатлар, миллий байрамлар, айниқса образли воситалар, фразеологик бирликлар ҳақида умумий тушунчаларни шакллантириш назарда тутилади. Маданиятни тил орқали ўрганиш хорижий тилларни пухта билиш ва ўзлаштиришда асосий омил бўлиб хизмат қилмоқда. Мазкур масала ўтган асрнинг охирида вужудга келган лингвокультурология фани доирасида ўрганилмоқда.

Хорижий тилларда нуткий фаолият юритиш таълим олувчилар (ўқувчилар, талабалар, тингловчилар) шахсини шакллантиришга, уларни комил инсон сари етаклашга ва уларни креативликка йўналтиради. Аслида креативлик инглизча сўз бўлиб, *to create* – яратмоқ, *creative* – ижодкор маъноларини англатади. Изоҳли луғатларда эса, шундай маънога эга “Mit der sprachlichen Kompetenz verbundene Fähigkeit, neue, nie gehörte Sätze zu bilden und zu verstehen”, яъни мутлоқо янги, қўлок эшитмаган гапларни тузиш ва тушуниш, лингвистик компетенция билан боғлиқ бўлган малака ҳисобланади” [5]. Шунингдек, креативлик мавжуд нарсдан янгисини яратиш ва анъанавий фикрлашдан воз кечишни назарда тутди.

Машғулотлар жараёнида таълим олувчилар тили ўрганилаётган мамлакат(бизнинг тушунишимизда немисзабон мамлакатлар: Германия, Австрия, Швейцария, Люксембург, Лихтенштейн)лар ҳақида умумий маълумотларни ўрганиш билан бирга, асрлар давомида сақланиб келган маданий мерос, яъни

қадриятлар, ғоялар, тажриба, билим ва б. ўзлаштирилади ва ижодий фикрлаш қўникмаларига эга бўлади.

Биз мазкур маколада ёзувнинг бир тури сифатида эътироф этилган креатив ёзувнинг немис тили мисолида, унинг лингвокультурологик хусусиятлари, яъни маданият намуналарини тил орқали ўрганиш масаласига тўхталиб ўтамиз. Мазкур мавзу Ўзбекистон чет тил ўқитиш методикасида деярли ўрганилмаган бўлиб, чет тил мисолида эса креатив ёзувнинг назарий асослари немис олимлари И.Бётхер, И.Шрайтер, Ю.Вольфрум [2, 3, 4] ва бошқаларнинг илмий ишларида ўрганилган. Бевосита машғулотлар жараёнида лингвокультурологик ёндашув технологияси асосида таълим олувчиларда креатив ёзув қўникмаларини шакллантириш асосан кўпгина методлар ёрдамида амалга оширилади. Биз қуйидаги мазкур методларга батафсил тўхталиб, улар билан боғлиқ маълумотларни иллюстратив мисоллар ёрдамида ёритиб беришга ҳаракат қиламиз.

Дастлабки метод бу – “Eine etwas andere Vorstellung” (Ўзгача тасаввур) методи бўлиб, уни қўллашда таълим олувчилар кундалиқда қўлланидиган бирон-бир предмет ҳақида матн тузишди. Улар матн шаклига келтирилган гапларни шу предмет нўқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда ифодалашди. Иллюстратив мисолларга эътиборимизни қаратамиз: 1) Мен Петернинг фотоаппаратиман. У ҳам куни мени ўзи билан олиб юради. Мени доим унинг рюкзакидан топиш мумкин, чунки у ҳаётдаги турли қизиқарли воқеа-ҳодисаларни расмга туширишни ҳохлайди ва албатта Петер ўз тасвуротлари оила давраси ва дўстлари билан баҳам қўради. Мен бундан бахтиёрман.

2) Мен Юргеннинг ручкасиман. У мени қаламдан кўра кўпроқ хуш қўради. Лекин у мендан кўп фойдаланмай қўйди, чунки Юрген кўп ҳолларда компьютерда ёзмоқда. Вақти-вақти билан у мени излаб туриши лозим, чунки Юрген нарсаларни ўз жойига қўймаслик одати бор.

Таълим олувчилар мазкур метод ёрдамида ўзларининг креатив қобиятларини ишга соладилар ва чет тилда ўз фикрларини ёзма баён қилдилар, яъни жонсиз предмет тилга кириб, ўз нутқини назаридан эгасининг ички кечинмаларини ифодалайди. Бундай ёндашув таълим олувчиларда оқ қоғозни қўлга олишдан кўрқиб қолмасини йўқотиб, уларни креатив фикрлашга ундайди. Бундай ёзув усули уйга берилган вазифа ва чет тил машғулотлари жараёнида

маълум мавзуга оид иншо ёзишдан кескин фарқ қилади. Албатта бу методни қўллашда таълим олувчилар немис маданиятига хос бўлган исм, ёки предметларни қўллаш асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Ёзув орқали улар бир вақтни ўзида фикрлайдилар. креативлик сари интилиб. Ўз қобиятларини руёбга чиқариш имкониятини амалга қўллайдилар ва асосийси ўзга маданиятга хос бўлган лингвокультурологик хусусиятларни ёзув кўникмалари ёрдамида ўзлаштирадилар.

Навбатдаги метод *“Ich in Farben”* (Мен (турли) рангларда) ёки бўлмаса “Мен бир ичимлик сифатида” деб номланади ва “Ўзгача тасаввур” методидан бироз фарқ қилади, яъни таълим олувчилар ўзларини маълум бир ранг ёки бўлмаса ичимлик образида тасаввур қилишади ва улар мазкур методни қўллашда қуйидаги гап билан фикрларини давом эттиришади: Агарда мен ранг бўлганимда, мен яшил ранг бўлган бўлардим, чунки мен бу рангни хуш кўраман ва бу ранг табиат ранги ҳисобланади ҳамда яшил ранг янгилик, софлик, ўсиш рамзи ҳисобланади”. Яна бир мисол: “Мен қизил рангдек эхтирослиман/ Мен сариқ рангдек жонлиман. Ёки бўлмаса қуйидаги мисол: “Агарда мен ичимлик бўланимда эди, мен минерал сув бўлар эдим, чунки мен сўзлашиш вақтида қизишиб/тўлиб тошиб кетаман”.

Бу метод орқали таълим олувчилар томонидан ранг ва предметни танлашда уларнинг характери ҳамда немис ва ўзбек маданиятнинг лингвокультурологик хусусиятлари намоён бўлади.

Таълим олувчиларда томонидан креатив ёзувни шакллантиришда қўлланиладиган методлардан яна бири *Хайку* бўлиб, у япон қисқа қофиясиз шеъри ҳисобланади ва Японияда асрлар давомида тилда ёзма равишда ҳис-туйғу ва образларни ифодалаш учун қўлланилган. Кейинчалик бу усул дунёнинг кўпгина мамлакатларида қўлланила бошланган. Хайкуда асосан йил фасллари, флора ва фауна ва мавҳум тушунчалар тасвирланади. Бу метод уч мисрадан иборат бўлиб, 5-7-5 бўғин схемасида шеърлар тузилади. Биринчи мисра 5 бўғин, иккинчи мисра 7 бўғин ва учинчи мисра 5 бўғиндан иборат бўлади. Мисолларга эътиборимизни қаратамиз:

*Am Abendhimmel Wirklich allein sein.
ziehen weiße Kraniche das ist oft leicht zu sagen.
singend nach Süden. Doch schwer zu tragen.*

Биринчи қофиясиз шеърда тилга олинган предметлар немисзабон мамлакатларда севиб истеъмол қилинадиган озиқ-овқат маҳсулотлари: Вена шнитцели, пиво, кофе ва пирог тилга олинган. Бу метод ёрдамида таълим олувчилар немис маданиятига хос сўз ва тушунчаларни кўриб тушуниш (*Sehverstehen*) орқали ўрганадилар. Демак, мазкур метод зерикарли бўлган иншо ёзишдан тубдан фарқ қилади. Биз ҳам аудиторияга тушунарли бўлиш мақсадига ўзбек тилида мазкур методни қўллашни лозим топдик, чунки таълим олувчиларда дастлабки кўникмалар она тили орқали шаклланади:

Иссиқ ёз куни
Богда булбул қуйидан

Илҳомланаман

Навбатдаги метод *Assoziatives Schreiben zu Musik* (Муסיкага боғловчи ёзув) деб номланади. Бу методни қўллаш давомида таълим олувчилар муסיкани тинглайдилар, муסיқа оҳангида илҳомланиш натижасида шеърли мисралар тузилади, кўпинча бу жараёни табиат бағрида – ўрмонда, тоғ ён бағрида ёки бўлмаса дарё бўйида ташкил қилиш мақсадда мувофиқ. Мисол учун классик муסיқа, яъни австриялик композитор В.А.Моцартнинг “Туннинг кичик муסיқа”ни олайлик. Таълим олувчилар муסיқа оҳанги ёрдамида тўрт тушунча (тоғ, ўрмон, осмон, дўстлар)ни ўз дафтарларига ёзишади. Сўнгра ҳамма биргаликда қўшиқни яна бир тинглашиб, тушунчалар ёрдамида матн ёки бўлмаса тўртликдан иборат мисраларни ёзишади. Улар муסיкадан илҳомланадилар. Яна бир эътиборли жиҳати шундан иборатки, муסיқа тингловчилар ёзишдан тўхтатмасликлари керак. Муסיқа садосида Альп тоғларида битилган шеърли тўртлик (Ш.Атаев):

*Ich mag dich Raach, deine Gebirge, Wälder,
Dein regnerisch-glänzendes Himmel,
ich bekam Freunde hier
Dich will ich wieder besuchen*

Бир маромда тингланган муסיқа оҳанги ҳис-туйғуларни уйғотиб, таълим олувчиларни илҳомлантиради ва ижод қилишга ундайди. Бунинг яққол исботи сифатида юқоридаги тўртликдан иборат мисраларни келтириб ўтиш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, ёзувнинг бу усули таълим олувчилар ёзув муҳосарасини камайтиради ва уларни мажбурий ёзувга эмас, аксинча кўпроқ шахсий матнларни яратишга ундайди. Ёзувнинг бу тури машғулот жараёнида вақтни беҳудага сарфлаш ўйинидан йироқдир.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан маълум бўладики, ҳозирги кунда чет тил ўқитиш методикасида ёзув нутқ фаолият тури сифатида ўқитиш воситасидан мақсад мақомига эга бўлди. Креатив ёзув ҳам таълим олувчиларда чет тилда матн яратишда мавжуд бўлган кўркувни енгишда ва ёзув нутқ фаолият турини машғулотларда ўйин орқали машқ қилишда асосий вазифани бажариб келмоқда. Албатта уларни комиллик сари етаклаш, уларни чет тилларда эркин сўзлашиш ва креатив фикрлашга ўргатиш чет тил ўқитиш методикаси олдида турган долзарб вазифалардан ҳисобланади. Таълим олувчиларга креатив ёзув кўникмаларини шакллантиришда асосан қуйидаги методларидан фойдаланиш тавсия этилади: „Ўзгача тасаввур“, „Мен рангларда“, „Мен бир ичимлик сифатида“, „Хайку“, „Муסיкага боғловчи ёзув“. Мазкур методлар таълим олувчиларга ёзув кўникма ва малакаларни ўйин тарзида шакллантириш имконини яратади. Натижада таҳлилга тортилган методлар ёрдамида таълим олувчиларда эски анъанавийликдан воч кечган ҳолда, лингвокультурологик ёндашув орқали янги ғояларни яратиш, ижодий фикрлаш қобилияти шаклланади.

Адабиётлар

1. Умумий ўрта таълим мактаблари учун немис тили фанидан ўқув дастури (I-IX синфлар) –Тошкент: // Халқ таълими. 2013 йил, № 5, 144-б.
2. Böttcher I. Kreatives Schreiben. 6., überarbeitete Auflage. -Berlin: Cornelsen Verlag Scriptor GmbH & Co. KG, 2010.
3. Schreier I. Schreibversuche: kreatives Schreiben bei Lernern des Deutschen als Fremdsprache. – München: Iudicium, 2002.
4. Wolfrum J. Kreativ Schreiben. Gezielte Schreibförderung für jugendliche und erwachsene Deutschlernende (Daf/DaZ). – Is-maning: Hueber. 2010.
5. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. 6., überarbeitete und erweiterte Auflage. Bibliographisches Institut AG, Mannheim 2007.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақола чет тили машғулотларида креатив ёзувни шакллантиришда лингвокультурологик ёндашув технологиясидан фойдаланиш масаласига бағишланган. Мақола муаллифи креатив ёзув ва лингвокультурологик ёндашувнинг кўпгина омилидан томонидан таклиф этилган тавсифларини келтириб ўтган. Креатив ёзувнинг таҳлил методлари иллюстратив мисоллар ёрдамида баёни берилган.

Данная статья посвящена вопросам использования технологии лингвокультурологического подхода при формировании креативного письма на занятиях иностранного языка. Автор раскрывает характеристики креативного письма и лингвокультурологического подхода, предложенные большинством учёных. Было рассмотрено и проиллюстрировано подробный анализ методов креативного письма.

This article is devoted to the technology of using linguocultural approach to the formation of creative writing in foreign language classes. The author considers the characteristics of creative writing and linguocultural approach suggested by the majority of scientists. A detailed analysis of the methods of creative writing was considered and illustrated.

АЛТЫ ЖАСАР БАЛАЛАРДЫҢ ОҚЫҒЫСҚАН ИСКЕРЛІГІНЕ БЕЙИМЛЕСІҢ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

Т.Аймухаммедова - үлкен оқытушы
Қарақалтастан Республикасы ХТХҚТМОИ

Таянч сөздер: олти ёшли мактаб ўқувчиси, таълим, мактабгача ва бошланғич таълим, дарс, ўйин, ўтиш жараёни, билиш.

Ключевые слова: шестилетний ученик, учёба, дошкольное и начальное образование, урок, игра, знание.

Key words: a six-year-old student, study, preschool and primary education, a lesson, a game, knowledge.

Алты жасар балалардың медициналық көригі (буннан кейин медициналық көрик) Өзбекстан Республикасының «Билимлендириў ҳаққында»ғы Нызамы, Кадрларды таярлаў Миллий бағдарламасы ҳәм Министрлер Кабинетиниң 1998-жыл 13-майдағы «Өзбекстан Республикасында улыўма орта билим бериўди шөлкемлестириў ҳаққында»ғы 203-санлы қарары, Халық билимлендириў министрлиги тәрәпинен 2005-жыл 10-декабрьде 261-санлы буйрығы менен тастыйықланған «Оқыўшыларды кәсип өнерге бағдарлаў ҳәм психологиялық-педагогикалық диагноз орайлары ҳаққында»ғы ҳәм усы тәртип тийкарында район, қала аймағында физикалық жақтан саламат болған алты жаслы балаларды мектепте оқыўға таңлап алыў мақсетинде өткериледи.

«Кадрларды таярлаў миллий бағдарламасы» ҳәм «Билимлендириў ҳаққында»ғы нызам тийкарынан ҳәр тәрәплеме жетилискен, дәретиўши ҳәм жәмийетлик жедел шахсты тәрбиялаўда тәлим-тәрбия процесиниң ҳәр бир оқыўшының индивидуаллығына тийкарланған ҳалда шөлкемлестириўди нәзерде тутады. Заманағой педагогикалық технологияның әхмийети синдирилген билимлендириў процесин индивидуалластырыў ҳәм ҳәр бир баланың физикалық, мәнаўий-руўхый ҳәм шахс раўажланыўын тәмийинлеў негизи болып есапланады.

Психологиялық-педагогикалық диагноз нәтийжелеринен баланы мектепте оқыўға таярлаў бойынша мектепке шекемги билим бериў мәкемелери жумысының нәтийжелелигин де бахалаў мүмкин. Таллаўлар соны көрсетпекте, мектепке шекемги билим бериў мәкемелеринен келген алты жаслы балалардың таярлық дәрәжеси үйден келген балаларға қарағанда бираз жоқары ҳәм мектепте оларды ойыннан оқыўға «еркин» өткеріў имканиятты көбирек. Таллаўлардан «Бақша-мектеп» орынларында балаларды мектепке таярлаў нәтийжелелиги бираз жоқарылығы мәлим болды. Бул мектепке шекемги ҳәм баслаўыш тәлимнің байланыслылығын тәмийинлеўде бақша ҳәм мектептің бирге ислесиўин және де күшейтиў зәрүрлигин көрсетеди.

Усы орында «мектепте оқыўға таярлық» ямаса «мектепте оқыўға улыўма жетилискенлик не?» деген сораў жуўабына тоқтасак.

Кейинги 15-20 жыл даўамында сырт ел ҳәм мәмлекетимизде жүдә көп алымлар, психологлар ҳәм педагоглар бул сораў үстинде бас қатырған болса да, елеге шекем баланың мектепте оқыўға таярлығын белгилеп бериўши анық принциптер ислеп шығылмаған. Сырт ел психологлары мектепке улыўма жетилискенлик «бала мектепте қабилетине ийе болады»: (Е.Шванцара) ямаса «мектеп программаларын өзлестириў ушын керек болған билим, көнликпе ҳәм қабилетлерге ийе болады» (А.Анастази) деп түсиндириледи.

Соны айтыў керек, белгиле психолог Л.А.Венгер ҳәм оның кәсиплеслери тәрәпинен ислеп шығылған теориялық тийкар итибарға ылайық. Онда фундаментал психологияның тийкаргы принциптери яғный, инсанның барлық психологиялық өзгешеликтери оның жумысы процесинде қәлиплесиўи тийкар етип алынған. Л.А.Венгердиң пикиринше, мектепке шекем билимлендириў жасындағы балада мектепте оқыўға сай өзгешеликтер еле қәлиплесиўи мүмкин емес, себеби бул өзгешеликтер тек ғана оқыў процесинде қәлиплеседи. Сол көзқарастан бизиң пикиримизше, мектепке психологиялық таярлық балада оқыў көнликпе ҳәм шеберликлериниң қәлиплескенлиги менен емес, ал оқый алыўға таярлық имканиятлары менен белгиленеди. Көринип турғанындай, мектепте оқыўға таярлық машқаласы көп қырлы болып, оны үйрениў ҳәр тәрәплеме психологиялық, физиологиялық ҳәм морфологиялық изертлеўди талап етеди.

Көплеген изертлеўшилердиң (Э.Фозиев, Л.Д.Столяренко, М.Расулова ҳәм басқалар) атап өтиўинше, алты жаслы баланың әхмийетли өзгешеликлеринен бири онда өзине сай мүтәжликлердиң бар екенлигин көрсетеди. Бул мүтәжликтер өз әхмийетлиги менен билим, көнликпе ҳәм еплиликтерди ийелеўге, этираптағы ўақыяларды өзлестириўге емес, көбирек «оқыўшы болыў» ды қәлеўди көрсетеди. Бул мүтәжликтер негизинде өз сумкасына, сабақ таярлаў мүйешине, китап қойыў полкасына ийе болыўды қәлеў, үлкен адамлардай ҳәр күни мектепке қатнаў сезими ғана жатады.

Егер әмелий тәрәптен нәзер тасласак, алты жасар балалар мектеп оқыўшысы болып атыр. Оларға қандай көзқараста болыў керек – мектепке шекемги жастағы балаларға қарағандай ма ямаса биринши класс оқыўшылары сыяқлы ма, жоқ. Булардың екеўи де надурис болар еди.

Мектепке барыў баланың барлық турмыс тәризин өзгерттип жибереди. Оқыў - әхмийетли ҳәм жуўапкершиликли ис ҳәм усы ўақытқа шекем балада бундай жумыс болмағанлығын итибарға алып, алты жастан оқыўға барған балаға енди кишкене балаға қарағандай қатнаста болыўға болмайды. Ол үйинде де оған деген хұрметтиң жоқарылағанлығын, оның ҳуқықы өзгерип, оның миннетлемелери де басқаша екенлигин сезиўи үлкен әхмийетке ийе. Мектеп дәўириниң басланыўы шәртли түрде баланың ғәрәзсизлигиниң кеңейгенлиги ҳәм тереңлескенлиги менен байланыслы болыўы керек. Егер де ата-ана үйде оны алдыңғыдай әлпешлеп отырса, ол мектепте де өзине усындай ғамхорлықты күтеди. Бундай қатнасты ала алмаған бала тәшўишленіў ҳәм албыраўшылықта қалады. Мектептеги турмыс қәуип салыўшы, хәттеки қорқынышлы сыяқлы қабыл

етилиў қәўпи де бар. Бирақ теңгениң екенинши тәрәпи де бар. Өзин сезиўи бойынша алты жастаң оқыўға барған бала еле толық мәнисинде оқыўшы емес. Олар өзиниң жаңа жағдайы менен мақтанады, муғаллимниң тапсырмаларын орынлаўға хәрәкет етеди, бирақ соның менен бирге булардың барлығын өзгеше бир ойын сыпатында қабыл етеди. 6 жастаң 7 жасқа шекем болған балалардың көпшилигиниң психикасында раўажланыўдың мектепке шекемги дәўирин жуўмақлаytuғын қайта қурыўлар жүз береді. Өмирде деген «ойынлық» позиция «салдамлы»ға өзгере баслайды.

Солай етип, алты жастаң 1-классқа барғанлар енди мектепке шекемги жастағы балалар емес, бирақ еле олар ҳақыйқый оқыўшылар да емес. Олар бир жастағы дәўирден екенинши жастағы дәўирге өтиў процесинде, ямаса ярым жолда. Бул олардың мектептеги ең әҳмийетлиси билим алыў емес, ал баҳа алыўда, мектеп формасын кийиўде, мектепте белгиленген тәртип-қағыйдаларға әмел етиўде деп ойлаўында да көринеди. Сондай-ақ, олар математика хәм оқыўға қарағанда сүүрет салыў, музыка хәм дене тәрбиясы сыяқлы сабақларды жақсы көреді. Көплеген тәрәптен олардың дыққаты, ойлаўы, тәшүишлениўлери «мектепке шекемги жастағы балалардай» болады.

Оқыў жумысының формасы қаншелли өзгермесин, бала ушын ол қәйткенде де жумыс болып қалады. Мектеп бәрибир алты жасар балалардың ойынға, үйреншикли балалар кеўил көтериўшиликлерине болған: атап айтқанда, конструкторларды жыйнаў, сүүрет салыў, пластилиннен бир нәрселерди соғыў сыяқлы талабын қанаатландыра алмайды. Бунда, жоқарыда атап өтилген кеўил көтериўшиликке болған талапты бала үйинде толықтырыўы мүмкин. Бала үйинде қаншелли көп ойнаса, сүүрет салса, бир нәрселерди өз қоллары менен соғатуғын болса, оның ушын мектепте оқыўы соншелли аңсат болады. Өйткени, ис-хәрәкеттиң бул түрлери қыял етиўлер, образлық ойлаўды (усы жаста пикирлеўдин әҳмийетли түри болған) раўажландырыў ушын кеңислик жаратып береді. Жүдә кем ойнаған балаларда ойынға болған талап «иркилип қалады» - сонлықтан, жети жаста да сақланып қалады. Бул жаңа талаплардың, яғный билим алыўға болған, қыяллы емес, ал ҳақыйқый түрде жасы үлкенлер дүньясына қатнастырыўдың пайда болыўына кесент етеди. Егер, алты жасар балаға ойын ушын жетерли ўақыт ажыратылса, онда ойынға болған талап «тойынады» хәм ўақыт өтиўи менен өзиниң орнын басқа мүтәжликлерге босатып бере баслайды. (Соны да айтып өтиў керек, ойынға болған талап баланың,

хәттеки жасы үлкенниң де өмиринен биротала, толық жоқ болып кетпейди).

Усы жерде соны естен шығармаў керек, балалар оларды мәжбүрлеген ислерди емес, ал жасы үлкенлер тәрәпинен салдамлы хәм қызыққан ҳалда қатнаста болған исти ислеўге хәрәкет етеди. Баланың салған сүүретлерине дыққат аўдарып, олар менен қызықсынсаңыз, ол да сүүрет салыўға қызыға баслайды. Егер оның менен қызыққан ҳалда ойнай басласаңыз, балада усы ўақытқа шекем жасырынып жатырған ойынға деген мүтәжликлер анық көринеди.

Мектепке барған баланы оның көзинше «асыра мақтай бериў», келешекте, балада ол тәрәпинен исленген кишкене жетискенликке де, дөгерегиндеги адамлардың қатты қуўаныўын талап етиўди келтирип шығарыўы мүмкин [3]. Ал үлкен өмирде барлық ўақытта жағдай бундай бола бермейди. Оның жетискенликлери ата-анасын қуўандыратуғынлығы түсиникли хәм ол буны көриўи керек. Бирақ оқыўдағы табыслар - бул тәбийий, күтилген нәрсе. Сонлықтан да, баланың хәр бир жақсы баҳасына хәдден тысқары қуўаныў да орынсыз.

Айрықша дыққатты жумысты дурыс мөлшерлеўге қаратыў керек. Алты жасар балалар жети жасар балаларға салыстырғанда тезирек шаршайды. Олар, хәттеки, ақыллы ис болмаса да, партада узак ўақыт отырғанның өзине шаршап қалады. Егер, соның менен бирге ақыллы ис қосылатуғын болса, шаршаў және де айқын көринеди. Бул орайлық нерв система-сының жасына байланыслы өзгешелиги, оның еле толық жетилиспегенлиги менен байланыслы.

Жоқарыдағы пикирлерди улыўмаластырып айтыў мүмкин, педагогикалық-психологиялық жақтан ықтыярлы дыққат хәм оқыў ушын зәрүр болған мийде кешетуғын көплеген процесслер тийкарынан 7-8 жаста (ақыллы жасы озып кеткен балаларда алты жасынан да) қәлиплеседи. Яғный, сол жаста мий 45 минутлық ақыллы мийнетке таяр болады. Соның ушын да педагог хәм психологлар тәрәпинен ата-аналарға кеңеслер берилгенде алты жаслы баланы мектепке алып келиўден алдын, сол факторлар ҳаққында жақсылап ойлап көриўин мәсләхәт етиўи керек. Хәр қандай алты жасар бала мектепке қабылланыўы мүмкин. Бул ушын ол физикалық, руўхый хәм де ақыллы тәрәптен билим алыўға таяр болыўы керек. Балалардың мектепке таярлық дәрежесин анықлаўда диагностика жуўмақларына таяныў лазым [1:106].

Әдебиятлар

1. Болажон дастури. –Ташкент: 2010.
2. Венгер Л.А., Мухина В.С. Психология. -М.: «Просвещение» 1988.
3. Мир детства. Младший школьник. -М.: «Педагогика» 1988.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада олти ёшли болаларнинг мактабга мослашишининг ўзига хос томонлари, педагогик-психологик ташхис ишларининг натижалари, болани мактабда ўқишга тайёрлаш бўйича мактабгача таълим муассасалари фаолияти самарадорлиги хақида фикрлар билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности адаптации к школе шестилетних детей, результаты работ педагогически-психологической диагностики, о результативности деятельности дошкольных учреждений при подготовке детей к школьному образованию.

SUMMARY

The article deals with the features of adaptation to school of six year old children, the work's results of pedagogical and psychological diagnostics and the effectiveness of preschool institution activity in training children to school education.

БАРКАМОЛ АВЛОД ШАКЛЛАНИШИДА ВАТАН ТУЙҒУСИНИНГ ЎРНИ

Г.М.Байниязова - ўқитувчи

Ажинеъз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: узлуксиз таълим тизими, педагогик жараёнлар, маънавий, ватан туйғуси, комил инсон, миллий ғоя, мезонлар.

Ключевые слова: непрерывное обучение, педагогический процесс, духовный, чувство Родины, полноценный человек, национальная идея, критерии.

Key words: continuous education, pedagogical process, spiritual, feeling of Motherland, ideal person, national idea, criteria.

Миллий истиқлол халқимиз ҳаётидаги буюк тарихий воқеа, аммо ҳадиксирайдиган одам бу воқеанинг юз берганлигига ишонингкирамайди. Чунки, у доимо ҳамма нарсадан шубҳаланади. Шубҳа бандасида эса миллий ғурур бўлмайди. Ўз кадр-қимматини билмаган одамда нафсоният ҳам бўлмайди. Нафсониятсиз диёнат, диёнатсизда ор-номус қаёқда бўлсин.

Бундай инсонлар халқнинг ғам-ташвишидан йироқда турадилар ва атайин ўзларини четга оладилар.

Энг ёмон нарса, кўриб, кўрмасликка олишдир. Бефарқлик, бепарволик энг ёмон иллат. Лоқайдлик туфайли қанчадан-қанча жиноятлар юз беради. Бундай кишилар миллат манфаатини ўйлашмайдилар. Бир мутафаккир шундай деб ёзади: «Инқилобий замонларда энг яхши одамлар ҳалок бўлишади. Курбонлик келтириш қонунига биноан сўнгги сўзни айтиш кўрқок ва эҳтиёткор кишиларга қолади, зеро, бошқалар ўзида бор энг азиз нарсасини курбон қилиб, сўздан маҳрум этилади. Сотқинлик қилганлар эса сўзлаш ҳуқуқига эга бўлиб қоладилар. «Ёв қочса ботир кўпаяди» деганларидек, ғалабадан сўнг сохта қаҳрамонлар чиқиб келаверади» [2].

Ватан туйғусини Ўзбекистон тарихининг қатор мавзуларини ўтганда ўқувчилар ва талабалар онгида шакллантириш зарур ва бу нарсани қилиш мумкин. Масалан, «XIX асрнинг 80-90 йилларида Туркистонда халқ ҳаракатлари» деган мавзунини ўтиш жараёнида, бу ҳаракатнинг ҳақиқий моҳиятини очиб бериб, Ватандошларимиз чоризмга қарши мустақиллик учун қилган миллий озодлик ҳаракати эканлигига ўқувчи, талабалар эътиборини қаратиш зарур. Чунки, қорақалпоқ халқининг миллий онгининг ўсиши, миллий ўз-ўзини англаши ўтган кўнлардаёқ бошланган. Демак, мустақиллик учун кураш ғоялари яқиндагина пайдо бўлмаган, деген қарашни улар онгига синдириш керак. Бу фикр ўқувчиларда ота-боболарга нисбатан ҳурмат ҳиссини туғдириши табиийдир. Ана шу ҳис-туйғу ўқувчи ёшларда миллий ғурур ва ватанпарварлик туйғусининг пайдо бўлишига олиб келиб улар қалбида ўрин эгаллайди.

Ўз халқининг ўтмишини кадрлашнинг ўзигинаси етарли эмас, балки ундаги барча нарсаларни авайлаб-асраб, келгуси авлодга етказиш лозим. Аждодларимиз меҳнатига ҳурмат, ундан фахрланиш ҳиссини ёш авлодга синдириб бориш муҳим аҳамият касб этади. Лекин, Ватанни севишнинг ўзи етарли эмас. Балки, унинг бойлигига бойлик қўшиш, унга сидқидиллик билан хизмат қила билишни ҳам ўрганиш зарур. Ватаннинг нурли келажагини ўйлаш чинакам ватанпарварликдир.

Ўзбекистон диёримизда миллий истиқлолни қўлга киритган бугунги тарихий даврда, ҳар бир инсон Ватан туйғусини тўла ҳис қилиши лозим. Озодлик натижаси нақадар лаззатли, ана шундай ҳолатда, учигиша шайланган қуш мағрур бўлиши эсингга келади. Мағрурликни ҳис қилиш эса, жасоратнинг бошланишидир. Буни тушунган кишида Ватан туйғуси бўлади «Ватан» деб дабдабали тарзда кўкирагига урадиган кишиларга кўпам ишониб бўлмайди. Ватан туйғуси ботиний ҳолат, уни юракка жо этиб, керакли пайтда ҳеч иккиланмай фидойилик кўрсатиб, садоқатда ўзининг фарзандлик бурчини бажарадиган кишиларгина Ватанни чинакам севишга қодирдир. Жон ширин, жондан ҳам ватан ширин, деб бекорга айтмаганлар.

Ватанга муҳаббат ўз ота - онасига, оиласига, элу юртига, ерига, халқига бўлган муҳаббат билан боғлиқ. Ватанга муҳаббати бўлмаган инсонни ота - онасига меҳри бор десалар, бунга ишониб бўлмайди.

Ватанимизнинг мустақиллигига эришганимиз - буюк ғалаба. Аммо бу ғалабани сақлаш ва мустақкамлаш янада мураккабдир. Жаваҳарлал Неру шундай деган эканлар: Мустамлакачиликдан мустақилликка ўтишда олтин кўприк бор. Кимки бу олтин кўприкдан ўтиб мустақилликни бошласа, у албатта тарихий ғалабага эришади. Айтиб қўяй, бу низоҳатда оғир вазифа. Буни бажариш учун кўп куч, ақл - идрок, ғайрат ва шижоат талаб этилади.

Ҳурматли Биринчи юртбошимиз И.Каримов айтганларидек, «Нега миллий онг, миллий ғурур, миллий мафкура ҳақида жон қуйдириб гапираяпмиз? Бунинг сабаби шуки, биз Ўзбекистонимизни буюк давлатлар қаторига қўшишга аҳд-паймон қилдик. Болаларимиз йигит-қизларимизни шу ғояга қаттиқ ишонадиган, буюк давлат фуқаролари, буюк давлатга муносиб фарзандлар этиб тарбиялашимиз лозим» [1].

Биз адолатли, демократик, ҳуқуқий ва инсонпарвар жамият қурмоқчи эканмиз, бу жамият ўз-ўзидан қурилмайди балки у ўз ватанига, ўз халқига содиқ ва чинакам фидойилар томонидан қурилади. Бундай фидойиларни эса ватанпарварлик ва миллий ғурур руҳида тарбиялашимиз зарур. Ватанпарварлик туйғуси ўтмишга бўлган муносабат билан шаклланади. Ўтмишини унутган халқнинг бугунги куни ҳам, келажаги ҳам бўлмайди. Хотирасиз халқ, хотирасиз инсон бўлмагандек, тарихий ўтмишини унутган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди. Айниқса, миллий мустақилликка эришган халқнинг миллий онгини ўсишида, миллий ўз-ўзини англашида тарихий меросини билиши ва миллий қадриятларини тиклаши мазкур давлатнинг тарихий тақдирини белгилаб беради.

Бугун педагогика фанининг асосий мақсади ўқувчи-ёшларни ватанпарварли руҳида тарбиялашдан иборатдир. Масалан, «Ўзбекистон Республикаси суверенитети ва мустақиллигининг қарор топиши» деган мавзунини ўтиш жараёнида Республикаимиз Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг «Ўзбекистон миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура», «Биздан озод ва обод Ватан қолсин», «Истиқлол ва маънавият» деган китобларида ва кейинги вақтда сўзлаган нутқларидан кенг фойдаланиб, уларда ўртага ташланган ватанпарварлик ғояларини ўқувчилар онгига синдиришимиз зарур.

Маълумки, улуг бобокалонларимиз Абу Али ибн Сино, Абу Райхон Беруний, Ал-Хоразмий, Абу Наср Фаробий, Ал-Термизий, Ал-Бухорий, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек каби мутафаккирларимиз билан фахрланиш ҳиссини ўқувчиларда тарбиялашга катта эътибор бериш зарур. Аммо жаҳонда илм-фан, техника тез ривожланаётган бир пайтда, фақат фахрланишнинг ўзи етмайди. Эндilikда ана шундай буюк алломаларни етиштириш ҳақида бош қотирмоқ зарур.

Ўз халқидан, унинг тарихидан фахрланиш ҳисси бўлмаган инсон фақат оёғининг тагини кўради.

Бундай кишининг келажаги бўлмайди.

Халқимизнинг: Аҳмад Фарғоний, Мухаммад Хоразмий, Хўжа Исмоил Бухорий, Давлатшоҳ Са-

марқандий, Хофиз Тошкандий, Бехбудий каби буюк сиймолар, қомусий билим эгалари – бошқа исм тополмаганлари учунгина бу шаҳарлар номларини ўзларига тахаллус сифатида танлаган эмаслар. Бунда улуг ҳикмат яширинган. Ўзи туғилиб ўсган ери – она тупроғига ҳурмат-эҳтиром, она Ватан қадри, шарафи, фахрифтхори бу номларда мужассам. Тарихга назар ташласак, барча улуг зотлар ўз Ватанини беҳад севиб-ардоқлаб, унинг фидойий фарзандлари бўлишганини кўрамиз. Чунки ҳадис-шарифда: «Ватанни севмоқ иймондандир», - деб бежиз айтилмаган. Зотан, Ватанни севиш, табиатини асраб-авайлаш, Ватан тарихини ўрганиш мустақил Ўзбекистон фуқароларининг муқаддас бурчидир. Саёҳат ва ўлкашунослик, ўқишдан ташқари таълим ва тарбия ишининг энг самарали турларидандир.

Ушбу тарбия тури маънавий-ахлоқий тарбия жараёнини ташкил этишда ноёб қизиқтирувчанлик хусусияти билан диққатни тартади. Сайру саёҳатлар, экспедициялар, тоғлар, қишлоқлар ва шаҳарлараро пиёда юришларда ўқувчи-ёшлар: тарих, география, адабиёт, санъат, математика, физика, химия фанлари билан яқиндан боғланиб, олган билимларини мустаҳкамлайдилар.

Инсон тўплаган моддий ва маънавий бойликлардан қай даражада фойдаланишга боғлиқ. Зеро, бизгача ўзга халқларнинг қадриятларини ҳурмат қилмайдиган халқ ўзининг қадр-қимматига етмайди. Шунга кўра ҳар доим миллий ва умуминсоний қадриятларнинг муштараклиги бўлмоғи лозим.

Инсон қаерда яшашидан, жинсидан, иркидан, миллатидан қатъий назар, ўз ватанини севиши энг олий қадрият ҳисобланади. Шунга кўра одам боласига бўлган меҳр-муҳаббат билан боғлиқ барча ишлар умуминсонийдир. Шунинг учун ҳам ҳадисларда Тангри бу ёруғ оламда нимаики яратган бўлса, ўз бандалари учун яратган. Ҳамма нарса инсон учун, унинг бахт-саодати учун яратилган экан, бу қуруқ даъват бўлиб қолмаслиги керак «Одамларга нисбатан», -деб ёзган эди Ал-Фаробий, - «уларни бирлаштириб турувчи асос инсонийликдир. Одамлар инсоният туркумига кирар экан улар ўзаро тотувликда яшамоқлари лозим» [3].

Биринчидан – бу она заминга бўлган муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш, ўз она Ватани учун жонқуярлик қилиш, унинг халқини севиш, ўлка табиатини севиш, ўз халқининг қўхна тарихини билиш, анъаналарини, миллий меросини, маданиятини, санъати, меъморчилик ёдгорликлари асраб-авайлаш, Ватан олдида маъсулиятли бўлиш, фойда келтириш, халқни ўйлаш ва унга ҳамдард бўлиш, Ватанидан, миллатидан, тилидан, байроқ, мадқия, тамғасидан, анъана, қадрият, урф-одатларидан, миллий ғуруридан фойдаланиш каби фазилатларга эга бўлиш.

Иккинчидан асрлар буйи орзу қилиб келган мустақиллигимизни асрашимиз, авайлашимиз ва ўзимизни ҳалол меҳнатимиз билан мустаҳкамлашимиз зарур. Айни чоқда Ватанни жонидан севадиган, керак бўлса, Ватан учун жонини фидо қилишга тайёр турадиган ватанпарвар ёшларни тарбиялаш лозим.

Аслида ватанпарварлик тарбияси болаликда шаклланади. Ёшларга ватанпарварлик туйғусини сингдирмоқ учун таълим-тарбиянинг барча усулларида ўринли фойдаланиш кераклигини вақт кўрсатапти.

Шунинг учун таълим-тарбия мазмунини янгилашнинг муҳим томони шундаки, миллий истиқлол мафқурасида умумбашарий қадриятлар устиворлигини таъминлаган ҳолда миллий қадриятларга суяниб, ижтимоий воқеликка янгича қараб, миллий тафаккурни қарор топтиришдан иборат. Шунга кўра ушбу жараёни бошланғич синф ўқувчиларидан бошлаб ватанпарварлик туйғуларини тарбиялашда миллий ва умуминсоний қадриятлардан фойдаланиш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга.

Болаларни ватанпарварлик миллий ва умуминсоний қадриятлардан фойдаланиш, миллий ғурур руҳида тарбиялашда умуминсоний қадриятларнинг роли катта. Ҳар қандай давлатнинг қудратли бўлиши бутун инсоният тарихида миллий қадриятимизни билишимизга боғлиқ бўлади.

Қорақалпоқ халқ шоирларидан бири Бердак халқ ҳаётини, унинг эзгу орзу-истакларини яхши билган шоир эди. Шунинг учун унинг шеърларида халқпарварлик, ватанпарварлик руҳи кучли. Масалан, ўзининг «Халық ушын» номли шеърида шоир оммани халқ озодлиги, унинг маънавий ва моддий манфаатлари учун фидокорликка чақиради.

Жетерсең муратқа хызметлер етсең,
Елағың силтесе ғайры елге кетсең,
Душпанның ҳарқашан басына жетсең,
Аянбағыл хызметинди халық ушын.
Бизнинг миллий қадриятларимиз бебаҳо ва бетакрордир. Абдулла Орипов ҳам ўзбек халқини кўкларга кўтариб:

Ҳар қанча фахр этсин арзийди, ўзбек,
Балқибсан бир зотнинг юксак шаънида.
Темурбек юлдузи Олтин қозикдек,
Чарақлар буюқлар қахқашонида,
- деб юксак фикр ва эҳтиром билан айтади.

Ўзбекистон – кўп миллатли. Ҳар қайси миллат гўё бир чок. Агар чок маҳкам бўлса, либосни кийиш мумкин. Чок сўқилса, уни кийиб бўлмайди. Ана шуларни ҳисобга олиб ўз Ватанининг, ўз халқининг нури келажагини ўйлаган ҳар бир ёш бир-бири билан иноқ бўлмоқни, боболар измидан тутмоқни одат қилиши зарур. Ўтмишга бир назар ташлайлик. Ўрта Осиёда қадимги халқлар орасида ҳам ўз юрти ва қабилалари учун қурашган мард кишилар бўлган. Уларнинг қаҳромонликлари авлоддан-авлодга ўтиб афсоналарга айланган. Малика Тўмариснинг Эрон шоҳи Кир билан олиб борган уриши, аёл боши билан фарзанди ва Ватанига бўлган меҳри туфайли енгилмас деб ном таратган. Бу ватанпарвар ва жасоратли аёл ҳақида шоирлар, олимлар, ёзувчилар қанчадан-қанча ижод қилганларки, бу аёлнинг мардлиги кишини илҳомлантиради ва ёшларни тарбиялашда яхши қурол бўлиб хизмат қилади. Бундай ватанпарварлик жасорат халқимизнинг юзлаб, минглаб фарзандлари томонидан турли тарзда такрорланиб келган. Биз ўқувчи-ёшларнинг зимамизда ҳалол яшаш, ишлаш, аёло ўқиш турибди. Биз шулар билан ўзимизнинг ватанпарварлигимизни кўрсатишимиз керак.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. -Т.: «Маънавият», 2008, 36-38-б.
2. Тахиржанов Х. «Ҳаёт ҳикматлари». Т.: «Ўзбекистон» 2010, 12-18-б.
3. Ал-Фаробий «О происхождении науки» в книге С.Н.Григоряна «Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII вв.» изд. Акад. Наук СССР. -М.: 1960, -С. 330

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда фуқаролик туйғуси, Ватанга муҳаббат ҳиссининг таркиб топиши ва ривожланишининг муҳим мезонлари ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о воспитании гражданского чувства, чувства любви к Родине и развития важных критериев у школьников младших классов.

SUMMARY

The article deals with the education of civic feelings, love for Motherland and the development of important criterias of primary schoolchildren.

**ЖАМОАНИ БОШҚАРИШ: РАХБАРНИНГ УМУМИЙ ФУНКЦИОНАЛ
ВА БОШҚАРУВ КЎНИКМАЛАРИ**

(ижтимоий психологик аспект)

Б.Еримбетов – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

А.Махмудов – ассистент ўқитувчи

Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институти

Таянч сўзлар: рахбар, менеджер, персонал, бошқарувни ташкил этиш, менеджмент, рахбарлик, умумий функционал ва бошқарув кўникмалари.

Ключевые слова: руководитель, менеджер, персонал, организовать управление, менеджмент, руководство, общие функциональные и управленческие навыки.

Key words: head, manager, staff, to organize the control, management, leadership, common functional and managerial skills.

Персонални бошқариш (жамоани, гуруҳни) - мураккаб, масъулиятли ва ижодий ишдир. У рахбарнинг шахсига, унинг профессионал компетентлигига, умумий қобилиятига, бошқарув кўникма ва малакаларига боғлиқ. Шу билан бирга ҳар бир рахбарда унинг ўзига хос бўлган индивидуал-психологик ва ижтимоий-психологик хусусиятларига (темперамент, характер, қадриятлар йўналиши, ижтимоий установка, шахснинг йўналганлиги, талаб даражаси, ўзини ўзи баҳолаш ва ҳ.) асосланган рахбарлик стили шаклланади [1:223].

Персонални бошқариш – ташкилот мақсадларига эришиш учун сафарбар этилган кишилар жамоасини бошқариш бўйича фаолият тури ҳисобланиб, бунда ходимларнинг меҳнати, тажрибаси, малакасида фойдаланилади ва бошқариш жараёнида ходимларнинг шахсий психологик хусусиятлари ва касбий жиҳатдан муҳим бўлган сифатлари иштирок этади.

Юқоридаги “бошқарув”, “рахбарлик”, “менежмент” сингари тушунчаларнинг ўзаро муносабати масаласини кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ бўлади. *Бошқариш* – ташкилот мақсадларини шакллантириш ва уларга эришиш учун зарур бўлган режалаштириш, мотивация ва назорат жараёнидир. Бошқарув муваффақиятга йўналган бўлиши лозим. Жамоани бошқариш рахбарлик лавозимини эгаллаган индивиддан жамоани қўйилган мақсадга эришишга рағбатлантира бориб, ҳар бир ходимга ўзига хос ёндашиш қобилиятини, жамоанинг ҳар бир аъзосининг индивидуал талабларини умумий мақсадларга бўйсундириш маҳоратини талаб этади.

Рахбарлик персонални бошқаришнинг хусусий бир кўриниши ҳисобланади. Уларнинг асосий фарқи шундаки, рахбарлик одамларга таъсир кўрсатиш билан чегараланади, ходимларнинг рахбар билан ўзаро таъмирини белгилайди, рахбарнинг ниятига мос ҳолда кимнингдир фаолияти йўлга қўйилади [2]. Буларнинг барчаси рахбарнинг ниятига мос ҳолда одамларнинг ҳуқ-атвори ва фаолиятини онгли ва фаол бошқариш деган фикрни келтириб чиқаради.

Менежмент – бошқаришнинг алоҳида ўзига хос тури бўлиб, ташкилотларда амалга оширилади ва одамларнинг фойда олишига йўналтирилади. Менежментнинг ўзига хос жиҳати шундаки, бунда асосий эътибор инсонга, истеъмолчига, бозорга қаратилади, ташкилотни бошқариш тизими доимий ҳолда такомиллаша боради. Бошқарувнинг асосий элементи одамлар бўлганлиги сабабли юксак даражадаги ноаниқлик менежмент (жараён сифатида) учун хос сифат ҳисобланади. Менежментда қатъий белгиланган тартиб ва алгоритмлар йўқ. Ҳар бир қарор рахбарнинг шахс сифатлари билан белгиланади.

Ҳар қандай рахбарнинг иши - бу, аввалом бор инсонлар билан ишлаш бўлиб, бу ҳолат бошқарув фаолиятининг мураккаб турлари эканлигидан далолат беради. Рахбар ходимлар билан ишлаш жараёнида ўз ҳуқ-атворини тўғрилаб боради, ўз ўзини таҳлил қилади ва айтиш мумкинки, ўз ўзини такомиллаштиради. Рахбарнинг асосий мажбурияти – кучли, уюшган жамоани шакллантиришдан, турли туман низоли вазиятларнинг олдини олиши ёки шундай вазиятлар бўлса, уларни бартараф этишдан иборат. Ўз вазифаларни бажарар экан, рахбар ўз шахс сифатларини ҳам фаоллаштириши ва ривожлантириши лозим. Бунда рахбарнинг умумий функционал ва бошқарув кўникмалари муҳим аҳамият касб этади. Шу ўринда рахбарнинг умумий функционал ва бошқарув кўникмаларининг мазмун-моҳияти масаласига қисқача тўхталиб ўтаемиз.

Ҳар бир рахбар билиши лозим бўлган унинг умумий функционал ва бошқарув кўникмалари ўзида қуйидагиларни мужассамлаштиради:

- мақсад ва вазифаларни аниқлаш; гуруҳ аъзолари ўртасида топшириқларни тақсимлаш; мажбуриятларни белгилаш ва уларни ҳар бир ходим билан муҳокама қилиш;

- индивидуал ва гуруҳий масалаларни ечиш йўллари муҳокама қилиш ҳамда назорат қилиш; муаммоларни ечиш ва қарор қабул қилиш;

- ходимларнинг мотивацияси; гуруҳнинг ичида ва ташқарисидаги ҳамкорликнинг рағбатлантирилиши; гуруҳда соғлом психологик муҳитнинг яратилиши;

- ходимлар ташаббусининг рағбатлантирилиши, уларнинг қарашларининг, фикрларининг иноватга олиниши, меҳнат қилиш учун соғлом муҳитнинг яратилиши;

- зарур бўлганда жазолаш.

Бу функцияларнинг барчаси умумий функционал ёки ишга тааллуқли бўлган кўникмаларда мавжуд бўлади: ишонтара билиш, мулоқотга киришиш маҳорати, ўзгаларнинг характери билан, ўз компетентлигини намоиш қилиш ва ҳ. [3].

Шу билан бирга махсус функциялар ҳам мавжуд бўлиб, уларга мос ҳолда бошқарув кўникмалари шаклланади. Бундай кўникмаларга ҳар қандай рахбар эга бўлиши лозим. Бошқарув кўникмаларига қуйидагилар қиради: режалаштириш, ишларни тақсимлаш, бошқариш, мотивация, маълумотга эга бўлиш, натижаларни баҳолаш. Уларни алоҳида кўриб чиқамиз.

Режалаштириш. Режалаштириш гуруҳнинг мақсадли установкалари ва вазифаларини, шунингдек мақсадларга эришишнинг самарали стратегиясини белгилашдан иборат.

Ишларни тақсимлаш. Режа ишлаб чиқилгач, уни гуруҳ билан мукамал муҳокама қилиб олиш зарур. Мазкур босқичнинг асосий вазифаси гуруҳнинг ҳар бир аъзоси ҳамкорга, режанинг ҳаммуаллифига айлантиришдан иборат. Натижада гуруҳ аъзолари режани бировники эмас, балки ўзиники қилиб олишади. Ҳар бир аъзо ўзини режанинг муаллифи сифатида ҳис этади ва унинг самарали ижросини таъминлашга ҳаракат қилади.

Бошқариш. Иш бошлангандан сўнг раҳбар умумий назоратни амалга ошириши, режанинг бажарилишида интизомни ушлаши зарур. У ўзаро боғлиқ, комплекс ишларни бажаришда координатор ҳам ҳисобланади. Маботдо гуруҳ аъзолари ўртасида низолар пайдо бўлиб қолса, воситачи ролини ҳам бажариши мумкин.

Мотивация. Раҳбар гуруҳ аъзоларини қўллаб қўлтиклаши лозим. Одамлар умумий ишга ўзларининг ҳиссаларини қўшаётганлигини ҳис этсалар ва улар қўшаётган ҳиссаларини ўзгалар томонидан тан олинаётганлигини англасалар янада яхшироқ ишлайдилар. Раҳбар ўз ходимлари билан мунтазам индивидуал суҳбатлар уюштириши лозим.

Маълумотга эга бўлиш. Гуруҳ фаолиятига тааллуқли бўлган янги маълумотлар пайдо бўладиган бўлса, янги ҳолатлар кузатилса раҳбар тезда гуруҳни огоҳлантириши лозим. Маълумотнинг гуруҳдан яширилиши турли туман миш-мишларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Умуман маълумот очиклигининг таъминланиши гуруҳда соғлом психологик муҳитни дунёга келтиради.

Натижаларни баҳолаш. Раҳбар тўхтовсиз ҳам ҳар бир гуруҳ аъзоси, ҳам бутун бошли гуруҳ ишининг натажасини баҳолаб бориши лозим. Бу ходимларнинг иш режасининг қай даражада бажарилаётганлиги тўғрисида маълумот беради ва уларда иш натижаси бўйича ҳулоса чиқаришга сабаб бўлади.

Умуман айтганда, раҳбарликни ижтимоий психологик жиҳатдан баҳолаганда – бу бир механизм бўлиб, у жамоа ёки шахс ҳаракатларини умумий вазифаларини ечишга йўналтиради. Раҳбарлик - бу раҳбар билан ходим ўртасидаги ўзаро таъсир жараёнларининг, раҳбарнинг жамоага ахлокий психологик таъсир кўрсатиш методларининг тўпламидан иборат.

Раҳбарликда ҳокимият ва шахсий таъсир концепцияси ўзаро алоқада бўлади. Умумлашган ҳолда раҳбарликнинг учта муҳим жиҳатини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин: 1) ходимларга кўрсатмалар бериш; 2) ходимлар ўртасидаги ўзаро ҳамкорликни ўрнатиш; 3) қўйилган мақсадга эришиш учун зарур бўлган ресурслар билан жамоани таъминлаш. Мақсадларни шакллантириш ва уларга эришишнинг самарали усулларини ишлаб чиқиш раҳбарликнинг муҳим жиҳати ҳисобланади [4].

Шунинг учун ҳам менежмент соҳасидаги таниқли мутахассислардан Б.Велтер ва Д.Игмонтлар раҳбарнинг қуйидаги асосий кўникма ва малакаларини ажратиб кўрсатади:

1. *Кузатиш кўникмаси.* Раҳбарлар жамоани ва унинг аъзолари фаолиятини доимий назоратда ушлаб туриш учун моҳир кузатувчи бўлиши лозим. Чунки кузатиш натижасида ходимлар тўғрисида қўллаб маълумотларга эга бўлади ва бу маълумотлар улар биргаликдаги фаолиятида асқотади. Раҳбар оддийгина, нима тўғри келса шуни кузатиб қолмасдан, тизимли кузатиш олиб бориши лозим.

2. *Асослаш кўникмаси.* Раҳбар қўлга киритилган маълумотлар асосида асосланган ҳулосалар чиқариши, қарор қабул қилишда уларга таяниши лозим бўлади. Раҳбар ўз қарорларини асослаб бера билиши талаб этилади.

3. *Олдинни кўра билиш кўникмаси.* Раҳбар прогноз қилиш қобилиятига эга бўлиши лозим. Раҳбарнинг бошқаларга нисбатан келажакни кўра билиши унинг жомоа олдидаги обрўсини ошириб юборади ва раҳбар обрўси ходимларга таъсир кўрсатишнинг қудратли курали ҳисобланади. Шунингдек, раҳбар муваффақиятга эришиш учун қандай воситалардан фойдаланишда ҳам прогноз қобилиятига эга бўлиши талаб этилади.

4. *Доимий фаол бўлиш кўникмаси.* Раҳбарнинг сустрекчилик кўрсатишга ҳаққи йўқ. У доимий фаол, мақсадга интилувчан, ўзгаларни ҳам ишга сафарбар эта оладиган кўникмаларга эга бўлиши зарур [5].

Биз юқоридагилардан ҳулоса қилган ҳолда қуйида раҳбар-менеджернинг умумий функционал ва бошқарув кўникмаларини санаб ўтаемиз:

- бошқарув қарорларини қабул қилиш;
- иш натижасига масъуллик;
- мақсад ва вазифаларни қўя билиш;
- натижага эътиборни қаратиш;
- ўз вақтини назорат қила билиш ва ҳ.

“Раҳбарнинг асосий кўникмалари” [6] тўғрисида қуйидаги маълумотлар келтириш мумкин бўлади:

Ижрони бошқариш:

- ходимларни тўғри рағбатлантириш кўникмаси;
- вазифани бажариш учун зарур бўлган мотивацияни яратиш кўникмаси;
- ходимлар кўз ўнгида обрўга эга бўлиш кўникмаси;

Буйруқ бериш кўникмаси:

- ходимларга тўғри буйруқ бериш кўникмаси;
- ходимларни буйруқ ижросига сафарбар этиш кўникмаси;
- ходим билан субординацияни сақлаш кўникмаси;
- ходимларни зарур ҳолларда ижрога мажбурлаш кўникмаси.

Самарали коммуникация:

- ходимлар билан ўзаро таъсирни таъминлаш кўникмаси;
- ходимлар билан музокаралар олиб бориш кўникмаси;
- ходимлар билан норасмий муносабатларни тўғри йўлга қўйиш кўникмаси;
- суҳбатдошнинг мотивларини аниқлаш кўникмаси.

Низоларни бошқариш:

- низолаарга адекват муносабат билдириш кўникмаси;
- низода стрессга берилмаслик ва ўзини тутиш кўникмаси;
- низонинг сабабларини тезда топиш кўникмаси;
- низони оптимал бартараф этиш кўникмаси.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, персонални бошқаришда раҳбарнинг умумий функционал ва бошқарув кўникмалари анча мураккаб тушунчалар бўлиб, турли хил олимлар томонидан турлича талқин қилинар экан. Бугунги кунда раҳбар олдида турган муҳим вазифалардан бири раҳбарнинг умумий функционал ва бошқарув кўникмалари тўғрисида тўлиқ тушунчага эга бўлиши ва уларни ўзида шакллантириши ҳисобланади. Бундай кўникмаларга эга бўлган раҳбар жамоани самарали бошқаради ва албатта бошқарув фаолиятида юксак кўрсаткичларни қўлга киритади.

Адабиётлар

1. Гончаров В.В. В поисках совершенного управления: Руководство для высшего управленческого персонала. В 2 т. - М: МНИИПУ, 2006.

2. "Управление", "менеджмент", "руководство"? / bulgarlar.ru/kak_sootnositsj_katego..
- 3/ Знания, умения, навыки, необходимые современному руководителю / http://www.allbest.ru
4. Понятие руководства / psyoffice.ru/3-0-uprav-ponat1.htm
5. Основные навыки руководителя: характеристики и рекомендации по их развитию / bizataka.ru/menedzhment/persona.
6. Основные управленческие навыки руководителя / megaobuchalka.ru/7/31148.html
7. Кнорринг В.И. Искусство управления. - М.: БЕК, 2009. - С. 245.
8. Кохно П.А. и др. Менеджмент. - М.: Финансы и статистика, 2009. - С. 217.
9. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси. Ўқув қўлланма. - Т.: Академия, 2006. 230-б.

РЕЗЮМЕ

Мақолада раҳбар, менежернинг умумий ва бошқарув қўникмалари ҳамда уларнинг бошқарув фаолиятидаги роли кўриб чиқилади. "Персонални бошқариш", "раҳбарлик", "менежмент" тушунчаларига таъриф берилиб, улар ўртасидаги фарқларга қисқа изоҳ берилган. Ёш раҳбарларда умумий функционал ва бошқарув қўникмаларини шакллантириш масалаларига оид тадқиқотларни ташкил қилишнинг долзарблиги асосланган. Мақола ОТМ талабалари, изланувчилар, менежерлар, бошқарув ходимлари, кадрлар менежменти бўйича мутахассислар учун илмий аҳамиятга эга.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются общие функциональные и управленческие навыки руководителя, менеджера, их роль в практике управленческой деятельности. Приводятся определения понятий «управление персоналом», «руководство», «менеджмент», кратко описаны их различия. Обозначена актуальность проведения исследования по проблеме формирования общих функциональных и управленческих навыков у молодых руководителей. Статья имеет научно-познавательное значение для студентов вузов, соискателей, менеджеров, управленческих работников, специалистов по кадровому менеджменту.

SUMMARY

The article deals with the general functional and managerial leadership skills, management, their role in the practice of management. There are given the definitions of the concepts of "staff management", "management", the author briefly describes their differences. It denotes the relevance of the study of the problem of forming the common functional and managerial skills of young leaders. The article has scientific and educational value for students, aspirants seekers, managers, administrative workers, specialists in human resource management.

ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТИЗИМИНИ КЎП ВЕКТОРЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

А.А.Ибрагимов - докторант

ЎзПФТИ

Таянч сўзлар: вектор, таълим вектори, кўпвекторлилик, модулли-жамғариладиган малака ошириш, илмий-методик ҳамроҳлик, индивидуал таълим траекторияси.

Ключевые слова: вектор, образовательный вектор, многовекторность, модульно-накопительное повышение квалификации, научно-методическое сопровождение, индивидуальная образовательная траектория.

Key words: vector, educational vector, multi-vector, module-accumulated professional development, scientific and methodological accompaniment, trajectory of individual education.

Таълим соҳасидаги устуворлик мамлакатнинг келажаги учун масъулиятни зиммасига олишга қодир, мукаммал шаклланган баркамол авлодни шакллантиришга қаратилган экан, бу жараённинг бевосита иштирокчилари бўлган педагог ходимларнинг касбий компетентлигини доимий ривожлантиришга масъул тизимда замонавий ислохотлар олиб борилиш тақозо қилинади.

Шу нуктаи назардан, мамлакатимизда мустақиллик йилларида қабул қилинган бир қатор қонун ва қонун ости ҳужжатлари педагог ходимларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш соҳасида самарали меъёрий-ҳуқуқий базанинг яратилиш имкониятини яратди. Шунингдек, соҳада педагоглар малакасини ошириш тизимини такомиллаштириш ва мазмунан модернизациялаш, ўқув жараёнини ташкил қилишда замонавий ёндашувлардан фойдаланиш самарадорлигига доир бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди [1, 2, 3, 5, 7, 9, 12].

Олиб борилган тадқиқот ишларини ўрганиш, давлат ва жамиятнинг мазкур соҳага қўяётган вазифалари ва бир неча йиллик амалий фаолият ҳамда ўтказилган сўровномалар натижаларига кўра ҳозирги пайтда халқ таълими ходимлари малакасини ошириш тизимида зудлик билан ечимини ўз кутаётган бир қатор муаммолар мавжудлиги аниқланди:

-халқ таълими муассасалари педагог ходимлари касбий қийинчиликлари ва эҳтиёжларини аниқлаш, эҳтиёжлар жамғармасини тузиш ва доимий мониторингини олиб боришнинг ягона тизимининг йўқлиги;

-малака ошириш курслари ўқув режа ва дастурлари мазмунида мазкур эҳтиёжларни тезкор ва манзилли сингдиришга етарлича эътибор қаратилмаётганлиги, турли вариатив дастурларнинг амалиётда йўқлиги;

-таълим дастурларини тузишда тингловчиларнинг индивидуал хусусиятлари, касбий қийинчиликлари ва эҳтиёжлари четда қолаётганлиги ва уларда танлаш имкониятининг яратилмаганлиги;

-педагогларнинг узлуксиз малака оширишга мотивларини шакллантириш ва рағбатлантириш механизмларининг мукаммал эмаслиги ҳамда улар фаолиятида асосий ҳаракатлантирувчи куч вазифасини бажармаётганлиги;

-малака ошириш соҳасида таълим хизматларини кўрсатиш муассасаларининг ҳар хил эмаслиги, борларининг ҳам ўзаро алоқадорлик даражасининг ниҳоятда пастлиги;

-тизимда мавжуд ахборот воситалари ва масофавий ўқитиш имкониятларидан фойдаланиш даражасининг пастлиги ҳамда бу соҳанинг педагогларга доимий илмий-методик ёрдам кўрсатиш даражасига кўтарилмаганлиги;

-малака ошириш таълим муассасаси ва методик хизмат кўрсатиш тушунчаларининг амалиётда "тандем"ининг етишмаслиги;

-жараёнда олий таълим ва илмий-тадқиқот муассасалари иштирокининг сезилмаслиги (маҳорат мактабларида озгина бор, лекин талаб даражасида эмас).

Мазкур муаммоларнинг самарали ечимига эришиш учун халқ таълими ходимлари малакасини оширишни янги сифат босқичига кўтариш, уларнинг индивидуал эҳтиёжлари, касбий маҳоратлари даражаси ва лаёқатларини иноватга олувчи кўп босқичли илмий-методик ҳамроҳликни ташкил этиш, шунингдек, ўқув жараёнини ходимнинг индивидуал таълим траекториясини назарда тутувчи модулли-жамғариладиган тизим асосида ташкил қилиш, мухтасар айтганда, педагог ходимлар малакасини ошириш тизимига кўп векторли ёндашув зарур.

Таълим моделларини лойиҳалашга кўп векторли ёндашув малака ошириш таълимини ривожлантириш

ва стратегик режаларини тузиш ҳамда башорат қилишда инновацион ва интегратив жараёнларни таъминлайди. Бундай танлов эса фаоллаштириш, индивидуаллаштириш, дифференциаллаштириш, вариативлик, уйғунлаштириш каби тамойиллар мавжудлигини ҳамда малака ошириш таълимининг когнитив ва шахсга йўналтирилганлигини, ривожлантирувчи, фаолиятли ва рефлексив характерга эга бўлишини таъмин қилади. Педагоглар малакасини оширишни кўп векторли ёндашув асосида ташкил қилиш давлат ва жамият буюртмасини бажариш, касбий эҳтиёжларини қаноатлантиришга ёрдам беради ҳамда малака ошириш ресурсларидан унумли фойдаланган ҳолда педагогларнинг касбий компетентлигини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон миллий энциклопедиясида вектор (лот. *vector* – элтувчи, кўчувчи) бошланғич ва охириги нуқталарига ҳамда йўналишга эга бўлган чизик сифатида изоҳланади. Вектор тушунчаси фақат сон билан эмас, балки йўналиш билан ҳам ифодаланадиган миқдорларни белгилайди [11:412-413]. Демак, векторни муайян йўналишнинг ва ўлчамнинг мавжудлиги сифатида қарашимиз мумкин.

Н.И.Сперанская таълим векторига қуйидагича таъриф беради: “Вектор” ўзининг латинча этимологиясига кўра “элтувчи, олиб боровчи” маъносига эга бўлиб, кенг маънода тушунишда ҳаракатнинг йўналишини, ҳаттоки мақсад йўналишини ўзида ифода этади. Шундай қилиб, педагогик контекстда мазкур атамани турли хил таълим мақсадларига эришишга йўналтирилган фаолият сифатида белгилаш мумкин. Бинобарин, талаба ва педагогнинг индивидуал таълим маршрутини лойиҳалашда биргаликдаги фаолиятнинг таълимга доир вектори юқори натижадорлик ёки талабаларнинг бирор бир йўналишдаги ўқув ёки илмий-тадқиқот фаолияти натижадорлигини оширишга эришиш бўлади. Тўғри танланган таълим вектори ва пухта ишланган таълим маршрути билан талабанинг билимсизликдан билимга, компетентсизликдан компетентлиikka қаратилган траекторияси тўғрироқ ва қисқароқ бўлади, бошқача айтганда, таълим жараёнининг самарадорлиги ошади [6:57].

О.Е.Яцевич таълим векторини янгилик сифатида эътироф этади ва аниқ йўналиш мавжуд бўлганда мақсадга сезиларли даражада тез, кам меҳнат ва кам вақт сарфлаб эришиш деб қарайди [6:58].

Психолог олим Б.Ф.Ломовнинг кўрсатишича “мотив ва мақсад субъектнинг фаолият йўналишини, шунингдек, уни бажаришда ривожлантириладиган интилишлари ўлчамларини белгилайдиган ўзига хос “вектор”ни ҳосил қилади. Бу вектор фаолият давомида шаклландиган психологик жараёнлар ва ҳолатларнинг бутун тизимини ташкиллаштирадиган тизим пайдо қилувчи омил сифатида намоён бўлади” [8:445-446].

“Кўпвекторлилик” тушунчаси эса педагог ходимлар кўшимча касбий таълими тизимига жорий асрнинг бошларидан кириб келди. Д.А.Махотин фикрича, “Кўпвекторлилик таълим тизими, таълим жараёнининг турли йўналишдаги ва катталикидаги ривожланиш векторларининг ягона ёндашув, ягона моделда бирикишини ифодалайди” [4:98]. Бу ҳолатда кўпвекторлилик таълим жараёнини бир текис ва изчил тузишга бугунлай тесқари ёндашув бўлган, нотекис, вариатив ҳамда шахсга йўналтириб ўқитиш стратегиясини амалга оширишнинг энг яхши амалиётларини бирлаштириш механизми сифатида қаралмоқда.

Халқ таълим ходимлари малакасини оширишга кўпвекторли ёндашувни қуйидаги векторларда қараш

унинг самарадорлигини таъминлаш имкониятини беради:

- педагогларнинг иш жойларига яқинлаштирилган малака оширишлари илмий-методик ҳамроҳликни амалга ошириш;

- инвариант ва вариатив модулларга асосланган модулли-жамғариладиган малака ошириш тизимини жорий қилиш омилларини белгилаш;

- педагогнинг индивидуал таълим траекториясини лойиҳалаш ва амалга ошириш.

Педагогларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг мавжуд тизимини тўлиқ шаклландирилган кўшимча касбий таълим тизими сифатида қараш мумкин. Чунки унинг таркибида академиялар, малака ошириш институтлари, малака ошириш тармоқ марказлари, факультетлар ва бошқалар мавжуд. Шунингдек, халқ таълими ходимлари касбий маҳоратларини доимий ошириб боришга қаратилган узлуксиз методик хизмат кўрсатиш ҳамда уларнинг фаолиятлари натижадорлиги ва самарадорлигини баҳолаш ва рағбатлантиришга йўналтирилган педагог кадрларни аттестациядан ўтказиш жараёни ҳам бевосита тегишли таълим муассасалари раҳбар ва педагог ходимлари малакасини ошириш тизимининг таркибий қисмларидир.

Педагоглар малакасини ошириш ва уларнинг рақобатбардошлигига эътиборнинг кучайиши тизимга малака оширишнинг истикболли шакллари жорий этишга мойилликни кучайтирмоқда. Мисол сифатида халқ таълими ходимлари малакасини ошириш жараёнига муваффақият билан татбиқ этилган хорижий тил ўқитувчилари учун ҳафталик курслар, маҳорат мактаби, методист мактаби, қисқа муддатли курслар каби узлуксиз малака оширишга хизмат қилувчи шаклларни келтириш мумкин.

Модулли-жамғариладиган малака ошириш тизим худди шундай самарали шакл бўлиб, кўплаб хорижий давлатларда педагоглар касбий маҳоратини доимий ривожлантириб бориш воситаси сифатида қаралади. Бундай тизим анъанавий равишда олдиндан белгилаб қўйилган, тегишли мутахассислик доирасидаги барча тингловчиларга ва бир неча йилга мўлжалланган умумий малака ошириш дастурлари орқали ҳамда гуруҳларда ҳаммани бир хил йўналишда ўқитишдан воз кечиш, модулли ўқув дастурларига ўтишни ва фақатгина шу асосда давлатнинг таълим олдига қўядиган вазифалари ва тингловчининг касбий эҳтиёжини қаноатлантирадиган, аҳамиятлиси малака ошириш мустақил тузиладиган индивидуал таълим дастурлари воситасида ташкил этишни назарда тутди.

Жамғариладиган малака ошириш ташкил этиш бўйича республикамизда илғор тажрибалар тўпланмоқда. Олий таълим тизими профессор-ўқитувчилари малакасини ошириш тизимида нафақат малака ошириш курсларидаги давр, балки касбий фаолияти ҳам электрон портфолио кўрсаткичлари асосида баҳолаш тартиби ўрнатилган бўлиб, бундай баҳолаш натижасида “педагог кадрлар малакасини оширишнинг барча шакллари амалиётда қўлланишини тизимли таҳлил этиш имкониятлари шаклланади. Шунингдек, электрон портфолио тизимининг жорий этилиши педагогларнинг креатив салоҳиятларини босқичма-босқич ривожлантиришга муҳим шароитлар яратди, ихтисослаштирилган малака ошириш муассасаларида педагог кадрларнинг малакасини ошириш жараёнларини ташкил этишда табақалаштирилган ёндашувни жорий этиш имкониятлари вужудга келади” [10:12].

Шунингдек, тиббиёт ходимлари малакасини ошириш тизимида ҳам мутахассислари малака

ошириш даврийлиги ораллиғида белгиланган микдордаги таълим дастурлари асосида ўқитиш курсларидан ташқари, мажбурий тарзда ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда малака оширишнинг тегишли шаклларида ҳам ўтишлари зарур бўлади. Баҳолаш эса тўпланган барча ўқув соатлари йиғиндисига қўра амалга оширилади.

Педагоглар касбий маҳоратини оширишда узлуксиз методик хизматнинг ҳам ўрни бекиёс бўлиши лозим. Чунки, методик ишлар узлуксиз малака ошириш тизимининг муҳим таркибий қисми сифатида курслар ва улар ораллиғида педагогларга методик ёрдам кўрсатишнинг бирча мазмуний ва ташкилий шакллари камраб олади. Шунинг учун методик ишларни педагогларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш, фаолиятида таълимга доир вазибаларни маҳорат билан уддалаш, педагогик маҳоратини давлат таълим стандартлари қўётган талаблар даражасида ўз такомилга етказишда ўзининг ички имкониятлари, англланган фаолияти ва тажрибаларидан фойдаланган ҳолда оширишга илмий-методик ҳамроҳлик даражасига кўтариш керак бўлади.

Илмий-методик ҳамроҳлик малака оширишнинг инновацион шакли сифатида жамиятнинг педагог ходимлар касбий компетентлигига қўядиган талаблари ва уларнинг шахсий эҳтиёжларини қондириш, мотивларини ошириш, алоҳида хусусиятларини эътиборга олиш, касбий фаолиятларига қулай шароитлар яратиш, касбий зиддиятларини ташхислаш ва самарали ечимини топиш, уларнинг ўзини-ўзи ривожлантиришларига қўмак бериш, асосийси узлуксиз малака оширишларига эришишни таъминлайди. Бу жараёнда малака ошириш таълимини кўп вариантли қилиш, педагогларга ўқув мазмуни, шакли ва вақтини танлаш имкониятини бериш, давлат ва жамият буюртмаси устуворлигини инкор қилмаган ҳолда, таълим муассасаси ва педагоглар касбий эҳтиёжларини инобатга олиш имконини берувчи индивидуал таълим траекториясини қуришга шароит яратиш муҳим аҳамият касб этади.

Педагогнинг индивидуал таълим траекторияси малака ошириш муҳитининг чегаралари ва имкониятларини кенгайтиради ҳамда уларда малака ошириш мотивларининг мустаҳкамланиши, касбий

компетентлигини узлуксиз оширишнинг қулай ва самарали воситаларини танлаш ва амалга оширишга шароит яратади. Шунингдек, педагогларнинг индивидуал хусусиятлари, қизиқишлари, касбий қийинчиликлари ва эҳтиёжлари, шахсий мотивлари, тажрибаси, малака даражаси ва ижтимоий имкониятларини инобатга олишга хизмат қилади.

Педагогнинг индивидуал таълим траекториясини тузиш ундан касбий дефицитлари даражасини англаш ва баҳолай олиш, лойиҳалаш ва ривожланиш нуқталарини олдиндан қўра олиш каби қўникмаларга эга бўлишини талаб қилади ҳамда педагогга касбий компетентлигини такомиллаштиришга фаол интилиш, тезкор рефлексив ростилаш ва илмий-методик ҳамроҳлик асосида касбий ва шахсий индивидуаллигини кўрсатиш ва исботлаш, қадриятли-англланган дунёқараши ва эътиқодини юксалтириш, илғор тажрибаларини намоён қилиш ва оммалаштириш, алоҳида ўзига хос бўлган касбий маҳоратини ўстиришга шароит яратади

Педагог ходимлар малакасини оширишнинг узлуксизлигини таъминлашга шароит яратиш, уларнинг ижодий қобилиятларини ривожлантириш, ҳаётий фаолиятининг таркибий қисми сифатида педагогик тажрибасини доимий такомиллаштиришнинг зарурий шартидир. Чунки, жамият тараққиётининг замонавий тенденциялари юқори малакали, ижодий изланадиган, ижтимоий фаол, рақобатбардош ва ўз ўқувчиларини ҳаётга тайёрлаш салоҳиятига эга бўлган ўқитувчиларга эҳтиёжни юзага келтирмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, малака ошириш тизимига кўп векторли ёндашувни татбиқ қилиш тингловчиларнинг мустақил билим олиш қўникмаларини такомиллаштириш орқали малака ошириш самарадорлигига эришиш, ички имкониятларини рўёбга чиқариш ва ўзларини намоён қилиш, касбий ўзаро таъсир самарадорлигини ошириш, педагог ходимларнинг узлуксиз малака оширишининг ва касбий компетентлигининг доимий равишда ўсиб боришини таъминлаш ҳамда рақобатбардош ҳолатда ушлаб туриш имкониятини беради.

Адабиётлар

1. Ёўлдошев Ж.Ф. Малака оширишнинг назарий ва методологик асослари (ёхуд ўқитувчи бўлиш осонми). –Т.: «Ўқитувчи», 1998. 208-б.
2. Зарипов К. Ўқитувчилар малакасини оширишда мактаб раҳбарларининг роли. /Ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари, халқ маорифи ходимлари малакасини ошириш факультетининг тингловчилари учун методик қўлланма. –Т.: Абу Али ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 1993. 112-б.
3. Марданов Ш.Қ. Янги таълимий қадриятлар асосида педагог кадрларни тайёрлаш ва малакасини ошириш (Монография). –Т.: «Фан», 2006. 228-б.
4. Махотин Д.А. Многовекторная модель дополнительного профессионального образования: подходы и перспективы реализации. /Вестник РМАТ №4, 2014. -С.98-102.
5. Саидкулов Ш. Педагогические основы дифференциации учебного процесса системы повышения квалификации учителей в Узбекистане: автореф.дисс....канд.пед.наук. –Т.: 1994. –С. 20.
6. Сперанская Н.И., Яцевич О.Е. Самопроектирование индивидуального образовательного маршрута студента: миф и реальность /Вестник ОГУ. – 2016. № 2 (190). - С. 56-61.
7. Тургунов С.Т. Умумий ўрта таълим муассасалари директорлари бошқарув фаолиятининг назарий асослари: Пед. фан. док. ...дисс. –Тошкент: 2007.324-б.
8. Фомина Н.В. Формирование положительной мотивации на уроках математики как средство повышения эффективности обучения. // Инновационные направления развития дополнительного профессионального педагогического образования. Матер.межд.конф., 10 октября -13 ноября. –Донецк: 2016. –С. 445-451.
9. Шадиметова Д.Х. Таълим хизматлари бозорида малака ошириш тизими маркетинг стратегиясини такомиллаштириш (иктисодийёт соҳаси профессор-ўқитувчилари малакасини ошириш институтлари мисолида): Иктис.фан.ном....дисс. –Тошкент: 2011. 155-б.
10. Шоймардонов Т.Т. Педагог кадрлар малакасини оширишнинг ва касбий фаолияти мониторингини ташкил этишнинг электрон тизими: Пед.фан. ... (PhD) дисс. автореферати. –Тошкент: 2017, 51-б.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2-жилд / Таҳрир хайъат: М.Аминов, Б.Аҳмедов, Ҳ.Бобоев ва б. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти. 2001, 704-б.
12. Юлдашев М.А. Халқ таълими ходимларининг малакасини оширишда таълим сифати менежментини такомиллаштириш: Пед.фан. ... (DS) дисс. автореферати. –Тошкент: 2016, 92-б.

РЕЗЮМЕ

Мазкур мақолада халқ таълими ходимлари малакасини ошириш тизимини кўпвекторли ёндашув асосида такомиллаштириш ҳамда таълим вектори ва кўпвекторлилик тушунчаларининг моҳияти ёритилган. Шунингдек, илмий тадқиқотлар таҳлили асосида кўпвекторли ёндашувнинг йўналишлари ва амалга ошириш шарт-шароитлари белгиланган.

В статье освещаются многовекторный подход в совершенствовании системы повышения квалификации работников народного образования, сущности понятий «образовательный вектор» и «многовекторность» в образовании. А также, определяются направления и условия внедрения многовекторного подхода на основе анализа научных исследований.

SUMMARY

The article is devoted to the multi-vector approach in the development of the system of improving qualification of public education' personnel. On the basis of scientific research analysis there were defined the directions and conditions of the multi-vector approach.

**БАСЛАҰЫШ КЛАСС ОҚЫҰШЫЛАРЫН ӘДЕП-ИКРАМЛЫЛЫҚҚА ТӘРБИЯЛАҰДА
ХАЛЫҚ АҰЫЗЕКИ ДӨРЕТПЕЛЕРІНИҢ ТУТҚАН ОРНЫ**

У.Ихласов – ассистент оқытыушы

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

И.Ихласов – ассистент оқытыушы

ҚРХБХҚТОҚАИ

Таянч сұзлар: маънавий ривожланиш, халқ оғзаки ижоди, таълим- тарбиявий дастурлар, маънавий, эстетик, педагогик дунёкараш, қўлёзма дарсликлар, умуминсоний кадриятлар, миллий кадриятларга содиқлик, этнопедагогик эртақ, ҳадис, миллий байрамлар, ақлий тажриба.

Ключевые слова: духовное развитие, фольклорные образовательные традиции, духовная эстетика, педагогические взгляды, рукописные учебники, общечеловеческие ценности, преданность национальным традициям, этнопедагогичность, сказки, хадис-сборник религиозно нравственных правил, национальные праздники, умственный опыт.

Key words: spiritual development, folklore educational traditions, spiritual aesthetics, pedagogical points of view, hand written textbooks, common human values, loyalty to national traditions, ethnopedagogics, fairy tales, hadis a collection of religious-moral codes, national holidays, intellectual experience.

Бирде бир жәмийет, адамлар санасында руўхый имканиятларын раўажландырмай хәм беккемлемей турып, өз келешегин дүзе алмайды. Қарақалпақ халқы да басқа халықлар сыяқлы өзиниң бай өтмишине, фольклорына хәм үрп-әдет тәлим-тәрбиялық дәстүрлерине ийе. Мине, усындай руўхый мийрасларымыздың бири болған халық аўызеки дөретпешилигин тереңнен үйрениў хәм оны ҳазирги турмысымызда пайдаланыў зәрүрликлери жүзеге аспақта. Миллий мийрасларды билмей турып, карақалпақ халқының тарийхын билиў мүмкин емес. Халық аўызеки дөретпелери жанрларында тынышлық ушын гүрес, ўатанды көз-қарашығындай сақлаў идеялары, бул бойынша мәртлик көрсеткен қахарманлар батырлығы хақында сөз жүритиледи. Онда карақалпақ халқының үрп-әдети, тәбият хәм жәмийет кубылысларына болған қатнасы, бахытлы турмыс хақындағы арзыў-нийетлери, кайғы хәм шадлық сезимлери сәўлеленеди, әсирлер даўамында халқымыздың жыйнаған бай тәжирийбелерин, социаллық-экономикалық, философиялық, руўхый эстетикалық көзқарасларын, тәжирийбе нәтийжелерин әпиўайы, бирақ әдеўир терең данышпанлық тийкарында баянлайды. Хәммемизге мәлим, карақалпақ халқының педагогикалық көзқараслары әсирлер даўамында қәлиплесип, олар бизге қолжазба, сабақлықлар тәризинде емес, ал тийкарынан халық аўызеки дөретпелеринде сақланып жетип келген.

Жәмийеттиң-социаллық экономикалық хәм мәдений жақтан раўажланыўы оның руўхый тийкарларының раўажланыўы менен тығыз байланыс. Биринши Президентимиз И.Каримовтың көрсеткениндей: “бул тийкарлар улыўмаинсаныйлық қәдириятларға садықлық, халқымыздың руўхый мийрасын беккемлеў хәм раўажландырыў. Инсанның өз имканиятларын еркин көрсете алыўынан хәм ўатан сүйиўшиликтен ибарат” [1:86-88]. Мине, усындай руўхый хәм әдеп-икрамлылық, улыўмаинсаныйлық қәдириятлар халқымыздың неше әсирлер даўамында ардақлап, қәстерлеп киятырған бийбаха мийрасы. Руўхый улыўмаинсаныйлық қәдириятлар қатарына ўатанды сүйиў хәм оны ардақлаў, миллий дәстүрлерге садықлық, жоқары адамгершиликли қәсийетлер хәм т.б. киреди. Тәлим-тәрбия процесинде усындай пазыйлетлерге тәрбиялаў ата-аналарымыз хәм педагоглардың алдында турған жуўапкершиликли ўазыйпалардан есапланады. Себеби, тәлим-тәрбия ошағы шаңарақ хәм мектеп. Билим ошағы есапланған мектептерде тийкарынан баслаўыш билим бериў

мектеплериниң баслаўыш классларында оқып атырған оқыўшыларға тәлим-тәрбия бериўдиң педагогикалық тийкарларын үйретсе, шаңарақта хәр бир миллеттиң өзине тән тәрбиялық өзгешеликлери, миллий үрп-әдет дәстүрлери үйретилип барылса тәлим-тәрбия процесиндеги реформалар әмелге асырылады. Хәр бир халықтың, миллеттиң өзиниң миллий өзгешеликлери, жасаў тәризи, тәрбиялаў дәстүрлери бар. Бундай өзгешеликтерди педагогика илимлериниң докторы Ө.Әлеўов этнопедагогика деген термин арқалы былайынша түсиндиреди: «Этнопедагогика илим сыпатында белгилли бир миллет, халық яки этникалық группаға тән типлескен тәлим-тәрбиялық айырмашылықлар мазмунын үйренип, изертлеў барысында халықтың бала тәрбиялаўдағы үрп-әдетлерине, жәмийетлик турмысына, дәстүрлерине диний түсиниклери менен дүньяға көзқарасына, материаллық хәм руўхый мәдениятына, тил айырмашылығы менен географиялық жайласыўы және ис-хәрекетлери системасына тийкарланады хәм фольклорлық бағдардағы тәрбиялық тәжирийбелери арқалы өзгешеленип турыўын көрсетиўи белгилердиң топланғаны, халықтың миллий үрп-әдетлерин сақлаған халда тарийхый және мәдений раўажланыў дәрежесиниң тийкаргы белгилерин өзінде жәмлеп даўам етип отырады» [2:56-61].

Баслаўыш класс оқыўшыларын әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаўда халық аўызеки дөретпелеринен пайдаланыў арқалы оларда өзлигин анлаў, ўатан сүйиўшилиқ, қатнас мәденияты хәм пазыйлетлери қәлиплестириледи, сондай-ақ, ақыйлы, әдеп-икрамлылық тәрбия бериў бағдарлары әмелге асырылады. Баслаўыш класс оқыўшыларының қандай инсан болып жетилисиўи муғаллим, ата-ана тәрбиясы хәм қоршаған орталық тәсирине байланыс. Бала жаслығынан ата-анасы, устазы, дослары, этираптағы адамлардан руўхый азық алады, оларға еликлейди, көп ғана үрп-әдеттерди, минез-кулықты өзлестиреди. Бала тәрбиясында олардың жасына, руўхият хәм түсинигине, минез-құлқына айрықша дыққат бериў зәрүр. Қуласы, тәрбия ислерин биргеликте алып барыў бәрқулла унамлы нәтийже берген. Тәрбияниң өз ўақтында, жетерли дәрежеде берилиўи шаңарақтың, балалар бақшасының, мәхәллениң тынышлығы болып есапланады. Хәр бир шаңарақ бахытлы болса,

жәмийет гүлlep жаснайды, раўажланады, дүньяға танылады. Инсан руўхыйлығының қәлиплесіуинин тийкары оның әдеп-икрамлылығы болып есапланады.

Әдеп-икрамлылық - бул инсанлар ортасындағы хадаллық, инсансүйишшилик пенен байланысқан әдалатлы мүнәсибетлер болып есапланады. Инсанның белгили бир жағдайда болып атырған ўақыя хәм хәдийселерге еркин баха беріуи, өз мүнәсибетин билдириў, жәмийетлик қатнаслар негизинде айырым шахс сыпатында бар болған инсанның өзін-өзи басқара алыўы, белгили көзқарасларға ийе болыўы, өз ара қатнасықта жәмийетлик өлшемлерге бойсыныў оның руўхый келбетин көрсетеди. Әдеп инсанның этираптағылар менен болған қатнасы, сәлемлесіу, үлкенлерге хұрмет, кишилерге иззет, жәмийетшилик арасында хәм шаңарақта өзін тутта билиўден басланады. Мине, усындай орталықтағы әдеп-икрамлылық қәсийетлерди баслаўыш класс оқыўшыларына синдириўде халық аўызеки дәретпелери болған ертек, хәдийслерден пайдаланған халда өткеріу мақсетке муўапық. Себеби, киши жастағы баслаўыш класс оқыўшылары көбинесе, ертек, хәдис айтып беріуді жақсы көреді. Оларға ертек қахарманлары, олардың характерлери, ис-хәрекетлери, жақсылық-жаманлық, хадал-хара́м, дос-душпан киби қәсийетлердин хасыл мәнисин ашып көрсетиўге имканият жаратады. Баслаўыш билим беріу мектеплеринде баслаўыш классларында оқыўшыларды әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаўда халық аўызеки дәретпелеринен пайдаланиў ушын дәстүрий емес болған формаларды, демек жаңа педагогикалық технологияның усыл хәм қура́лларын үш түрге бөлип көрсетеди, олар төмендегилер:

- ғалабалық формада;
- топарлар тийкарында;
- жеке тәртипте.

Ғалабалық түрдеги тәрбиялық ислер. Буларға өтмиштеги уллы данышпанлар Имам Мухаммед Ибн Исмоил ал-Бухарий хәм Имам Мухаммед ат-Термизий сыяқлы уламалардың туўылған күнлерин яки хайт байрамларына атап шөлкемлестирілген кешелерди киритиў мүмкин. Буған тийкарынан өткизилетуғын кешелерге, буларға хәдислерди үйрениў менен байланыслы дәретиўшилик таңлаўлары, жарыслар, «Қуўнақлар хәм тапқырлар» жарысы сыяқлылар киреди.

Жеке тәртипте шөлкемлестирілген тәрбиялық ислерге хәдислерди үйрениў мақсетинде оқыўшылар тәрпинен еркин рәуиште хәдислер ядлап келиў сыяқлылар мысал бола алады. Оқыўшы руўхиятын

қәлиплестириўде тәрбиялық ислер ушын хәдис таңлаўда төмендеги принциплерге әмел қылынады.

- оқыўшының ақылы дәржеси, сезиўшенлиги, руўхый дүньясына, әмелий хызметине сәйкеслиги;
- оқыўшының жеке имканиятлары;
- сабақ процесинде үйренилген теманы бекемлеў, толтырыў, тәрбиялық тәсиршенлигин арттырыў, тереңлестириўге хызмет ете алыўы.

Алып барылған ислердин нәтийжелилиги оған басшылық етиў хәм баклаў менен характерленеди. Басшылық етиў болса педагогикалық шеберликти, терең билим хәм дәретиўшиликти талап етеди. Уллы алымлардың туўылған күнлерин өткеріу арқалы оқыўшылар сол дәўирде жасаған алымлардың өмири хаққында, хызмети хаққында билимге ийе болады. Нәтийжеде, оқыўшылар топырағы хасылдар, суўлары тынық, тәбияты жәннетти еслетиўши үлкени ўатан етип бергени хәм пидайы инсанлар болып жетилисиў лазымлығы, ўатан келешегі өсип киятирған жас әўладтың бахыт-камалы екенлиги хаққында мағлыўматларға ийе болады, ўатанды сүйиўге, оны саналы тәризде қәдирлеўге үйренеди. Оқыўшылардың әдеп-икрамлылығын қәлиплестириўде баслаўыш класслар менен өткерилетуғын тәрбиялық ислер өзине тән қәсийетине ийе болып, ол сабақ процесинде алған билимлерин бекемлеў, толтырыўға хызмет етеди [3:95-97]. Оқыўшылар тәрпинен өзлестирилген хәр бир шығарма оның жүрегинде из қалдырыўы, оны әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаўы керек. Тәлим-тәрбияның бағыты әдеп-икрамлылық тийкарында дүньяға кең көзқарасы хәм ағартыўшылық руўхый, ақылы тәрпентен жетик оқыўшыларды тәрбиялаўға қаратылған. Оқыўшыларды халық аўызеки дәретпелери арқалы әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаў, олардың санасына хәм жүрегине руўхый, ақылы, ўатан сүйиўшилик сезимин синдириў бизиң тийкаргы мақсетимиз болып табылады. Әдеп-икрамлылық - бул жәмийетлик педагогикалық хәдийсе болып оқыўшы ушын барлық зәрүр пазыйлетлерди өз ишине қамтып алады. Сондай-ақ, ўатанға мухаббат, ата-анаға хұрмет, миллетине садықлық, миллий қәдириятларға, үрп-әдетлерге хәм әўладларымызға, халқына, ана тәбиятқа жақсы мүнәсибет, миллий әдеп хәм қағыйдаларға әмел қылыў сыяқлы әдетлер усыллар қатарына киреди. Әдеп-икрамлылық инсанның мийнетке хәм ўатанға мүнәсибетинде пайда болады. Соны есапқа алып, оқыўшылардың кишкене ўақтынан баслап ақылы тәжирийбе пайда етиў хәм оны әсте ақырынлық пенен раўажландырыў лазым.

Әдебиятлар

1. Каримов И. Халоллик ва фидойилик фаолиятимизнинг асосий мезони бўлсин. –Т.: 1994.
2. Әлеўов Ө. Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесіуи хәм раўажланыўы. -Нөкис: 1993.
3. Ахлоқ-одобга оид хәдис намуналары. -Т.: «Фан», 1990.

РЕЗЮМЕ

Мақола асосан бошланғич синф ўқувчиларини одоб-ахлоқли қилиб тарбиялашда ота-боболар мероси бўлған халқ оғзаки ижоди намуналарининг роли, ахамиятига эътибор бериш, ҳамда халқ оғзаки ижоди намуналарини ғоясини таълим-тарбияда қўллаш усуллари масалаларига бағишланған. Муаллиф халқ оғзаки ижоди намуналарини тарбиянинг асосий қура́ллары сифатида баҳолаб, уларнинг бекиёс маънавий бойлик эканини, ўша асарлардан мисоллар келтириб исботлаган. Бунда ота-боболаримизнинг неча асрлардан буён авлоддан-авлодга ўтиб келаётган доно фикрлари баён этилған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается воспитанию учащихся начальных классов в духе моральной устойчивости на основе материалов и идей фольклорных произведений. Как указывают авторы, ещё с древних пор, наши предки уделяли большое внимание морали и эстетике, как высочайшим качествам человечности и они находили своё отражение в ежедневном поведении, в семейных и общественных обрядах, которые, в свою очередь, и сказывались в фольклорных произведениях всего народа и дошли до наших времён, превратившись в основы морального воспитания поколений. Авторы рассматривают эти достоинства как неотъемлемую часть воспитательного процесса молодого поколения.

SUMMARY

The article deals with methods of upbringing the pupils of primary schools in the spirit of moral stability on the basis of folklore works. As the authors point out, from the early periods of human society our ancestors paid much attention to moral and aesthetic upbringing of young generation, to bring up in them the high qualities of humanity. They were reflected in everyday behaviour in the family and social customs and rituals, and they are brightly depicted in the folk works and have reached our times becoming the basic points of the moral education of generations. The authors consider these properties as an organical part of the educational process of the young generation.

FIZIKA PÁNINE QIZÍGÍWSHILÍQTÍ QÁLIPLESTIRIW

G.Karlibaeva – *pedagogika ilimleriniń kandidatu, docent*

N.Matjanov – *úlkén oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch sózlar: fizika, oqıtıwshı, dars, innovatsiya, maktab, laboratoriya, kompyuter, multimedia.

Ключевые слова: физика, учитель, урок, инновация, школа, лаборатория, компьютер, мультимедия.

Key words: Physics, teacher, lesson, innovation, school, laboratory, computer, multimedia.

Respublikamızdın «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı tiykarında ámelge asırılıp atırǵan jumıslar úziksiz bilimlendiriw sistemasınıń formasına hám mazmunına belgili tásir kórsetpekte. Bárkamal shaxs hám jetik qánigeler tayarlaw bilimlendiriwdiń barlıq basqıshlarında bas maqset bolıp esaplanadı.

Óz kásibiniń jetik mamalı bolıwı ushın insan óz ústinde islep, bilimlerin rawajlandırıw barıwı kerek. Oqıwshılardı usı baǵdarda tárbiyalaw, olarǵa joqarı bilim beriw tiykarǵı wazıypamızdan biri.

Fizika oqıtıwshıları menen ótkerilgen sáwbetlesiwler sonı kórsetti, hár bir oqıtıwshı óz sabaǵın zamanagóy usılda islep shıǵılǵan sabaq islenbelerinen paydalanǵan halda shólkemlestiriwdi qáleydi.

Fizika pánin oqıtıwdıń áhmiyetli sebeplerinen biri oqıwshı jaslarǵa Watandı súyiwshilik, mehir-muhabbat tuyǵıların rawajlandırıw, sonıń menen bir qatarda ekologiyalıq bilimlerde qalıplestiriw arqalı tábiyat qubılıslarına hám processlerine ilimiy kózqarası rawajlandırıw, olarda ilimiy tájiriye ótkiziw kónlikpe hám qánigeliklerin qalıplestiriwden ibarat.

Búgingi kúnde ilim-texnikanıń tez pát penen rawajlanıp barıwı, zamanagóy oqıtıw usılların keń qollanıw imkaniyatın beriw menen birge bilim alıwshılar aldına óz betinshe bilim izlew wazıypasın qoymaқта.

Fizika oqıtıw metodikasınıń wazıypalarınan biri kásipke baylanıslı fizikalıq maǵlıwmatlardı fizika kursı mazmunına kiritiw arqalı oqıwshılardıń pándi úyreniwge hám kásipti iyelewge bolǵan qızıǵıwshılıǵın arttırıw, nátiyjede ilimiy dúnya qarastı qalıplestiriw, olardıń sana sezimine dúnyanıń materiallıǵın, qubılıslardıń ózara baylanısın sińdirip barıwdan, kásipke baylanıslı bilimlerde tereńlestiriwden ibarat [1].

Ulıwma bilimlendiriwde belgilengen mámleketlik bilimlendiriw standartında bilim beriw procesin belgilep beriw, oqıtıwdıń tiykarǵı mazmunın, bilimlendiriw mákemeleri pitkeriwshilerine qoyılatuǵın ulıwma qanigelik talapların, kadrlar tayarlaw sıpatı hám bilimlendiriw mákemeleri xızmetin bahalaw kriteriyaları hám mexanizmlerin anıqlaw arqalı kadrlar tayarlaw dárejesi hám sapasına erisiw názerde tutılǵan.

Oqıtıwshı óz-ózine tómendegi sorawlardı beriwı lazım:

Oqıwshılarda kerekli bilimlerde beriw ushın ótken sabaqlardaǵı nelerden paydalansam boladı? taza temanı qalayınsha jaqsı túsindiriw múmkin? Bulardı qaysı halda aytp beriwim, sabaqtıń qaysı bóliminde qanday túsiniqlerdi qollanǵan maqul? Jańa temanı túsindiriw ushın basqa pánlerden neni qollanıwım múmkin?

Bul sorawlarǵa tómendegishe juwap beriw múmkin: sabaqta sonday usıllardan paydalanıw kerek, bul usıllar oqıwshılarda qızıǵıwshılıq oyatsın, olardıń diqqatın qaratsın, oqıwshılardı berilgen sorawlarǵa juwap bere alatuǵın hám oqıtıwshı keltirgen pikirlerde durıs tákirarlap bara alatuǵın bolsa, sonda ǵana oqıtıwshı ózi tańlaǵan pedagogikalıq usıllardan qanaatlanıwı múmkin.

Tariyxıy-ilimiy bilimlerde tiykarlanıp, fizikanı oqıtıw procesin shólkemlestiriw, dáslep temanıń mazmunı menen anıqlanadı. Qızıqlı gúrrinler tiykarında úyrenilip atırǵan obektlerdeń áhmiyetine kirip barıw (fizikalıq qubılıslardıń payda bolıw tariyxı, olardıń ózara baylanısı hám t.b.) oqıwshılardan usı obrazǵa kırıwdı, abstraktlaw, ideal modellerdi qurıw, bir kórinistegi abstrakciyalawdan basqasına ótiwdi ámelge asırıw hám basqa usı sıyaqlı

qıyalıy operaciyalardı orınlawdı talap etedi. Bul boyınsha tariyxıy-ilimiy bilimler óz ishine tómendegi bilimlerde aladı:

- Pán tiykarların sáwlelendiriwde óz xızmeti, ilimiy miyrasları menen qatnasqan ilimpazlardıń turmısı hám dóretiwsilik miynetinen qızıqlı úzindiler;

- Bul ilimpazlardıń ilimiy miynetleriniń qalıplesiwi procesindegi turmıs keshirmeleri, qıynshılıqları, ilimiy jańalıqları hám t.b.;

- Bul ilimpazlardıń ilimiy miyrasları hám belgili bir pikirleriniń tuwılıwı hám dúziliwı menen baylanıslı gúresleri;

- Tariyxıy tájiriyeberler, eksperimentler, olardı ótkeriw procesi.

Búgingi kúnde barlıq tarawlar sıyaqlı barlıq oqıw mákemeleriniń tálim-tárbiya procesinde de kompyuter texnologiyaların zamanagóy texnologiyalarınan nátiyjeli paydalanıwǵa ayrıqsha itibar berilmekte.

Ulıwma bilimlendiriw mektepleriniń bilimlendiriw procesinde oqıwshılarda túrli pánlerden bilim beriwshi pedagog kadrlardı xabar texnologiyaların zamanagóy qurallarınan paydalanıw ushın, eń dáslep olardıń ózleri bul tarawdaǵı bilim hám qanigeliklerin arttırıw hám bekkemlewi kerek [2].

Bilimlendiriw procesinde oqıwshılar zaman talapları tiykarında bilim hám qanigelikke iye bolıwında xabar texnologiyaların zamanagóy qurallarınan, ásirese, multimediyalı oqıw kurslarınan elektron kórinislerde paydalanıw jáne de joqarı nátiye bermekte.

Oqıw procesinde multimedia oqıw kurslarınan paydalanıw demonstraciyalardıń sıpatlı videojazıwların, kompyuterde laboratoriya hám ámeliy jumslardı, fizikalıq qubılıs hám processlerdiń imitaciyalıq animaciyalı modellerin jaratıw imkaniyatın beredi, bul bolsa jüz berip atırǵan processlerdiń tásirshenligin hám durıslıǵın kórsete aladı.

Fizika pánin multimediyalı oqıw kursları tiykarında oqıtıwda laboratoriya ótkiziwde arnawlı tayarlanǵan kompyuterli laboratoriya trenajyorlar hám kompyuterli modellerden paydalanıw maqsetke muwapıq, sebebi ol fizikalıq processlerdi modellestirip, áhmiyetli nızamlardı nátiyjeli baqlaw imkaniyatın beredi. Bul oqıwshılardıń úyrenilip atırǵan processler boyınsha bilim hám qanigeliklerin qalıplestiriwde hám arttırıwda úlken áhmiyetke iye boladı.

Multimedia oqıw kursları dásturiy oqıw qollanbalardan kóp tárepleri menen parıq qıladı. Sonnan, oqıw materialların oqıwshılarda usınıs etiw, multimediyalı: grafika, animaciya, video, dawıslı hám dawıslı háreketler, real waqıya hám qubılıslardı modellestiriw sıyaqlı basqa kóplep elementler arqalı ámelge asırıladı [3].

Bul bolsa tómendegi imkaniyatlardı keltirip shıǵaradı:

- oqıwshılar tikkeley kórip bolmaytuǵın processlerdi baqlawdı, yaǵnıy vizual kóriw ámelge asırıladı;

- oqıw materialları tereńrek ózlestiriledi;

- waqt únemlenedi;

- alınǵan bilimler ámelde qollanıladı hám oqıwshılar yadında uzaq waqt saqlanadı;

- shınıǵıwlar shıraylı oqıw kórgizbeleri tiykarında shólkemlestiriledi hám de oqıwshılar menen interaktiv sáwbetlesiw imkaniyatı payda boladı.

Juwaplaap aytqanda, fizika kursın oqıtıw túrlishe bolıwı maqsetke muwapıq dep tabılıp, olar

tómendegilerdi támiyinlewge qaratılıwı kózde tutıladı:

- qızıǵıwshılıqları gumanitar pánler menen shegaralangan oqıwshılar ushın ulıwımainسانیلیق mádeniyat dárejesin rawajlandırıw;

- tábiyiy cikldegi pánler menen qızıǵıwshı oqıwshılar ushın olarǵa keleshekte, fizika-matematika baǵdarında bilim alıwshılardı yamasa bilim alıwshını usı pán baǵdarındaǵı joqarı oqıw orınlarında dawam ettiriwin

támiyinlew ushın zárúrli tayanış bilimler menen qurallandıırıw;

- tábiyat pánlerine qálew bildirip, keleshekte fizika qánigeligi boyınsha islewdi rejelestirip atırǵan jaslarǵa fizika boyınsha tereń bilim beriw, olardıń izertlewshilik hám dóretiwshilik qábiiletlerin rawajlandırıw.

Hár bir oqıwshı fizika pánine «qıyın» dep emes, al bálkim «qızıqlı» dep qarasın.

Ádebiyatlar

1. Djoraev M. Fizika o'qitish metodikasi. -T.: TDPU, 2010.
2. Azizxodjaeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. -T.: TDPU, 2006
3. Ishmuhamedov R.J. va b. Tarbiyada innovatsion texnologiyalar. -T.: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Iste'dod" jamg'armasi nashriyoti, 2010.

РЕЗЮМЕ

Maqolada fizika o'qitish metodikasining vazifalaridan biri-kasbga bog'liq fizik ma'lumotlarni fizika kursi mavzusiga kiritish asosida o'quvchilarning fanni o'rganishga va kasb egalashga bo'lgan qiziqishlarini orttirish, natijada ilmiy dunyoqarashni shakllantirish masalalari haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна из важных в методике задач преподавания физики - включение в курс физики тем по специальности, которые способствуют мотивации и формированию научных взглядов у учащихся и повышению интереса к специальности.

SUMMARY

The article deals with one of the important issues in methods of the teaching Physics-to include those topics in speciality that promote to increasing motivation and interest, forming scientific views of students and teachers.

AMMIKNI SINTEZ QILISH MAVZUSINI O'QITISHDA AXBOROT TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH METODIKASI

A.J. Kurbanbaeva – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

G.P. Genjemuratova – *kimyo fanlari nomzodi, docent*

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti

Tayanch so'zlar: azot, azot xossasi, o'qitish uslublari, pedagogik texnologiya, aqliy hujim.

Ключевые слова: азот, свойства азота, способы изучения, педагогическая технология, мозговой штурм.

Key words: azot, special qualities of azot, ways of study, pedagogical technology, brainstorming.

Zamonaviy ta'limni tashkil etishga qo'yiladigan muhim talablardan biri ortiqcha ruhiy va jismoniy kuch sarf etmay qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdir.

Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyati yuzasidan ko'nikma va malakalarni hosil qilish, shuningdek, o'quvchilar faoliyatini nazorat qilish, ular tomonidan egallangan bilim, ko'nikma hamda malakalar darajasini baholash o'qituvchidan yuksak pedagogik mahorat hamda ta'lim jarayoniga nisbatan yangicha yondashuvni talab etadi.

Pedagogik texnologiya har bir pedagogning imkoniyati darajasida tashkil qilinishi kerak.

Qanday usul va vositalar yordamida tashkil qilinishidan qat'iy nazar pedagogik texnologiyalar:

- Pedagogik faoliyat (ta'lim-tarbiya jarayonining) samaradorligini oshirishi;

- O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida o'zaro hamkorlikni qaror toptirishi;

- O'quvchilar tomonidan o'quv predmetlari bo'yicha puxta bilimlarning egallanishini ta'minlashi;

- O'quvchilarda mustaqil, erkin va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishi;

- O'quvchilarning o'z imkoniyatlarini ro'yobga chiqara olishlari uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishi;

- Pedagogik jarayonda demokratik va insonparvarlik g'oyalarining ustuvorligiga erishishni kafolatlashi zarur;

Pedagogik texnologiyalardan majburan foydalanish mumkin emas. Aksincha, tajribali pedagoglar tomonidan asoslangan yoki ular tomonidan qo'llanilayotgan ilg'or texnologiyalardan maqsadga muvofiq foydalanish bilan birga, ularni ijodiy rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Quyida ta'lim amaliyotida qo'llanilayotgan interfaol usullardan bir nechtasining mohiyati va ulardan foydalanish borasida so'z yuritamiz:

Mazkur usul o'quvchilarning mashg'ulotlar jarayonidagi faolliklarini ta'minlash, ularni erkin fikr yuritishga rag'batlantirish hamda bir xil fikrlash

inersiyasidan ozod etish, muayyan mavzu yuzasidan rang-barang g'oyalarni to'plash, shuningdek, ijodiy vazifalarni hal etish jarayonining dastlabki bosqichida paydo bo'lgan fikrlarni yengishga xizmat qiladi [1].

Bu usul A.F.Osborn tomonidan tavsiya etilgan bo'lib, uning asosiy tamoyili va sharti mashg'ulotning har bir ishtirokchisi tomonidan o'rta tashlanayotgan fikrga nisbatan tanqidni mutlaqo taqiqlash, har qanday luqma va hazil-mutoyibalarni rag'batlantirishdan iboratdir.

Bu usuldan foydalanish chog'ida o'quvchilarning umumiy soni 15-20 nafardan oshmasligi maqsadga muvofiqdir.

Ushbu usul J.Donald Filips tomonidan ishlab chiqilgan va 20-60 nafar o'quvchilardan iborat sinflarga qo'llash mumkin.

Usul o'quvchilar tomonidan yangi g'oyalarning o'rta tashlanishi uchun sharoit yaratib berishga xizmat qiladi.

Har biri 5 yoki 6 nafar o'quvchilarni o'z ichiga olgan guruhlar 15 daqiqa ichida ijobiy hal etilishi lozim bo'lgan vazifalar beriladi. Belgilangan vaqtda guruhdan biror o'quvchi axborot beradi. Guruh tomonidan berilgan axborot boshqa guruh a'zolari tomonidan muhokama qilinadi va baholanadi. O'qituvchi guruhlar ichidan eng yaxshi deb topilgan javoblarni e'lon qiladi va faoliyatlariga qarab rag'batlantiradi.

Ta'lim texnologiyasining mohiyati, uning yutuqlari bilan ta'lim sohasi xodimlarini xabardor etib borish, ularning bu boradagi malakalarini oshirishga yo'naltirilgan faoliyatni tashkil etish ham ta'lim texnologiyasi muammolarini tadqiq etuvchi tashkilotlar zimmasidadir.

Ta'limning bugungi vazifasi o'quvchilarni kun-sayin oshib borayotgan axborot ta'lim muhiti sharoitida mustaqil faoliyat ko'rsata olishga, axborot oqimidan oqilona foydalanishga o'rgatishdan iboratdir.

Pedagogik texnologiyaning metodologik asoslari umumiy metodologiyaning asosiy tamoyillari tizimida yangi hodisa sifatida uni dialektik mantiq va bilish nazariyasining kategoriya va tamoyillari tizimidagi evristik imkoniyatlar darajasiga olib chiqadi. Tamoyillar tizimi nazariy metodologik bazis sifatida namoyon bo'lib, mazkur bazis asosida pedagogik texnologiyaning konseptual modelini qurish imkoniyatlari aniqlanadi.

Ta'lim majmuining konseptual tahlili quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

-Har qanday texnologiya negizida mehnat faoliyati ko'rinishidagi o'zaro jamoaviy ta'sir yotadi. Texnologiya mehnat jarayonining o'ziga singdiriladi. Pedagogik texnologiyaning pedagogik jarayonni amalga oshirish shakli sifatidagi mohiyati pedagogik faoliyat sohasida namoyon bo'ladi.

-Insonning ongi jamoaviy o'zaro ta'sir in'tikosining ideal shakli hamda dialektik qarama-qarshiligini ifoda etib, o'zgartirilgan mehnat sifatida namoyon bo'ladi. Pedagogik texnologiya pedagogik amaliyotda namoyon bo'ladi.

-Pedagogik texnologiya ijtimoiy texnologiyadan ajralib chiqib, o'z taraqqiyotida shartli jamoaviy repetitsiyaviy (mashqlantiruvchi) refleks bosqichini bosib o'tgan holda, asosiy texnologik o'zaro ta'sirlarni maqsadga muvofiq tarzda takrorlovchi harakat va operatsiyalar tizimiga ajratadi. Bundan kuzatilgan maqsad ijtimoiy ongni mustahkamlash va to'plangan tajribaning yangi avlodlarga yetkazishdan iborat bo'lib, uning predmeti esa ideallashtirilgan tavsifga ega.

-Pedagogik texnologiya mohiyatining umumiy jihatlari, shakl va mazmuni, qarama-qarshiliklar tizimi, miqdoriy va sifat o'zgarishlari dialektikasi, qurilishi, amal qilishi va rivojlanishining umumiy qonun va qonuniyatlari texnologiyaning umumifalsafiy konsepsiyasi doirasida muvaffaqiyatli ravishda ko'rib chiqilishi mumkin. Uning harakat mantiqi moddiy ishlab chiqarish sohasidagi yuqorida ko'rib chiqilgan qonuniyatlar, uning dialektik qarama-qarshi jihati bo'lgan ma'naviy ishlab chiqarish, shuningdek, ta'lim sohasi qonuniyatlarini ko'chirish jarayonini aks ettirishdan iborat.

-Pedagogik texnologiya nazariy negizga ega, zero asl texnologiya o'zining mustahkam ilmiy-nazariy poydevoriga asoslanadi;

Buning uchun ularga uzluksiz ravishda mustaqil ish-lash imkoniyati va sharoitini yaratib berish zarur. Shu sababli, ta'lim jarayonini texnologiyalashtirish, aniq vazifalarni qo'ygan holda, dars mashg'ulotlarining usul va vositalarini to'g'ri tanlash orqali shaxsning intellektual salohiyati va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish, jamiyatdagi har bir fuqaroning bilim va malakasini oshirish, tezkor ta'lim uchun shart-sharoit yaratish mumkin.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda pedagogika oliy o'quv yurtlari bakalavr yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun "Kimyo" fanining maqsadi va vazifalari, hamda ta'lim berish texnologiyasini loyihalashtirishdagi asosiy konseptual yondashuvlarni keltiramiz:

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim. Bu ta'lim o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim jarayonining barcha ishtirokchilarini to'laqonli rivojlanishlarini ko'zda tutadi. Bu esa ta'limni loyihalashtirilayotganda, albatta ma'lum bir ta'lim oluvchining shaxsini emas, avvalo, kelgusidagi mutaxassislik faoliyati bilan bog'liq o'qish maqsadlaridan kelib chiqqan holda yondashishni nazarda tutadi.

Tizimli yondashuv. Ta'lim texnologiyasi tizimning barcha belgilarini o'zida mujassam etmog'i lozim: jarayonning mantiqiyli, uning barcha bo'g'inlarini o'zaro bog'liqligi, yaxlitligi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv. Indivdning jarayonli sifatlarini shakllantirish, ta'lim oluvchining faoliyatini faollashtirish va tezlashtirish, o'quv jarayonida uning barcha qobiliyati va imkoniyatlarini, tashabbuskorlini ochishga yo'naltirilgan ta'limni ifodalaydi.

Dialogik yondashuv. Bu yondashuv o'quv jarayoni ishtirokchilarining psixologik birligi va o'zaro munosaba-

tlarini yaratish zaruriyatini bildiradi. Uning natijasida shaxsning o'z-o'zini faollashtirishi va o'z-o'zini ko'rsata olishi kabi ijodiy faoliyati kuchayadi.

Hamkorlikdagi ta'limni tashkil etish. Ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi o'rtasida demokratik, tenglik, hamkorlik kabi o'zaro sub'yektiv munosabatlarga, faoliyat maqsadi va mazmunini birgalikda shakllantirish va erishilgan natijalarni baholashga qaratish zarurligini bildiradi.

Muammoli ta'lim. Ta'lim mazmunini muammoli tarzda taqdim qilish asosida ta'lim oluvchilarning o'zaro faoliyatini tashkil etish usullaridan biridir. Bu jarayon ob'yektiv qarama-qarshiligi va uni hal etish usullarini aniqlash, dialektik tafakkurni va ularni amaliy faoliyatda ijodiy qo'llashni shakllantirishni ta'minlaydi.

Axborotni taqdim qilishning zamonaviy vositalari va usullarini qo'llash bu yangi kompyuter va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashdir.

O'qitish usullari va texnikalari: ma'ruza (kirish, mavzuvi, ma'lumotli, ko'rgazmali (vizuallashtirish), anjuman, aniq vaziyatlarini yechish), munozara, muammoli uslub, pin-bord, aqliy hujum, tezkor-so'rov, savol-javob, amaliy ishlash usullari.

Boshqarish usullari va vositalari: o'quv mashg'uloti bosqichlarini belgilab beruvchi texnologik karta ko'rinishidagi o'quv mashg'ulotlarini rejalashtirish, qo'yilgan maqsadga erishishda o'qituvchi va tinglovchining birgalikdagi harakati, nafaqat auditoriya mashg'ulotlari, balki auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning nazorati.

Monitoring va baholash: o'quv mashg'ulotida va butun dars davomida mavzu yuzasidan nazorat savollarini berib borish orqali o'qitishning natijalari rejali tarzda kuzatib boriladi. Kurs oxirida test topshiriqlari.

Fanlarni o'qitishdan asosiy maqsad o'quvchilarga shu fan asoslaridan chuqur va sistemali bilim berishdir. Olgan bilimlarini o'z hayot faoliyatlarida qo'llash natijasida shakllanayotgan inson mehnatga va hayotga tayyorlanib boradi.

Bu xil muammoni yechishda nimani o'qitish (ta'lim mazmuni) bilan birga qanday o'qitish (ta'lim metodlari) masalasi ham katta ahamiyatga ega. Har qanday fanni o'qitish shu fanning mazmunidan kelib chiqadi, demak, fanni o'qitish metodlarini shu fanning ichki imkoniyatlarini belgilaydi. Shuningdek, o'qitish metodlarini bilish metodlari va qonuniyatlari haqidagi ta'limot yani fanning metodologiyasi ham belgilab beradi. Mavjud an'anaviy ta'lim metodlaridan voz kechmagan holda, yangi pedagogik texnologiya usullaridan foydalanish dars samaradorligini oshiradi. Kimyo fanida asosan kimyoviy reaksiyalar yozib o'rganilgani maqsadga muvofiq hisoblanadi. Kompyuter texnologiyasi yordamida bajarilganda vaqt tejiladi, ammo o'quvchi kompyuterni bilmasa, yoki erinchoqlik qilsa reaksiyalari kompyuterda kimgadir yozdirib ko'chirib oladi... Takrorlash bilimning asosini tashkil qiladi, qo'lda yozib takrorlanganda ko'z bilan ko'rganga nisbatan yaxshiroq yodda qoladi. Faqat tasavvurlar bilan insonni amaliy faoliyatga tayyorlab bo'lmaydi. Buning uchun hodisa va qonunlarning mohiyatini, ularning rivojlanish, kelib chiqish sabablarini bilmoq zarur. O'quvchining darsliklar va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlay olishi, bilganlarini so'zlab berishi shu asnoda kimyoviy formulalarni o'rnida to'g'ri yoza bilishi va o'qiy olishi, miqdor va sifatga doir tenglamalar, masalalar yechimlarini chiqara bilishi, egallangan bilimlarni qo'llay olishi, qonun tushunchalarini tenglama tuzish, koeffitsiyentlarni topish, formulalarni to'g'ri yozish, elektron va qurilish formulalari tuzishga tadbir etib olishi, gomologik qatorlarning umumiy formulasidan foydalanib, ma'lum modda formulasini yozish, hisoblashga doir tenglama tuzish, masala yecha bilish

qobiliyatini shakllantirish kerak, bu zamon talabidir [2-3].

Ana shu ko'rib o'tilganlar asosida "Ammiak ishlab chiqarish" mavzusini ko'rib chiqamiz. Bu ishlab chiqarishni o'rganish jarayonida:

1. o'quvchilarni ammiakni sintez qilish uchun xom ashyo va sintez jarayoni bilan tanishtirish;

2. o'quvchilarning kimyoviy reaksiyalarning borish sharoitlari va sanoatda bu reaksiyalarning boshqarish usullari haqida tasavvurlarini kengaytirish;

3. o'quvchilarning kimyoviy ishlab chiqarishlarning ilmiy prinsiplari haqida ilgari olgan bilimlarini puxtalash va chuqurlashtirish- kimyoviy ishlab chiqarishda optimal bosim va reaksiyaga kirishuvchi moddalar sirkulyatsiyasining qo'llanilishi haqida tushuncha berish;

Bu ishlab chiqarish taxminan quyidagi reja asosida o'rganiladi:

1. Ammiak sintez qilish;

2. Azot va uning xossalari (azot va vodorodning o'zaro ta'siri reaksiyasining tenglamasini yozib, o'tilganlarni esga olish);

3. Ammiak, uning laboratoriyada olinishi, xossalari va xalq xo'jaligidagi ahamiyati (tegishli kimyoviy reaksiyalarni yozish, tajribalarni qilib ko'rsatish yo'li bilan o'tilganlarni takrorlash);

4. Sanoatda ammiakni sintez qilish: a) azot bilan vodorodning o'zaro ta'sir reaksiyasi va bu reaksiyaning qaytar reaksiya ekanligi; b) bu reaksiyaning borish sharoitlari (harorati, katalizator va bosimning roli); c) asosiy apparatlar (sintez kolonnasi, sovutgich-kondensator, separator-ajratgich, kompressor va sirkulyatsion nasos), bu apparatlarning ishlash prinsiplari;

5. Reaksiya uchun kerakli azot-vodorod aralashmasini hosil qilish: a) gazogenerator; b) generator gazining tarkibi; c) keraksiz gazlarni yo'qotish usullari (reaksiyalarning tenglamalari), d) konvertor; e) issiq almashtirgich, f) karbonat angidrid va uglerod (II) oksidni yuttirish uchun minora; g) kompressorlar; h) qarshi oqim va issiq almashish prinsipi;

6. Sanoatda ammiak sintez qilishning barcha asosiy ilmiy prinsiplarini umumlashtirish va puxtalash.

Adabiyotlar

1. Rahmatullayev N.G., Omonov X.T. "Kimyo o'qitish metodikasi". -T.: «O'qituvchi», 2002.

2. Kutepov A.M. "Obshaya ximicheskaya texnologiya". -M.: 1995.

3. Isagulyans Sh., Ikramov A., Rustamov X. "Texnologik jarayonlarning fizik-kimyoviy asoslari" -T.: «Mehnat», 2002.

REZYUME
Maqola ammiakni sintez qilish usullarini dars jarayonida o'qitish, xususan, unda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash masalalariga bog'ishlangan. Shuningdek, dars jarayonida faollashtirishga yordam beruvchi tanqidiy fikrlash usullari ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ
Статья посвящается изучению способов обучения по теме синтеза аммиака в учебном процессе, и в частности применения современных педагогических и информационных технологий. Разработаны также приёмы критического мышления, способствующие активизации в процессе урока.

SUMMARY
The article deals with the study of ways of teaching on the topic of the synthesis of amiac in the educational process, and using modern pedagogical and information technologies. The authors of the article worked out the techniques of critical thinking, that help to improve activation at the lesson.

THE USE OF GRAPHIC ORGANIZERS IN TEACHING ENGLISH VOCABULARY

T.Koyshekenova – a teacher

K.Yakupova – a teacher

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сузлар: график органайзерлар, мияга хужум, Т- диаграммаси, концепция харитаси.

Ключевые слова: графические органайзеры, метод мозговой атаки, Т-диаграмма, концептуальная карта.

Key words: graphic organizer, Brainstorming Web, T-chart, Concept map.

Our country draws a special attention to strengthening learning and teaching foreign languages of our youth targeting at forming conditions and chance for fostering international collaboration and communication, widely and effectively using the advance achievements of the world civilization and the information sources as well as providing their integration into the world mutual society.

Created conditions in the field of education in our country serve for bringing up well-educated, modern intelligently thoughtful, intellectually and harmoniously developed generation, who get complete professional preparation. On December 10, 2012, the implementation of the first President's Decree №1875 on "On measures to further improve foreign languages learning system" creates the basis for reforming on teaching foreign languages in the education system of the country. A lot of projects have been done as an implementation of this important document [1, 3].

Studies have shown that meaningful learning can be assisted through the use of graphic organizers. Students who used as learning strategies performed better rather than the students who used underlining, note-taking, discussing with co-students or outlining.

Graphic organizers also can be used in all phases of learning from brainstorming ideas to present findings. They can be used individually or in large groups. For example, some teachers like to create a class concept map as a large group to review at the end of a unit or develop a character map while reading a book aloud to the class.

These tools are particularly useful in activities that require critical thinking skills.

Although there are many variations and possible combinations of graphic organizers used in the classrooms, they could be presented in four different pattern which are: *hierarchical, conceptual, sequential and cyclical* [2:73]. The table below shows type of organizer best fits with the structural patterns of the informational texts.

Graphic Organizer Pattern	Organizational Pattern of Text
Hierarchical	Categories and subcategories, matrix, plot, tree, pyramid
Conceptual	Description, mind map, concept map, concept chart, diagrams
Sequential	Time line, chronology, process/ product, cycle graph, line graph
Cyclical	Cycle graph, life cycle, repetitive events

Graphic organizers enable teachers to show and explain relationships between content and sub-content and how they in turn relate to other content areas. On the other hand, through the use of the organizers, students can make more abstract comparisons, evaluations and conclusions. In short, graphic organizers allow students an active role in their learning. For easy understanding, specific benefits to students and teachers are presented in the following organizer:

Benefits to students

- Understand the concept of part to whole;
- Record relationships;
- Clarify and organize ideas;
- Improve memory;
- Comprehend texts;
- Recognize and assimilate different points of view.

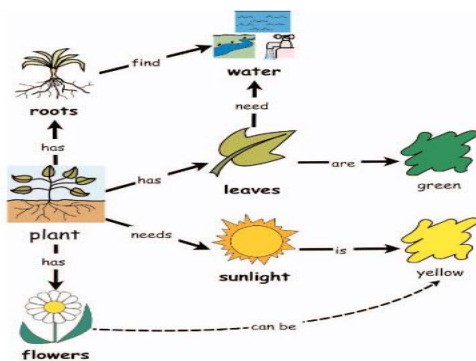
Benefits to teachers

- Show and explain relationships between and among content;
- Make your lessons interactive;
- Help visual learners to acquire information more easily;
- Motivate students;
- Assist students in prewriting techniques;
- Assess what students know.

Examples of common graphic organizers include the following: timeline, cycle diagram, T-chart, Venn diagram, story map, flow chart, grid, web, and problem-solution outline. But in this article we try to illustrate below-mentioned graphic organizers:

Concept Maps

A concept map is a visual organizer that can enrich students' understanding of a new concept. Using a graphic organizer, students think about the concept in several ways. Most concept map organizers engage students in answering questions such as, "What is it? What is it like? What are some examples?" Concept maps deepen understanding and comprehension.

Thus, a concept map is a general organizer that shows a central idea with its corresponding characteristics. Concept maps can take many different shapes and can be used to show any type of relationship that can be labeled. Maps are excellent for brainstorming, activating prior knowledge, or generating synonyms. Maps can be used to show hierarchical relationships with the most important concepts placed at the top.

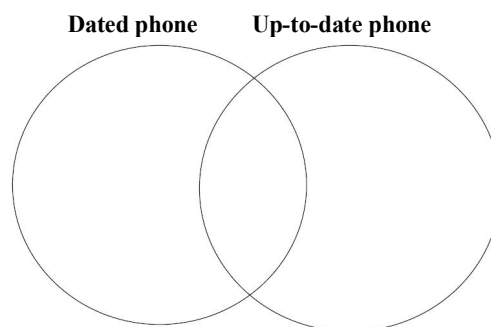
Venn Diagrams

A Venn diagram is constructed with a collection of simple closed curves drawn in a plane. According to Lewis, the "principle of these diagrams is that classes or sets be represented by regions in such relation to one another that all the possible logical relations of these classes can be indicated in the same diagram".

This graphic organizer is a diagram that shows all possible logical relations between a finite collection of different sets. A Venn diagram consists of multiple over-

lapping closed curves, usually circles, each representing a set. In Venn diagrams the curves are overlapped in every possible way, showing all possible relations between the sets.

Let's use Venn diagram on the topic "Information Technologies". Here the students are given a task to compare 2 models of mobile phones, define their similarities and differences.

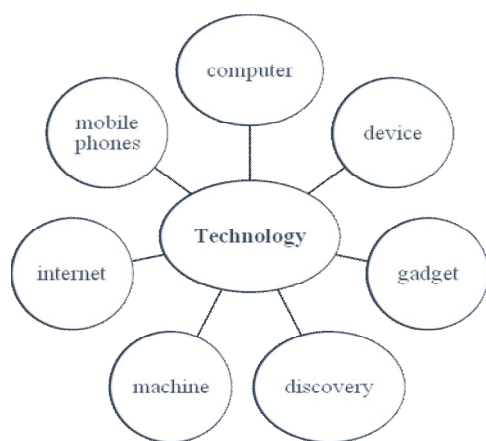

Brainstorming Web

Brainstorming is a group creativity technique by which efforts are made to find a conclusion for a specific problem by gathering a list of ideas spontaneously contributed by its members.

Teachers can use brainstorming as a thinking strategy to help students generate questions, ideas, and examples and to explore a central idea or topic. During brainstorming, students share ideas that come to mind and record these ideas without making judgements about them. When introducing a topic, teachers can use brainstorming webs to determine what students already know or wish to learn, and to provide direction for learning and reflection. Brainstorming stimulates fluent and flexible thinking and can also be used to extend problem-solving skills. The use of visual supports is an especially powerful teaching strategy.

This graphic organizer can be used to record, organize, compare, analyze, and synthesize information and ideas, can assist students in accessing prior knowledge and connecting it to new concepts learned as well as consolidating their understanding. The example of brainstorming web is given below:

So, above mentioned graphic organizers help students focus on what is important because they highlight key concepts and vocabulary, and the relationships among them, thus providing the tools for critical and creative thinking. Graphic organizers are visual depictions that resemble networks and allow students to add or modify their background knowledge by seeing the connections and contradictions between existing knowledge and new information. Thus, teaching our students to use graphic organizers such as brainstorming webs, Venn diagrams, concept maps and charts help them better comprehend the texts, can promote teachers' instruction and students' active learning. These are visual tools that help EFL students understand and organize information, also develop higher-level thinking skills and promote creativity.

Literature

1. Karimov I.A. "On measures to further improve foreign language learning system" PD №1875 from December 10, 2012. – Tashkent: 2012.
2. Griffin C.C., & Tulbert B.L. The effect of graphic organizers on students' comprehension and recall of expository texts. Reading and Writing Quarterly (11), 1995. 73-89-p.
3. Robinson D. H. Graphic organizers as aids to text learning. Reading Research and Instruction (37), 1998. 85-105-p.

РЕЗЮМЕ

Бу мақола инглиз тили лексикасини ўргатишда график органайзерларнинг натижаллиги ҳақида. График органайзерлар маълумотларни тўплашда, эсда сақлашда, ўрганишда, таҳлил қилишда ва қўллашда ёрдам беради.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается одна из актуальных проблем – эффективное использование графических органайзеров в обучении английской лексики. Графические органайзеры помогают организовать информацию на листе бумаги (или экране компьютера), чтобы улучшить её запоминание, усвоение, анализ и применение.

SUMMARY

The article is devoted to the investigation of the effectiveness of graphic organizers in teaching English vocabulary. Graphic organizers help in organizing information, on a list of paper (or on the screen of a computer) to improve remembering, learning, analyzing and using.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ МУСИҚА САНЪАТИНИ ЎРГАТИШ ВА УНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИНИ ТАКОММИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

И.Ж.Моянов – катта илмий ходим-изланувчи

Ислам Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети

Таянч сўзлар: куй, кўшиқ, маданият, санъат, мусикий идрок, мусика маданияти, бадий асар.

Ключевые слова: музыка, песня, культура, искусство, музыкальное мышление, музыкальная культура, художественное произведение.

Key words: music, song, culture, art, musical intellection, musical culture, literary-artistic work.

Бугунги куннинг тадқиқотчилари, педагог олимлари, тажрибали ўқитувчи ва мураббийларнинг кўп йиллик кузатувлари илмий изланишлари ва амалий машғулотлари жараёни мусиқа фани ўқитувчисининг ўқув тарбия ишлари бўйича эришадиган ютуғи ва камчиликлари, энг аввало, ўтказилаётган дарс ёки тадбирнинг ўқувчилар онгига, хиссиётига қай даражада синганлиги ва уларда ҳосил бўлаётган билим, кўникма ва малакаларнинг ўсиш даражасини аниқ белгилаб олиши ниҳоятда муҳим эканлигини кўрсатади [4].

Бундай аниқликларга эришишда, берилаётган билим ёки тавсияларнинг ўқувчиларга қай даражада таъсир ўтказишини билиб бориш учун ўқитувчининг ўз режаларини қай тарзда амалга оширишини олдиндан белгилаб олишга имкон беради.

Мусиқа маданияти дарсларида ўқувчиларнинг мусиқа воситасида, хусусан, қорақалпоқ халқ кўшиқлари орқали маънавий-ахлоқий қадриятларининг ривожланганлик даражаси, ўрганиладиган кўшиқлар ёки тингланадиган асарлар дастурининг қўлами ёки дарс мавзуларининг хилма-хиллиги билан эмас, балки тарбияланганлик даражасини кўрсатувчи бошқа бир қанча муҳим омилар орқали аниқланади:

Биринчидан; ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий қадриятларни ривожланганлик даражасини кўрсатувчи асосий ва ишончли белгилар уларнинг фольклор асарлари ҳақида эга бўлган тушунчалари (асарнинг шеърий ва мусикий матнини билиш), асарда берилган

фикрларни баён қилиб бера олиши, унинг тарихий пайдо бўлиш сабаблари ва у билан боғлиқ бўлган халқ анъаналари, урф-одатларини билиш, унинг қуйланиш ёки ижро этиш тартибини билиш, мазмунини таҳлил қилиб маънавий-ахлоқий қадриятларни билиши ва тўғри хулосаларни келтириб чиқара олиши ҳисобланади.

Иккинчидан; ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий қадриятларини билиши уларнинг яхши баҳоларда ўқиши ёки халқ кўшиқларини яхши қуйлаб беришлари билангина баҳолаб бўлмайди. Чунки қорақалпоқ халқ қадриятлари ҳақида, урф-одатлари ва анъаналари ҳақидаги тушунчага эга бўлган, унга мос кўшиқларни қуйлаб бера оладиган айрим ўқувчилар мактаб ҳаётида бўладиган жамоат ишларида, ўтказиладиган турли тадбирларда фаол қатнашмаслиги қорақалпоқ халқ кўшиқлардан келиб чиқадиган мантикий хулосаларни ўз ҳаётида қўллай олмасликлари ҳам мумкин.

Учинчидан; ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий сифатларининг қай даражада мукамаллиги илмий жиҳатдан ҳолисона асосланган диагностик «кесимлар» орқали аниқланади. Бундай кесимлар, яъни ўқув йилининг маълум бир қисмида ўтказиладиган мантикий текширувлар ўз ичига ўқувчининг маънавий-ахлоқий қадриятларини билиш жараёнини очиб берувчи муҳим параметрларни ўзида мужассамлаштирган бўлиши лозим. Бунга ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий қадриятлар ҳақидаги тушунчаси, ҳатти-ҳаракатлари

мотиви (нима мақсадни кўзлаб қилинаётгани), ҳаракатнинг жамият учун келтирадиган фойдали томони, унинг ўқувчи-шахсини баркамол қилишдаги роли ва бошқалар қиради.

Тўртинчидан; ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий баркамоллигини аниқлаш масаласининг мураккаблиги шундаки, мавзу юзасидан ёзилган илмий ишларнинг аксарият кўпчилигида фақат маънавий-ахлоқий тарбия ҳақида фикр юритилган.

Маънавий ва ахлоқий тарбиянинг узвий алоқадорлиги ҳақида маълумотлар чоп этилган, лекин илмий ишларда ушбу масала аниқ етарлича очиб берилмаган. Жумладан, бу соҳада ишлар олиб борган россиялик олимлар Б.Асафьев, И.Каиров, О.Багданова, И.Марьенко, Н.Манахов, В.Шахненко, ўзбек олимлари Ф.Жўраев, Д.Амануллаев, С.Аннамуратова, С.Файзулина, Қ.Мамиров, Ф.Халилов, Д.Каримова ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида ахлоқий тарбияланганликнинг асосий параметрлари нимадан иборат бўлиши ҳақида етарлича далиллар келтирилган бўлсада, юқоридаги илмий изланишлар натижалари шуни кўрсатадики, қорақалпоқ халқ фольклори ҳақида маълумотлар берилмаган [3].

Ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий кадриятларни билиш камолотини белгилашда барча фан бўйича дастуриамал вазифасини ижро этувчи «Таълим тўғрисида»ги қонун, «Қадрлар тайёрлашнинг миллий дастури» каби ҳужжатларга ҳамда Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг ёшларнинг маънавий тарбияси ҳақидаги билдирган фикрларига таянган ҳолда ўқувчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясининг параметрлари ва даражасини ўргатиш асосида уни юзага келтирувчи асосий омилларни аниқлашга ҳаракат қилдик ва уларнинг мукамаллик даражаси ҳақида фикр билдирдик [1].

Бунда асосан ўқувчиларнинг қорақалпоқ халқ

қўшиқларини ўрганиш жараёнидагини уларнинг маънавий-ахлоқий кадриятларини ривожланиши ҳақида баён қилинган бўлсада, шунингдек, ўқувчилар шахсининг маънавий-ахлоқий кадриятларни ривожлантиришда баркамол инсон сифатидаги қиёфасининг етилиб бориши ҳақида ҳам фикр юритишга ҳаракат қилдик.

Бироқ, шу кунгача илмий-назарий адабиётларда; бошқа тушунчалар ва қарашлар ҳам мавжудки, у туфайли умумий мусиқий таълимда ўзоқ йиллар давомида мусикани ўқитиш мактаб фани сифатида ўқитиш деб таъкидлаб келинди. Бунинг моҳияти бу мактаб фани яъни у бошқа мактаб фанлари каби умум дидактик принциплар асосида ўқитилиши керак [2]. Тўғри, мусика мактаб фанлари тизимида, ўз хусусиятига эга. У табиий илмий фан эмас, балки санъатдир, яъни эстетик циклга эга мактаб фанидир. Бизга маълумки, ҳозирги даврда мактабда мусикани бундай тушунча асосида дарс олиб борилмаган ва ўқув тарбиявий жараёнининг асосий эффекти кўрсаткичи, ўқувчилар томонидан аниқ билим кўникмалар комплексини муваффақиятли эгаллаши билан белгиланади. Бундай ёндашишда мусика таълимининг мақсади ҳам, ўнинг мазмуни ҳам дарс жараёнида (программа, репертуар) методикаси ҳам энг муҳим нарса ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини шакллантиришни таъминлашга қаратилган, а бу эса мусика ўқитувчиси болаларга мусикани ўргатиш жараёнида мусика асарини қабул қилишни бошқара олиш санъатини ўргатади. Шунинг учун мусикани маданиятли равишда тинглаш ва эшитиш кўникмалари дидактик мазмунга ҳам ақл билан ҳам қалб билан тинглаши керак. Умумтаълим мактаби ўқитувчилари ўқувчиларни айнан ана шу кўникмаларга ўргатади.

Адабиётлар

1. Каримов И. А. Юсак маънавият — енгилмас куч. —Т.: «Маънавият», 2008, 176-б.
2. Қудратов И. Талабаларни халқ қўшиқлари воситасида эстетик тарбиялаш. Услубий қўлланма. —Тошкент: «Фан», 2009.
3. Файзуллаев Э. Бўлажак мусика ўқитувчиларининг бадиий дидини шакллантиришда ўзбек мусикаси имкониятларидан фойдаланиш. Услубий қўлланма. —Тошкент: Фан ва технологиялар маркази босмахонаси. 2008.
4. Сойпова Д. Мусиқий ва мусиқий назарий билимларни ўзлаштириш жараёнини такомиллаштириш. Услубий қўлланма. — Тошкент: Фан ва технологиялар маркази босмахонаси. 2005.

РЕЗЮМЕ

Мақолада умумтаълим мактабларида қорақалпоқ халқ мусикасини ўргатиш ва миллий кадриятларини такомиллаштириш йўллари ҳақида маълумотлар берилган. Унда мусика фанини ўқитишнинг услуб ва услубияти ҳақида ҳам сўз боради. Ўқувчиларнинг билимларини баҳолаш мезонлари ва ўқитувчининг педагогик фаолиятини шакллантириш омиллари кўрсатиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье даются сведения об изучении каракалпакской народной музыки и совершенствовании национальных традиций в общеобразовательных школах. В статье рассматриваются также методы и приёмы обучения предмета «Музыка». Приводятся критерии оценки знаний учащихся и способы организации педагогической деятельности преподавателя.

SUMMARY

The article gives information about teaching and developing Karakalpak national music and traditions in the secondary schools. It deals with the approaches and methods of teaching the subject «Music» at the lesson. The author also gives criterias for assessing learners' knowledge, and ways of formation the teacher's professional pedagogical activity.

ОБ ОРГАНИЗАЦИИ РЕЧЕВЫХ УПРАЖНЕНИЙ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

А.Д.Нажимова — ассистент преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: машқлар тизими, нутқий машқлар, рецептив машқлар, репродуктив машқлар, нутқни ривожлантириш, нутқ малакалари, тил ҳодисаси, сўзлик билан ишлаш.

Ключевые слова: система упражнений, речевые упражнения, рецептивные упражнения, репродуктивные упражнения, развитие речи, речевые умения, языковое явление, словарная работа.

Key words: the system of exercises, speech exercises, receptive exercises, reproductive exercises, development of speech, speech habits, language phenomena, work with dictionary.

Проблема организации и проведения специальных речевых упражнений, как в составе упражнений на закрепление новой темы по изучению грамматики и орфографии, так и в отрыве от них, но с определённой подготовкой и с целью повышения качества речи учащихся, является весьма актуальной. Необходимость решения этой проблемы объясняется тем, что в ныне

используемых современных учебниках по родному языку для начальных классов с каракалпакским языком обучения речевые упражнения представлены лишь в системе основных упражнений по закреплению (наблюдение за языковыми фактами, нахождение языковых явлений и объяснение их) в качестве завершающего этапа работы над ними. Как

видно, собственно речевые упражнения (ответы на вопросы, пересказ текста, составление предложений, рассказывание, создание текста) подчинены нуждам закрепления нового языкового материала.

Как известно, основной целью уроков родного языка в начальной школе является не только изучение грамматики и орфографии, но и развитие речи. Представленная в учебниках система упражнений главным образом нацелена на формирование у учащихся теоретических знаний, навыков и умений. Упражнения же на развитие речи, которые выполняются в завершении системы упражнений на закрепление новой темы, а также на повторение пройденного, имеют лишь вспомогательную, второстепенную роль. Объяснение этому – какая роль отводится речевым упражнениям и как они организуются и проводятся.

Для большей ясности и убедительности наших утверждений мы проанализировали учебники по родному языку для начальных классов [1]; [2]; [3]; [4]; с точки зрения рецептивности, репродуктивности и продуктивности предложенных упражнений. Как показал анализ, в них очень мало речевых, продуктивных упражнений. Об этом свидетельствуют следующие цифровые показатели:

Класс	Общее количество упражнений в учебнике	Количество		
		рецептивных упражнений	репродуктивных упражнений	речевых упражнений
1-й	233	196	21	16
2-й	209	160	15	34
3-й	355	302	13	42
4-й	421	378	1	42

Как видно из таблицы, в учебниках преимущественно даны рецептивные упражнения. По этой причине в большинстве уроков родного языка при обладает рецептивная речевая деятельность, что отрицательно сказывается на развитии устной и письменной речи учащихся, на обогащении активного словарного запаса, на овладении структурными разновидностями словосочетаний и простых, а также сложных предложений.

Следует отметить, что облегченные и упрощенные задания к малочисленным продуктивным упражнениям срезают их качество и эффективность, то есть ожидаемые от них результаты. И при подборе материалов к этим упражнениям основное внимание уделяется на упрощение заданий, для того чтобы ученикам облегчить составление предложений, употребления требуемого языкового явления, чтобы детям не трудно было найти и объяснить это явление.

По этой причине страдает обучение содержательным и качественным сторонам речевого высказывания, от чего трудно ожидать динамичное развитие речи.

Опыт показывает, что система упражнений, в которой целиком и полностью преобладают рецептивные упражнения, даже в совокупности с репродуктивными и продуктивными упражнениями в достаточной степени не обеспечивает реальное развитие речи учащихся. Так как в рецептивных упражнениях типа «прочитать буквы, слова, предложения или текст», с заданием «найти, объяснить изучаемое явление», ученик лишь читает, или произносит (повторяет написанное). При репродукции (ответы на вопросы, пересказ текста) школьник имеет дело с готовым речевым материалом. Продуктивные упражнения (составление предложений, рассказывание) должны носить коммуникативный характер и проводиться с заданиями, характерны-

ми для речетворения в различных жизненных ситуациях, в реальном общении.

Главное в организации и проведении речевого упражнения – это подготовка учащихся к этой работе. Нельзя не учитывать тот факт, что рецептивные и репродуктивные упражнения отчасти могут обогащать словарный запас школьников. Так как во время выполнения подобных упражнений учащиеся знакомятся с некоторыми новыми словами. Слова бывают на одну тему, а иногда – разнотемными. Однако, следует учитывать что новые слова чаще всего воспринимаются рецептивно. Лишь в редких случаях требуется от учащихся составить с ними словосочетания или предложения. Наблюдения показывают, что по истечении определённого времени значения большей части новых слов, даже сами слова забываются.

В процессе выполнения небольшого количества репродуктивных упражнений дети также знакомятся с некоторыми новыми словами. Эти слова они читают, произносят, употребляют в речи во время пересказа текста, в ответах на вопросы. Такая репродуктивная речевая деятельность в определённой степени помогает закреплению в памяти новой лексики.

В этих условиях трудно организовывать и проводить специальную работу по развитию речи детей, которой предшествовал бы подготовительный этап. Вот почему упражнения над развитием речи необходимо как-то отделить от упражнений по закреплению новой темы, придать ей автономность.

В связи с этим встаёт вопрос о том, как расширить возможности упражнений, направленных на автономное развитие речи, зависящих и не зависящих от системы упражнений на закрепление знаний.

«Под развитием речи применительно к начальной школе понимается овладение учащимися совокупностью речевых умений, обеспечивающих готовность к полноценному речевому общению в устной и письменной форме» [5:55].

Словарная работа, заложенная в систему упражнений по закреплению новой темы, строится на основе иллюстрирования языковых фактов, но при таком подходе нужды развития речи по определённой тематике не учитываются. Поэтому эти материалы учебников по родному языку необходимо совершенствовать, чтобы система упражнений обеспечивала и усвоение теоретических знаний, и серьёзно готовила учащихся к продуктивным речевым упражнениям.

Таким образом, речевые (продуктивные) упражнения, которые проводятся в основной структуре системы упражнений по закреплению знаний, имеют ряд недостатков: новые слова в большинстве случаев отбираются стихийно, т.е. без учёта нужд тематики развития речи; речевые упражнения будут проводиться без тщательной подготовки; они не будут иметь коммуникативный характер, т.е. учащиеся будут строить своё высказывание лишь с целью проще употребить языковой факт.

Развитие речи имеет своё содержание, состоящее в основном из новых слов, словоформ, словосочетаний и синтаксических структур, элементы коммуникации, т.е. культуры речи (общения); навыки говорения и письма. Названные языковые явления можно отбирать из материалов данного урока, а также из упражнений предыдущих уроков. Работа в виде подготовки к речевому упражнению должна занимать определённое урочное время. Её целесообразно организовывать и проводить автономно в качестве первого этапа проведения речево-

го упражнения. Вторым этапом является само речевое упражнение. Эти упражнения должны проводиться в

определённом соотношении с системой упражнений по закреплению новой темы.

Литература

1. Кутлимуратов Б. Каракалпакский язык. Грамматика, орфография и развитие речи. Учебник для 1 класса. Изд. 10-е. – Ташкент: “Ўзбекистон”, 2008. –С.96. (На каракалпакском языке)
2. Кутлимуратов Б., Ходжамуратова. Родной язык. Грамматика, орфография и развитие речи. Учебник для 2 класса. Изд. 10-е. –Ташкент: “Ўзбекистон”, 2008. –С. 128. (На каракалпакском языке)
3. Давенов Е., Успанова Дж., Абдиджаббаров Х. Каракалпакский язык. Грамматика, орфография и развитие речи. Учебник для 3 класса. –Ташкент: “Ўзбекистон”, 2008. –С. 144. (На каракалпакском языке)
4. Давенов Е., Успанова Дж. Родной язык. Грамматика, орфография и развитие речи. Учебник для 4 класса. –Нукус: “Каракалпакстан”, 2009. –С.232. (На каракалпакском языке)
5. Никитина Г.Г. Обучение младших школьников творческим работам на основе интеграции языковой и литературной подготовки. Составление рассказа по серии сюжетных картинок. // Начальная школа. 2007. № 5. – С. 55–57.

РЕЗЮМЕ

Маколада нуткий машкларни ташикллаштиришнинг реал имкониятлари ҳамда ушбу имкониятларда ҳозирги она тили дарсликларидаги ҳолатларни такомиллаштиришда фойдаланиш йўллари очиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье раскрываются реальные возможности организации речевых упражнений, а также пути расширения этих возможностей в условиях современных учебников по родному языку.

SUMMARY

The article deals with the real opportunities of working out speech exercises and the ways of extension of these opportunities in conditions of modern textbooks in the native language.

ЎҚУВЧИЛАРНИНГ КАСБИЙ ҚИЗИҚИШЛАРИ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР

З.Т.Нишанова - психология фанлари доктори, профессор

Г.К.Алимова – катта ўқитувчи

Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

(Ушбу мақола А-1-16 рақамли “Имконияти чекланган ўқувчиларда касбий қизиқишларни

ривожлантиришнинг психологик хусусиятлари” номи амалий лойиҳа доирасида тайёрланди)

Таянч сўзлар: касб, қизиқиш, ривожланиш, тренинг, гуруҳ, тренер, лаёқат, қобилият, касб танлаш, касбга йўллаш.

Ключевые слова: профессия, интерес, развитие, тренинг, группа, тренер, склонность, способность, выбор профессии, профессиональная ориентация.

Key words: profession, interest, progress, training, group, trainer, capability, deviate, professional selection, profession orientation.

Таълим тизими ва мазмунини демократлаштириш давлатимизнинг устувор сиёсати бугунги ёшларни ҳар томонлама ривожланган, етук, дунёқараши кенг, билимли ва баркамол шахс қилиб вояга етказишдан иборат. Мамлакатимизда ёшларнинг интеллектуал салоҳияти ва ижтимоий фаоллигини оширишда таълим тизимида олиб борилаётган изчил ислохотлар муҳим аҳамият касб этаётир. Ислохотларни амалга ошириш жараёнида, албатта, билимли ва малакали кадрларга катта эҳтиёж сезилади. Ҳозирги ёшлар замонавий билим масканларида таълим олиш билан бир қаторда меҳнат бозори талаб қилаётган касб-ҳунар сирларини ҳам пухта эгаллаб, малакали мутахассис бўлиб етишишлари учун улар ўзлари қизиққан касбларни танлашлари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек тилининг изохли луғатида қизиқишга қуйидаги таъриф берилди. “Қизиқмоқ- 1. Қизиқиш билан эътибор бермоқ, астойдил берилмоқ, берилиб муносабатда бўлмоқ, ҳаракат қилмоқ, 2. Билиш, ўрганиш, ишлашга майл қўймоқ, ҳасавманд бўлмоқ” [1]. Психологик нуқтаи назардан қизиқиш бу шахснинг диққат-эътиборини муайян нарсага эришишига, воқелик ва ҳаётнинг муайян соҳасига, муайян бир фаолиятга бир мунча узок вақт ва барқарор қаратилишида ифодаланади. Мактаб психологлари ҳамда касбга йўллаш билан шуғулланувчи синф раҳбарлари ўқувчиларнинг қизиқишларини аниқлаб, сўнгра касбга йўлласалар, ўқувчиларнинг тасодифий касб танлашларининг олди олинган бўлади. Бир фарзандларимизни шахс сифатида баркамол инсон бўлиб етишишини истасак, унинг “бўш жойини” тўлдириш эмас, балки у қизиққан соҳани аниқлаб, бу қизиқишни янада ривожлантиришга ҳаракат қилишимиз лозим. Кўпинча ота-оналарнинг фарзандлари қайси фанни ўзлаштирмаётган бўлса, ўша фандан қўшимча дарслар ташкил қилишларининг ёки, фарзандни мажбурлаб, ўргатаётганининг гувоҳи бўламиз. Ҳаётда эса бола агар футболга қизиқса, уни мажбурлаб математикани ўргатишнинг ҳожати йўқ, балки уни ўзи севган, жони дили билан қизиққан футбол тўғрисида олиб бориб

берсак, балки ундан келажакда футбол бўйича жаҳон чемпиони чиқиши мумкин.

Қуйида эътиборингизга ҳавола этиладиган ўйинлардан фойдаланиб, ўқувчиларнинг касбий қизиқишларини аниқлаш ҳамда улардан касбга йўллаш ҳамда тарбиявий соатларда кенг фойдаланиш мумкин.

“Келгиндилар” ўйини

Ўйиндан қўзланган мақсад: жамият ва айрим инсон турмушида меҳнатнинг ролини кўрсатиб беришдан иборат. Ўйин бахтга эришиш йўлида меҳнатнинг ролини тушуниш муаммоси билан боғланган бўлиши, узок келажакдаги касбий мақсадни ақс эттириши ва унинг бошқа ҳаётий мақсадларга мувофиқ бўлишини белгилаб бериши лозим. Ўйин жамият турмушида меҳнатнинг роли меҳнат ва шахс мавзуларини ўрганган ҳолда касб танлаш курси доирасида фойдаланилиши мумкин.

Ўйинни ўтказиш шартлари: Ўйин ўқувчиларнинг бутун бир синфи билан (7-8 синфлар) ишлашга мўлжалланган. Ўйин учун ажратилган вақт 30-40 дақиқа. Ўқувчиларни ручка ва қоғозлари бўлиши керак.

Ўйин тартиби. Ушбу ўйин зўр бериб тайёргарлик босқичисиз ўтказилиши мумкин. Жамият турмушида меҳнатнинг роли тўғрисидаги маъруза материални мактаб ўқувчиларига ўйин олдидан ҳам, ўйиндан кейин ҳам таклиф қилиш мумкин. Ана шу материалнинг таркибий қисмларидан ўйин натижаларини муҳокама қилган чоғда ҳам фойдаланиш мумкин. Ўйиннинг ўзида қуйидаги босқичлар шартли равишда намоён бўлади:

1. Синф ўқувчиларидан 2-3 киши танланади, улар “келгиндилар” бўлишади. Уларнинг синф пешқадамларидан бўлиши мақсадга мувофиқдир.

2. Қуйидаги мазмундаги умумий йўл-йўриқ берилди: бошқа цивилизация намоёндалари сайёрамизга келганликлари ҳақидаги хабарни қўтилмаган бир пайтда олдик. Ҳаёт хилма-хил газета, журнал дастури уюштирилди. Техникавий жиҳатдан мураккаблиги туфайли

“келгинди”ларнинг бўлиш вақти 15 дақиқа билан чекланган. Шу вақт ичида бизнинг цивилизациямиз бир-бирлари тўғрисида энг асосий нарсаларни билиб олиши лозим.

3. “Келгинди”ларга оғзаки ёки ёзма тарзда қуйидаги мазмунда дарҳол йўл-йўриқ берилади. “Ҳозир сизлар синфдан чиқиб қандай мақсадда ва қаердан келганлигинизни 3-4 дақиқа ичида ўйлаб айтиб берасиз. Сайёрангиз ҳақида кичик ҳикоя тайёрланг, бунда сизнинг аҳолингиз нима билан шуғулланаётганлигини, қандай яшаётгани тўғрисида жавоб беришга тайёр бўлинг. Ўзинингизнинг “Ўзга сайёралик” ташки кўринишингиз тўғрисида ўйлаб кўришингиз мумкин.

4. “Келгинди”лар йўлакда тайёргарлик кўраётганларида журна-листларга, яъни синфда қолганларга қуйидаги мазмунда йўриқнома берилади. Сизлар у ёки бу агентлик радио ёки телепрограммалар, журналлар ёки газеталарнинг вакиллари сиз. Хабар беришингиздан аввал айтиб қайси органнинг вакили эканлигингизни ўйлаб кўринг. Сизлар бу саволларни “келгиндилар” ўз сайёраси ҳақида гапириб бўлганларидан кейин берасизлар. Саволни бера туриб кўлингизни кўтаринг ва олдиндан ўзингиз вакил бўлган органни айтиб беринг. Саволлар лўнда ва кизикарли бўлиши керак.

5. Олиб борувчи “Ўзга сайёралик”ларни таклиф қилади, уларни самимий табриклайди ва учрашув вақти чекданганлигини эслатиб дарҳол уларга сўз беради. “Ўзга сайёралик”лар ўз сайёраси ҳақида қисқача 5-дақиқа гапириб беради.

6. Ўйинни олиб борувчи журналистларга саволлар беришни “Ўзга сайёралик”ларга эса бу саволларга қисқача жавоб қайтаришни таклиф қилади. Энг кизикарли саволни бериш шу босқичдаги мусобақанинг асосий жиҳатидир. Баъзи саволларни ўйинни олиб борувчининг ўзи бериши мумкин, лекин буни журналистларга бериш яхшироқ, чунки муҳокама чоғида ўқувчиларнинг саволлари таҳлил қилиниши лозим.

7. Учрашув тугашига 1 дақиқа қолганда, яъни ўйин бошлангандан 14 минут ўтгач олиб борувчи ўйин қатнашчиларини бу ҳақда огоҳлантиради ва ўйиннинг 15 минутада “келгиндилар” ғойиб бўлганликларини эълон қилади. “Ғойиб бўлган” меҳмонларга синфда ўз жойларини эгаллашлари таклиф қилинади.

8. Сўнгра ўйиннинг барча қатнашчилари матбуот конференциясидан олган дастлабки таассуротлари тўғрисида қисқача ахборот ёзишлари бу ахборотларда икки жиҳат цивилизация ривожланиш даражасига баҳо бериш ва ушбу цивилизация билан алоқа боғлашнинг мақсадга мувофиқ жиҳатлари акс эттирилиши лозим. Журналистлар ўзлари қайси орган вакили эканликларини ўз варақаларига ёзиб қўядилар ва имкони бўлса ўз хабарларига кўза ташланиб турадиган номлар берадилар, келгиндилар эса бошқа цивилизацияга мансуб эканликларини қайд қиладилар, буларнинг ҳаммаси учун 5-7 дақиқа вақт берилади.

9. Ўқувчиларнинг ҳаммаси хабарларни ёзиб улгурганликлари ёки улгурмаганликларидан қатъий назар 5-7 дақиқадан кейин хабарлар йиғиштириб олинади. Биринчи бўлиб ёзганларни журналистик оперативлик учун мактаб қўйиш мумкин. Тўпланган хабарлар овоз чиқариб ўқи берилади. Ўқи беришни икки ўйин қатнашчисига “Айниқса пассивларга” таклиф қилиш мақсадга мувофиқдир. Улар хабарларни навбатма-навбат ўқи берадилар. Ушбу тартиб ўйини муҳокама қилишга тайёргарлик кўришдир. Бу босқич учун ажратилган вақт 5-7 дақиқа.

“Уюшма” ўйини

Ўйиндан кузатиладиган мақсад: мактаб ўқувчиларини турли касбларга бўлган ҳақиқий муносабатини аниқлашдан ва имкони бўлса ана шу муносабатни тўғрилаб қўйишдан иборат. Ушбу

ўйинни “профессиограмма” мавзусини ўрганиш чоғида ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Ўйиннинг нисбатан оддийлигини ва ҳис-туйғуга бой бўлиши “Касб танлаш курси” доирасидан ташқарида масалан, туман марказлари негизда заводларнинг касб танлашга йўлловчи лабораторияларида мактаб ўқувчилари билан учрашган чоғида фойдаланиш имконини беради.

Ўйинни ўтказиш шартлари: ўйинда бутун синф (7-8 синф) ўқувчилари шунингдек, барча юқори синфларнинг ўқувчилари қатнашадилар. 1-ўйин учун 15 дақиқа ундан кейинги ўйинлар учун 5-7 дақиқадан вақт ажратилади. Ўйин учун синф доскаси зарур.

Ўйин тартиби (босқичлари): ўйин зўр тайёргарликсиз бошланади (1-2 босқичларида ўйинга киришилади).

1. Ўйиннинг номи эълон қилинади ва 3 та асосий ўйинчи танланади, синфдаги ҳар қандай ўқувчи бунга сайланиши мумкин.

2. Ўйин шартлари эълон қилинади. Ҳозирги уч киши синфдан чиқади, синф эса кўнглида бирон касбни ўйлаб қўяди. Сўнгра уч киши синфга кириб уюшмага оид саволлар, масалан бу касб қандай рангни, қандай ҳидни эслатади, қандай мебелдан фойдаланилади ва шу каби бошқа саволлар ёрдами билан жумбоқни билиб олишга уринади. Ўқувчилардан уюшма ўйинини ўйнаганмисиз деб сўраш мумкин.

3. Сўнгра ўйинни олиб борувчи жумбоқни топувчиларга қуйидагича йўл-йўриқ беради, ҳар бирингиз иккитадан ана шундай савол беришингиз мумкин. Ҳозир сизлар йўлакка чиқиб, 2-3 дақиқа давомида ўз саволларингизни ўйлаб кўринг. Саволларни берган чоғда уни кимга беришингизни аниқ кўрсатинг. Шундан кейин ҳар бирингиз касбни билиб олиш учун биттадан уриниб кўришга эга бўласиз.

4. киши синфдан чиқади, синфдагилар касбни зудлик билан билиб олади, ўйинни олиб борувчи эса ҳар бир кишидан сўраши мумкин, деб ҳаммани огоҳлантиради, шу боисдан ҳамма тўғри лекин эсда, ҳаёлда бўлмаган саволларга тайёр туриши лозим деб огоҳлантиради.

5. Ўйинни олиб борувчи 3 кишини жумбоқни топланларни, таклиф қилади. Улар навбатма-навбат синфдагиларга савол берадилар, ўйинни олиб борувчининг ўзи саволларни жавобларни лўнда қилиб доскага ёзиб қўяди. Саволлар бутун синфга эмас, балки конкрет ўқувчиларга берилишини кузатади ва ўйинни жўшқин бўлишини кўздан кечиради.

6. Барча савол жавоблар тугаб (доскага ҳам ёзиб қўйилгандан кейин) ўйинни олиб борувчи уч нафар топиб олувчига 1 дақиқа давомида ўз жавобларини ўйлаб кўришларини таклиф қилади, шу пайтда ўйинни олиб борувчи синфдагиларга кимларнинг жавоблари унчалик яхши бўлмаганлигини ўйлаб кўришни таклиф қилади.

7. Жумбоқларни билиб олувчилар жавобларни ўз вариантларини айтадилар, бу жавоблар билиб олган касб билан бутунлай мос келмаслиги мумкин, масалан, ҳарбий учувчи касби топилганда (космонавт, милиционер, ҳайдовчи деган жавоблар олинди) кўриниб турибдики, ҳарбий учувчи билан космонавт бир-бирига анча яқин. Ўқувчилар касбни билиб оладиларми ёки йўқлигини аниқлаш ҳуқуқи синфдагиларга берилиши керак. Бироқ бу масала муҳокама қилингандан кейин узил кесил ҳал этилади. Билиб олинган касб табиийки, айтилади.

Ўйиннинг муҳокама қилиниши: уюшмага доир саволга қайтарилган ҳар бир жавобнинг тўғрилиги алоҳида-алоҳида муҳокама қилинади. Башарти синфдагилар жавобга рози бўлмасалар, шундай

жавоб қайтарган ўқувчидан изоҳ беришни талаб қилишлари мумкин. Кўпинча бундай изоҳлар беъмани бўлади. Масалан, бир ўйинда милиционер касби ўйлаб топилади ва касб қандай рангли саволга қора ва оқ деб жавоб қайтарилади, маълум бўлишича, ўқувчи милиционернинг калта таёқчасини назарда тутган экан. Муваффақиятсиз чиққан жавобларни аниқлаган вақтда синфдагилар касбга бир мунча мос бўлган саволлар ўйлаб топиш таклиф қилинади. Бунда ўйинни олиб боровчи ҳам қатнашиб ўқувчиларни касб тўғрисидаги тасаввурларини кузатиш мумкин. Билиб олувчилардан қандай жавоблар ўзларига ҳаммадан кўпроқ ёрдам бергани ва аксинча қандай жавоблар чалғитгани сўраб олиши мумкин. Жавобларни тузатгандан кейин ким ютганини аниқлаш мумкин (дурранг натижа ҳам бўлиши мумкин).

Ўйинни аниқлаш имкониятлари: ўйин турли касбларга нисбатан билдирилган ҳис-туйғуларни аниқлаш имконини беради. Бундай муносабатнинг характери касб танлашга кучли таъсир ўтказилганлиги сабабли ўйинни олиб боровчи умуман синф тўғрисида ва айрим ўқувчилар ҳақида анча муҳим ахборот олади. Чунки бир дарс мобайнида кўпгина мактаб ўқувчилари фаол иштирок этишлари мумкин.

Типик қийинчиликлар:

I. Баъзи қийинчиликлар тўғрисида, уюшмага оид масала моҳиятини тўла тушунмаслик,

II. Савол конкрет ўқувчига эмас, балки бутун синфга берилиши,

III. Жавоб вариантлари узок ўйлаш заруриятини келтириб чиқаради. Бу қийинчиликлар ҳақида юқорида ўйин тартибини тавсифлаётган чоғимизда қисқача маълумот берган.

Шундай ҳоллар ҳам бўладики, ўйлаб топувчилар синфга тайёрланмаган саволлар билан кирадилар ёки жавобларнинг вариантларини ўйлаб топишга улгурмайдилар. Ўйинни олиб боровчи ўйнаётганларга ёрдам бермай, балки аксинча “башарти сизлар тайёр бўлмасангиз у вақтда командангиз ўйинда ютқазиб қўяди . . .” деб ўйинни кескинлаштириши лозим. Бундай ҳолда ўқувчилар улар билан жиддий ўйнаётганликларини тушуниб оладилар, бу эса ўйинга ҳам, машғулот мавзусига ҳам уларнинг қизиқишини оширади.

Адабиётлар

1. Сборник профориентационных игр и упражнений. / составитель: Л.А.Дейко. МАОДОПО ЛУЦ – Ленинградская, 2015. –С. 120.
2. Сборник игр и упражнений по профессиональной ориентации несовершеннолетних. Полевской. 2012. –С. 178.
3. Профориентационные игровые упражнения. -Кировск: «ЮНОСТЬ». 2013. –С. 160.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. III-X. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактаб психологлари ва мактаб интернат психологлари ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришда фойдаланиши мумкин бўлган ўйинлар ва машқлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся профориентационные игры и упражнения, которыми могут пользоваться школьные психологи и психологи школьных интернатов.

SUMMARY

The article presents the professional orientation games and exercises that can be used by school and boarding school psychologists.

NEEDS ASSESSMENT AND TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

D.K.Nurmuratova – a teacher

Uzbekistan State World Languages University
Integrated English Language Teaching Department

Таянч сўзлар: касбга йўналтирилган инглиз тили, инглиз тили хорижий тил сифатида, умумий инглиз тили, таълим берувчи, баҳолаш, аутентик, манфаатдор томонлар, хоҳиш- истак тахлили.

Ключевые слова: профессионально ориентированный английский, английский как иностранный язык, общий курс английского языка, практикующий, оценивание, аутентичный, заинтересованные стороны, анализ потребностей.

Key words: English for specific purposes, English as a foreign language, English for general purposes, practitioner, assesment, authentic, stakeholders, needs analysis.

ESP

The notion of language teaching focuses on teaching languages for General and Specific purposes. And due to the reforms held on teaching languages in our country - Uzbekistan, particularly in English teaching, GE and ESP tendencies are changing. As it concerns EGP comprises

Ўйиндан фойдаланиши истиқболлари: жумбоқни билиб олувчиларга яхшироқ тайёргарлик кўришга, ўйинни олиб боровчига эса камроқ ноаниқлик вазиятида ўйинни муҳокама қилиниши яхшироқ ташкил этишга ёрдам берадиган уюшмага оид саволларнинг махсус рўйхатини келгусида ишлаб чиқиш мумкин. Ўйинда жумбоқни билиб олувчилар битта эмас, балки иккита мусобақалашувчи гуруҳдан фойдаланишлари мумкин. Касбгина эмас, балки конкрет иш жойларнинг ўқув юртларнинг, у ёки бу касбларнинг типик намоёндаларининг киёфаларини ҳам билиб олиш мумкин.

“Касбни топ” ўйини

Ўйиндан кузатишган мақсад: мактаб ўқувчиларини касбларни таҳлил қилишнинг илмий схемаси билан таништиради. Ўйин “Профессиограмма”, “Касб формуласи” мавзуларини ўрганган чоғда, шунингдек халқ хўжалигининг турли тармоқларидаги конкрет касблар билан танишган вақтда фойдаланилади.

Ўйин шартлари: ўйин синф билан (7-8 синф ўқувчилари билан) ишлашга мўлжалланган. Биринчи ўйин учун 10-15 дақиқа, шундан кейинги ўйинлар учун 7-8 дақиқа вақт ажратилган. Ўйинда синф доскасидан кенг фойдаланилади, касблар таҳлили жадвалига эга бўлиш макбулдир.

Ўйинни аниқлаш имкониятлари: ўйин конкрет касб бўйича ўқувчиларнинг билимларини аниқлаш, шунингдек касблар таҳлили чизмасини эгаллаганлик даражасини билиб олиш имконини беради.

Ўйинни такомиллаштириши истиқболлари: ушбу ўйинни ривожлантиришнинг асосий йўли касбни таҳлил қилишнинг бирмунча қулай (ўйин) схемасини кидиришдан иборат. Баъзи бир тартибий такомиллаштиришлар, рағбатлантирувчи мусиқа билан ўйлаб топиш вақтни тўлдириш ва шу кабилар бўлиши мумкин.

Юқорида таклиф этилган ўсмирларни касбга йўллаш, касбий қизиқишларни ривожлантириш ўйинларидан амалиётчи психологлар нафақат умумтаълим мактаблари, балки алоҳида эҳтиёжга эга ўқувчилар тахсил оладиган махсус мактаб интернатларнинг психологлари ҳам кенг фойдаланишлари мумкин.

Адабиётлар

1. Сборник профориентационных игр и упражнений. / составитель: Л.А.Дейко. МАОДОПО ЛУЦ – Ленинградская, 2015. –С. 120.
2. Сборник игр и упражнений по профессиональной ориентации несовершеннолетних. Полевской. 2012. –С. 178.
3. Профориентационные игровые упражнения. -Кировск: «ЮНОСТЬ». 2013. –С. 160.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Бешинчи жилд. III-X. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мактаб психологлари ва мактаб интернат психологлари ўқувчиларни касб-хунарга йўналтиришда фойдаланиши мумкин бўлган ўйинлар ва машқлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье приводятся профориентационные игры и упражнения, которыми могут пользоваться школьные психологи и психологи школьных интернатов.

SUMMARY

The article presents the professional orientation games and exercises that can be used by school and boarding school psychologists.

NEEDS ASSESSMENT AND TEACHING ENGLISH FOR SPECIFIC PURPOSES

D.K.Nurmuratova – a teacher

Uzbekistan State World Languages University
Integrated English Language Teaching Department

Таянч сўзлар: касбга йўналтирилган инглиз тили, инглиз тили хорижий тил сифатида, умумий инглиз тили, таълим берувчи, баҳолаш, аутентик, манфаатдор томонлар, хоҳиш- истак тахлили.

Ключевые слова: профессионально ориентированный английский, английский как иностранный язык, общий курс английского языка, практикующий, оценивание, аутентичный, заинтересованные стороны, анализ потребностей.

Key words: English for specific purposes, English as a foreign language, English for general purposes, practitioner, assesment, authentic, stakeholders, needs analysis.

ESP

The notion of language teaching focuses on teaching languages for General and Specific purposes. And due to the reforms held on teaching languages in our country - Uzbekistan, particularly in English teaching, GE and ESP tendencies are changing. As it concerns EGP comprises

the common core of language sharing by most of its speakers who are usually native speakers and for non native it became ESL/EFL. Ordinary EGP is a linguistic system to learners, whereas ESP is specially made language box to specific communities of learners with highly specialized language needs.

The needs analysis and its types in process

The needs assessment has the essential function in conducting language classes and especially for ESP classes as the success of well designed ESP course is based on NA as Kay Westerfield mentioned (Kay Westerfield, 2010). He stated that the NA helps ESP practitioners to get information, wish and main purpose of learners and stakeholders. The term “stakeholders” stands for the people interested in the course, and in the success of it (the training program). Kay Westerfield defined them as client or sponsor who requests the course (a university department, company/organization, or individual), the learners, the teachers, and potentially others (Kay Westerfield, 2010).

As it has already been confirmed, the role of needs analysis in any ESP course is vital. It concerns that needs analysis is the primary step in any successful course design that can supply activities and content of the further course components. Kay Westerfield suggested the following 3 basic analysis in organizing need assessment:

- TSA – Target Situational Analysis;
- PSA – Present Situational Analysis;
- CA – Context Analysis.

Target Situation Analysis was introduced by Chambers in 1980. It was based on the analysis suggested by Munby 'communication needs processor' (1978). In TSA we are interested in learners' needs, wishes and expectations of stakeholders in language learning. That is, we should clarify the point of their wish to do with the language in the future. The TSA looks for the following questions:

- What tasks do the learners need to be able to do by the end of the course? To develop this point we should clarify some background information about learners;
- Why is it important for them to perform these tasks in English?
- Why do learners want or need to learn these skills?

The next stage in analysis is considered to be **Present Situational Analysis**, where important information about learners' current behavior in the language can be revealed. This type of analysis concerns to held placement tests and some background information of the learners' that helps practitioners to clarify what can learners do in the target language now? Overall, PSA can define what are the learners able to do now in the target language? What are their strengths and weaknesses in language and skills, and what are their past language learning experiences that can affect how they learn?

Context Analysis interests in the environment in which the learning will take place. This sort of assessment requires practitioners to evaluate and find out necessary information about context of the course. The following points should be taken onto consideration:

- People;
- Physical setting of the course;
- Nature of course;
- Teaching resources;

As we see context analysis provides the opportunity to collect sample written or oral texts relevant to the learner's needs such as textbooks, manuals, videotapes/DVDs, business correspondence and others to use in curriculum and materials design for the course.

My experience of needs analysis

For the first time when I addressed needs analysis, my target learners were future accountants (students at the university) whose purpose in learning English was to build competent communication in the environment of their workplace. The questionnaire included some elements of both TSA and PSA and none elements of CA done that time. Holding questionnaire with some stakeholders, in the face of administration, at this stage considered unnecessary for me provided by the fact that their wish is clear by supported curriculum. However, Kay Westerfield mentioned that “The effective ESP practitioner will gather in-

formation from a variety of sources to build a complete view of the learners' current skills and training needs and gain crucial support for the training program from key stakeholders”, Westerfield (2010). He means that gathering information from all participants is very important to build effective support for the trainings.

If to speak about my experience with ESP learner population it was EOP/EAP-accounting business: that is they were future accountants in the sphere of business; they were not working in the sphere yet, and just studying at the university. The purpose of English classes was to enable them to have competent communication in their sphere and this course is compulsory. Having rough understanding of my learners TSA and PSA the type of information I needed for the course success is mostly based on some CA and the following point were very important for me as a designer and teacher: is the course compulsory or optional? What about attendance? If some testing are required what is the form and aim? The degree of access to the materials and equipments (copy machine, technical facilities and etc.): limited or unlimited; separated hours and total length of the course. And below the results of needs assessment results described:

Target Situation Analysis (TSA)

TSA showed that my learners were students of Economical Institute, Business Accounting field: EOP/EAP – Business Accounting. Conducted course was new that is continuation of GE classes they had in the lyceums and colleges.

By the end of the course Ss need to be able to:

- provide appropriate communication in the field (both written and spoken) in target language;
- understand and respond (fill) to requests of the special accountant blank lists in target language;
- Write accounting reports in target language using appropriate language;
- Make oral accounting reports (on required/asked issue) in target language;
- Make and fill computer accounting programs (of target language);
- maintain the cash accounts in target language;
- Make and respond to the field related phone calls in TL;
- Receive and understand information from written and spoken field related texts.

Present Situation Analysis (PSA)

To define learners' level of the English placement test held. It showed that overall level of the group is elementary-pre-intermediate. Still there were some students whose individual point was beginner too. So, I should have kept it in mind while organizing classes and activities with the multi-leveled group. Students' level of the current area seemed to be quite well: they were Ss of the Economical Institute and exploring the core of the field, learning Accountancy base, history, principles, forms and methods (paper based and computer program reports), functions, calculation principles, rules, essential taxation right, tax forms, formulas and some essential points in finance, (I mean understanding own field in L1, this information held based on consulting results of students exams).

To know students' current desire about learning English they were questioned in oral form in L1. They expressed the following desire regarding language learning:

- To know about format of accountancy in English speaking countries;
- To improve writing in accountancy especially, in reporting and business letter writing;
- To raise listening comprehension: to be able to catch the idea and details of produced Native speech of the field and non field (formal/informal);

- To be able to interact with people on different issues in the field in TL;
- To get delivered idea/information of business (much attention and preference given to accountancy) news from both written and spoken sources;
- To know basic rules and steps of presentation skills;
- To learn negotiation strategies and rules;
- And some Ss expressed a wish to learn basic

Strategies of reading skills.

Context Analysis

The stakeholders in this course were ministry of the higher education, authority of the Institute: rector assistant of the educational fair, office of the head of studies, the head of department, practitioners and potential learners. Training was conducted face to face and some hours of self study. The point of impact on learners was to direct, guide them continuously. As there was lack of language atmosphere they may have it in face to face classes. Moreover, students at the University had this course as compulsory class and alternative ways of teaching did not give best results. The course sessions held at the University of Economy in Tashkent. The classes of the course held in the classroom face to face. The numbers of learners are 24 participants in a group. The course in the Institute is involuntary and once enrolled students' attendance is mandatory. When I conducted lessons with my target learners, devoted hours was 48 (38 in class and 10 self studies) hours per semester and Ss will study course 8 semesters (4 years of being Ss at the Institute). But the situation may change: the devoted hours may increase.

Summative assessment usually flows in the form of 2 midterms and a final test that is required per semester. The responsible person for the tests is the teacher conducting the course, and should follow the assessment specification and format while designing tests.

To teach business accounting classes the following materials were available:

- English for accounting by Evan Frendo and Sean Mahoney, Oxford University Press-2011: this book is suggested for Ss learning English in the field of accountancy as a main coursebook. It is non authentic
- Telephoning in English by B. Jean Naterop, Rod Revell, Cambridge University press-2008: I am planning to use it as a supplementary source and it is non authentic.
- Professional English in Use Marketing by Cate Farrall and Marianne Lindsley Excerpt Cambridge University Press- 2011 (www.cambridge.org) also planned to be used as a supplementary source, non authentic.

References

1. Chambers, F. A re-evaluation of needs analysis. ESP Journal, 1980 1/1, pp. 25-33.
2. Dudley-Evans, T., and St. John, M. Developments in ESP: A multi-disciplinary approach. -Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
3. Munby, J. Communicative Syllabus Design. -Cambridge: Cambridge University Press. 1978.
4. Richards, J. C. & Renandya, W. A. (Eds). Methodology in language teaching: An anthology of current practice (pp. 69-79). - Cambridge: Cambridge University Press.
5. Westerfield, K. "An Overview of Needs Assessment in English for Specific Purposes." Best Practices in ESP E-Teacher Course. University of Oregon. 2010.
6. Widdowson, H. G.. Criteria for course design. In English for academic and technical purposes, eds. L. Selinker, E. Tarone, and V. Hanzeli. Rowley MA: Newbury House. 1981.

Мазкур мақолада инглиз тилини ўқитишда хоҳиш-истак таҳлилининг ўрни ва вазифалари юзасидан фикр юритилган. Шунингдек, 2014 йилнинг март-май ойлари давомида иқтисодиёт университети талабалари билан олиб борилган тажриба натижалари батафсил ёритилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается значение, функции и типы анализа потребностей для студентов, изучающих английский для специальных целей. В ней также описывается эксперимент, проведённый в экономическом вузе Узбекистана в промежутке март-май 2014 года. Уроки английского языка проводились для профессионально ориентированных студентов по специальности «бухгалтерия» учитывая анализ их потребностей.

SUMMARY

The article considers the importance of needs analysis (NA) for ESP classes and describes the types of NA. Besides it contains the result of an experiment held with Uzbekistan economy students during March-May in 2014. The ESP classes were based on the received Needs Assessment held with economy students in the specialty «Accounting business» with non- native English speaking background.

- Check your vocabulary for Business and Administration by Rawdon Wayat, A & C Black Publishers Ltd 38 Soho Square, London W1D 3HB -2007. Planned to be used as a supplementary source, non authentic.

- Check your vocabulary for Banking and Finance by Jon Marks, A & C Black Publishers Ltd 38 Soho Square, London W1D 3HB -2007. Planned to be used as a supplementary source, non authentic.

- The articles from scientific journal "Market, Money and Credit" published under the supervision of central bank of Uzbekistan, magazine "Business and Finance" and newspapers publishing in Uzbekistan and abroad, especially English speaking countries. They are authentic materials and a number of theme related articles can be found and used.

- Business weekly from BBC News <http://www.bbc.co.uk/podcasts/>. These materials are authentic includes weekly news about business.

- Business English Pod <http://www.businessenglishpod.com/> which provides MP3 podcast ESL lessons and audio. Materials are non authentic and wide range of business related lesson plans and course books were available.

Available resources and equipments were black/whiteboard, overhead projector, CD, DVD/videotape player, photocopy machine, printer, flipchart and a computer.

Conclusion

This analysis helped me to provide my classes purposefully and to meet the set objectives easily. Over the designing and conducting ESP classes based on NA the following factors viewed:

Needs assessment is the key point of successful and purposeful education in ESP;

Needs assessment provides the appropriate choice and use of methods, approaches and strategies in teaching ESP;

With the help of NA practitioner can have clear outline and understanding of the course he/she is going to conduct;

NA constitutes the practitioners to design the course based on the information about the situation in which the course will be run; factors which may affect the way they learn; their current skills and language use are; the tasks and activities English learners are/will be using English for; knowledge of how language and skills are used in the target situation.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА ПСИХОЛОГИК ХИЗМАТНИНГ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Э.Султбаева – катта ўқитувчи

Қорақалпоғистон Республикаси ХТХҚТМОИ

Таянч сўзлар: амалиётчи психолог, психологик хизмат, психик ривожланиш, психологик диагностика, коррекция, психологик профилактика, психологик маслаҳат, ўқувчи, ота-оналар, ўқитувчи.

Ключевые слова: практический психолог, психологическая деятельность, умственное развитие, психологическая диагностика, коррекция, психологическая профилактика, психологическая консультация, ученик, родители, учитель.

Key words: practical psychologist, psychological activity, mental development, psychological diagnosis, correction, psychological prevention, psychological counseling, pupil, parents, teacher.

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури”нинг муваффақиятли амалга оширилиши, ҳозирги даврда мактабларда вужудга келган педагогик ва психологик муаммоларнинг ўз вақтида баҳоланиши ҳамда ҳал этилиши билан бевосита боғлиқ. Таълим тизимида психологик хизмат яқин 100 йиллик тарихга эга бўлиб, аввало Европа мамлакатлари, хусусан Францияда юзага келганки, унинг пайдо бўлишига сабаб XX аср бошларида мактабда қобилиятли болаларни танлаш, уларни саралаш эҳтиёжи туғилган. Шу борада машхур психологлар Бине ва Симоннинг ақлий тестлари яратилган. Бир неча йиллар давомида мактабда психологик хизмат шу тарзда болаларни селекция қилиш вазифасини бажаради, деб ҳисобланган. XX аср ўрталарида психологларнинг психик ривожланишга маданий-тарихий нуқтаи-назардан қарашлари юзага келиб, бу назария доирасида бола психик ривожланишининг, психик соғломликнинг асосий омили - ривожланишнинг ижтимоий ситуациясининг мавжудлиги деб қаралган (Л.С.Выготский) [1].

Бугунги кунда мактабларда амалиётчи психолог мутахассислигининг зарурий эҳтиёж сифатида киритилиши таълим тизимида қўйилган энг муҳим қадамлардан бири, дейиш мумкин. Шу боис бу борада амалга оширилиши зарур бўлган вазифалардан бири керакли методик қўлланмалар, тавсияларни ишлаб чиқиш ва амалий методикаларни яратишдан иборатдир. Айниқса, психологик хизматнинг асосий йўналишлари тўғрисида маълумотга эга бўлиш ҳар бир амалиётчи психолог учун зарур. Таълим тизимида фаолият юритадиган психологнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат [2]:

- ўқувчилар, ўқитувчилар ва ота-оналар учун психологик маслаҳат ишларини олиб бориш;
- ўқувчиларни касб-хунарга йўналтириш;
- характерида турлича оғишлари мавжуд ўқувчилар билан психокоррекцион ишларни ўтказиш;
- педагогик жамоа ўқитувчиларнинг психологик саводхонлигини ошириш фаолиятини уюштириш;
- тарбияси қийин болалар ва ўсмирларнинг психологик хусусиятларини ўрганиш;
- дарсларни суст ўзлаштирадиган ўқувчилар билан ишлашга оид аниқ психологик-педагогик тавсиялар, кўрсатмалар ишлаб чиқиш;
- иқтидорли ўқувчиларни танлаб, уларнинг кизиқишларига қараб индивидуал иш олиб бориш;
- ўқув масканида психологик муҳитни ўрганиш ва уни барқарорлаштириш;
- ўқитувчилар ва ўқувчилар жамоасида шахслараро муносабатларни тадқиқ этиш;
- ўқитувчининг шахсини ва педагогик қобилиятини текшириш;
- ўқувчилар шахсини ўрганишга оид ўқитувчилар фаолиятини мувофиқлаштириб туриш.

Мактаб психологи унга юклатилган вазифаларни амалга ошириш учун махсус жиҳозланган хонага эга бўлиши ва уни керакли материаллар оддий методикалар, сўров варақалари, расмлар, тестлар, топшириқлар, тренинглар билан таъминлаш. Мактаб психологи

ўқитувчиларга “Оила психологияси” ва “Одобнома” фанлари бўйича муайян маслаҳатлар беради (психологик тестлар тавсия қилади, оилавий низоли вазиятлар ва уларни ечиш йўллари, оилада шахслараро муносабатлар хусусиятларидан кўрсатмалар) [3].

Педагог ходим билан мактаб психологи ўртасидаги ўзаро ва ўқувчилараро муносабат касбий-ахлоқий асосга, психологик одоб, назокатга риоя қилиб, илтифотлилик, талабчанлик, сезгирлик, ростгуйлик, ўзаро ёрдам, диний эътиқодларни ҳурмат қилиш каби сифатлар мажмуаси намунасини намойиш этиш негизида қурилиши даркор.

Амалиётчи психологлар иш тажрибасини таҳлил қилиб, биз психологик хизмат доирасида алоҳида диагностик иш, алоҳида коррекцион иш ҳақида гапириш мумкин эмас деган хулосага келдик. Психологик хизматда диагностик-ривожланувчи йўналишлар ишнинг ягона йўналишларидир. Д.Б.Элькониннинг таъкидлашича, болаларни танлаш учун, аниқланган четлашишларни тузатиш мақсадида психик тараққиётни назорат қилишга йўналтирилган махсус диагностика зарур. Унинг таъкидлашича, тараққиётда бўлиши мумкин бўлган четлашишларни эртароқ тузатиш учун психик тараққиётни назорат қилиш зарур. Амалиётчи психолог фақатгина диагноз қўйиш билан чекланмасдан, кейинги ривожланиш дастурини ишлаб чиқиш билан чекланмасдан, ўзи берган тавсияларнинг бажарилишини назорат қилади, коррекцион ва ривожлантирувчи ишларни ўзи ҳам олиб беради. Амалиётчи психологнинг диагностик - коррекцион иши мураккаб фаолият турларидан бири бўлиб, махсус психологик тайёргарликни талаб қилади. Амалиётчи психологнинг диагностик-коррекцион фаолияти мураккаб, жавобгарликни талаб қилиши билан бирга, кам ишлагандир. Бу жараён биринчи бўлиб, тарбияси қийин ва нормал болаларни ўрганишга бағишланган педагогик тадқиқотларда Л.С.Выготский томонидан қўлланган. Бу схема бўйича И.Шванцара шахс тараққиётини диагностика қилишнинг босқичли экспериментал-психологик нуктаи назарини тақлиф этади [1].

Машхур америкалик психолог К.Роджерс психология фани ва амалиётига киритган психологик иш тўғри ҳисобланади. Унинг фикрича, «тарбияси қийин» бола билан ишлаш учун, расмий талабнинг мазмуни қийинчиликлар сабабларини тушунишга тенг, лекин бу муҳим аҳамиятга эга эмас. Бола шахсини ривожлантирадиган шундай шароит яратиш керакки, бу шароит уни ҳулқ-атворнинг салбий шаклларидадан воз кечишга ва янги ижобий шакллари яратишга мажбур қилсин.

Психопрофилактик ишларининг усулларида бири педагогик психологик консилиумни ташкил этишдир. Ю.К.Бабанскийнинг таъкидлашича, ўқувчиларни ўрганишни яхши йўлга қўйиш учун, тўлиқ ёзма тавсифномалар ёзишдан кўра синф ўқитувчиларининг ўқувчилар ҳақидаги фикрларини бўлиб муҳокама қилиш, синфга ва ўқувчиларга индивидуал ёндашув чораларини жамоада ишлаб чиқиш яхши натижалар беради. Бундай жамоа бўлиб, муҳокама қилишларни шартли равишда педагогик-психологик консилиум деб аталади. Психологик-педагогик консилиум ўқишда

орқада қолиш сабабларини ёки хулк-атвордаги камчилик натижаларини муҳокама қилишга йўналтирилган бўлади [4].

Психологик маслаҳатлар бериш мактаб психологик хизматининг энг муҳим йўналишларидан биридир. Маслаҳатлар асосан ўқитувчиларга ўқувчиларга ҳамда ота-оналарга берилиб, одатда индивидуал ёки оммавий шаклда бўлиши мумкин. Тажрибалар шуни кўрсатмоқдаки, ўқитувчилар кўп ҳолларда психологга ўқувчиларда баъзи бир фанлардан ўзаштириш қийин кечаётганлиги, ўқишга қизиқишнинг йўқлиги, ўқувчилар билан низоли муносабатнинг мавжудлиги, ўзининг педагогик таъсир усуллари самара бермаётганлиги, синфда ахил муносабатлар ҳосил қилиш учун йўл-йўриқлар зарурлиги ва ҳоказолар юзасидан ёрдам сўраб мурожаат қилишади [5]. Ота-оналар эса кўпроқ болани мактабга қандай тайёрлаш кераклиги, унда қизиқишнинг йўқлиги, ўқишга ҳоқишнинг йўқлиги, хотирасининг ёмонлиги жуда тартибсиз бўлиб бораётганлиги, дангасалиги, катталар билан муносабати ёмонлашиб бораётганлиги ва ҳоказолар билан мурожаат қилиб ёрдам сўрашади.

Психологик маслаҳат бериш жараёнида энг муҳим нарсаси мавжуд муаммони мурожаат қилган инсон-

нинг ўзи ҳал қилишига имкон яратиб беришдир. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, кўпгина тажрибасиз мактаб психологлари муаммо билан келган кишига ундай қилиш керак, бундай қилиш керак деган мазмунда маслаҳат беришга киришиб кетади. Натижада ушбу жараёнда қатнашувчи иккала томон ҳам ўзларида қандайдир қониқиш ҳиссини сезмайдилар. Бунга сабаб, мавжуд муаммонинг моҳиятини англаш ва уни ҳал қилишда фаоллик фақат мактаб психологи томонидан бўлиб, қатнашувчи шахс эса суёт позицияга ўтиб қолганлигидир. Мактаб психологи асосий эътиборини муаммоли кишининг ушбу ҳолатда иложи бори-ча фаоллигини кучайтиришга қаратиши лозим.

Шу ҳолатларни эътиборга олган ҳолда республикада таълимда психологик хизматни ташкил этиш самарадорлигини ошириш мақсадида таълимда психологик хизмат низомиларини қайта кўриб чиқиш, психологлар сони ва кадрлар тайёрлаш, қайта тайёрлаш сифатини ошириш, психологик хизматнинг моддий-техника базасини ривожлантириш, регионал марказ ва бошқа бошқарув органлари тасарруфида илмий текшириш институтлари, илмий лабораториялар доирасида илмий тадқиқот ишларини йўлга қўйиш каби вазифаларни белгилаш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар

1. Адизова Т.М. Психокоррекция. Учебное пособие. - Т.: 2006.
2. Адизова Т.М. Ўқувчиларнинг шахсларо муносабатларини психологик диагностика ва коррекция ишлари. Услубий қўлланма. - ТДПИ, 1997.
3. Давлетшин М.Г. Психологияда шахсни ўрганиш истиқболлари. - "Халқ таълими" журнали, 2001, 3-5 сонлар.
4. Матмуратова Н.Б. Ўсмир ва ўспиринлик ёши давридаги эгоцентризм ва коррекция ишлари. Услубий қўлланма. - Т.: ТДПУ, 2006.
5. Тўлаганова Г. Тарбияси қийин болалар психологияси. - Т.: "Университет", 2005.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ҳозирги даврда мактабларда вужудга келган педагогик ва психологик муаммоларни ўз вақтида аниқлаб, баҳолашда ҳамда ҳал этишда мактаб психологининг ўрни, шунингдек, психологнинг асосий вазифалари бўлган психологик маслаҳат, диагностика, коррекция ва психопрофилактика ишлари ҳақида маълумотлар келтирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о роли школьного психолога в своевременном определении, оценивании и решении педагогических и психологических проблем в современной школе, а также приводятся сведения об основных задачах психолога, которыми являются психологическая консультация, диагностика, коррекция и психопрофилактика.

SUMMARY

The article contains information about the role of the school psychologist in the definition, assessment and decision of pedagogical and psychological problems in time in the modern school and there are shown the main tasks of the psychologist: the psychological counseling, , diagnosis, correction and prevention.

ОҚЫҒЫШЫ ЖАСЛАРДЫ КӘСИПКЕ ДУРЫС БАҒДАРЛАҒДЫҢ БҮГИНГИ КҮНДЕГИ ӘҲМИЙЕТИ

Т.Т.Утебаев - педагогика илимлериниң докторы

Х.М.Қдырбаева - излениўши

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: касб, таълим, мотив, ўрта таълим мактаблари, ўқитувчилар, мотивация, муоммолар, ўқувчилар, касбга йўналтириш, касбий қийнчиликлар.

Ключевые слова: профессия, образование, мотив, общеобразовательные школы, преподаватели, мотивация, ученики, проблема, направление к профессии, трудности профессии.

Key words: profession, education, motif, secondary schools, teachers, motivation, problem, pupils, direction to the profession difficulties of the profession.

Оқығшы жасларды дурыс кәсіпке бағдарлағ әзелден тәлим-тәрбия процесинде үлкен мәселе болып киятыр. Бүгинги күнде де жаслардың белгили маман кәниге болып жетилисиўи ямаса жаслар арасында кәсіпти дурыс таңлай алмаўи, оның ақыбетлери, жумыссызлар санының артып барыўи, оның себеби дүнья жүзилик машқала саналып атырғанлығын кәниге алымлар тәкирарлап өтеди.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёев «Жасларымызды еркин пикирлейтуғын, жоқары интеллектуал хәм мәнаўий потенциалға ийе болып, дүнья жүзинде өз тәмлеслери арасында ҳәр бир тараў бойынша бос келмейтуғын инсанлар болып камал табыўи, бахытлы болыўи ушын мәмлекетимиз хәм жәмийетимиздин бар күш хәм имканиятларын жаратып беремиз» деп атап көрсеткен еди [1].

Инсанның басқа тири жанзатлардан тийкарғы паркы - оның жәмийеттеги орны. Жәмийеттеги тутқан орнын оның билими хәм саналы ҳәрекетлери курайды. Саналы билип исленген ҳәрекет-хызмет делинеди. Инсан жер үсти хәм жер асты байлықларын үйрениўге тырысады. Оның ушын терең билимге ийе болады. Адам қаншелли билимли болса, соншелли шахс сыпатында қәлипслеп барады. Инсан бул билимлерди объектив дүнья-китап, педагог, журнал хәм басқа мағлыўматлардан алады. Соң ийелеген билимлерин ойқыялларында сәўлелендирип, әмелиятта қолланып барыў нәтийжесинде билимлер тиришилик тәризине айланып, мәнаўияты артып барады [2].

Соның менен бирге келешек әўладты белгили кәсіптин маманы етип тәрбиялаўда педагоглар хәм ата-аналардың орны үлкен. Баланы жаслайынан мийнет тәрбиясы арқалы келешектеги ийелейтуғын кәсибинин жетик маманы етип қәлипслестириўдин тийка-

ры есапланады. Бул хаққында белгили рус педагоги К.Д.Ушинский- “Баланы мийнет аркалы тәрбиялау оның көргизбелі хам саналы хәрәкетлерин рауажландыруы мүмкин” деп келтирген. Мийнет тәрбиясы, әлбетте, киши орталық болған шаңарақта бериледи. Мектепке шекемги дәуірден-ақ сюжетли-ролли ойындар кең тарқалған болып, олар кәсіпке бағдарланған хәрәкетлерге ийе болады. Балалар- шыпакер, сатыўшы, тәрбияшы, айдаўшы роллерине кирип ойнайды. Соның менен бирге, ата-аналар мийнет тәрбиясын баланың өз-өзине хызмет көрсетиуинен баслайды. Мәселен, перзентине өз бөлмелерин хам кийимлерин таза сақлаўын, бөлме өсимликлерине қараў хам басқа да жумысларды орынлатыўы аркалы мийнет етиўге тәрбиялап барады. Тәрбия процесинде әзелден мийнет аркалы жасларды тәрбиялап барған. Яғный инсанның минез-құлқы, этикалық хам эстетикалық тәреплери, өзін ушлап тутыўында ийелеген кәсіптин тәсири күшли. Оқыўшы шахсының кәсіп таңлаўына тәсир етиўши факторлар жүдә көп. Олардан бири мектепте алған билимлери тийкарында қандай да бир предметке болған қызығыўшылық сезими пайда болады. Бул болса кәсіп таңлаўдың баслы дереги саналады хам ол кәсіплик романтик характерди пайда етеди. Соның менен бирге көплеген шахслар кәсіп таңлағанда бул кәсіп оған қаншелли дәрежеде материаллық хошамет келтириўине тийкарланады. Кәсіпкер дерегине талпыныў тийкарында сыртқы ой-пикирлер жуўмақлары ата-ана, досларының мәсләхәтлери аркалы яки әўметке байланыслы ҳалда таңланыўы да мүмкин. Бирақ, бул факторлардың саны бир-биринен парықланады. Саналы түрде өзінде қайсы кәсіпке болған қызығыўшылық бар екенлигин аңлап барыў жетик кадр болып жетилисиўге имканият жаратады. Балада сезилген қандай да бир тараўға болған қызығыўшылықты рауажландыруы ушын имканиятлар жаратылыўы зәрүр болады.

Тәрбия процесинде ата-аналар хам педагоглар балада кәсіпкер дүнәсы хаққында ой-қиялларды пайда ете алыўы зәрүр. Кәсіпкер қызығыўшылықты рауажландырудың және бир илажы оқыўшы жасларды белгили, тәжирийбелі кәнигелер менен ушырасыўлар өткеріў, нәтижелелі усыл есапланады. Олардың кәсіпкер шеберликлери, тәжирийбелери менен таныстырыў, маман кәниге болып жетилисиўи ушын неге итибар беріў кереклиги хаққында сәубетлесіўлер оқыўшыларда үлкен қызығыўшылық оятып, кәсіпкер мотивацияның пайда болыўына алып келеди.

Соның менен бирге, жоқары класс оқыўшыларына кәсіпке бағдарлаў пәнинин өтилиўине де үлкен итибар қаратылыўы зәрүр. Оқыў предметин өтиў даўамында хәр қыйлы кәсіпкер бойынша кең түсиниклер беріў менен бирге тәжирийбе де әҳмийетке ийе. Оның ушын өним ислеп шығарыўшы орынлар Мәселен: кондитер өнимлерин ислеп шығарыў техникалары менен танысыў аркалы оқыўшының еле де қызығыўшылығы артыўы мүмкин. Яки болмаса, тигиўшилик кәсиби хаққында түсиниклерди байытыў ушын тигиў машиналары, олардың ислеў техникалары менен таныстырыў, исленген өнимлерди көриў аркалы оқыўшының қызығыўшылығы және де артыўы белгили.

Бугинги күнде хәмме тараў прогрессив түрде жаңаланып атырған бир дәуірде тараў кәнигелеликлеринин көбейип баратырғанлығы белгили. Себеби, 1965-жылдың өзінде әлипбе бойынша 21741 кәсіп хам 400 кәнигеликтин түри келтирилген. Ал, халқаралық кәсіпкерлиди системаластырыў стандарты бойынша 1988-жылда 9333 кәсіп дизимге алынған [3]. Таңлаған бағдар тараўы аркалы хәр бир шахс жәмийетте өз орнын ийелейди. Белгили тараўдың жетик кәнигеси болып жетилисиўинде хәр бир инсаннан билим, сабырлық, кәсіпкер мотив, адаптация талап етилиди. Хәр қандай хызмет пенен шуғылланыў ушын шахстан қызығыўшылық хам хәрәкет талап етилиди. Тәжирийбеде мәлим

болғанындай, улыўма билим беріў мектеплерин тамамлағаннан соң оқыўшылардың көпшилиги орта арнаўлы кәсіпке бағдарланған колледжлердин қандай да бир кәнигелигине оқыўға киреди. Тәлим алыў ушын колледжлерде әдебиятлар, оқыў тәжирийбе устаханалары, лаборатория ханаларының керекли әсбап-үскенелер менен тәмийинленгенин көриўге болады. Бирақ, негедүр үш жылдан соң таңлаған тараўы бойынша хеш қандай билимге ийе болмай оқыў курсларын тамамлаған жаслардың ушырасыўы көпшиликти курайды. Усы жаслар жумыссызлар санын пайда етеди. Оларда тамамлаған кәнигелиги бойынша жумысқа кириўден қорқыў, стресске түсиўи, өзине исе-ним болмаўы, пассивлик, жәмийетте өз орнын табыўында қыйыншылық пайда етип, ой-қияллары аңсат жол аркалы материаллық байлыққа ийе болыў менен бәнт болып қалады. Хәр түрли жат иллетлер хам ағымлар топарына қосылыў, девиант минез-құлқ, тәрбиясының аўырласыўына алып келеди. Өз гезегинде, бундай шахслардың жетилисиўи жәмийетке зиянын тийгизбей қалмайды. Бундай жағдайға алып келиўши факторлар биреў болмайды. Ата-аналар хам педагоглардан тәрбия процесинде сергеклик талап етилиди. Тәрбия процесинде ата-аналар перзентлери менен қанша көп уақыт шуғыллansa, сонша көп нәтижелерге ерисиледи. Олардың оқыўға үлгеріўи, тәрбиясы, дослары ким, қайсы пәнге қызығады, қайсы дөгерекке қатнасыўды қәлейди. Усыларға әмел етип тәрбия жумысын алып барыў оқыўшының келешекте қамал табыўын тәмийинлейди.

Оқыўшының кәсіпке дурыс бағдарланыўында тәлим процесинде педагоглардан терең билим хам шеберлик талап етилиди. Оқыўшының қандай да бир пәнге болған қызығыўшылығы келешектеги кәсіптин базалық билими есапланады. Тәлимде оқытыўшының өз предметин дурыс түсиндире алмаўы ямаса оқытыўшының этикасындағы хәрәкетлер балаға тәсирин тийгизеди. Себеби, оқыўшы сабақ даўамында оқытыўшының хәр бир хәрәкетин бақлап, анализлеп отырады. Өтилген сол предмет оқытыўшының образында қабыл етеди. Сонлықтан оқытыўшылар өз билимлерин жеткерип беріўде педагогикалық шеберлик талап етилиди. Инсанның таңлаған кәсибинен қанаатланыўы, кәсибин жақсы көрип ислеўи- жумыстың нәтижелелигин асырады хам жәмийетке керекли, тәжирийбелі кадр болып жетилисиўин тәмийинлейди. Бирақ, хәр қандай тараўдың өзине тән қыйыншылықлары хам машақатлары болады. Бул қыйыншылықларды жеңип өтиў ушын шахстан руўхый күшлилик те талап етилиди. Көпшилик жағдайларда таңлаған кәсибинен қанаатланбаў, кәсіпкер қыйыншылықлар, түрли тосықлардың келип шығыўы олардан шығып кете алмаў, арнаўлы таярлықларға ийе болмастан әўметке тийкарланып, тосыннан таңланған кәсіпкер шахстың жәмийетте өз орнын табыўында қыйыншылықларды келтирип шығарады. Айырым жағдайларда өз кәсибин өзгертиўге туўры келеди. Дурыс таңланған хызметкер инсанның қәбилети хам мейилликлерине байланыслы болады. Шахстың жетиклик дәрежеси оның индивидуал өзгешеликтери, олардың социаллық (жәмийетлик) орталық талапларына муўапық дәрежеде байланыслы есапланады.

Таңланған кәсіптен нәтижелерге ерисиў ушын қәмил (жетик) шахс төмендеги өзгешеликлерге ийе болады, тәрбиялық, социаллық өзбетиншелик, еркин пикирге ийе болыў хам шешим қабыл ете алыў қәбилети, характеринде принципаллық (турақлылық) исе-ним, қақыйкаттылық хам басқа да өзгешеликтер. О.Г.Носкованың айтып өтиўинше, америкалы психолог К.Аржирис жетик шахсты жетик болмаған шахстан парқлаўдың 7 қағыйдасын ажыратып көрсеткен [4]. Шахс жетиклигин аңлатыўшы базалық қағыйдалардан: Пассивлик-активлик, бойсыныўшаңлық-еркинлик, минез-құлқын ихтиярий басқарыўдың рауажланғанлық дәрежеси, қызығыўшылықлардың кең хам турақлылығы, турмыслық мақсетлердин қысқа мүддетлиги

яки узакты гөзлегенлиги, шахстың этираптағылар менен бирге ислесиўи, рефлексияның раўажланғанлық дәрежеси. Буларға қосымша түрде өз-өзин баҳалаўы, сыртқы әлемди дурыс қабыл ете алыў қәбилети сыяқлы өзгешеликлерди киритиўимиз мүмкин. Соны айтып өтиў керек, жоқарыда санап өтилген жетик шахстың өзгешеликтери жетик қәниге шахсына да дурыс келеди. Бирақ, мийнет субъектиниң кәсиплик мийнетке мотивацияланғанлық, хызметтиң анық бир түрине кәсиплик жарамлылық, узакты гөзлеген кәсиплик мақсет, қәдирият, ҳәрекет стратегиясының аңланғанлығы сыяқлы бир қатар өзгешеликлер менен байып байып барады.

Қәнигелердиң пикиринше, тек ғана терең хәм кең шеңбердеги билим, көнликпе хәм тәжирийбелерге хәм шеберликке ийе болыў менен шекленип қалмай бәлки тәрбияланғанлық, кәмил жетик шахс ушын үлкен әҳмийетке ийе. “Шахстың әдеп-икрамлылық қағыйдалары, әсиресе, шахс қәдириятлары көлеминде өзін-өзи активлестириў” Мине, концепциясының түп-киликли мәнисине сиңип барады. Кәсиплик жетиклик шахсларда олардың өзлери ҳаққындағы мағлыўматларға тийкарланған жағдайда өз-өзин баҳалаўдың когнитив компонентлери күшейип барады. “Мен-қәнигемен” концепциясы менен дурыс баҳала-

ныўын сәўлелендириўши шахслық аспектлерге ажыратыў мүмкин. Кәсиплик өзін-өзи баҳалаўда хызмет нәтийжелери хәм қәнигениң шахслық потенциал баҳалары көрип шығылады. Бириншиден, мийнет жеңислеринен канаатланыў дәрежеси сәўлелендирилсе, екіншиден, шахс өз имканиятларын баҳалаў хәм шахстың өз күшине исенимлилик дәрежеси көрип шығылады. Өз-өзин баҳалаўдың пәс екенлиги қәнигениң жетик ямаса жетик емеслигинен белги бермейди. Өз-өзин баҳалаў тийкарында позитив мотивациялық өз-өзин раўажландырыў жатады хәм шахстың социаллық кәсиплик жеңислери менен коррекцияланады. Қәнигениң жетик шахсқа айланыўы субъекттиң тек ғана кәсиплик раўажланыўы басқышында әмелге аспайды. Улыўма алғанда, шахс пүткил өмири даўамында камал табыўы ушын адымлайды. Яғный, шахстың руўхый әдеп-икрамлылық көзқарасы хәм басқа өзгешеликлер жәмийет талапларына муўапық қәлипслесип барады. Кәсиплик шеберликтин жоқары дәрежеси менен бир қатарда жаңа шараяттағы жұмыс орнына көнликпе хәм тәжирийбелерди қолланыў қәбилети қурамына коммуникатив қәбилетлер, эмоционал-еркликтин қәлипслескенлиги, активлик, стресске шыдамлылық және мийнет жәмәәтлери әдеп-икрамлылық нормаларына әмел етиў киреди.

Әдебиятлар

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. –Тошкент: «Ўзбекистон» 2016. 56-б.
2. Бўри Зиямухамедов Педагогика (ўқув қўлланма). –Тошкент: 2014. 35-б.
3. Жалилова С.Х., Хайдаров Ф.И., Халилова Н.И. Касб психологияси (Ўқув қўлланма). –Тошкент: 2010.
4. Касб-хунар коллежи ва академик лицей ўқувчиларида касбий қобилиятларнинг шаклланиш динамикаси (методик қўлланма). –Тошкент: 2007. 23- б.

Ушбу мақолада ўқувчи ёшларни касбга йўналтириш, касбни тўғри танлашнинг аҳамиятли вазифалари сўз этилади. Бугунги кунда ёшларнинг маълум касб мутахассиси бўлиб етишиши ёки ёшлар орасида касбни тўғри танлашга сабаб бўладиган омиллар, бунда ўқувчи ёшларимиз касбни тўғри танлаши учун маслаҳатлар олиши мумкин ҳолатлар баён қилинган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются важные задачи по направлению молодежи к профессии. Анализируются воздействующие факторы на выбор профессии молодежью и становление их профессиональными кадрами в дальнейшем. А также даются советы молодежи по выбору профессии

РЕЗЮМЕ

The article deals with actual issues in directing the young people to the profession. The author analyses the factors in choosing the profession by the youth and becoming the specialists in future and gives advice to the youth in choosing the profession.

SUMMARY

ИМКАНИЯТЫ ШЕКЛЕНГЕН БАЛАЛАР МЕНЕН ПСИХОКОРРЕКЦИЯЛЫҚ ЖУМЫСЛАРДЫ ШӨЛКЕМЛЕСТИРИЎ

З.Ш.Шеримбетова - психология илимлериниң кандидаты, доцент
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: психология, психокоррекция, арттерапия, эмоция, гигиена, элементар предметли ҳаракатлар, фаолият.

Ключевые слова: психология, психокоррекция, арттерапия, эмоция, гигиена, элементарные предметные движения, действие.

Key words: psychology, psycho-correction, arttherapy, emotion, hygiena, elementary subject movements, action.

Ҳәзирги күнде имканияты шекленген балаларды психологиялық хәм социаллық жақтан раўажландырыў, биринши гезекте, оларда унамлы социал минез-қулықты қәлипслестириў, жәмийетте минез-қулық мәдениаты менен таныстырыў, күнделики оқыў көнликпелерине үйретип барыў зәрүр мәселелердиң бири есапланады.

Интернатлардағы, үйлердеги имканияты шекленген балаларды оқытыў хәм тәрбиялаў мазмуны, солардан - жас өзгешелигине сай, улыўма билим беріў хәм арнаўлы коррекциялық жұмысларды алып барыў үлкен әҳмийетке ийе.

Хәр бир жұмыс хәр бир баланың жағдайына, раўажланыў өзгешелигине қарай алып барылыўы зәрүр. Себеби, ерте алып барылған коррекциялық жұмыслар баланың ақылын раўажландырыўға жақыннан жәрдем береді. Соның менен бирге, бала сол ўақыттың өзінде тапсырмаларды орындаўға да таярланып барыўы жоқары дәрежеде болады. Бунда баланың раўажланыўы ушын жоқары дәрежеде мүмкиншиликлер жаратып беріў зәрүр [3:22].

Мақсетке бағдарланған хәм шыдам талап етилетуғын жұмыслар тапсырылады. Педагоглар шынығыўларды орындаў ўақытында қыйыншы-лықлар жүз

бергенде балаға қалай қатнас жасаў зәрүрлиги, олардың имканиятларының қай дәрежеде екенлигин, яғный аўырған жағдайдағы олардың өзгешеликлерин билиўи зәрүр. Арнаўлы мәкемелердиң тийкаргы мақсети, арнаўлы билимин раўажландырыў шөлкеми, орта арнаўлы мектепке шөкемги дәўирден баслап қамтып алыў, заманагөй қәнигелестирилген оқыўды шөлкемлестириў, психофизиологиялық хәм жас өзгешеликлер, сондай-ақ раўажланыўдағы кемшиликлердиң алдын алыўға бағдарланған болыўы зәрүр. Бул мақсеттен келип шыққан ҳалда, төмендеги мәселелерди анықлап алыў тийис. Мектепке шөкемги дәўирдеги имканияты шекленген балалар менен үйде, интернатта педагоглардың, психологиялық жақтан жеке индивидуал өзгешеликлерин үйрениў хәм клиникалық этнологиясының диагнозына қарап, баланың имканиятларын үйрениў, жеке ислеп шыққан реже бойынша хәр бир баланың ата -анасы менен бирге ислесиўди шөлкемлестириў, нерв психологиясы хәм физикалық жақтан саламатлығын сақлаў хәм беккемлеў унамлы эмоционал мүнәсибетти, қарым қатнасты раўажландырыў жұмыслары алып барылады. Орталыққа деген қызығыўшылығын раўажландырыў, адекват минез-қулқын хәм үлкенлер менен қарым қатнасты қәлипслестириў,

жәмәәт пенен шөлкемлескенлик ҳалда төмендеги жу-мыслар алып барылса мақсетке муўапық болады:

- баланы физикалық жақтан тәрбиялау;
- улыўма моторикасын раўажландырыу (психомоторикасын раўажландырыу, кол ҳәрекетлерин раўажландырыу, ҳәрекетлендириуши ортадағы кемшиликлерди дүзетиу);
- элементар санитариялық гигиеналық көнликпелерди хәм әпиўайы өз-өзине хызмет етиуе үйретиу;
- элементар предметли ҳәрекетлерди баскышпа-баскыш қәлиплестириу (сенсор тәрбиялау психологиялық раўажландырыу көрсеткишлерин хызметке бағдарланған ҳалда қәлиплестириу);
- балалардың әмелий тәжирийбесин кеңейтиу, қоршаған орталық ҳаққында билимлерин хәм сөйлеу дәретиушиликлериниң имканиятларын раўажландырыу (музыка, көркем өнер, кол дәретиушилиги арттерапия) [1:11].

Раўажланыушы коррекциялық жумысларды өткеріуе балалар арасында жеке хәм сөйлеу дәрәжесиниң раўажланыуын есапқа алыу зәрүр. Бул балалар имканияты шекленбестен алдыңғы имканиятларын билиу жоқары әхмийетке ийе. Балалардың раўажланыуында төмендеги жағдайларға дыққат аударыу зәрүр:

- эмоционал орталықтың саны, үлкенлер хәм жақынлары менен қарым - қатнаста, дурыс сөйлеу имканиятларын қабыл етиуине;
- минез-құлқын орталық пенен байланысына қарым- қатнасларына (сөйлесиу);
- ҳәрекетлениуши орталықтың жағдайына;
- ойынларына;
- ҳәрекетли хызметлериниң түрлерин раўажландырыуға (предметли көркем өнер конструктив хәм т.б.);
- сөйлеу жағдайына, қаратпа сөзлердиң түсиниге, балалардың хәм қоршаған орталық ҳаққында көзқарасы, актив сөз байлығына (мазмуны әхмийети).

Бул бир-бирине дыққат өзгешеликлерин баклауа баланың жумысқа деген қәбилетин хәм есте сақлауын қызығыушылығын толтырады. Бала менен алып барылатуғын барлық раўажланыушы жумысларының күнделикли турмыста хәм шөлкемлестириуши шынығыуларда келешек режелерин хәм жумыс түрлериниң усылларын жаратыуа әхмийетке ийе. Мектепке шөкемге дәуирде балалардың тийкары хызмет түри - ойын есапланады. Бирақ ақылый жақтан артта қалған балаларда бундай болмайды. Бундай балаларда соның

ушын ойынға бағдарланған предметли ҳәрекетлерди, қосымша тәрбиялаушы әхмийетке ийе болған коррекциялық жумысларды пайдаланыу ең баслы ўазыйпалардың бири. Педагог тийкары хызметти үйде интернатта, балалардың предметли ҳәрекетлерине, гигиеналық әдетлерге хәм өзине өзи хызмет етиуе үйретиуи раўажландырыу керек, кийиниуе, жуўыныуға үйретиу аўқатқа хәм т.б. ҳәрекетли раўажландырыу шынығыуында топ, ҳаўа шарын, байрақшалардан пайдаланады, пор менен сүүрет салыуа бояулар, қәлем, қағазлардан пайдаланыуы үйретип барыу керек. Дәстүр бойынша предметли әмелий шынығыуларды баскышпа- баскыш қурамалы ойынларға үйретип барыу арқалы қоршаған орталық пенен танысады, сөйлеуи раўажланады музыкалы ритмикалық шынығыуағы ҳәрекетлерин раўажландырады. Имканияты шөкленген балаларға қарым-қатнасты шөлкемлестириу әхмийетке ийе. Бунда оларды қоллап-қуўатлау, тез- тез қушақлап турыу да әхмийетке ийе. Кәсиплер тәриплемелеринде бундай шынығыулар топарларда хәм жеке тәризде де алып барылыуы мүмкин. Шынығыуларда бала педагогикасының басымы астында емес, ал өзиниң қәлеуи менен ислеп барса жүдә нәтийжели болады. Мектепке шөкемге мәкемелерде шынығыулар азанғы хәм кешки ўақытта алып барылады [2:31].

Әсиресе, азанғы аўқатланыу менен түски аўқатланыу аралығында қолланылса жүдә нәтийжели болады. Күнниң биринши ярымында шынығыу тәртиплерин орнатыу зәрүр. Бул шынығыуларда ойынлар, әлбетте, қатнасыуы шөрт. Ритмиканың шынығыулары стол этирапында жумыс ислеу, кол ҳәрекетлеринен пайдаланып, ҳәр қыйлы ҳәрекетли шынығыулар ҳәрекетли ойын яки хор менен қосық айтыу, ертеклер айтып беріу сыяклы жумысларды орынлау мақсетке муўапық болады. Усылайынша педагоглар балалардың өз қәлеуи бойынша, имканиятларынан келип шығып азанғы аўқатланыу менен түски аўқатланыу хәм айланып қайтыу ўақыты аралығында шынығыулар алып барыу жоқары әхмийетке ийе. Күндизги уйкыдан кейин ойынлар өткеріу режелестириледи, өз-өзине хызмет ете алыуы қәлиплестириу илажларын да өткеріуи тийис (қуўыршақ театры, қосық айтыу хәм ойындар ойнау хәм т.б.).

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, имканияты шөкленген балалар менен арнаулы раўажландырыушы шынығыулар алып барыу арқалы, олардың ҳәр тәрәплеме раўажланыуына жәрдем берген боламыз.

Әдебиятлар

1. Кузнецов Л.В. Особенности мотивационно – волевой готовности детей с ЗПР к школьному обучению. // Дефектология. 2005. №4.
2. Мустаева Л.Г. Коррекционная педагогика и социолого - психологические аспекты сопровождения детей с задержкой психического развития. 2005. –С.146.
3. Назарбаев. Н.Ә. Мүмкіндігі шөктеулі балалардың құқықтары және оларды қамтамасыз ету заңы. –Астана: 11 шілде, 2002.

РЕЗЮМЕ

Мақалада имканияти чекланған балалар билан олиб бориладиган психологик ишлар тұғрисида ёзилган. Уларнинг индивидуал-психологик хусусиятлари бўйича тушунчалар ёритиб берилган. Муаммонинг тадқиқотчи олимлар томонидан ўрганилганлигининг қисқа таҳлили берилган. Улар билан олиб бориладиган психокоррекция ишлар баён этилган. Булардан ташқари амлга оширилладиган ишлар бўйича мактаб ўқитувчиларига қатор тавсиялар ҳам бериб ўтилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются психологические типы детей с ограниченными возможностями, анализируются их индивидуально-психологические особенности. Дается краткий анализ проблемы учеными-психологами. Описываются коррекционные работы, проводимые ими и даются рекомендации учителям школ.

SUMMARY

The article deals with the study of psychological types of children with restricted abilities, the analysis of their individual – psychological peculiarities. The author gives the brief analysis of this issue done by the scientists-psychologists. She describes the correction works and gives recommendations to schools teachers.

ВИТАМИНЫ В ПИТАНИИ ГИМНАСТОВ

А.Ж.Ешбаев - старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Н.Т.Акимов - старший преподаватель

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Таянч сўзлар: гимнаст, овкатланиш, витаминлар, калория, оксил, ёғ, минераллар, модда алмашиш.

Ключевые слова: гимнаст, питание, витамины, калорий, белки, жиры, минералы, обмен веществ.

Key words: gymnast, nutrition, vitamins, minerals, calorie, proteins, fat, metabolism.

Известно, рациональное питание имеет существенное значение в процессе тренировки и восстановления организма. В данной статье речь идёт о питании гимнастов и о роли витаминов.

Трудно найти сегодня человека, сомневающегося в их пользе. Витамины защищают организм от неблагоприятных воздействий внешней среды, повышают устойчивость к некоторым инфекционным заболеваниям, активно влияют на работоспособность. Их широко применяют при лечении заболеваний. Все витамины биологически высокоактивны, участвуют в обмене веществ в качестве регуляторов и катализаторов биохимических и физиологических процессов, без них нет жизни, как нет её без белка, воды и минеральных солей.

Например, витамин А в сочетании со специфическими белками организма способствует образованию светочувствительного пигмента сетчатки глаза. Благодаря этому человек лучше видит в сумерках, зрительные реакции его ускоряются. Это очень важно для спортсменов, для водителей транспорта, для тех, кто работает в условиях пониженной освещённости.

Витамин А необходим для поддержания нормального состояния поверхностных клеток кожи и слизистых оболочек, для роста и развития костной ткани. Основные сведения о количественном содержании витамина А и каротина в продуктах питания, как, впрочем, и других витаминов, представлены в табл 1. Суточная потребность гимнастов в витамине А составляет 2,5-3,5 мг.

Для нормальной деятельности нервной системы, а также для регуляции процессов углеводного обмена необходим витамин В₁. Чем больше калорийность пищи и чем больше в ней углеводов, тем значительней расход витамина В₁ организмом. Потребность организма в витамине В₁ рассчитывают с учётом энергозатрат. Аналогичный принцип расчёта принят и в отношении некоторых других витаминов группы В. Для витамина В₁ рекомендовано соотношение 0,7 мг на каждые 1000 кал. Следовательно, если суточные энергозатраты гимнастов (мужчин и женщин) находятся в пределах 3500-4500 ккал, то при обеспечении питания спортсменов потребуется 3,5-4 мг витамина В₁ *.

Витамин В₂ принимает активное участие в тканевом дыхании, оказывает большое влияние на белковый обмен, в процессе которого образуется пластический материал, столь необходимый для построения животных тканей, имеет существенное значение для процесса светоощущения в глазу. Потребность гимнастов в этом витамине равняется 0,5 мг на 1000 кал. в день.

Ответственную роль в белковом, особенно аминокислотном и жировом обмене, в метаболических процессах головного мозга играет витамин В₆. Значительное количество его содержится в горохе, рисе, сливочном масле, свежем зеленом перце. Фрукты бедны этим витамином. Потребность спортсменов в витамине В₆ изучена недостаточно. Всё же предполагается, что соотношение 1,2-1,5 мг витамина В₆ на 1000 кал в день соответствует оптимальной потребности организма гимнастов в данном витамине (И.М.Борисов, 1977). Особо важное значение витамина В₆ для спортсменов имеет его свойство способствовать Ресин тезу АТФ (аденозинтрифосфатная).

Витамин РР или никотиновая кислота, необходим для нормального протекания белкового и углеводного обменов. Кроме того, он оказывает нормализующее влияние на течение нервных процессов в коре головного мозга. Особо много витамина РР в некоторых мясных продуктах (табл 1), зелёном горошке и грибах, пшеничном хлебе и гречневой крупе. Правда, в злаковых и крупах витамин РР находится в неусвояемой форме. Этот недостаток компенсируется тем, что большое количество никотиновой кислоты синтезируется в организме из незаменимой аминокислоты триптофана. Благодаря этому потребность в витамине РР может быть покрыта при рациональном подборе пищевых продуктов, богатых триптофаном. В продуктах животного происхождения триптофана около 1,4 % в растительных-1%. Из каждых 60 мг триптофана синтезируется 1 мг витамина РР. Суммарное количество его, содержащееся в рационе и синтезированное из триптофана, называют ниациновыми эквивалентами. Потребность гимнастов в них составляет 7 мг на 1000кал. в день. (А.А.Покровский с соавторами, 1975) [3].

Таблица 1

Содержание витаминов в некоторых продуктах*

Продукты	Колич.мг на 100г продукта	Продукты	Колич.мг на 100г продукта
Витамин А		Молоко коровье (3,2% жирности)	0,13
Жир рыбий (тресковый)	19,00	Творог	0,27-0,30
Печень говяжья	3,83	Сыры	0,21-0,50
Печень свиная	3,45	Говядина	0,15
Масло сливочное	0,50	Баранина	0,14
Сыр	0,1-0,29	Свинина	0,10-0,16
Яйцо куриное	0,35	Печень говяжья	2,19
Молоко коровье (3,2% жирности)	0,02	Почки говяжьи	1,80
Каротины**		Сердце говяжье	0,66
Горошек зелёный	0,40	Куры	0,15
Лук зелёный	2,00	Яйцо куриное	0,44
Морковь красная	9,00	Рыба свежая	0,05-0,030
Морковь желтая	1,10	Овощи	0,02-0,25

Петрушка (зелень)	1,70	Фрукты	0,01-0,06
Перец красный сладкий	2,00	Витамины РР	
Салат	1,75	Горох	2,20
Томаты красные	1,20	Крупа гречневая	4,19
Щавель	2,50	Крупа рисовая	1,60
Шиповник (сухой)	6,70	Крупа овсяная	1,00
Рябина (садовая)	9,00	Хлеб пшеничный	2,81
Витамин В₁		Хлеб ржаной	0,67
Хлеб пшеничный	0,28	Горошек зеленый	2,00
Хлеб ржаной	0,18	Картофель	0,90
Горох	0,81	Морковь красная	1,00
Фасоль	0,50	Салат	0,65
Крупа гречневая	0,53	Грибы свежие	4,6-10,3
Крупа овсяная	0,49	Творог	0,30-0,64
Крупа манная	0,14	Говядина	2,8
Баранина	0,08	Баранина	2,5
Говядина	0,06	Свинина	2,2-2,6
Свинина	0,40-0,60	Телятина	3,3
Печень говяжья	0,30	Почки говяжьи	3,1
Почки говяжьи	0,39	Печень говяжья	6,8
Рыба свежая	0,04-0,33	Печень свиная	8,0
Витамин В₂		Почки свиные	3,6
Хлеб пшеничный	0,12	Куры	3,7
Хлеб ржаной	0,11	Яйцо куриное	0,19
Горох	0,15	Рыба свежая	0,7-7,6
Горошек зеленый	0,19	Витамин В₆	
Крупа гречневая	0,20	Говядина	0,35
Баранина	0,22	Печень говяжья	1,65
Яйцо куриные	0,12	Рыба свежая	0,35
Масло сливочное	0,26	Лук зеленый	30,0
Горох и бобы	0,15-0,44	Петрушка (зелень)	150,0
Картофель	0,15	Редис	25,0
Перец свежий зеленый	5,30	Салат	15,0
Фрукты	0,04	Свекла	10,0
Молоко коровье (3,2% жирности)	0,04	Томаты	20,0
Витамин С		Щавель	43,0
Молоко коровье (3,2% жирности)	0,6	Укроп	100,0
Творог	0,5	Вишня	15,0
Сыры	1,0-3,5	Слива	10,0
Бобы	20,0	Яблоки	13,0
Горошек зеленый	25,0	Апельсины	60,0
Кабачки	15,0	Лимоны	40,0
Капуста белокачанная	50,0	Смородина черная	200,0
Картофель	20,0*	Шиповник (сухой)	1200,0
		Капуста квашеная	20,0

* Для свежесобранного картофеля после 4-5 месяцев хранения -15 мг % после 6 месяцев хранения-10мг % [2].

Однако самый «популярный», пожалуй, это витамин С₁ или аскорбиновая кислота. Хорошо известна его способность участвовать в окислительно-восстановительных реакциях, в биохимических превращениях других витаминов, а также в белковом обмене. Витамин С повышает сопротивляемость организма к инфекционным и другим болезням, служит прекрасным врачом ран. Ценными источниками этого витамина являются овощи и фрукты. Важно также и то, что витамин С в них сочетается с витамином Р укрепляющим стенки кровеносных сосудов. Особенно богаты этими витаминами плоды шиповника, черная смородина, лимоны, апельсины. Картофель не богат витамином С однако по доступности он также важный источник его получения. Для гимнастов целесообразно принимать ежедневно 35-40 мг витамина С на 1000 кал., что обеспечивает потребность организма.

О потребности спортсменов в витамине Р можно судить только ориентировочно - по количеству Р-эффективных веществ, необходимых для восстановления пониженной резистентности и повышенной проницаемости сосудов. Особенно возрастает потребность в этом витамине зимой и весной, т.е.в. то время, когда

питание бывает обеднено овощами и фруктами. В этих условиях необходим дополнительный прием Р - витаминных препаратов. Наши исследования показали, что 40-60 мг витамина Р в виде рутина, принимаемого одновременно со 100-150 мг витамина С являются самым благоприятным сочетанием, укрепляющим систему капилляров и благоприятно влияющим на нормальную обеспеченность организма аскорбиновой кислотой (И.М.Борисов, 1975).

Перечень витаминов можно было бы продолжить, но мы сознательно остановились только на тех из них, которые имеют особое значение в питании гимнастов.

При отсутствии или резком недостатке одного или нескольких витаминов могут возникнуть тяжелые заболевания - авитаминозы. Правда, они в настоящее время встречаются очень редко, чаще мы говорим о слабовыраженных расстройствах-гиповитаминозах, обычно связанных с недостатком витаминов в пище. При этом наблюдается быстрое утомление и мышечная слабость, повышенная восприимчивость к инфекционным заболеваниям, пониженная работоспособность. Чаще это наблюдается в

весенние месяцы. Вот почему в этот период необходимо как можно больше использовать в питании ранние овощи, принимать отдельные витаминные препараты, которые в большом выборе имеются в аптеках. Однако делать это самостоятельно, без врачебного совета не рекомендуется. Убеждение о полной безвредности витаминов для организма глубоко ошибочно. Известны, например, случаи отравления препаратами витаминов А и D, которые в больших дозах токсичны. При избытке в питании витамина РР истощаются запасы АТФ, необходимо для нормальной работы сердца и мышц, и других веществ, что в конце концов ведёт к серьёзному нарушению обменных процессов организма.

Лучший способ удовлетворить потребности спортсменов витаминами - разнообразить пищу, в которой бы витамины содержались комплексами, в выгодных для организма соотношениях. Хорошо себя зарекомендовали в спортивной практике поливитаминные комплексы «Ундевит», «Декамевит» и «Аэровит». Для профилактики витаминной недостаточности и для повышения эффективности спортивной тренировки гимнастам целесообразно употреблять 2-3 драже одного из комплексов ежедневно в течение двух недель. Назначение врачом поливитаминных драже, конечно, лучше, чем раздельный приём витаминов, поскольку в комплексах благодаря межвитаминным связям биологическое действие витаминов усиливается. Вместе с тем приём отдельных витаминов не является противопоказанием для предупреждения витаминной недостаточности и повышения работоспособности спортсменов витаминами дальнейшее повышение их потребления на улучшении работоспособности

не сказывается. В основном это касается витаминов В₁, В₂, В₆, и РР, которые используются для синтеза соответствующих коферментов, регулирующих протекание обмена веществ во всех тканях организма.

Совсем по-иному обстоит дело с витамином С, который не подвергается превращениям в другие, более сложные биологические соединения. Этот витамин, принимаемый в повышенных количествах, способствует усилению процессов аэробного окисления, уменьшению величины кислородного долга, повышению работоспособности и ускорению восстановительного периода. Однако передозировка витамина С даже при однократном его приёме не безразлична для организма, так как вызывает значительные колебания содержания витамина в ряде органов, что считается анти физиологичным.

Таким образом, избыток витамина С повышает чувствительность к адреналину, вызывает гипергликемию, способствует появлению общего возбуждения, бессонницы, приводит к нарушениям в сердечно-сосудистой системе, раздражает слизистую языка и желудка. На этом основании длительное применение больших доз витамина С нецелесообразно. Они могут быть рекомендованы только однократно и лишь в условиях соревнований, а не в период тренировок, потому что при этом отмечается уменьшение вызываемых тренировочными нагрузками нарушений биохимического постоянства внутренней среды организма, что только разумное применение витаминов приносит пользу спортсмену [1].

Литература

1. Нормурадов А.Н.. Жисмоний тарбия. -Т.: 2011.
2. Шайхова Г.И. Овқатланиш гигиенаси. – Т.: 2011.
3. Туйчибоев М.У. Спорт био кимиёси. – Т.: 2012.

Мақолада гимнастларнинг овқатлари ва ўндаги витаминларнинг роли, машғулот жараёнида ва организмни қайта тиклашда яхши овқатланишнинг аҳамияти ҳақида сўз боради.

В статье речь идёт о питании гимнастов и даются сведения о роли витаминов. Рациональное питание имеет существенное значение в процессе тренировки и восстановления организма.

The article deals with the nutrition of gymnasts and it contains wide data about the roles of vitamins. The rational nutrition is very important in training and restoration of organism.

ЕНГИЛ АТЛЕТИКА СПОРТ ТУРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

Б.Ж.Мамбетов - тарих фанлари номзоди, доцент
Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Ф.А.Зарипова - ўқитувчи
Навоий давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: саломатлик, жисмоний маданият, соғлом турмуш тарзи, режалаштириш, ривожлантириш технологияси, енгил атлетика, масофа, сезгирлик, тезлик, чакқонлик.

Ключевые слова: здоровье, физическая культура, здоровый образ жизни, планирование, технология развития, лёгкая атлетика, расстояние, быстрота, чувствительность, ловкость.

Key words: health, physical education, healthy lifestyle, planning, technology, of development athletics, distance, speed, sensitivity, dexterity.

Ҳар бир миллат ёш авлодининг давомийлигини таъминлаш мақсадида тизимли ва узлуксиз равишда халқ саломатлигини таъминлашга қаратилган ислохотларни амалга ошириб келади. Бу борада барчамизга маълумки юртимизда Мамлакатимизнинг Биринчи Президенти И.Каримов раҳбарлигида изчиллик билан ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Ёш авлодни комил ва баркамол қилиб тарбиялашнинг асосий омиллардан бири бўлган жисмоний тарбия ва спортга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Чунки, “Спортни таълим-тарбия билан мутаносиб равишда изчил ривожлантириш - бу биз танлаган йўлнинг ажралмас қисмидир”[1:167].

Жамиятимизда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш йўлида аҳолининг жисмоний маданиятини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Жисмоний маданият – жамият маданиятининг бир қисмидир. У бир даврда шартли равишда ҳам моддий, ҳам маънавий қиймат касб этади. Жисмоний соғлом ва бақувват киши моддий бойлик яратишга қодир, спортга онгли муносабатни ўзида тарбиялай олган шахс маънавий жиҳатдан етуқдир. Уларнинг ҳар иккисини умумлаштириб, инсонларнинг соғломлашув ҳамда улар жисмоний қобилиятининг ривожланишидаги ютуқлар йиғиндисини жисмоний маданият деб атаймиз.

Жисмоний маданият кенг халқ оммаси томонидан яратилган, жисмоний тарбиянинг шакллари, методлари, воситалари, дастлабки меҳнат фаолияти жараёнида ўзининг жисмоний ва маънавий кучини ривожлантирган. Уни ҳаётга, даставвал меҳнатга тайёрлаш зарурияти жисмоний маданиятнинг вужудга келиш ва янада ривожланишига сабаб бўлган.

Жамият ривожининг дастлабки босқичида ўйинли ҳаракатлар меҳнат ва айни пайтда жисмоний тарбиянинг муҳим самарали воситаси бўлган. Қадимги замонлардан буён фойдаланиб келинаётган енгил атлетика спорт турлари юз йиллар давомида аввайлаб сақлаб келинмоқда ва такомиллаштирилмоқда. Уларнинг ҳар бири гўзаллик ва мукамаллик намуналарини ўзида ифода этади, шу нуқтаи назардан енгил атлетиканинг у ёки бу турини умумий эстетика намунаси деб ҳисоблаш мумкин.

Енгил атлетика спорт турлари билан биргаликда спортчининг ўзи ҳам ўз намунасида эстетик жиҳатларни намоён этади. Атлет - гўзалликнинг спортдаги энг юқори идеали деб қаралади. Спортчи қоматининг гўзаллиги ва хушқадлиги, ҳаракатининг ўзаро мувофиқлиги, таъсирчанлиги, завқлиги ва ўзини тутиб туриши, унинг спорт асбоблари билан ҳайроғомуз даражада бирлашиб кетиши кабилар уни бошқа инсонлардан юқори кўтаради [2:62-63]. Спортни бадиий тасвирлаш, унинг эстетикасини тараннум этиш қадимий цивилизацияларнинг маданий меросида ҳам учрайди. Қадимий ҳайкалтарошлиқ кулолчилик ва мозаика асарлари намуналарида спорт тарихи, қадимда турли мамлакатларда мавжуд бўлган спорт мусобақалари ҳақидаги илк тасвирларни, улар орқали тарихий тасаввурларни беради. Айниқса, ҳайкалтарошликка оид асарларда енгил атлетиканинг у ёки бу турига хос бўлган ҳаракатларнинг моҳиятини ифодаловчи таъсирчан лаҳзалар мавжудки, улардан ёш авлодни эстетик тарбиялаш мақсадида фойдаланиш муҳим тарбиявий аҳамият касб этади. Улардан спортчилар гўзаллик руҳини илғаб оладилар. Тарихий манбалардан маълумки, Афлотун ва Арастулар давридаёқ спорт билан санъат ўртасидаги яқинлик тўғрисида мулоҳазалар мавжуд эди. Улар бу яқинлиқни спорт ўйинлари билан санъат ўртасида деб билганлар. Бу ўйинлар ўзининг моҳиятига кўра инсонни нафосат, бадиий савия билан ошно этган.

Енгил атлетика спорт мусобақаларини бошқача сўз билан эстетик томошалар деб аташ ҳам мумкин. Спорт мусобақалари ва турли-туман томошалар ўзига хос эстетик жиҳатларига ҳам эга. Шу нуқтаи назардан енгил атлетиканинг ижтимоий хусусиятларини илмий тадқиқотлар асосида ўрганиб бориш зарур ҳисобланади.

Спортнинг юқори даражадаги жисмоний, техник-тактик ва маънавий-руҳий тайёргарликни талаб қиладиган, шунинг билан бирга мураккаб координацион ҳаракатли спорт турида спортчиларнинг масофа сезгирлиги масаласи, уни шакллантириш, ривожлантириш, доимо такомиллаштириб бориш ҳар бир ўйинчи, мураббий ва соҳа мутахассисининг биринчи галдаги вазифаси бўлгандагина ва уни тўлақонли ҳис этиб амалга оширилгандагина яхши натижаларга эриши учун замин яратилади [4:543]. Бу эса спортчиларнинг масофа сезгирлиги даражасига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Мавжуд илмий ва илмий-услубий нашриётларда чоп этилган илмий-услубий адабиётлар материаллари орасида, афсуски, энг кам тадқиқ қилинган ва энг кам ёритилган томони - бу спортчиларнинг масофа сезгирлиги масалалари ҳисобланади.

Айтилганлардан келиб чиқиб, тадқиқотнинг мақсади сифатида спортчиларнинг масофа сезгирлиги

аҳамиятини ижтимоий муаммоларини эксперт баҳолаш усули ёрдамида ўрганиш белгилаб олинди.

Тадқиқотнинг мақсадидан келиб чиқиб қуйидаги вазифалар белгиланди: спортчиларнинг масофа сезгирлигига оид адабиёт манбалари материалларини жамлаш, умумлаштириш ва таҳлил қилиш; соҳа мутахассислари, мураббийлар ва етакчи спортчилар орасидан экспертлар гуруҳини ташкил этиш; спортчиларнинг масофа сезгирлиги аҳамиятини ўрганишнинг ижтимоий томонларини ўрганиш учун анкета саволларини ишлаб чиқиш; экспертлар билан анкета сўрови ўтказиш ва олинган натижаларни таҳлил қилиш.

Тадқиқот давомида қуйидаги усуллардан фойдаланилди: адабиёт манбалари материалларини жамлаш, умумлаштириш ва таҳлил қилиш; педагогик кузатиш; анкета саволларини ишлаб чиқиш; анкета сўрови ўтказиш; олинган натижаларни статистик таҳлил қилиш - экспертлар фикри учун конкордация коэффицентини аниқлаш.

Педагогик тадқиқот давомида республикамизда спорт соҳасида фаолият олиб бораётган тажрибали мураббийлар (8 киши), етакчи мутахассислар (7 киши) ва маҳоратли (16 киши) спортчилардан иборат экспертлар гуруҳи ташкил этилди ва улардан спортчиларнинг масофа сезгирлиги аҳамиятини аниқлаш мақсадида ишлаб чиқилган анкета саволларига жавоб олиш ташкил этилди.

Респондентларнинг “Спортчиларнинг масофа сезгирлигини шакллантириш, ривожлантириш ва такомиллаштириш масалаларига сизнинг муносабатингиз?” деган саволга жавоблари қуйидагича тақсимланди:

- А) жуда зарур ва муҳим - 31 киши (100 %)
- Б) доимо шуғулланиш керак - 24 киши (77,4 %)
- С) бўш вақтда шуғулланса етарли - 7 киши (22,6 %)
- Д) керак эмас - (0 %).

“Спортчиларнинг спорт фаолиятида энг муҳим ва долзарб тайёргарлик турининг камайиб бориши тартибда жойлаштиринг” деган таклиф қуйидагиларни кўрсатди:

- А) 1. жисмоний тайёргарлик 2. техник-тактик тайёргарлик
- 3. маънавий-иродавий тайёргарлик 4. масофа сезгирлиги тайёргарлиги - 9 киши (29,0%)
- Б) 1. техник-тактик тайёргарлик 2. жисмоний тайёргарлик
- 3. маънавий-иродавий тайёргарлик 4. масофа сезгирлиги тайёргарлиги - 8 киши (25,8 %);
- С) 1. маънавий-иродавий тайёргарлик 2. жисмоний тайёргарлик
- 3. масофа сезгирлиги тайёргарлиги 4. маънавий-иродавий тайёргарлиги - 8 киши (25,8 %)
- Д) 1. масофа сезгирлиги тайёргарлиги 2. маънавий-иродавий тайёргарлик
- 3. жисмоний тайёргарлик 4. техник-тактик тайёргарлиги - 6 киши (19,4 %).

Ушбу савол жуда муҳим ва долзарблиги сабабли ҳам соҳа мутахассисларининг фикрларининг тарқоқлигига олиб келди (респондентлар фикри учун аниқланган конкордация коэффицентини 0,56 га тенгдиги бундан далолат беради).

Респондентларга берилган бошқа “Спортчиларнинг масофа сезгирлиги сифатини қачон ривожлантириш керак деб ўйлайсиз?”, “Спортчиларнинг қайси сифатлари уларни масофа сезгирлигига ижобий таъсир кўрсатади?”, “Спортчиларнинг масофа сезгирлигини тадқиқ қилиш бўйича адабиётлар етарли деб ўйлайсизми?”, “Спортчиларнинг масофа сезгирлиги спорт фаолиятининг қайси сифатларига кўпроқ даражада боғлиқ бўлади?” сингари саволларга

олинган жавобларда ҳам уларнинг фикрлари бир-бирига анча яқинлиги аниқланди. Айниқса, бу саволлар орасида “Спортчиларнинг масофа сезгирлиги характеристикалари орасида энг муҳимидан камайиб бориши тартибида белгиланг” саволига олинган жавоблар: А) копток билан спортчи орасидаги (7 киши - 22,6%); Б) спортчи билан шериклари орасидаги (8 киши - 25,8%); С) спортчи билан рақиб ўйинчиси орасида (8 киши - 25,8%); Д) ҳаммаси (8 киши - 25,8%) респондентларнинг фикрлари бир-биридан анча йироқлиги билан ажралиб қолди.

Шундай қилиб, спортчиларнинг масофа сезгирлиги аҳамиятини эксперт баҳолаш усули билан аниқлаш бўйича ўтказилган тадқиқот натижалари респондентларнинг кўпчилиги томонидан ушбу сифат спортчи (ўйинчи) учун ўта муҳимлиги, бошқа жисмоний, техник-тактик ва маънавий-иродавий тайёргарлик билан бирга ва доимо олиб бориш кераклиги ҳамда экспертларнинг фикрлари, кўпчилик ҳолларда, бир-бирига яқинлиги аниқланди.

Сўнгги йилларда юртимиз спортчиларининг жаҳон ареналарида кўрсатаётган натижалари салмоқли бўлмоқда. Хусусан Олимпиада ўйинлари ва Осиё ўйинларида спортчиларимиз томонидан қўлга киритилаётган медалларнинг сонидан ҳам бу кўриниб туради. Тўғри юртимизда азалдан спортга бўлган қизиқиш ва спорт билан шугулланиш давомий бўлиб келган. Лекин бугунги кундагидек спортга давлат сиёсати даражасида эътибор бўлмаган. 2002 йилда мамлакатимиз биринши Президенти И.А.Каримов томонидан ёш авлодни баркамол ва бақуват қилиб тарбиялаш, шунингдек рақобатбардош ёшларни келгусида юртимизнинг шон-шухратини дунёга таратишда энг керакли бўлган дастур яратишга қаратди. Биргина Ўзбекистонда “Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси” ташкил этилган бўлса, бу жамғарма томонидан бажарилаётган ишларнинг кенглиги, спорт иншоотлари ва спорт анжомлари билан чекка-чекка кишлоқларни ҳам таъминлаб бераётганлигини айтиб ўтиш мумкин.

Демак, спорт майдонлари ва спорт анжомлари етарли даражада таъминлаб берилар экан энди фақат мураббийлар фаолияти ва машғулот жараёнларига эътибор қаратиш керак бўлади. Шуларни инобатга олган ҳолда мактаб ўқувчиларини спортга жалб қилиш ва спорт турларига йўналтиришлари йўлга қўйиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Мактаб ўқувчиларини энгил атлетика спорт турларига жалб

қилиш ва уларни жисмоний ва антропометрик кўрсаткичлари бўйича энгил атлетика турларига йўналтириб бориш зарур.

Энг аввало мактаб ўқувчиларини энгил атлетика спорт турларига қизиқиш уйғотиш ва уларни жалб қилиб бориш, ўқувчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарлигини ошириш ҳамда ўқувчиларни энгил атлетика турларига саралаш ва йўналтириш ишларини ташкил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг қизиқишлари нафақат спортга балки бошқа соҳаларга ҳам юқори бўлади. Лекин шунини таъкидлаш керакки мактаб жисмоний тарбия дарслари ўқувчиларнинг энг севган фани ҳисобланади. Демак бу имкониятдан вақтида тўғри фойдаланиш кераклигини такозо этади. Барчага маълумки бошланғич тайёргарлик босқичида ихтисосликка ажиратилмайди. Шу боисдан уларни спорт турларига жалб қилиш ва шу орқали умумий жисмоний тайёргарликларини ошириш кўзда тутилади.

Ёш спортчиларни тарбиялаш ва уларни мусобақаларга тайёрлашда ёшларнинг спорт натижалари тез ўсади. Аммо улар учун натижа биринчи ўринли аҳамиятга эга эмас. Ёш организмни натижа учун чиниқтириш мутлақо ногўри ҳисобланади. Ёшлар билан машғулотларни олиб боришда ўта эҳтиёткорона ва синчковлик билан ҳар бир ўқувчини кузатиб бориш зарур бўлади. Машғулот жараёнларида бериладиган юктамаларни ва уларни меъёрлашни мураббий доимий назоратда олиб бориши кези келганда машғулотни тубдан ўзгартириш ҳам мумкин бўлади. Ахир биз соғлом, бақувват ва рақобатбардош ёш авлодни тарбиялашни мақсад қилганмиз.

Тадқиқотимизда жами 60 дан ортиқ ўғил-қизлар 3 та синф яъни 7-синф, 8-синф ва 9-синф ўқувчилари қатнашган бўлса уларга машғулот жараёнларида қуйидаги машғулотларни олиб бордик.

Машғулот жараёнлари ҳафтасига уч мартадан 3 та ўқитувчи томонидан дарсдан кейинги вақтларда олиб борилди. 7- ва 8- синф ўқувчиларига 2 академик соатдан 9- синф ўқувчиларига ҳафтасига 4 та машғулот 2 академик соатдан белгилаб қўйилди. Биз белгиланган дастур бўйича иш олиб бордик. Лекин машқларни ўзимиз танлаб машғулот жараёнига тадбиқ етдик.

Олиб борилган 6 ойлик тадқиқотлар натижасида ўқувчиларда ўзгаришлар кўзга ташланарли даражада бўлди (1 жадвал).

1-жадвал.

Тадқиқотдан олдинги ва кейинги кўрсаткичлари	7 синф		8 синф		9 синф	
Машқлар	ўғил	қизлар	ўғил	қизлар	ўғил	қизлар
Жойидан туриб узунликка сакраш	164	152	172	154	179	161
	169	155	176	156	185	164
	3,0%	2,0%	2,3%	1,3%	3,4%	1,9%
Аргамчида сакраш (1 дақиқада)	76	72	84	81	91	89
	84	76	88	86	96	93
	10,5%	5,6%	4,8%	6,2%	5,5%	4,5%
30 метрга югуриш	4,5	5,2	4,4	5,1	4,2	4,9
	4,3	5,0	4,3	4,9	4,0	4,7
	4,4%	3,8%	2,3%	3,9%	4,8%	4,1%

Умуман олганда олиб борилган тадқиқот натижалари асосида қуйидаги хулосаларни бериш мумкин: биринчидан, мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш йўлида унга таъсир қилувчи ҳар бир омилни ўрганиш ва ҳисобга олиш соҳани ривожлантириш йўлида олиб борилаётган ислохотларнинг самарадорлигининг ошишига хизмат қилади; иккинчидан, энгил атлетика спорт тури инсон саломатлиги ва гўзаллигини

оширувчи спорт тури сифатида ёшлар камолотига бўлган таъсирини инобатга олиб, ушбу спорт турини янада ривожлантириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш жамият тараққиётида муҳим аҳамият касб этади; учинчидан, энгил атлетика спорт турида масофа сезгирлиги масалалари ўргатилиши орқали ёшларда ушбу сезгирлиكنинг остида бошқа кўникмаларнинг ривожлантирилиши имкониятининг ошиши спорт турининг самарадор-

лигини янада оширади. Енгил атлетиканинг ёшлар камолотидаги ҳамда эстетик хусусиятларини инобатга олиб, унинг илмий-методик омилларини такомил-

лаштириб бориш унинг ёшлар орасида янада оммалашшига олиб келади.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Т.20. –Т.: «Ўзбекистон», 2012, 167-б.
2. Жарова Л.Б., Столярус А.Б. Физическое воспитание в зарубежных школах: пути формирования навыков здорового образа жизни. //Теория и практика физической культуры. № 1. 1991, –С. 62-63.
3. Кошбахтиев И.А. Валеология студенческой молодежи. -Ташкент: 2000.
4. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. -М.: ФиС 1991.
5. Саломов Р. Совершенствование образовательного процесса подготовки бакалавров по направлению «Физическая культура и спорт». Автореф.дисс... докт.пед.наук. –Ташкент: 2003.
6. Сейтхалилов Э.А. Педагогические основы оздоровительной направленности учебно-воспитательного процесса в общеобразовательных школах Узбекистана. Дисс.науч.док. докт.пед.наук. –Ташкент: 2000.

РЕЗЮМЕ

Мақолада мамлакатимизда жисмоний тарбия ва спортни ривожлантириш масалалари билан бирга енгил атлетиканинг ривожланишига таъсир қилувчи омиллар таҳлил қилинган. Шунингдек, енгил атлетика спорт турига бўлган муносабат тадқиқ этилиб, унинг ижтимоий-эстетик хусусиятлари очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье изучаются вопросы развития физической культуры и спорта в стране и анализируется влияние социальных факторов на развитие лёгкой атлетики. Также, изучается отношение к лёгкой атлетике, раскрываются социально-эстетические стороны лёгкой атлетики в обществе.

SUMMARY

The article deals with the issues of the development of physical culture and sports in the country and the author analyzes the impact of social factors to the development of athletics. There have been studied the attitude to athletics, and the social and aesthetic sides of athletics in the society.

ТАЛАБАЛАРДА ТЕЗКОРЛИК СИФАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ УСЛУБИЯТИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ

Д.Нурышов – катта ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: кураш, тезкорлик, куч, техника, сифат, юклама.

Ключевые слова: кураш, скорость, сила, техника, качество, нагрузка.

Key words: kurash, quickness, power, texnics, quality, load.

Бизга маълумки ҳар бир қараш ва ҳаракатлар, омиллар, воситалар вақт ўтиши билан янги замон талабларига жавоб бераолмаслиги натижасида ўз аҳамиятини йўқотиб боради. Натижада янги воситаларни ишлаб чиқиш, эскиларини ривожлантириш масаласи муҳим аҳамият касб этиб боради. Бу эса доимо амалга ошириб келаётган ишларимизни янада такомиллаштириш ва ривожлантириб бориш зарурияти негизида таълим тизимини ислоҳ қилиш, камчиликларни аниқлаш ҳамда замонавий талабларга жавоб берувчи усулларни тайёрлаб боришда муҳим аҳамият касб этади.

Жисмоний тарбия ва спорт инсонга жисмоний жиҳатдан янги имкониятларни беради. Шун билан бирга ушбу имкониятлардан фойдаланишда маълум бир танлаш имкониятини яратди. Шун нуктаи назардан ёшлардаги маълум бир сифатлар ҳамда жисмоний тарбия ва спорт ўртасидаги алоқадорликни ўрганиш зарур ҳисобланади.

Бугунги кунда тараккиёт суръатлари тобора тезлашиб бормоқда. Унинг негизида жамиятнинг барча жабҳаларида ўзгаришлар рўй бериб келмоқда. Тараккиётнинг мазкур оқибати ўз ортидан барча соҳаларда ўзгаришлар қилиш ва уларга мос равишда ҳаракатланишни талаб қилиш билан бирга, унга мувофиқ бўлган билимларга эга бўлиш, уларни ўзлаштириш талабларини ҳам юзага келтирмоқда. Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъбири билан айтганда “Ҳаётнинг ўзи ва халқнинг талаблари бизнинг олдимизга амалий ечимини топиш лозим бўлган янги ва янада мураккаб вазифаларни қўймоқда” [1]. Бундай вазиятда жисмоний маданият йўналишида ҳам ўқув-методик меъёрларни такомиллаштириш, янги услубларни ишлаб чиқиш ва амалиётга тадқиқ этиб бориш соҳани ривожланишида муҳим аҳамият касб этади.

Жисмоний маданият билан тизимли равишда шуғулланиб бориш ақлий ва жисмоний юкламалар

ўртасидаги оптимал нисбатларни мувофиқлаштиради, талабалар саломатлиги мустаҳкамланишига, уларнинг ҳаракатчанлик фаоллигининг, жисмоний тайёргарлик даражасининг, назорат меъёрларини муваффақиятли топширишига ҳамда спорт мусобақаларида иштирок этиш самарадорлигини ошишига олиб келади. Жисмоний тарбия жараёнида жисмоний маданиятнинг асосланган восита ва методларини қўллаш асосий ҳаракатчанлик сифатлари ва кўникмаларини шакллантиришда кўпроқ фойдали бўлиши мумкин, шунингдек, барча физиологик тизимларнинг босим остидаги фаолиятини талаб қилувчи жисмоний юкламалар унумдорлигини оширади [1,2].

Олий таълим муассасасида талабалар ўқиш жараёнида жисмоний тарбия машғулотларида дастур асосида қуйидаги назорат меъёрлари ва машқларини амалга оширадлар, булар жойидан туриб ва югуриб келиб узунликка сакраш, баландликка сакраш, йўғон аркон бўйлаб баланга кўтарилиш, теннис коптогини нишонга ва узокга отиш, 30 м; 60 м; 100 мга югуриш ва бошқаларни амалга оширишда жисмоний сифатлар ривожланишининг оптимал даражаси жудаям зарур бўлади. Ушбу жараёнда куч-тезлик тайёргарлиги муҳим ўрин тутди, яъни ўқув йили мобайнида талабалар тезкорлик хусусиятидаги машқларни бажарадилар. Масалан, енгил атлетика бўйича машқларни бажаришда яхшигина куч-тезкорлик тайёргарлигини талаб қилади, куч-тезкорлик хусусиятидаги машқлар гимнастика ва акробатик машқларда ҳамда очик ҳавода ўтказиладиган спорт ўйинларида ҳам учрайди.

Махсус сакраш машқларининг талабалар тезкорлик лаёқатларининг ривожланишига таъсирини ўргана бориш асосида, керакли бўлган услубларни қўллаш имкониятини яратди. Бизнинг экспериментимиз мобайнида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш мақсад қилиб қўйилган эди: 1.Талабаларда тезкорлик кўрсаткичлари динамикасини

аниқлаш; 2. шуғулланувчиларнинг тезкорлик тайёргарлигига махсус машқлар комплекси таъсирини ўрганиш. Кўйилган вазифаларни амалга ошириш учун куйидаги тадқиқот методлари қўлланилди: педагогик кузатув, педагогик эксперимент, педагогик тест. Биз талаблар тезкорлик имкониятлари турли параметрларини аниқлаш мақсадида универсал динамографик стендни (УДС) қўлладик. Унинг асосида куйидагилар аниқланди: Ро-мускуллар имзометрик босимининг максимал қўлаи (катталиги-ҳажми); Fmax-динамик режимдаги мускуллар кучининг максимал аҳамияти; Q-мускуллар бошланғич кучини характерловчи коэффициент; G-мускуллари кучи тезлашувини характерловчи коэффициент; J-спортчининг портловчи кучларини намоён қилувчи лаёқатини характерловчи коэффициент.

Ўтказилган таҳлил натижаларига кўра биз назорат гуруҳидаги талабаларда ўрта кийматдаги юқори кўрсаткичларни (J и G) икки кўрсаткичда кўзатган бўлсак, ёшлардан иборат малакали гуруҳда ўтказилган педагогик эксперимент бошида ўрганилаётган кўрсаткичлар бўйича ($P > 0,05$) аҳамиятли статистик фарқлар кўзатилмаганлиги аниқланди. Эксперимент гуруҳи орасидаги талабалардан $P_0 - 144,5 \pm 4,5$; Fmax - $126,6 \pm 4,2$; J - $170,6 \pm 48,9$; Q - $227 \pm 84,05$; G - $139,5 \pm 41,4$, ҳамда назорат гуруҳидаги ўсмирлардан $P_0 - 144,2 \pm 4,9$; Fmax - $127,2 \pm 4,91$; J - $188,2 \pm 59,1$; Q - $224,2 \pm 82,2$; G - $165 \pm 51,5$, олинган маълумотлар педагогик эксперимент бошида малакали гуруҳларга бир-хил жисмоний тайёргарлик даражасига эга бўлган ўсмирлар танлаб олинганлигини исботлади. Биз малакали гуруҳ орасида ўтказилган педагогик экспериментнинг бошланғич босқичида олинган натижаларни $P_0 - 102,3 \pm 3,46$; Fmax - $85,9 \pm 3,85$; J - $162,9 \pm 39,82$; Q - $222,6 \pm 54,53$; G - $132,5 \pm 30,92$ таққослаш асосида эксперимент гуруҳидаги кўрсаткичлар билан назорат гуруҳида олинган маълумотлар $P_0 - 103,3 \pm 3,3$; Fmax - $87,1 \pm 2,47$; J - $187,2 \pm 51,1$; Q - $245,6 \pm 70,5$; G - $155,2 \pm 50,2$ аниқ статистик фарқларга $P > 0,05$ эга эмаслигини кўзатдик.

Эксперимент гуруҳларда ўрганилаётган кўрсаткичлар бўйича қиёсий статистик таҳлил куйидаги аҳамиятли маълумотларни кўрсатди. Эксперимент гуруҳидаги ўсмирларда эксперимент давомида ўрганилаётган кўрсаткичлар бўйича аҳамиятли бўлган ўсиш кўрсаткичлари $P_0 - 144,5 \pm 4,5$; $148,5 \pm 4,5$; Fmax - $126,6 \pm 4,2$; $128,7 \pm 4,24$; J - $170,6 \pm 48,9$; $217 \pm 56,2$; Q - $227 \pm 84,05$; $286,1 \pm 84,1$; G - $139,5 \pm 41,4$; $179,6 \pm 51,6$ аниқланди. Аниқ фарқлар P_0 , J и G кўрсаткичларида $P < 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасида кўзатилади.

Биз томондан педагогик экспериментнинг тугаши арафасида малакали гуруҳларда тезкорлик тайёргарлиги кўрсаткичлари бўйича қиёсий таҳлил ўтказилди. Малакали гуруҳлардаги ўсмирлар орасида ўтказилган эксперимент натижалари асосида куйидаги: $P_0 - 148,5 \pm 4,5$; $144,7 \pm 4,55$; ($P < 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасида); Q - $286,1 \pm 84,1$; $243,8 \pm 44,7$; ($P < 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасида) аниқ статистик фарқларни аниқладик. Бундай Fmax - $128,7 \pm 4,24$; $128 \pm 5,01$; ($P > 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасида) J - $217 \pm 56,2$; $202,2 \pm 36$; ($P > 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасида); G - $179,6 \pm 51,6$; $174,4 \pm 36$ ($P > 0,05$ аҳамиятлилиқ даражасида) кўрсаткичларда аниқ-аҳамиятли статистик фарқлар аниқланмади.

Шундай қилиб, бешта кўрсаткичлардан учтасида, яъни 60% ташкил қилувчи кўрсаткичларда ўзгаришлар мавжуд. Эксперимент гуруҳидагилар орасида педагогик экспериментнинг тугаши билан куйидаги ўзгаришлар $P_0 - 82,3 \pm 3,46$; $88 \pm 3,36$; Fmax - $105,9 \pm 3,85$; $108,2 \pm 4,14$; J - $162,9 \pm 39,82$; $206,1 \pm 49,4$; Q - $222,6 \pm 54,53$; $305 \pm 72,05$; G - $132,5 \pm 30,92$; $161 \pm 36,1$ кўзатилади.

Бизнинг назорат гуруҳида олиб борган педагогик кўзатувларимиз талабаларнинг тезкорлик имконияти кўрсаткичларини характерловчи алоҳида кўрсаткичлар яхшиланди, бироқ ($P > 0,05$) аҳамиятли статистик фарқларни эксперимент гуруҳидагилар ва ўспиринларда ҳам кўзатмадик. Шундай қилиб, ўтказилган статистик таҳлил педагогик эксперимент маълумотлари асосида олинган натижалар биз томондан ишлаб чиқилган, “чуқурликка сакраш” ижтимоий танлаб олинган машқларни қўллаш орқали тезкорлик сифатларини ривожлантирувчи методиканинг афзаллигини кўрсатди. Биз томондан ишлаб чиқилган портловчи-кучини ривожлантирувчи, тезкорлик сифатларини тарбияловчи методика эксперимент гуруҳидаги талабаларда жисмоний маданият бўйича анъанавий тарзда олиб бориладиган ўқув машғулоти тизимига нисбатан анча устун эканлигини аниқлаб берди. Тадқиқот натижалари асосий ўқув дастурини махсус жисмоний машқлар билан тўлдириш зарур эканлигини кўрсатди.

Шунинг учун ҳам тезкорлик сифатини яккакурашчиларда ривожлантиришда алоҳида ёндошиш зарур ҳисобланади. Яъни, курашчиларда тезкорлик сифатини ривожлантиришда куйидаги илмий-методологик тамойилларига эътибор қаратиш зарур:

- кураш машғулоти жараёнида курашчилар организмга катта юклагани ва микдорий йўналишдаги машғулотларнинг таъсирини инобатга олиш;

- курашчилар амалиётида катта, ўртача ва кичик юклагани машғулотлар кўп қўлланилади. Шу нуқтаи назардан, кўпроқ юклагани йўналиши бўйича махсус чидамлилиқни (узок ва қиска муддатли шиддатли ишларни бажариш имконияти), тезкорлик ва куч қобилиятини оширувчи машғулотларни қўллашни тавсия қилиш; бир кунда ўтказилган турли йўналишдаги иккита машғулотнинг курашчилар организмга таъсир даражасини инобатга олиш, шу билан биргаликда, ўртача юклагани машғулотлардан организмнинг қайта тикланиш жараёнида фойдаланиш мақсадга мувофиқдир [3]. Бу катта юклагани машғулотлардан сўнг организмнинг қайта тикланиш жараёнида бошқаришда самарадорлик воситаси сифатида ўртача ва кичик юклагани машғулотларнинг муваффақият билан қўлланилишидан далолат беради; малакали курашчиларнинг иш қобилиятини ошириш, педагогик воситалар ва услублар мажмуасида машғулот жараёнида бошқариш сифатини кўтаришда микроцикл машғулотларини оқилона алмашлаб ўтишнинг амалий кўникмалари катта рол ўйнайди; малакали курашчиларни тайёрлаш жараёнидан яна бири тезкорлик сифатини ошириб бориш, уни бажариш сифатини яхшилаш бўлиб, бунга кураш билан шуғулланишнинг турли босқичларида ҳар хил катталиқ ва йўналишдаги машғулотларни қўллаш орқали эришиш мумкин [4].

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизда 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза, 2017 йил, 14 январь. – Тошкент: «Ўзбекистон», 2017. 10-б.

2. Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры: Учебник для ИФК. -М.: «ФиС», 1991. –С. 544.
3. Годик М.А. Спортивная метрология: учебник для институтов физической культуры. -М.: ФиС, 1988. –С.192.
4. Керимов Ф.А. «Курашга тушаман». –Тошкент: 1990.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ёш курашчиларнинг тезкорлик сифатларини такомиллаштириш йўллари қўрилган. Чарчаш, жисмоний юклама, тикланиш, шахсий гигиена ва бошқаларнинг айрим параметрлари алоҳида кўрсатилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается характеристика совершенствования качеств быстроты юных курашистов. Выделяются отдельные значения таких параметров, как утомляемость, физическая нагрузка и разгрузка, восстановление, личная гигиена и другие.

SUMMARY

The article deals with the pedagogical characteristics of the development of physical abilities of young fighters. There have been distinguished the meanings of such parameters as tiredness, physical loading and unloading, personal hygiene and others.

ӨСПИРИМЛЕР ХАМ БАЛАЛАРДЫҢ ХӘР ТӘРӘПЛЕМЕ РАҶАЖЛАНЫҰЫНДА ДЕНЕ ТӘРБИЯСЫНЫҢ МАҚСЕТИ ХАМ ҰАЗЫЙПАЛАРЫ

С.М.Тойлибаев – ассистент оқытушы

Д.Б. Кеңесбаева – Дене мәдениеті факультетінің 2-курс студенті

Әжінияз атындағы Нөкіс мәмлекетлік педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ўсмирлар ва болаларнинг ҳар томонлама ривожланиши, манъавий-ахлоқий тарбия, жисмоний ривожланиш, жисмоний тарбиянинг вазифалари, кучни ривожлантириш, тезликни ривожлантириш, чидамликни ривожлантириш.

Ключевые слова: всестороннее развитие детей и подростков, духовное воспитание, физическое развитие, задачи физического воспитания, развитие силы, развитие скорости, развитие выносливости.

Key words: all-round development of children and teenagers, spiritual education, physical development, problems of physical training, development of force, development of speed, endurance development.

Өспиримлер хам балалардың хәр тәрәплеме раҷажланыўында дене тәрбиясының атқаратуғын хызмети социаллық система сыпатында балалардың физикалық раҷажланыўын жетилистириўди тәмийинлеўде жәмийеттиң мақсетин иске асырыў болып табылады. Бунда тийкарғы мақсети улыўма тәрбияның мақсетине муўапық денеси хәр тәрәплеме жетилискен, руўхый жактан бай, ўатанын сүйиўши келешек әўладларды тәрбиялаў болып есапланады. Усындай хәр тәрәплеме раҷажланған кәмил жаслар елимиздин экономикасы хам мәдениетин, қала берсе, жәмийеттиң барлық кубылыслары ушын хызмет етеди. Усының нәтийжесинде, балалардың денсаўлығы, дене таярлығы, дәретиўшилиқ искерлиги раҷажланады.

Физикалық жетилистириў деп, денсаўлығы, хәр тәрәплеме дене таярлығы күшли, жәмийетте мийнет хам әскерий хызметтиң талапларына толық жуўап беретугын, хәр тәрәплеме раҷажланған балаларға айтылады.

Дене тәрбиясы хам спорт процесинде балалардың дене тәрбиясын шөлкемлестириўдеги хәр тәрәплеме раҷажландырыўда дене тәрбиясының мақсети улыўма ўазыйпаның ишинен анықланады. Ўазыйпа – бул белгиленген бағдарламалық мақсетти иске асырыў [1]. Дене тәрбиясының мақсетиниң мазмуны хәр қыйлы ўазыйпаларға ажыралған түрде иске асырылады. Дене тәрбияның өзгешелиги хам басқа тәрбиялар менен байланысын есапқа алып, тийкарынан үш ўазыйпаны анықлайды. Бул ўазыйпа-дене сапасының хәр тәрәплеме раҷажланыўын тәмийинлеў, дене уқыбын тәрбиялаў, дене дүзилисин жетилистириў, ден саўлықты беккемлеў хам көп жыллық мийнет искерлигин сақлаў. Дене тәрбия системасы өзиниң ўазыйпасын төмендегише иске асырады: жеке адамның өзгешелиги сәйкес турмысқа зәрүр дене сапасын раҷажландырыў, әсиресе күш, тезлик, координациялық уқыбын, шыдамлылығын жетилистириў. Бул сапалар балалардың дене мүмкиншилигин анықлайды.

Физикалық сапасын тәрбиялаў тийкарында балалардың дене дүзилисин жетилистириў ўазыйпасы шешиледі. Дене дүзилисиниң жетилисиўи белгили

муғдарда денениң функциясының жетилисиўин анықлайды [2]. Демек, дене функциясының раҷажланыўы денсаўлықтың тийкары болып есапланады.

Арнаўлы билим бериў ўазыйпасы. Бул ўазыйпаға турмыста зәрүрли уқып хам көнлигиўдин қәлиплесиўи, соның менен бирге спорт тараўы бойынша арнаўлы билимлер киреди. Дене таярлығына ийе болыў ушын дене сапасын раҷажландырыў жеткиликсиз, соның ушын саналы түрде уқып хам көнлигиўди раҷажландырыў талап етиледі. Хәрәкет искерлигин ислеў нәтийжесинде көнлигиўдин қурамалы түрлери жетилистириледі. Дене тәрбиясы хам спорт процесинде балалардың дене тәрбиясын шөлкемлестириўдеги хәр тәрәплеме раҷажландырыўда дене тәрбиясының барлық басқышларда билим бериў ўазыйпасы хәрәкет тәжирийбесиниң артыўы нәтийжесинде көнлигиўдин қурамалы түрлерин саналы ислеў арқалы шешиледі.

Хәр қыйлы, көп муғдарда уқып хам көнлигиўдин топланыўы жаңа уқып хам көнлигиўдин қәлиплесиўине жәрдемін тийгизеди. Дене тәрбиясы бойынша билим бериў нәтийжесинде өзиниң дене мүмкиншилигин турмыста пайдаланыўға үйретеди. Соның менен бирге, дене тәрбиясының жеке бала ушын хам жәмийет ушын әхмийетин түсіндиреди хам дене мәдениетиниң өзін таярлаў ушын пайдаланыўға үйретеди. Жеке баланың қәлиплесиў ўазыйпасы:

дене тәрбиясы баланың әдеп-иқрамлық сапасын, минез-құлқын таярлаўда үлкен әхмийетке ийе [3]. Баланың дене таярлығы дене тәрбиясы арқалы иске асырылады хам жәмийет ушын хызмет етиўге таярлайды. Хәр бир сабақ даўамында денсаўлықты беккемлеў, билим бериў хам улыўма тәрбиялық ўазыйпалары иске асырылады. Дене шынығыўларын орыналаў арқалы баланың дене раҷажланыўына тәсир жасалады. Дене тәрбияның хәр қыйлы илажларын пайдаланыў арқалы балалардың ақыл, мийнет уқыбы қәлиплеседи.

Спорт таярлығының мақсети, хәр бир баланың техника-тактикалық, дене хам психологиялық таярлық дәрәжесиниң максимал мүмкиншиликлерге

жетилисиўи болып есапланады. Хәр бир спорт түриниң қәнигелигине дерекли, жарыс бабындағы жоқары нәтийжеликке ерисиў болып табылады [4]. Спорт таярлығының мақсети, демократиялық тәрбияның улыўма мақсетлеринен келип шығады хәм органикалық жақтан байланыста болады.

Таярлық процесинде шешилетуғын тийкарғы ўазыйпалар төмендегише:

- таңлап алынған спорт түриниң техника хәм тактикасын өзлиестирип алыў;
- қозғалыс ис-хәрекети санасын организмнің функционал системасы мүмкиншиликлериниң раўажланыўын керекли дәрежеде жеткерип берий;
- руўхый хәм жигерлик саналарын тәрбиялаў;
- жигерли дәрежеде арнаўлы психикалық таярлық пенен тәмийинлеў;
- таярлық хәм жарыс искерлигиниң нәтийжели болыўы ушын теориялық билимлерди хәм әмелий тәжирийбелерди өзлиестириў;
- жарыс искерлигинде спортшыларды хәр тәрәплеме таярлаў хәм комплексли түрде жетилистириў. Бул көрсетилген ўазыйпалардың улыўма көриниси, спорт таярлығының тийкарғы бағытын анықлайды хәм хәр бир анық ўазыйпа таярлық бөлими менен байланыслы.

Дене тәрбиясы хәм спорт процесинде балалардың дене тәрбиясын шөлкемлестириўдеги хәр тәрәплеме раўажландырыўда дене тәрбиясында техниканы жетилистириў ўазыйпаларына [5]:

- спорт техникасы ҳаққындағы түсиникти пайда етиў;
- жетерли дәрежеде укып хәм тәжирийбеге ийе болыў;
- спорт техникасының динамикалық хәм кинематикалық параметрлерин өзгертиў жолы менен жетилистириў;
- таза әмеллерди хәм элементлерди үйрениў.
- Техникалық жетилистириў ўазыйпасына:

Енди болатуғын жарыстың әҳмийетлигин болжап анализлеў, қарсыласлардың қурамын хәм болажақ жарыстың оптимал техникасын ислеп шығыў, соның менен бирге хәмме ўақытта анық бир спортшы ушын ең қолайлы техникалық схемаларды жетилистирип берий керек. Болажақ жарыстың әҳмийетлигине, спортшылардың функционал жағдайына, жарыс искерлигиниң барысына қарап, моделлестириў жолы менен оптимал вариантларды ислеп шығыў керек.

Соның менен бирге, ситуациялық жағдайларға байланыслы техникалық шешимлердиң вариантвилги (орын алмасыў) менен тәмийинлеў керек. Дене тәрбиясы хәм спорт процесинде спорттың техникасы хәм тактикасы бойынша арнаўлы билимлерди ийелеў керек. Дене таярлық процесинде балаларда, функционал системаның мүмкиншилик дәрежесин жоқарылатыў керек. Қозғалыс ис-хәрекетин сапаларын раўажландырыў, күшти, шаққанлықты, ийкемдилікти, координациялық укыпшылықты хәм жарыс пайытында усы дене сапаларды шығарып хәм жетилистирип билиўи керек.

Психологиялық таярлаў процесинде жигерликти хәм балалардың арнаўлы психикалық хызметин тәрбиялап жетилистириўи керек, таярлық хәм жарыс пайытында өзиниң психикалық жағдайларын басқарып билиўи тийис ўазыйпалардың бөлек топарлары интеграция менен байланыслы.

Дене тәрбиясы хәм спорт процесинде балалардың дене тәрбиясын шөлкемлестириўдеги хәр тәрәплеме раўажландырыўда укыптарды жыйналған билим хәм тәжирийбелерди таярлықтың хәр түрли байланысларын биргеликте толық бир жерге жәмлеп билиўи керек.

Көп жыллық таярлықтың нәтийжесине, ўазыйпаның түрине, спорт шеберлигиниң дәрежесине, денсаўлығының жағдайына байланыслы балалардың ўазыйпалары бир жерге жәмленип тутасады хәм анықлықлар киргизиледи.

Әдебиятлар

1. Евсеев Ю.И. Физическая культура. -М.: Академия, 2003.
2. Максименко А.М. Основы теории и методики физической культуры: Учеб пособие для студ. пед. вузов и универ.- М.: 2001.
3. Ноткина Н.А. Физическая культура. – Санкт-Петербург: «Питер», 2004.
4. Осокина Т. И. Физическая культура. - М.: Академия, 2005.
5. Романенко М.И. Физкультура. – Киев: 2008.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада балалар ва ўсмирларнинг ҳар томонлама ривожланишида жисмоний тарбиянинг мақсади ва вазибалари тўғрисида айтилган. Шунинг билан жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланишда барча тарбиявий ва таълим беришдаги ютуқ ва камчиликлар ҳисобга олинган.

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о целях и задачах физического воспитания для всестороннего развития детей и подростков. При этом указаны все необходимые воспитательные и образовательные составляющие при занятиях физическим воспитанием и спортом.

SUMMARY

In the article it is told about the purposes and problems of physical training for all-round development of children and teenagers. At the same time all necessary upbringing and educational components at occupations by physical training and sport have been distinguished.

SÁNELER. YADNAMALAR

Berdaq – 190

БЕРДАҚТЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ДҮНЬЯСЫ

Қ.К.Оразымбетов - филология ғилмлериниң докторы, профессор

Әжанияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының ректоры

Классикалық әдебиетті үйренгенде, сол дәуірдин жәмийетлик-сиясий жағдайын, әдебий орталықты есапка алыу зәрүр. Сондай-ақ, классик шайырлардың тек өз дәуири шеңберинде қалып қоймастан, улыўма инсаныйлық көзқарасынан пикир жүритетуғынын, олардың поэтикалық дүньясы өз дәуири әдебий мектеплери дәрежесине жайғаспайтуғынын да естен шығармауымыз керек. Соның ушын да олар классиклер.

Бердақ шайырдың әлемнен өткенине бир әсирден аслам уақыт болса да шайыр дөретиўшилигин үйрениў, изертлеў еле даўам етпекте. Шайырдың поэтикалық дүньясы соншелли курамалы, ол әдебиетшылар ушын изертлеў объекти, шайырлар ушын үйрениў мектеби болып қалмақта. Оның улыўма адамгершилик пазыйлетлери менен суўғарылған әдебий мийраслары уақыт хәм кеңислик шегараларын жарып өтип бүгинги күни де инсаният руўхый дүньясын байытуў ушын хызмет етпекте. Демек, усы уақытка шекем айтылып келинген: **Бердақ бир класстың мәпин жырлады, ол байларды жек көрди**, деген пикирлер ҳақыйқатлыққа оншелли жақын емес екенлиги өз тастыйғын таппақта. Бердақ шайыр тек бир класстың мәпин жырлаушы емес, улыўма инсаныйлық көзқарасларды жырлаушы, өмир шынлығын көркем шынлыққа айландырған шайыр деген пикирге бүгинги күни хеш ким де гүманланып қарамайды:

Халыққа нәзер салмаса,
Бостанлық, жайлық қылмаса,
Әдиллик пенен турмаса,
Оны басшы деп ким айтар. [1:85]
Ямаса:
Дуўры тутсаң нийетинди,
Халыққа бурсаң бетинди,
Сыйласаң ғәрип-жетимди,
Шын азамат боладурсаң. [1:67]

Биз бүгинги күни жәмийеттеги демократиялық принциптер, қайыр-сақауатлық, инсаныйлық мәселелери, олардың көркем әдебиеттағы көринислери ҳаққында айтып жүрмиз. Ал, олардың буннан бир ярым әсир бурын-ақ уллы Бердақ дөретиўшилигинде эжайып усылда өз сәулелениўин тапқанына оншелли итибар бере бермеймиз. XIX әсир әдебиетиндағы дидактика жанрындағы шығармаларда, курғақ ақыл айтуў көбирек орын ийелейтуғынын есапка алсақ, Бердақ бул жанрды да жетилистиргенин көриўге болады. Шайыр халықтың сөйлер тили екенин (әсиресе, Бердақ заманында пикир-өтиниш, тилек-усынысларды айтатуғын трибунаның болмаған дәуиринде) есапка алсақ, жоқарыда мысал келтирген қосық қатарларының халықшылығы, улыўма инсаныйлық - гуманизм көзқараслары менен суўғарылғанлығы бирден-ақ көзге тасланады. Шайырдың өзи жасаған дәуирдеги ел басқаруў, социаллық әдалатлық мәселелерине анық көзқарасы қәлиплескени хәм бул мәселелерди көркем әдебиетта сәулелендириўде де өз жолына ийе екенлиги көринип турады. Сонлықтан да шайыр дидактикасы курғақ ақыл айтыўға қурылмастан, оларда көркем әдебиеттың баслы шәртлери – образлылық, пикирди көркемлеп жеткеріў жетекши орын ийелейди:

Шеңгелге қонған бұлбилдин,
Шымшық киби сәни болмас,
Ышқысында қызыл гүлдин,
Сайраса дәрманы болмас.
Нама тапса ырғақ таппай,
Шалқып сайрар бир бағ таппай,

Тыңлауына кулақ таппай,

Сайрауында мәни болмас. [2:32]

Көркемликтің сырлы курсауына оранған бул қатарлар ҳақыйқый поэзияның, поэтикалық сөздин үлгиси. Қосықта метафоралық-символлық, антитеза сүүретлеў усыллары жәрдеминде жасалған пикир көркемлиги оның табысын белгилейди. Бұлбил – көркем образ сыпатында да, әдебий детал сыпатында да жүдә сәтти қолланылған. Бұлбил образы туўра мәнисинде де, аўыспалы мәнисинде де үйлесимли, ол пикир образлылығын, бай мазмунды тәмийинлейди. Хайуанатлар, қуслар дүньясы арқалы көркем образ жасаудың утымлы таманы сонда, олардың қәлегенине антитезалық образ табыў мүмкин. Бул қосықта шымшық образы да усындай уазыйпаны атқаруў ушын дурыс таңланған. Қосықтың поэтикалық тили де тартымлы, ширели, соның менен бирге, әниўайы, түсиникли. Қосықта қолланылған бир тегис ырғақ, курамалы уйқас (шалыс уйқас, биргелкили уйқас, редибли уйқаслар араласып келген) оның сыртқы форма көркемлигин тәмийинлеген.

Мазмун менен форманың бир-бирине сәйкеслиги ҳаққында усындай шығармалар мысалында айтуў мүмкин. Жоқарыда мысал келтирген қатарларда үйлеспей турған, көркемлиги төмен бир де сөзди табыў қыйын. Мәселен, екінши бәнтте «таппай» редифиниң алдындағы «ырғақ», «бир бағ», «кулақ» сөзлери уйқас ушын қолланылған. Олар бир-бири менен пәкизе уйқасқа түсиўи менен бирге қосықтың тийкарғы мазмун жүгин де өзінде жәмлеген. Бул сөзлер бұлбилге қарата қолланылған хәм оларсыз қосықта хеш бир пикир пүтинлиги тәмийинленбеген болар еди. Олардың избе-из уйқас ушын қолланылыўының логикалық тийкары бар. Олар (ырғақ – объект, бир бағ – орын, кулақ – субъект) усылай қолланылыў арқалы пикирдің өсиў эволюциясын пайда еткен. Шайыр бул қатарларда тасымаллау усылы – метафоралық усылдан пайдаланғанын көриў мүмкин. Ырғақ сөзиниң объект сыпатында алыныўы басқа хеш бир шайырдың шығармасында ушыраспайды. Шайыр абстрактлық мәниге ийе сөзге затлық мазмун береді. Демек, усы сөзлер бәнттеги қатарлардың органикалық бирлигин де жүзеге шығарған. Буны шайырдың поэтикалық дүньясының, шайырлық шеберлигиниң бир көриниси сыпатында бахалау мүмкин.

Бердақ шайырдың «Жақсырақ», «Халық ушын», «Болған емес», «Маған бер», «Излер едим», «Бұлбил» сыяқлы қосықлары әлле қашан-ақ қарақалпақ поэзиясында классикалық шығармалар қатарына қосылып үлгерген. Олар өз дәуириниң әдебий орталығында тәлим алып тәрбияланған шайырдың поэтикалық шеберлик дәрежесин аңлатыў менен бирге өзнен кейинги шайырлар ушын үлкен тәжирийбе хәм үйрениў мектеби болды. Лирикалық хәм эпикалық поэзияның синтезинен туўылған бундай шығармаларда шебер композициялық бирлик шығарма сюжети менен мазмунына жоқары көркемлик бағышлайды. Әдетте, шайырдың бул қосықларының көлеми үлкен болғаны менен, оларда пикир шашырандылығы көзге тасланбайды. Жыраулар поэзиясынан кейин сап лирикалық поэзияға өтиўде хәм оны раўажландырыўда Әжанияз шайыр менен бирге Бердақ дөретиўшилиги көпир хызметин атқарғанын да атап өтиў керек. Шайырдың:

Өткен Арасту, Афлатун,

Жаратып илимнің кәнтин,
Шешиў ушын пикир бәнтин,
Мен мағрифат излер едим, [2:43]

деген қатарлары көп ғана шайырлар ушын поэзияға баратуғын соқпақты силтеўши белги, көрсеткиш болды десек асыра айтқан болмаймыз. Бундай қатарлардың жасларымызда жоқары мәнәуиятты қәлипле-стириўге күшли зәрүрлик туўылып атырған бүгинги күнде әхмийети және де артады.

Бирақ, тилекке қарсы, биз жоқарыда атап өткен қосықларында да Бердақтың ҳақыйқый қәлеминен дөреген жоқары көркемликтеги поэтикалық қатарлар менен бирге Бердактики деп айтыўға тилиң бармайтұғын қосықсымақ қатарлар да ушырасады. Дурыс, көплеген үлкен талант ийелеринде де көркемлик жүдә жоқары хәм пәс шығармалар ушырасып турады. Бирақ, бир шығарманың ишинде жоқары көркемликтеги хәм сайыз қатарлардың ушыраўы Бердақ сыяқлы шайырлар ушын мүмкин емес жағдай. Бул ҳаққында классиканың жанкүйерлериниң бири, XX әсир қарақалпақ поэзиясының классиги И.Юсупов та өз ўақтында ескерткен еди: «Гәўхарды оған жабысқан басқа қосымталардан тазаламағаншелли, ол жилўаланбайды. Сол дегендей, Бердақтың ҳасыл мийрасларын шаң-қоңлардан, шөп-шардан аршып, халыққа шайырдың гәўхардай ҳасыл өз сөзлерин бериўимиз лазым. Қашанда да халық аўзынан жыйналды деген

сөздің арасында бундай қосымталар болады. Буны серлеў, айырып таныў алым хәм әдебиятшының билиминен гөре, бәлки, эстетикалық сезими, талғамы дәрежесинен көбирек ғәрезли. Изертлеўшиде «көркем сөзди шәлкем сөзден» айырып танырлық эстетик талғам болса, бул ўазыйпаны илимге қылап келтирмей атқарыў қыйын емес» [2:9]. Демек, Бердақ шайырдың шығармаларын баспаға таярлаған ўақытта оған текстологиялық таллаў жүргизе алатуғын, поэзияны жақсы түсинетуғын адамлар басшылық еткени макул болады. Буннан тысқары, Бердақ шайырдың шығармаларының санын хәм көлемин көбейтиў ушын оған тийисли емес, көркемлик қуны төмен шығармаларды да қосыўға мейиллик те бар. Хәттеки, айырым диссертациялық хәм монографиялық мийнетлерде де бундай умтылыслар көринеди. Шайыр дәретиўшилигиниң қунын оның шығармаларының саны ямаса көлеми емес, ал көркемлик дәрежеси белгилейтуғынын умытпаўымыз лазым.

Улыўмаластырып айтқанда, Бердақ шайыр поэзиясы, шайырдың поэтикалық дүньясы еле ашылмаған сырлы дүнья сыпатында қала береді. Оны үйрениў, изертлеў алымлардың иси. Ал, әпиўайы оқыўшы оннан нәр алып, руўхый шөлин қандырады. Оның шығармалары арқалы улыўма инсаныйлық руўхый қәдириятларға барар соқпақ айдынласа береді.

Әдебиятлар

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: 1987.
2. Бердақ. Сайланды шығармалары. –Нөкис: 1997.

БЕРДАҚТАНЫЎДЫҢ АЙЫРЫМ ӘХМИЙЕТЛИ МӘСЕЛЭЛЕРИ

К.Алламбергенов - филология илимлериниң докторы, профессор

Әжияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Өзбекстан Республикасының өз ғәрезизлигине ерисиўи өзлигимизди аңлаў, миллий қәдриятлардың қәдирине жетиў усаған әхмийетли машқалаларды үйрениўге, нәсиятлаўға хәм руўхый дүньямызды раўажландырыўға кең жол ашып берди. Себеби, халқымыздың тарийхтағы орнын анықлаў, оның бай руўхый, мәдени-әдебий мийрасларын хәзирги илим жетискенликтери контекстинде изертлеп үйрениў - бүгинги әўладтың баслы ўазыйпасы болып есапланады.

Бул орында хәзирги әдебияттаньў илиминиң алдында көлденең турған ўазыйпалардың бири - Бердақ дәретиўшилигин миллий идея тийкарында терең үйрениў мәселесиниң әхмийети уллы екенлигин айрықша атап өтиўимиз керек.

Усы көзкарастан Бердақтаньўдың айырым машқалалары ҳаққында пикир жүритетуғын болсақ, Ғәрезизликтиң шарапаты менен Бердақ дәретиўшилигин үйрениўге, оны миллий қәдрият, миллий көркем-руўхый мийрас сыпатында үгит-нәсиятлаўға кең жол ашып берилип атырғаны бүгинги күнде хеш кимге сыр емес. Атап айтсақ, Ғәрезизликтиң дәслепки жылларынан баслап-ақ Бердақ күнлерин, Бердақ жылын кеңнен нышанлаў дәстүрге айланып, юбилейлик сәнелерге байланыссы Бердақ дәретиўшилигин тереңнен үйрениў ислери қызғын қолға алына баслады. Буның айқын мысалы сыпатында хәр жылы Республика көлеминде кеңнен белгиленип қиятырған Бердақ күнлери, 1997-жылдың Бердақ жылы деп дағазаланыўы, сол жылдың 8-мартында шайыр туўылғанының 170 жыллығын салтанатлы белгилеў бойынша Республика Министрлер Кабинети арнаўлы қарарының қабыл етилиўи, сол тийкарда Бердақ юбилейиниң пүткил Өзбекстан көлеминде кеңнен белгилениўи, буннан кейинги он жыллықта Бердақтың 180, 185 жыллық юбилейиниң өткерилиўи, усы мерекелерге байланыссы Бердақ «Сайландылары»ның, оның дәретиўшилиги бойынша арнаўлы изертлеўлер-

дин, мақалалар топламларының шығарылыўы усаған мағлыўматларды көплеп келтирсе болады.

Дурыс, Бердақтаньў илими, Бердақ дәретиўшилигин үйрениў, изертлеў, нәсиятлаў мәселелери Ғәрезизликке дейин-ақ мәлим дәрежеде қолға алынды. Хәқыйқатына келсек, XX әсирдин 90-жылларына дейинги қарақалпақ әдебияттаньў илиминде XIX әсир қарақалпақ әдебияты классиктери арасында Бердақ дәретиўшилиги ең көп үйренилген изертлеў объектлердин бири болды. Атап айтсақ, 30-жыллардың акырындағы Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, М.Дәрибаевлардың дәслепки мақалаларынан, 1943-жылдағы И.Т.Сағитовтың, С.Бассинниң, 1950-жыллардағы Н.Дәўқараевтың Бердақ дәретиўшилиги бойынша жазылған арнаўлы брошюраларынан тартып бүгинги күнге дейин қырўар илим изертлеў жумыслары исленди, кандидатлық, докторлық диссертациялар жақланды. Булардың ири-баслылары сыпатында М.К.Нурмухамедовтың «Бердақ - қарақалпақ халқының уллы шайыры» (Н., 1979) И.Т.Сағитовтың «Бердақ творчествосы» (Н.,1958), «Сахра бұлбили» (Н.,1974), Ж.Б.Базарбаевтың көп санлы мақалалары, Б.Қурбанбаевтың «Бердақ ижоди» (Т.,1977), А.Муртазаевтың «Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы» (Н.,1979), Ж.Орынбаев, Ө.Әлеўовлардың «Бердақтың жәмийетлик-педагогикалық көз-қарастары» (Н.,1978), М.Тилеўмуратовтың «Бердақ шығармаларында тарийхий дереклер» (Н.,1968), К.Худайбергеновтың «Мировоззрение Бердаха» (Н.,1987), Ә.Пахратдиновтың «Бердақтың дәстанлық шығармалары» (Н.,1987), Х.Хамидовтың «Рукописное наследие Бердаха» (Н., 1995), Ш.Абдиназимовтың «Бердақ шығармаларының тили» (Т., 2006) деп аталатуғын илим изертлеў жумысларын, монографияларын атап өтсек болады.

Астын сызып айта кететуғын және бир нәрсе - хәзирги күнде Бердақтаньў ҳақыйқый илимге айланды. Бул илим өткен әсирдин 50-жылларының биринши ярымына шекем Савицкий, Наренов, Муратов қусаған

кимселердің Бердақ творчествосын жоққа шығарғысы келгеніндей субъектив, кертартпа пикирлерден биротала тазартылды.

Хақықатына келгенде, Бердақ шайыр дөретпеси – бул үлкен бийбаха мийрас. Халықтың өткендеги хам хазирги әдебий, мәдени, хәтте, тарийхый байлығы. Сонлықтан да бул мийрас көп үйрениўди, көп изертлеўди талап етеди. Хәтте, Бердаққа кәниге адамлардың өзлери оның кең проблемаларын шешиўде гейпара алжасықларға жол қояды.

Деген менен, ғәрезсизлик жылларында газета-журналлар бетлеринде, радиоситириўлер менен телекөрсетиўлерде Бердақтаныў бойынша жақсы-жақсы пикирлердің жүз берип атырғанлығы сыр емес. Атап айтсақ, ғәрезсизликтин дәслепки дәўирлеринде жәрияланған, баспа көрген мийнетлерден Ж.Базарбаев, Х.Хамидов, Ө.Пахратдинов, Қ.Байниязов, Ғ.Хожаниязов, А.Муртазаев, М.Тилеўмуратов, С.Бахадырова, Қ.Жәрімбетов, Ш.Абдиназимов, А.Алниязовлардың бир қатар мақалалары менен изертлеўлерин сапалы мийнетлердің қатарында атап өтсек арзыйды. Әсиресе академик Ж.Базарбаевтың «Шынында да, Бердақ, Әжиниязлардың кәўметлери кәўпеки ме?» («Илим хам жәмийет», 2010, №1-2) атамасындағы мақаласы дыққатқа ылайық. Себеби, мақалада алға сүрилген идеялар менен пикирлер, усыныслар қуўатлаўға турарлық.

Бул мақала Айладур Өталиевтың 2009-жылда «Жас Алаш» газетасында жәрияланған «Қарақалпақта қалған рух» атамасындағы мақаласына жуўап ретинде жазылған. Мақалада автор «Айладур усаған кимселердин» Бердаққа, улыўма халық мийрасына, халқымызға жапқан миллетшилиқ көзқарастағы жалған жаласын илимий-теориялық жақтан исенимли дәлиллер менен бийкарлап, айырым зыялыларымыздың бийпәрўалығын өткир сынға алып, оларды халық тәғдирин, мийрасын қорғаўда қырағы болыўға шақырады.

Илимпаздың мақалада келтирген пикирлери менен толық келисиўге болады. Себеби, А.Өталиевтың мақаласындағы «Шымбай-бизин қала», «Ерназардың урпағын қазақлар саклап қалды», «Бердақ-қазақ шайыры», «Қырық қызды Жакып жыраўдан қарақалпақлар жазып алған», деген пикирлер саўатлы алымлар тўўе, әпиўайы оқыўшыларға да миллетшилиқ көзқарас болып тўйилетуғыны аттың қасқасындай анық. Бул жерде устаз алымның бундай кертартпа пикирлерге әдебиятшылардың ўақтында соққы берип, дәдимал айта алмаған дәрмансызлығын өткир сынға алғанын оғада орынлы деп есаплаймыз.

Расында да, елеге дейин биз анаў шығарма Бердақтики, мынаў шығарма Бердақтики емес, дегенге уқсаған жоқарыдағыдай илимге тийкарланбаған субъектив пикирлерден кутыла алмай атырмыз. Бердақ туўралы айырым мақалаларды сиясатластырыў иллетлери еле де көринис таўып атырғаны хеш кимге сыр емес.

Бердақты хәдден тыс идеалластырып көрсетиў тенденциясы да Бердақ дөретиўшилигин кәте түсиндириўге алып келип отыр. Айырым изертлеўшилер көркем дөретиўшиликтиң өсип раўажланыў заңлығын, эволюциясын, шайырдың уллы шайыр дәрежесине келиў жолларын жеткиликли дәрежеде үйренип билмегенликтен де Бердақ дөретиўшилигинде орын алған идеялық-көркемлик дәрежеси төменирек шығармалары болса, алып таслаўға хәрекет етип, оны кемшилиқсиз, нуқсансыз Бердақ сыпатында көрсетиўге урынбақта. Бердақтың «Хожам», «Мүйтен» қосықлары усаған шығарма-ларында, жекке-сийрек болса да, ушырасып қалатуғын жаргонизми, хәтте, варваризми бар, ямаса пинхәмы пикирли қосықлар Пушкинде, Лермонтовта, Некрасовта, Есенинде, Абайда, Мақтымқулыда да көп болды. Мысалы, Н.А.Некрасовтың шығармаларының 3-томында кимге тийислиги тартыслы, гүманлы шығармаларды «Дубка» деген атама менен берилиўи усаған тәжирий-

белер жәхән әдебияттаныў илиминде бурыннан бар дәстүрлер. Оның үстине, жоқарыда аты аталған классиклердің көпшилиги өз шығармаларының академиялық баспасына ийе. Биз неге Бердақтың да академиялық баспасын басып шығармаймыз? ӘЗИА Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер изертлеў институты, пединститут хам университет илимпазларының усы академиялық баспа үстинде ислейтуғын ўақытлары, әлбетте, келди!

Және де бир айта кететуғын нәрсе – буның кериси: айырым мәдениет, көркем әдебият ғайраткерлери – Бердақты хәдден тыс күшли шайыр, өз заманының уллы билимданы етип көрсетиў ушын ХХ әсирдеги түркий халықларының тарийх, филология, философия илимлериниң тис тырнақлап ерискен ашылыўларын Бердақтың дөретиўшилигинен излеп табыўға урынбақта.

Бердақты «тазартыўшылардың» айырымлары Бердақтың жекке-индивидуаль авторлық стильде де, халықлық-фольклорлық дәстүрлерде де шығармалар дөреткенлигин, ямаса жеке авторлық әдебият шығармаларының да айырым жағдайларда фольклорлық шығармаларға айланыўының нызамлы заңлығына жетерли түсинбей, Бердақтың фольклорлық дөстан дөретиў дәстүри тийкарында жазылған ири сүйекли эпикалық шығармаларын да «мынаў Бердақтики емес!», деп, оны кимлердур жазып, Бердақтың авторлығына косып жиберген - биш, деген тийкарсыз мифлер тоқыў менен хәлек болып жүр.

Бердақтаныўшылардың айырымлары Бердақ шығармаларының жанрлық өзгешелигине итибар бермейтуғындай. Сонлықтанда олар хәзил-дәлкеги, юморсатирасы басым келетуғын Бердақтың айырым шығармаларын оның авторлығынан биротала шығарып таслағысы келеди.

Кулласы, хазирги күндеги Бердақ шығармалары этирапындағы талас-тартыслар «Бердақ «Шар кита»тан тура қашпаған, кушақ ашқан» дегенге усаған майда гәплердің этирапынан асып кете алмай жүр. Бул мәселеде жекке-жарым әдебиятшылар «тура қашқан емес, турак ашқан болыў керек» деген пикирлерди алға сүрсе, айырымлар көркем әдебиятты сиясатластырыў тәсиринен еле шығалмай, көбирек «кушақ аштым» деген тезисти қуўатлаўға умтылмақта. Бизин нәзеримизше, Бердақтың «тура қаштым» деп жазыўына хеш таңланыўдың кереги жоқ. Себеби, Бердақ дәўиринде көпшилиқ мусылманшылыққа байланыслы әдебиятлар, соның ишинде, «Шар китап» та фарсы-тәжик тилинде дөретилип, бул исламды үйрениўде әдеўир кыйыншылықларды келтирип шығарар еди. Сонлықтан да бул шығарма алты әсирден көбирек мүддет даўамында ески мектептерде тек курғак ядлаў жолы менен оқытылып келинди. Жаслайынан Наўайы, Физулий, Фердаўсий, Мақтумқулы шығармаларынан сабақ алып, ақыллы, зийрек болып өскен Бердақтың оқыў хам оқытыўдың бундай усылларына карсы турып, ат – тонын ала қашатуғыны турған гәп еди хам, оның үстине, кәмиликке қарай умтылып баратырған Бердақ ушын диний тәлимнің бундай баслаўыш басқышлары шаңарақ тәрбиясында-ақ үйретилип, бул китаптың сырлары ол ушын әлле қашан-ақ мәлим болып қалған еди. Сол ушын да оның бул китап тусында иркилмей өтип, яғный тура қашып, оның орнына Шығыс мусылман мәдениатының уллы ўәкиллери болған Абдурахман Жамий, Наўайы, Фердаўсий, Физулий, Бедил, Аттар, Мақтумқулы шығармалары үйрениўге умтылыслары тәбийғый хам нызамлы кубылыс болып табылады.

Бул орында белгили текстолог алым Қ.Байниязовтың пикири хақықатлыққа бир қанша жақын келеди. Оның пикиринше, Бердақтың өзи «Жоқдур араб-парсым мениң» деп жазғанындай, парсы тилин билмегенликтен Бердақ та «Шар» китапты жүритип оқыўда әдеўир қыйыншылықларға дуўшакер келген. Бул жерде Бердақ «Шар китап»тың мазмұнының төменлигин емес, ал оны парсы тилде үйрениўдің

кыйынлығын нәзерде тутқан. Сол ушын да ол көбірек түркий тилде жазылған Наўайы, Физулий, Мақтумқулы китаптарынан саўат ашып, диўарларды излеўге умтылды (Байниязов Қ. Бердақ шығармалары текстологиялық изертлеўге мұтәж «Еркин Қарақалпақстан», 30-май 1998-жыл, №64 (17036)).

Усы жағдайларды есапка алсақ, Бердақ «тура қаштым» ибарасын өз орнында қолланған, оннан «қушақ аштым», «турақ аштым»ға усаған екінші бір мәнилерди излеп отырыўдың зәрүрлиги жоқ, деўге болар еди.

Деген менен, шайыр бул сөз тиркесин ески китабий тиллердеги мәнилеринде де ислеткен болыўы мүмкин. Айырым алымлардың сөзликлерди көзгир тутып, текстологиялық таллаўлар жүргизилиўине қарағанда, «тура қашыў» сөз ибарасы, «Шар китап»тың жас өспиримлердің әдеп-иқрам хәм диний исенимлер менен ийман-инсаптан сабақ алатуғын қағыйдалар жыйынтығы негизги оқыў куралы болғанындай, «туўра қашыў»дағы «туўра (тура) сөзинызам, қағыйда, интизам, әдет дегенди, ал «қоч» (қаш, қашыў) сөзи-бахраманд болмақ (пайда алдым, қанаатландым) дегенди де аңлатады. (Альниязов А. Бердақ шығармаларын текстологиялық таллаў мәселелери. / «Классикалық әдебият хәм жәмийетти мәнәўий жаналаныў мәселелери» атамасындағы халық аралық конференция материаллары. -Нөкис, 2017, 10-11-б.)

Әлбетте, бул мәнини Бердақ нәзерде туты ма, тутпадыма ма, бул еле де анықлаўды талап етеди. Бирақ, жоқарыдағы пикир де Бердақ қай-қайсы мәнилерде де, мейли, халықлық сөйлеў тилиндеги мәнисинде де, мейли, китабий тил мәнисинде де «тура қаштым» ибарасын «қушақ аштым» қусаған басқа мәнилерде ислетпеген деген пикирлердің дурсылығын және бир мәртебе тастыйықлайды.

Бердақтың «Қәдиримди халық билер, халық билмесе балық билер» деген қатарлары хаққында да усындай талас-тартыслардың жүз берип атырғанылығы сыр емес. Бул гәптиң этирапында да үлкен шаўқым-сүрен қыла беріўдің зәрүрлиги жоқ. Бердақтың бул қатарлардағы пикири суўдағы балық мәнисинде қолланылғанында да хақыйқатлықтан узақласпайды. Поэзияда уйқас деген өлшемлердің сақланыўы керек болса, шартлиликтің болатуғынлығы турған гәп. Сонлықтан уйқас ушын алынған хәр бир сөзден үлкен философиялық мәни излеп отырыўдың не кереги бар?!

Бул мәселелениң бир таманы. Екиншиден, Бердақ хәр бир сөзге үлкен поэтикалық мәни жүклейтуғын жетик сөз шебери. Ондай жағдайда Бердақ, «балық» сөзин мәзи уйқас ушын емес, белгили бир максетте – бул сөздің тарийхый төркинине мәни берген халда саналылық пенен қолланған, десе де болады. Мәселен, бул орында шайыр өзиниң «Наўайыдан саўат аштым» деп жазғанындай, Наўайы шығармаларында қолланылатуғын «Холик» сөзиниң мәнисин нәзерде тутып отырған болыўы да мүмкин. Наўайының «Яхшилиқ қил, тенгизга сол-болиқ билур, болиқ билмаса – Холик билур» дегенге усаған қатарларында қолланылатуғын «Холик» сөзи бул контекстте Жаратыўшы, Алла мәнилеринде ислетилген. Егер, Бердақ «Қәдиримди халық билер, халық билмесе балық билер» деген пикирди Наўайы ҳикметлерин нәзерде тутқан халда келтирип шығарған болса, онда өзи жазған «Қәдиримди халық билер» деген қатарлар арқалы халыққа исенетуғынлығын, бирақ халыққа ислеген бундай хызметлерине хеш ўақытта да миннет етпейтуғынлығын айта келип, буның бәри жалғыз Жаратыўшыға, Аллага аян, тек сол жалғыз Алла билсе болды, деген пикирди айтпақшы болған болады. Бирақ, Бердақ бул пикирди Наўайы айтқан формасында туўрыдан туўры бермей, әпиўайы пухара халыққа түсиникли болыўы ушын халық тилине жақыналастырып, өзи келтирген мәнилерде де ислетип отырған болыўы мүмкин.

Бул орында және Қ.Байниязовтың пикирлерине силтеме ислеп кетиў ақылға муўапық келеди. Илимпаздың көрсетиўинше, «Балық билер, балық билмесе,

халық билер», ямаса «билсе, балық, билмесе халық» деген нақыл қарақалпақ, өзбек, түркмен хәм т.б. халықлар да да ушырасады. «Халық» сөзи де, «балық» сөзи де көп мәниге ийе. «Халық» сөзи тек ел деген мәниде емес, Алла, Жаратыўшы деген мәнилерде де қолланылған. Сондай-ақ «балық» тек суўда жүзиўши омыртқалы жәниўарды ғана емес, ал адам, инсан мәнилеринде аңлатқаны мәлим. Демек, Бердақ адамларға қарата «қәдиримди билгенлер тири ўақтымда бахалар, билмес бир қуданың өзи билер» деген пикирди айтпақшы болған. (Байниязов Қ. Бердақ шығармалары текстологиялық изертлеўге мұтәж. / «Еркин Қарақалпақстан», 30-май 1998-жыл, № 64 (17036))

Бул мәседеде тил тарийхының жетик билимданы болып қәлиплескен, талантлы тилиши, профессор Ш.Абдиназимовтың «Қәдиримди халық билер, халық билмесе ...» деген мақаласында айтылған пикирлер толық куўатлаўға турарлық (Әмиўдәрья, № 9-10, 1997, 54-55-бетлер.).

Әлбетте, Бердақ бул улынлаўларсыз-ақ уллы шайыр! Биз тек Бердақтың келбетин Бердақ халында көриўимиз керек. Бул – бизиң азаматлық хәм кәсиплик парызымыз!

Деген менен, Бердақ шығармаларын орынсыз тазартыўға болған умтылыслар, «Бердаққа жанаўыртыўшылықлар» соңғы ўақытлары юбилейлик сәнге байланыслы шығарылған топламларда «модаға» айланып баратыр. Мысалы, Ә.Пахратдиновтың көрсетиўинше, Бердақ шығармаларының 1997-жыл баспасына алға сөз сыпатында жазылған «Халқымыздың миллий мақтанышы хәм руўхый тымсалы» деп аталатуғын мақаладағы «Айдос бий» дәстаны Бердактики емес», «Еркебай» дәстаны Бердактики емес, бул хаққында ўақтында (1950-жылы) М.Нурмухамедов, Г.Есемуратовалар, дурсы айтқан» деген тастыйықлаўлар орынсыз пикирлер есапланады. (Пахратдинов Ә., Алламбергенов К. Миллионлар жүрегин жыр еткен шайыр. // «Қарақалпақстан муғаллими», 1997, № 3-4, 123-б.)

Илимпаздың тастыйықлаўынша, Бердақ шайырдың «Еркебай» дәстанының қол жазбасы 1934-жылы Тахтақөпирде Мәтеке ийшанның мешитинен табылады. Соң 1938-жылы Кегейли районының аймағынан Рамберген Хожамбергенов деген адам Бердақтың «Еркебай» дәстанын халық аузынан жазып алады. Бул хаққында 1943-жылы С.Бассин өзиниң орыс тилиндеги басылған «Бердақ шайыр – великий поэт патриот» деген китабында анық мағлұматлар келтирип кетеди. Буннан соң «Звезда Востока» журналының 1944-45-46-жыллардағы санларында Бердақ шайырдың «Еркебай» дәстаны жөнинде тынбай дағазаланады. Сол себепли И.Сағитов 1958-жылы жақлаған диссертациясында, сол жылы шыққан «Бердақтың творчествосы» (1958) деген монографиясында да Бердақтың «Еркебай» дәстаны хаққында кең илимий талқы ислейди.

«Айдос бий», «Айдос баба» дәстаны хаққында да усындай бир жақлы пикирлер орын алған. Бир үлкен шайыр қандай тийкарларға сүйенетуғынлығы белгисиз, «Айдос бий» дәстаны Бердақ шайырдыки емес, деп тастыйықлайды. Және де ол, Бердақ шайырдың 1977-жылғы баспасы жақсы еди, ал 1987-жылғы баспасы дурсы болмады, деп айтады. Керисинше Бердақтың 1977-жылғы баспасы сапалы шықпаған. Себеби, онда шайырдың көп қосықлары қысқартылған. Көп сөзлер өзлестирілген. Әсиресе, «Ақмақ патша» дәстанының 60-70 куплети түсип қалған.

Хақыйқатлығына келгенде, «Айдос бий», «Айдос баба» екеўи еки дастан емес, бир дастанның айырым - айырым бөлимлери ғана. Мысалы, биринши «Айдос баба» бөлиминде оның бийлик сүрип турған ўақытларындағы мәртлик, батырлық, әдил бийлик еткен унамлы сыпатлары, («Айдос деген уллы киши»), хан алдындағы салтанаты, абыройы үлкен йош пенен жырланады. Ал, оның өлими мәселеси болса бул бөлимде ашық айтылмайды, солай болса да, онда «ол хан қолынан өлди» деген жуўмақ аңлатылады. Ал, екінши «Ай-

дос бий» бөлиминде Айдостың өмирінің ақырғы уақытларындағы бир трагедиялық («Ақыры кетти қолдың күші») эпизодтың мәнісі ғана сөз болады. Солай екен, бул Айдос бий хақындағы еки шығарма вариантлық қасиетке ийе болмастан, биреуи биреуиниң дауымы сыпатында, бир пүтин шығарманың еки бөлегі тақылетте бахаланыуы керек. Усының өзи Бердак шайырдың «Айдос бий» шығармасының үлкен дәстанлық дөретпе болғанлығынан, бирак, бизиң дәуиримизге тек оннан усындай үзиндилер келип жеткенлигин көрсетеди. (Жокарыда силтеме исленген мийнет, 135-б.)

Бир сөз бенен айтқанда, Айдос бий - тарийхый дәуирдин зэрүрлиги келтирип шығарған тарийхый қахарман еди. Бул тарийхый уақыялар да, бул тарийхый тулга да өзиниң дурыс, реаль бахасын алыушын Бердактай уллы сөз шеберлерин талап етер еди. Бердак, мине, усы тарийхый зэрүрликтен шыға отырып өзиниң «Айдос баба» тарийхый дәстанын жазууға қол урды. Себеби, Бердак ушын барлық жағдайлар писип жетилискен еди. Бириншиден, халқының тарийхы, әсиресе, Айдос тарийхы Бердактың ең жетик билетуғын материаллары еди. Өзи тууылмастан бурынғы халқының басына түскен мүсийебетлери, халық басқарған ел бийлериниң ауызбиршиликти-сизликлери менен алжасықлары, өзи тууылған дәуирдеги кәменен бастырылған Айдос бий басшылығындағы көтерилис, алауыз бийлер себепли әрманда қурбан болып кеткен халық батырларының өлими, олар хақында халық арасында тарап жүрген хәр қыйлы аңыз-әпсаналар Бердактай патриот-гуманист шайырдың жүрегине үлкен дәрт болып қатпауы мүмкин емес еди. Бердак бул дәртін қағазға түсирип, халқына жеткеріуді- өзиниң биринши гезектеги шайырлық хәм азаматлық уазыйпасы деп ойлады.

Екиншиден, Бердак бул дәстанды жазууға қол урып атырған дәуирде (Айдос көтерилисинен кейин 30 жыл өтип кетсе де) халық және азатлық деп бас көтерип атыр еди. Халыққа Мыржық (Миршах) пенен Бегистей, Ырза менен Төредей батырлар және керек еди Сол ушын да халық бул хасыл затларды тиллерде дәстан қылып және қайтадан ядларына түсире баслады: Айдостың алауызлықтың қурбаны болған аянышлы тәғдирине жаны ашыса, Мыржық пенен Бегистей, Ырза менен Төренің мәртлигине мақтанды... Бундай мәртлер Бердактың да аңсаған әрманы еди. Сол ушын да ол өз шығармаларында:

**Едиге менен Алпамыс,
Табылса мен ізлер едим,-**

деп тынбай жырлап жүрди. Халықтың бул халатын түсинген Бердак азатлық жолында халық және кәтеликлерге, бийгүна қан төгийлерге дуушакер болмауы ушын Айдос трагедиясын дәстан етип жырлау арқалы халықтың көзин ашпақшы болды.

Айдос трагедиясы хақында дәстан, бизиң пикиримизше, усындай себеплерге байланыслы келип шыққан.

Бизиңше, бул дәстанның Бердакка тийисли, тийисли емеслиги мәселесинде жокарыдағыдай қарама-қарсы пикирлердин келип шығуының тийкарғы себеби де оның бизге толық келип жетпегенлигинде, уақытында толық жазып алынбағанлығында болса керек. Екиншиден, жекке авторлықтағы дөретіушилик үекиллери шығармалары тийкарында дөрегин бундай халық ауызеки творчествосы үлгилери де, яғный авторлық шығарманың халықлық шығармаға айланыу кубылысы да бул тарауда кәниге емес адамларда авторлықты анықлауда әдеуир қыйшылықлар туудырады. Бундай әдебий кубылысты басынан кеширген дөретпелерде айырым уақытларда негизги авторлық баслама, авторлық идея, авторлық бағыт, авторлық стиль пүткиллей сақланбай қалыу жағдайлары да болады, яғный бунын кериси-сол шығарма авторының өзи де аудиторияның, тыңлаушының түсиниү хәм қабыл етиү талғам дәрежесине масластырып халықлық үлгиде қайта ислеп шығып халыққа таратыу мүмкин.

Бердактың «Бир маллы қазаққа басымды қостым, қазақша дастанын айтып Айдостың, бир сыйрын алып қайтқан бабаңман» деп жазуына қарағанда, «Айдос баба» дәстаны да, мине, усындай фольклорласыу кубылысын бастан кеширген болыу мүмкин. Бирак, уақыт өтиуи менен бул Бердаклық баслама айырым социаллық қатламларға макул келмей, өзлериниң ауызбиришиликти сақлай алмай, халықты трагедиялық дағдарыстарға дуушакер еткен айыптарын Айдосқа аудару ушын жырау, баксыларға халық арасына өзлери өсек қылып таратқан Айдос хақындағы айырым ойдан токылған натәбийий сюжеттерди де Бердактың хасыл нұсқасына зорлап тықтырып жибериуи де итималдан аулақ емес. Мысалы, «Айдос бий» дәстанының 1957-жылы У.Досжанов тәрәпинен жазып алынып, биринши рет «Қарақалпақ фольклоры» көп томлығының 43-56-томларының 54-томында (Нөкис, «Илим», 2012, 384-394-б.) жәрияланып отырған Қыяс жырау вариантының мазмунынан усындай халаттың жүз бергенлигин көриуге болады.

Усы көп томлықтың алғы сөзинде көрсетилиуинше, Қыяс Қайратдинов бул дәстанды 1931-жылы Мойнақ районындағы «Жарық ұлтан» деген жерде жасаушы Бердак шайырды өз көзи менен көрген Өзен лақы деген адамнан жазып алған. Тилекке қарсы, жырау қол жазбасы сақланбаған (Жокарыда силтеме исленген дәрек, 7-б.)

Бул мағлыұмат, бириншиден, Бердак шайырдың, хақықаттан да, «Айдос бий» деген дәстан дөреткенлигин көрсетсе, екыншиден, қолжазбаның қандай да бир себеплер (жойтып алынуы, яки жазба тексттиң хәдден тыс китабий, авторлық стильде болып, ядлауға хәм жырау намасына салып айтыуға ыңғайсызлығы, солай етип, жыраудың тийкарғы авторлық тексттиң көп бөлимлерин умыта баслауы хәм т.б.) себаплер менен сақланбай қалыуы түпнұсқа Бердак текстиниң, Бердак сюжетиниң хәдден тыс мотивовкаланып кетиуине, яғный оған Қыяс жырау тәрәпинен Айдос бий тууралы халық арасында кең тарқалған аңыз, әпсаналардың ақ-қарасы анықланбай-ақ, жыраудың көркем ой елегинде қайта исленбей, сол турысында талғамсыз қосылып кетиуине алып келген. Натийжеде дәстан Бердак стилинен әдеуир узақласып, Бердактыки екенин де анықлап болмауынан, еле халықлық эпоэка да айланбаған, идеялық-көркемлик дәрежеси ортамына, хәттеки төмен дәрежедеги Қыяслық вариантты пайда еткен. Дәстанның Қыяс жырау вариантынан басқа вариантларының болмауы, яғный вариантласпауы да оның хәттеки халық шығармасына айланып үлгермегенлигинен дәрек берип турады.

Биз бул пикиримиздин хақықаттан жырақ емес екенлигин жыраудың дәстан басламасында «Айдос деген уллы киси, ақыры кетти қолдан күши» деп келтирилетуғын Айдосқа берилген Бердаклық унамлы сыпатты бекем бағыт етип алған жақсы нийети менен дәстан сюжетиниң рауажланыу барысында бул бағытты буннан ары рауажландыруға дөретіушилик күдирети, қурбы жетпей, Бердак бағытынан шетлеп кетип, өзінше жол излеуге тырысып, өзінше де жол табаламай, ақыры халықлық аңыз, әпсаналар изине ерип кеткен бийнәтийже изленислеринен де көремиз. Мысалы, жырау дәстан басламасында Айдосқа:

Хиуа ханнан кем емес,

Айдос бийдин абыройы (381-б.), – деп, ямаса:

Ғайратына исенип,
Ханның хақын бермеди,
Батыр тууған Айдос бий,
Ханды көзге илмеді (381-б.), -

дегендей унамлы сыпатлар бере басласа да, еле уақыялар рауажланыу басқышларына өтпей-ақ оны қаралау ушын тийкарсыз бирден унамсыз бағытка өтип, Айдостың шахсиятына қара жағатуғын қолайсыз сөзлерди қардай бората баслайды:

Ладаң тууған бабаңыз,
Шақалақлап күледі (383-б.)

ямаса: Ладан туўған бабаныз,
Буўрыл атқа ер салып,
Айылды беккем шалады (383-б.)

ямаса: Ладан туўған бабаныз,
Тебериктей көреді. (382-б.)

Усындай итибарсыздықлар себебинен түп нускадан узақласуы, текстологиялық кәте-кемшиликтерге жол қойуы Бердақтың авторлығына гүман туўдырмайтуғын шығармаларын баспаға таяр-лаўда да жиий ушырасып турады.

Мысал үшін «Шежире» шығармасындағы қахар-ман исимлериниң хәр баспасында хәр қыйлы етип се-бепсиз өзгертиле берилиўин алып қарасақ болады. Атап айтсақ, аты аталған шығармадағы Қоңырат ары-сы қостамғалы руўының шежиреси айтылатуғын эпи-зодларда:

Ғайып батыр, Тоғанайдай,
Қонтай баба болған екен,
Оның улы Айдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай,
Рахматилла болған екен,-

деп келтиретуғын Бердақ шығармаларының 1950-жылдағы баспасындағы қахарман атлары 1987-жылдағы баспасында төмендегиде бериледи:

Исмайыл менен Тоғанайдай,
Қунтай баба болған екен.
Жангелди бабаң Жаўлатбай
Аның уғлы Хайдар, Елтай
Ким болды Арзы аталықтай
Рахматулла болған екен.

Бул келтирген үзиндилердиң биринши ката-рындағы биринши адам аты 1950-жылдағы баспасына қарағанда 1987-жылдағы баспасында азы-кем дүзетил-гени менен, екінши басылым да дәслепкисине уқсап қәтеликлерден қалы болмаған. Мәселен, 1950-жыл баспасында Ғайып батыр исимли қахарман Тоғанай-дың тусына орынсыз алынып келинген болса, 1987-жыл баспасында бул кемшилик Ғайып батырдың ор-нына Исмайыл қойылып азы-кем сапасты-рылғанлығы менен, бул баспада да дәслепки баспа-дағы Нуртай исми Елтай исми менен аўмастырылып, қостамғалылар шежиреси бойынша үлкен қәтели-клерге жол қойған. Буның себеби, бириншиден, мәсе-лен, қостамғалы шежиресиниң қай қайсы тийресиниң тарийхынан да Ғайып батыр, Елтай батыр деген ба-баларының болғанлығын ушыратуы қыйын. Екинши-ден, Бердақ бул жерде қостамғалы руўының барлық тийрелери тарийхын емес, Арзы бий аталыққа байла-ныслы тек жангелди тийресиниң тарийхын сөз етип отыр.

Жоқарыдағы үзиндилерде келтирилген Исмайыл, Тоғанай, Қонтай баба, Нуртай, Айдар, Арзы аталық Раматулла деген қахарманлардың барлығы қостамғалы руўының жангелди тийресине тийисли баба кәланлар болып табылады. Хәзирги қостамғалы руўы жангелди тийресиниң жасуылкен әуладларынан шежирелик ке-лип шығыуы тарийхын сорасаң, олардың дерлик бар-лығының усы адамлардан тарқалған урпақлар екенли-гине көзін жетеди. Атап айтсақ, еки баспада еки қый-лы: биринде «жолатпай» деп сөз мәнисинде, биринде «Жаўлатбай» деп адам мәнисинде келтирилип отырған Жангелдиниң өзи тийре басы батыр, қахарман адам болып, ел-халқын хеш кимге жаўлатпай, Исмайыл-Тоғанай, Қонтай-Нуртай деген улларын да өзіндей дәўжүрек батыр етип тәрбиялап өсирген. Бердақ жоқарыдағы эпизодларда олардың барлығының Жан-гелди батырдан таралған урпақлар екенлигин айта ке-лип, солардың ишинде Нуртайдан таралған урпақларға айрықша урғы берип өтеди. Бундағы мақсет - Арзы аталықтың теги, нәсили ким екенлигин анығырақ айт-пақшы.

Бул мәселеде академик Х.Хамидов баспаға таяр-лаған басылым (1997-жыл) тарийхый ҳақыйқатлықты дурыс тиклей алған:

Исмайыл билән Тоғанайдай,

Қунтай баба болған экән.
Жангелди бабаң жаўлатпай,
Аның уғлы Хайдар, Нуртай,
Ким болды Арзы аталықтай
Рәхматулла болған экән. (150-б.)

Бул үзинди де келтирген адам атларының барлығы дерлик тарийхый тулғалар екенлигин бизиң халық аўзынан жазып алған руўлар шежиресиниң мағлыұматлары да тастыйықлап турады. Мәселен, Қараөзекли белгили ел ағаларының бири, қостамғалы руўының жангелди тийресиниң бийқараған топарынан тараған Дәўлетмурат Сейтеков пенен ағасы Алламбер-ген Дәўытовлардың аталас инилери Жолдасбай Матча-нов, Сағыйдулла хәм Бегдулла Музаффаров, Султан-бай Айтжановлардан тарийхшы О.Юсуповтың ерте-ректе жазып алған мағлыұматларына қарағанда, олар-дың келип шыққан руўлық топарына бийқараған деген атама бийқарға берилмеген. Олардың түп бабасы Хай-дар батырдың баласы Хожагелди батырдан Жангелди батыр, олардан туўылған Қонтай, Нуртай, Исмайыл, Тоғанай батырлар, Арзы бий аталық, Рәметулла болыс, Қараөзек районының ең биринши райком хаткери Дәли Ахметов, Қараөзекли ел ақсақалы Дәўлетмурат Сейте-ковтың өзине шекем шынжырма-шынжыр батыр баба, бий, аталық, болыс, райком хаткери, районо баслығы, совхоз директоры, лаўазымларын атқарып келген. Атап айтсақ, түп бабалары Нуртай, Қонтай бабалар батыр болса, Нуртайдың еки баласының бири арғы аталары-ның хұрметине исми қойылған Айдар-батыр бий, екіншиси Ийгилик – шешен, бий болған. Ал, Ийгилик бийдин баласы болса халық аўызында:

Хан қасында Қабыл зор,
Өжетликке Ораз зор,
Шешенликке Арыз зор,
Майлы шенгелден өткен соң,
Бәринен де дәкен зор, -

деп, нақыл сөз болып айтылып жүрген белгили Арзы бий аталық болып табылады.

Белгили археолог алым Г.Хожаниязов пенен та-рийхшы О.Юсупов келтирген мағлыұматларға қарағанда, Арзы бий аталық (XIX әсир), ҳақыйқатында да, қарақалпақлардың қостамғалы руўынан шыққан белгили ел ағасы. Ол Қазақ дәрәя, Зайыр, Кусханатаў, Шахаман жерлерине аталық еткен [2:46].

Тарийхый дереклерге хәм информаторлар берген мағлыұматларға қарағанда, Арзы аталық қарақал-пақлар руслар қол астына өткеннен кейинги жылларда XX әсирдин басларында қайтыс болған. Оннан өрбиген еки баланың бири Рәметулла да Бердақ «Шежиреси»не келтирилгениндей болыслық лаўазым атқарған. Ал, оның екінши баласы Құлмураттың «Он тоғыз» поэма-сында аты аталатуғын Сапар арық ақсақалдан туўылған Музаффардың балалары, яғный Арзы ата-лықтың қуўлықлары Сағыйдулла, Бегдуллалар болса хәзир Қараөзек районының орайында жасайды [2:26]. Айырым тарийхый дереклерде Айдар батыр ҳаққында да мағлыұматлар ушырасады. Бул дереклерге қараған-да, Айдар батыр 1743-жылы Петербургқа барған елши-лердин арасында болған [3:24]. Ал, Айдардың еки улы Ереке-шешен (Ермухаммед) менен Шока бийден (Мырзамухаммедтен) тараған үрім-путақлар еса-планған Алламберген Дәўытов пенен Дәўлетмурат Сейтеков, Жолдасбай Матжанов хәм Султанбай Айт-жановтың ул-қызлары болса хәзирги уақытта Нөкис қаласы менен Қараөзек районында жасап атыр. Нур-тайдың және бир улы Қәлен зергердин баласы Аметтен туўылған Дәли Ахметовтың қызы, уллы Қумар ана-лықтың ақлық келини Бийбизада апа хажы болса Ша-хаман аўылы хәм Нөкис қаласында жасап өмир сүрген.

Мине, усындай үрім-путақларға ийе Нуртай ба-тырдың қостамғалы урыўының жангелди тийресинен келип шыққанлығын хәм оған байланыслы басқа да мағлыұматлардың дурыслығын тарийхый дереклер де тастыйықлайды [1:220]. Тарийхый дереклерге қарағанда, 1810-жылы урыста жараланып өлген Нуртай батырға Сырлы тамда оба салынған. Қарақалпақлардың

костамғалы руўынан шыққан Нуртай (Нурмухаммед) батыр ҕақтында «Нуртай қала» үстинен өткен Россия, Бухара хэм Хийўа кәрўанларынан бажы алып турғанлығы тарийхый дереклерден белгили [4:23].

Көрип отырғанымыздай, Бердақ «Шежи-ре»синдеги хәр бир сөз, хәр бир қатардың тарийхый тийкары бар. Оны тарийхты билмей, әй, усылай емес пе екен, деп шамалап, хәр ким өз бетинше өзгерте беріў – бул илимийлик принципнен әдеўир аўлақ кетіў болып табылады.

Тилекке қарсы, бундай нұқсанлар айырым әдебият изертлеўшилері дәретиўшилигинде ғәрезсизликтин дәслепки жылларында да да кеңирек орын алды. Мысалы, «Бүлбилдин қонар гүли жоқ» деген Бердақ хәккындағы мақалада («Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 14-июнь, 1997-ж.) Бердақ шайыр машқалалары хәккында бир аўыз да гәп жоқ. Автор Бердақ заманының тарлығын, ханлардың зулымлығын айтып келип: «Ферузды көп адам жаксы деп мактайды. Бирақ, Феруздың ҕақтында Ерназар Алакөздин басы алынды, «Бозатаў» ҕақиясы жүзеге келди» деп кыйналады. Феруз 1868-1910-жыллар хан болды. Ал, Ерназар алакөз көтерилиси болса 1858-1859-жыллары болды. Қараң, тарийхты түсинбей айыплаў қандай өкинишли!

Және усы жылларда хәўескер бир Бердақтаныўшының «Шар китап»қа кушак ашқан шайыр» деген мақаласында «Шар китап»тың не екенлиги хәккында түсиник берилипти. Онда олар «Куран», «Тәўрат», «Инжил», «Зубар»-усылар мешитте оқытылған шар китап (төрт китап) деген қәте пикир келтириледі. Оның «Инжил» мешитте оқытылған дегенине не дерсең?!

Хәккықатына келгенде, «Шар китап» төрт китап емес, төрт бөлими төрт автор тәрәпинен жазылған бир мухабада шығарылған «Куран», «Әптүйек»тен кейин оқытылатуғын үшінши сабақлық китап. Онда мусылманшылықтың шәртлерин үйретиў, мусылман деген бендениң ҕазыйпасы, хәккықый мусылман ким, және де Қуданың дийдарына ашық болыў мәселелери кеңнен сөз етилиеди.

Динтаныўшы философ Бердақтаныўшылардың тастыйықлаўынша, Бердақтың өз шығармаларында бундай диний түсиник хәм атамалардың, сол ҕақытларда хәм хәзир де исми-шәрийплери пүткил жәхәнге мәлим диний, хәм дүнъяўий илим ҕәккилери исимлери менен олардың шығармаларының атларының келтирилиўи хеш шубхасыз тәбийий халат хәм исениўге турарлық хәккықатлық. Себеби, Бердақ дәслеп өзи туўылған Ақ қала мешитинде, соң Қарақум ийшан медресесинде оқып тәлим алған өз заманының ең саўатлы адамларының бири болған. Әсиресе, ол Қарақум ийшан медресесинде оқыған дәўирлеринде Қураный Кәрим, Хәдисий Шәрип, Хожа Ахмед Яссаўий хикметлери, Сүлейман Бақырғаный (Хәким Ата) қосықлары, Нажматдин Кубра мийнетлери, Бахаўатдин Накшбандий сөзлери, Суўпы Аллаяр хикметлери, Қыссасы-ул-анбия (Пайғамбарлар қыссасы), Қыссасы Рабғузий, Қысса Зұлхарнай, Қысса Ибн Сино, Фердаўсий «Шахнама»сы, «Қәлилла хәм Димна, «Қабуснама», «Бабурнама», Наўайы «Хамса»сы, Бедил, Аттар, Мактумқулы шығармалары менен кеңнен танысыў мүмкиншиликлерине ийе болған. Екиншиден, Бердақ шаңарағының өзинде де арғы бабалары Қарун суўпыдан берли мийрас болып киятырған бай китапхана да болған болыўы мүмкин. Қәнигелердин көрсетиўинше, Бердақ шығармаларында исми-шәрийплери келтирилген Арасту (Аристотель), Аплатун (Платон) шығармалары да усы Карун суўпыдан мийрас болып қалған китапханада сақланыўы итималықтан қалы болмаса керек.

Соның менен бирге, бул китапханада Шайх Нажмаддин Кубраның рубайылары менен «Чахор аркон» («Төрт қағыда»), «Ал-усул-ул ашара» («Суўпышылықтың он тийкаргы қағыдасы») және Абу Райхан Беруний, Абдурахман Жамий, Шайх Фаридиддин Аттар, Шайх Абу Бакр аш-Шиблий хәм

басқа да алым, алламалардың мийнетлери де сақланған болыўы мүмкин (Утамбетов Б., Қыдыров А. Бердақтың туўысқанлары хәм урпақлары. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1999, 31-33-б.)

Усындай диний хәм дүнъяўий илимлер менен куралланған Бердақтың өз шығармаларында:

«Шар китап» тан тура қаштым,
Наўайыдан саўат аштым,
Физуўлиден дүрлер шаштым,

Дилуарларды излер едим, -деп (Бердақ шығармалары. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1997, 42-б.),

ямаса: Откен Арасту, Аплатун,
Жаңартып илимнің кәнтин, -деп (43-б.),

ямаса: Бедил, Аттар хәм Бидаятты,
Тәкирарлап атырдым таңды,
Заман қыйнап тур адамды,
«Хидаят»ты излер едим.

Бир себепкер жалғыз алла,
Фердаўсийдай дана бар ма?
Түсиндирер «Шарқий молла»,
Мен алымлық излер едим, (43-б.), -

деп жазыўлары оғада тәбийғий хәм исенимли еди.

Бул қатарларда Бердақтың «Шар китап»тың төрт бөлимнің атларынан, хәттеки, олардың авторларынан да мәлим дәрежеде хабардар екенлиги сезиледи. Мәселен, соңғы жуплықтың биринши куплетинде келтирилген «Бадият» сөзи «Бидан», («Билгил») «Шар китап»тың екынши бөлиминин атамасы болса, ал «Аттар» исми усы китаптың төртинши бөлими –«Панднама» («Ұәсиятнама») авторы XII әсирдин екынши шерегинің басларында қайтыс болған шайыр Фаридиддин Ибн Ибрахим Шайх Аттар Нишапурийдин исмин аңлатады.

Бул жерде усы үзиндинің екынши куплетинде келтирилген Фердаўсий менен «Шархий молла»ның арасында қандай логикалық байланыс бар?, деген орынлы саўал туўылыўы мүмкин. Логикалық байланыс сонда-бул бәнттиң 1-2-қатары өз алдына бир пикирди, яғный Фердаўсийдин данышпанлығына бас ийіў пикирин жуўмақлап турса, 3-4-қатарларда дәслепки куплетте айтылған Аттарға және қайта оралып, оның «Шархий молла» мийнетиниң де өз алдына бир дүнъя екенлигине тәрийип берилип кетиледи.

Улыўма, Бердақтың бул пикирлери «Шар китап»тың дара-дара төрт китап емес, ал төрт бөлимнен туратуғын «Хафтияқ» хәм Қураннан кейин өз алдына мәжбүрий оқытылатуғын бир мухабада қапаланған сабақлық китап екенлигин және бир мәртебе тастыйықлайды.

Хәккықатында да, «Шар китап»тың «Намы хак» («Алла аты»), «Бидан» («Билгил»), «Қаўлан наби» («Пайғамбар сөзлери»), ямаса «Мукиммотул-муслимин» («Мусылманшылықтың әхмийетли қағыдалары»), «Панднама» («Ұәсиятнама») деп аталатуғын төрт бөлимнен туратуғын бир китап екенлиги илимий мийнетлерде де усылайынша тастыйық табады (Жоқарыда силтеме исленген дерек, 63-68-б.).

Бул китаптың биринши бөлими «Номи хак» («Алла аты») 1301-жылы Шарафаддин Бухорий тәрәпинен қосық формасында жазылған болып, онда тийкарынан Алланың жалғызлығын кеўилге түйіў хәм тек оған сыйыныў шәртлери, руўхты хәм денени таза улаўдың парызлары менен сүннетлери хәккында сөз барады. Ал, «Бидон» («Билгил») деген екынши бөлим болса Қазы Азмуддин деген адам тәрәпинен жазылады. Бул бөлимде ийман, ислам хәм намаз мәселелери қара сөз арқалы сораў-жуўап түринде жас өспиримлердин түсиниўи ушын әдеўир әпиўайыластырылып бериледи. Үшинши «Қаўлан наби» («Пайғамбар сөзлери») деп аталатуғын бөлим Жалолоддин Кухий деген автордың қәлемине тийисли болған, онда тийкарынан ийман, парыз, ҕәжиplerдин мәниси сораў-жуўап, айтыс, хәдис формасында баян етилген. Төртинши «Панднама»

(«Ўэсиятнама») бөлими, жоқарыда айтқанымыздай, Фаридиддин Аттар тәрепинен жазылған. Онда адамгершиликтің мәніси, жақсы пазыйлетлер хәм жаман ис хәрекетлер ҳаққында сөз етилген.

Бул төрт бөлим XIV әсир басында биринши бөлим авторы Шарафиддин Бухарий тәрепинен бир мухабаға бириктирилип, өз алдына оқыў китабы сыпатында оқытыла баслаған.

Бердақтың динге, диний хәм дүнъялық илимлерге мүнәсибетин дурыс анықлай алмағаннан болса керек, оның дүнъялық көзқараслары да тийисли илим тараўларында хәр кыйлы түсиндирилип келинди. Устаз алым академик Ж.Базарбаевтың дурыс белгилеп өткениндей, Бердақ хеш қандай арнаулы философиялық трактат жазбаған, философиялық түсиниклерди қарастырмаған ойшыл. Сонлықтан оннан философиялық көз қараслары жөнге келтирилген гнесологиялық принциплерди хәм дүнъя туўралы бир тийкарға қурылған философиялық концепцияларды излей берийўдиң кереги жоқ, яғный, илимпаздың көрсетиўинше, оның философиялық көзқарасын бир де деизмге, бир де теизмге, бир де атеизмге, бир де фанатизмге, бир де пантеизмге жақынластырыўшы илимпазлар пикири менен келисип болмайды, ҳақыйқатында, Бердақ дәретиўшилигинде дүнъяны түсинийўдиң еки усылы көринеди. Бирейи-көркем образлылық усыл (шайырлық өнер) болса, екіншиси-логикалық, ямаса диалектикалық усыл. Бердақтың көзқарасы усы еки усылдың синтезинен қуралған. (Базарбаев Ж. Бердақтаныў машқалалары. / «Қарақалпақ әдебияты», сентябрь, 2012-жыл, №9 (21), 4-6.)

Устаз алым бул орында және бир әхмийетли мәселеге дыққат аўдарып, Бердақ шығармаларының әмелий руўхый-эстетикалық дереклери аўызеки халық дәретиўшилиги хәм Шығыс әдебияты үлгисинен басқа да және бир әхмийетли қайнар булақтан-ол да болса халқымыздың өзиниң Бердаққа дейинги жазба әдебиятынан саға алатуғынлығын орынлы көрсетип кетеди. Алым бул пикир, усынысы арқалы филолог алымлардың шын мәнісиндеги ҳақыйқый жазба әдебият, шын мәнісиндеги әдебий тил Бердақтан басланады, деп кесип-пишип жуўмақ жасаўларының илимийликке шек келтиретуғын пикирлер екенлигин дәлиллеўге арзырлық болжаўлар береді. Себеби, тарийх, әдебияттаный илимлериниң ҳәзирги жетискенликлерине сер салып қарайтуғын болсақ, қарақалпақларда, қарақалпақлар жасаған аймақларда Кунхожа, Әжинияз, Бердақлардан бурын да мәденият, көркем әдебият болғанлығына хеш гүман туўдырып қараўға болмайды. Мысалы, XIV-XVIII әсирлердеги Сопасы Сыпыра жыраў, Асан қайғы, Жийренше шешен, Досмамбет жыраў, Мүйтен жыраў, Жийен-жыраўлар дәреткен авторлық поэзияны былай қол бергенниң өзінде де, олардан бурынғы дәйирлерде де, анығырағы X-XIV әсирлерде де бурынғы Кубла Арал бойларында, Әмиўдиң төменги қуарлығында Бес қала мекән басқан аймақларда илим-пән, мәденият, соның ишинде жазба әдебият раўажланғанлығы тарийхтан бизге мәлим. Буның айқын мысалы сыпатында X әсирде Қыят (Хәзирги Беруний) қаласында туўылған Абу Райхан Беруний, XII әсирде бурынғы Бақырған, ҳәзирги Қоңырат қаласында жасап, дәретиўшилиқ мийнет еткен Хәким Ата Сүлейман Бақырғаный, XIII әсирдин екінши ярымы менен XIV әсир басларында әйемги оғуз печенеглер қаласы болған Работоғузда, ҳәзирги Нөкис районы (Ақмаңғыт елаты) аймағындағы Төк қалада туўылып өскен Бурханатдин Работий Насритдин Рабғузый, XIV әсирде Нөкис районы Кердер аймағында туўылған белгилі тарийхшы, ҳуқыктаныўшы, философ хәм әдебиятшы Махмуд бин Али Шайх Ал Кердерийлердиң өмири хәм дәретиўшиликлерин келтирийге болады.

Мине, усы энциклопедист алым, шайырлардың барлығы да қарақалпақ жеринде туўылған. Олар илимпазлығын, шайырлық өмирлерин бизиң жеримизде өткерген. Тарийхта қандай илимпаз, қандай шайыр

болса да, қайсы жерде туўылса, қайсы жердиң нанын жесе, жырын жырласа, қосығын айтса, оның миллети-ниң ким болыўына қарамастан, олар сол туўылған, жасаған жериниң, биринши нәўбетте, сол елдиң, сол халықтың адамы. Соның ушын да бизлер Орта әсирлердеги жазба әдебияттың тийкарын салған бул тулғаларды биринши гезекте қарақалпақ әдебиятының пайда болыў сағасында туратуғын қарақалпақ жериниң перзенти, қарақалпақ жазба әдебиятының қәлиплесиў тийкарларын салған сөз шеберлери деп таныймыз.

Бирақ, усы жерде жасап, дәретиўшилиқ мийнет еткен алымларымыз, шайырларымыз өзлериниң билимданлығы, шайырлығы менен барлық түркий халықларға ортақ идеяларды, илимий концепцияларды жаратқанлығы себепли Орта әсирлердеги олар дәреткен мийнетлер бир халықтың миллий қабығынан, бир топырақтың миллий шеғарасынан шығып, улыўма халықлық, улыўма инсаныйлық байлыққа айланған. Биринши нәўбетте, олардың мийнетлери түркий халықларына ортақ мүлкке айланып кеткен. Олар өзлериниң дәслепки шығармаларын өз жеринде, өзлериниң дәслепки Уатаны болған Қарақалпақ жеринде баслаған. Олардың қарақалпақ аймағынан шыққан усы топырақтың перзентлери екенлигин тарийх бийкарламайды. Және де булар дәреткен шығармалар өзлериниң мамуны, көркемлиги, улыўма инсаныйлық идеяларды ортаға қойыўы менен улыўма түркий халықларға ортақ мийрас болып есапланады. Булар тек шайырлар ғана емес, ал олар X-XIV әсирлерде жасап, дүнъялық илим, пән, мәдениятқа үлкен үлес қосқан алымлар да болып есапланады. Сол себепли де оларды ҳәзирги Қарақалпақстан аймағында IX-X-XI әсирлерде халық болып қәлиплескен қарақалпақ халқының миллий жазба әдебиятының тийкарын салған көрнекли сөз шеберлери деп есаппап, қарақалпақ жазба әдебиятының сағаларын усы әдебият, усы бай мәденияттан баслаған тарийхый ҳақыйқатлыққа муўапық келеди.

Устаз алым Ж.Базарбаев нәзерде тутқан Бердақ дәретиўшилиги қәлиплесиўиниң үшінши бир қайнар булағы, мине, усы сарқылмас сағалар болып табылады.

Бердақтаныў илиминде шешилиўин күтип турған және бир әхмийетли мәселе – Бердақтың қайсы жерде өмир сүргенлиги, анығырағы, туўылған елаты, мекәни ҳаққынндағы мәселе. Бул жерде таң қаларлық бир нәрсе – И.Сағитов тәрепинен XX әсирдин 50-жылларында-ақ анықланған бул мәселениң әдебияттаный илиминде елеге шекем турақласпай, көп жыллар даўамында хәр илимпаз тәрепинен хәр кыйлы айтылып жүргенлигинде болып тур. Мәселен, И.Сағитов өзиниң 1958-жылы басып шығарылған «Бердақ творчествосы» мийнетинде, усы мийнеттиң қайта исленип, толықтырылған 1987-жылдағы («Саҳра бұлбили, -Нөкис: Қарақалпақстан, 1987, 87-6.) басылымында да «Бердақ 1827-жылы Әмиўдәрьяның қуар аяғында, Арал теңизиниң түслик жағасында Ақ қала деген жерде ата-бабасынан гедей болып киятырған Ғарғабай дегенниң семьясында туўылған» деген мағлұматларды аттан анық келтиреді. Бул пикир академик М.К.Нурмухамедов тәрепинен де қуўатлаў тапқанлығы сезиледи, ол Бердақтың туўылған жерин Ақ қала деп көрсетеди (Нурмухамедов М.К. Бердақ-қарақалпақ халқының уллы шайыры. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1979, 3-6.)

Соған қарамастан, усы мағлұмат бүгинги күнге шекем хәр кыйлы дереклерде хәр кыйлы жазылып киятыр. Буның айқын дәлийли сыпатында соңғы он жыллықларда Бердақ юбилейлерине байланыслы шығарылып атырған көп санлы бағдарламалардағы «Арал теңизиниң кубла жағы, Әмиўдәрьяның теңизге қуар жериндеги аўыллардың биринде туўылған» дегенге усаған улыўмалық мағлұматлардың келтирилип киятырғанын хәм усы мәселеде, хәттеки, жоқары оқыў орынларының сабаклықларында да анық дереклердиң берилмеў фактлерин атап өтиўимиз мүмкин. Атап айтсақ, жоқары оқыў орынлары талабалары ушын 1983-жылы басылып шыққан «Қарақалпақ әдебияты» сабақлығындағы «Бердақ 1827-жылы Әмиўдәрьяның

куяр аягында, Арал теңизинин кубла жағасында Ғарғабай дегеннің үйінде туылған» (Жапақов Н., Кәримов А., Мәмбетов К., Султанов Қ. Қарақалпақ әдебиаты. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1983, 180-б.) деген мағлұматтың бүгінгі күнге шекем өзгертілмей оқытылып киятырғаны ашынарлы хал.

Ғақықатына келгенде, Бердақтың Ақ қала деген жерде туылғандығына хеш шубхаланып қараудың керегі жоқ. Себеби, бұл деректің дурыслығы археолог, тарихшы алымдарымыз тәрәпинен де толық тастыйықланған.

Бұл алымдардың көрсетіуінше, Бердақ Қарақум ийшан медресесінде тәлим алардан алдын дәслепки басланғыш билимди де усы туылған жери Аққаладағы еки мешиттің биринен алған (Хожаниязов Ғ. Аққала. «Классикалық әдебиат хәм жәмийетти мәнауий жаңалау мәселелери» атамасындағы халық аралық конференция материаллары. -Нөкис, 2017, 12-б.).

Улыұма, Бердақ шайырдың хәр бир сөзин түсингимиз келсе, Бердақ шығармаларын бизден бурын – буннан 70-80 жылдай алдын жыйнаған, оларды баспа-

дан шығарған, хәттеки, изертлеген Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, О.Кожуров, И.Сағытов, Н.Жапақов, С.Бекназаров, А.Бегимовларға силтеме ислеу керек. Олар да «Шар китап»тан тура қаштым»ды, «Қәдиримди халық билер»ди Бердақтың түп нуска сөзлери деп қабыл етсе, «Айдос бий», «Айдос баба»ны Бердақтың оригинал дәстанлық шығармалары деп дәлилесе, енди оны езе бериудің керегі жоқ. Олар бұл мәселелерди бизлерден жақсы билген. Оларды бийкарлап, жаңалық табаман деп умтылыу-бийхууда ис болады.

Улыұмаластырып айтқанда, Бердақ дәретиўшилигин усындай шөп-шарлардан тазартып, оны миллий идеялар тийкарында тереңнен үйренип, Бердақты Бердақ халында халыққа жеткеретуғын уақыт әлле қашан келди. Бұл тек ғана әдебиат изертлеуши алымдардың ғана емес, улыұма Республика кең жәмийетшилигинин, соның ишинде бизлердин де әдиўли ұазыйпамыз екенлигин хәр биримиз ядтан шығармауымыз керек. Мине, усы ұазыйпалар кешиктирилмей әмелге асырылса, Бердақ бабамыз руўхы шад, халқымыз руўхыяты тетик болары сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Шермухаммед Мунис, Мухаммедризо Огахий. Фирдавс ул-икбол (Бахтлар боғи). Энг қадимги даврдан 1825 йилгача бўлган Хоразм тарихи. -Тошкент: «Ўқитувчи», 2010.
2. Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. -Нөкис: Полиграфшы, 1994.
3. Камалов С. Қарақалпақлардың халық болып қәлиплесіу хәм оның мәмлекетлигинин тарийхынан. -Нөкис: 2001.
4. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы-тарихий дереклер. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1994.

БЕРДАҚ ДӨРЕТИЎШИЛИГИНИҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ-ТИПОЛОГИЯЛЫҚ УСЫЛДА ИЗЕРТЛЕЎ МӘСЕЛЕЛЕРИ

М.Д.Бекбергенова - филология илимлеринин кандидаты, доцент
Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Бердақ Ғарғабай улы XIX әсир қарақалпақ әдебиатының уллы шайыры. Бердақтың қосық қатарлары халқымыз арасында қанатлы сөзлерге айланды. Мәселен:

«Жигит болсаң, арысландай туылған,
Хызмет еткіл удайына халық ушын.»
(«Халық ушын») [1:75]

«Ақылы камил илими зор,
Билимди ел болмайды қор.»
(«Излер едим») [1:177]

«Болай десең елге мырза,
Еллеринди қылғыл ырза.»
(«Қашан рәхәтланадурсаң») [1:87].

Бердақ шайыр қарақалпақ халқының дәртін, қыйын турмысын, еркинлик хәм әдалатлық, ғәрезсизлик хәкқындағы арзыу-әрманларын көркем сөз бенен жеткерип бере алған уллы сөз зергери. Оның «Жаз келерме», «Салық», «Билмедим», «Быйыл», «Көринди», «Заманда», «Бұлбил», «Келин», «Болған емес» қосықлары халықтың кеўлиндегі сол XIX әсирдегі социаллық турмыстың наразылығын, хәсиретин хәм қайғысын сәўлелендирип турады. Өзбекстан Қахарманы И.Юсупов Бердақ шайырды «Қарақалпақ халқының уллы шайыры, миллетимиздин руўхый тымсалы хәм мақтаньшы», - деп бахалаған еди [2:5].

Бердақтың шығармалары халық арасынан XX әсирдин 30-жылларынан жыйналып басланған. Бұл хәкқында филология илимлеринин докторы, профессор К.Мақсетов өзинин «Бердақ творчествосының үйренилуи», «Шежире»синин халықлылығы» деп аталған мақаласында [3:90-100], профессор Ә.Пахратдинов «Бердақ шайырдың көркемлик дүньясы» деп аталған китабында кең түрде мағлұматлар береді [4:11-16].

Бердақ шығармаларын жыйнап, баспаға таярлауда О.Кожуров, С.Маўленов, Ш.Хожаниязов, Қ.Айымбетов, М.Дәрибаев, А.Бегимов, Ә.Шамуратов хәм т.б исмлерин атап өткен орынлы.

Шайырдың қосықлары 1938-жылдан баслап республикадағы газета-журналларда жарияланған.

1940-жылы «Қарақалпақ халық творчествосы» деп аталған топламда шайырдың шығармалары жарияланады [3:9]. Бердақтың дәретпелери өз алдына китап болып 1941, 1950, 1956, 1977, 1987, 1997-жыллары баспадан шыққан. Бирақ бұл басылымлардағы шайырдың кирген дәретпелери хәкқында Бердақтаныу илиминде хәр түрли көзқараслар, пикирлер бар [5:34-42].

Бердақ шайырдың дәретиўшилигин арнаўлы түрде изертлеген, Бердақтаныу илиминин қәлиплесип раўажланыуында үлкен үлес қосқан алымлар Н.Дәўқараев, И.Сағытов, А.Муртазаев, Ә.Пахратдиновлар болып есапланады. Бердақтың дәретиўшилиги бойынша көплеген алымлар жумыс алып барды, олардан академик М.К Нурмухамедов, академик Ж.Базарбаев, академик Х.Хамидов, филология илимлеринин докторлары, профессор К.Мақсетов, С.Бахадьрова, К.Худайбергенов, профессор М.Тилеўмуратов хәм т.б Бердақтың поэзиясы, оның эпикалық дәретпелери қарақалпақ алымлары тәрәпинен кең түрде, терең изертленди. Шайырдың шығармаларын текстологиялық жақтан изертлеу хәзирги дәуирде де даўам етип атыр. Бұл түрдеги изертлеулер араб, парсы тиллерин жетик билиуді талап етеди.

Бердақ қарақалпақ жазба әдебиатының ўәкили. Ол қарақалпақ миллий әдебиатында эпикалық жанрдың дәретиўшиси. Шайырдың «Рәўшан», «Айдос баба», «Амангелди», «Ерназар бий», «Ақмақ патша», «Шежире», дәстанлық шығармалары болып табылады. Бұл дәретпелер бизин қарақалпақ әдебиаты тарийхында жазба әдебиаттың үлгилери болыу менен бирге, миллий жазба әдебиатымыздағы жаңа эпос жанрының пайда болыуын белгилейди. Л.Н.Тимофеев хәм С.В.Тураевлар дүзген «Словарь литературоведческих терминов» («Әдебиаттаныу терминлеринин сөзлигинде») эпос хәкқында төмендеги түсиндирме берилген: «Эпос грек тилинен алынған болып, ерос-сөз, гәп, гүррин деген мәнини билдиреди. Бұл термин хәр түрли мәнисинде қолланылады. 1) Эпикалық поэзия (эпикалық жанрлар), 2) Эпос-қосық пенен жазылған үлкен дәретпе, гейде эпопея деп аталады. 3) Халықлық эпос-

қахарманлық эпопеялар хәм қосықлар.» [6:475-477]. Халық эпосының пайда болуы хәм қәлиплесіу дәстүрлері халық ауыз екі дәретіушилигинен басланады.

Қарақалпақ фольклорында қахарманлық эпос «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз», «Мәспатша» хәм т.б. лиро-эпикалық эпос «Ашық Нәжеп», «Ғәрип ашық», «Саятхан Хәмра» хәм т.б. тарийхый эпос «Едиге», ертеклик эпос «Шәрәяр» хәм т.б. белгили. Бул дәретпелер қарақалпақ фольклорының үлкен эпос үлгилері болуы менен бирге, бизиң халқымыздың миллий мақтанышы. Қарақалпақ әдебиаттаныу илиминде хәм фольклортаныуда бул халық дәретпелерин дәстан деген термин менен атайды. Белгили фольклорист, профессор Қ.Мақсетов «қарақалпақлар арасында «дәстан» деген түсиник әдеуір ерте уақытлардан баслап тараған», - деп жазған еди [7:225]. Сондай-ақ Бердақтың «Ақмақ патша» шығармасын шайырдың өзи дәстан деп атағанын хәм «ири поэзиялық шығармаларды дәстан деп атау Науайы, Хафыз, Жәмий дәуиринен баслап дәстүр ретинде қәлиплескен»ин атап көрсетеди [7:226].

Профессор Ә.Пахратдинов Бердақтың эпикалық дәретпелері бойынша үлкен арнаулы түрде үлкен монография жазды [5].

Бул илимий мийнетте Бердақтың дәстанлық шығармалары тарийхый – салыстырмалы көз-қарастан изертленген. «Шежире» деген сөз улуыма әййем заманлардан бери түркий тиллес халықлардың түсинигинде жазба нускадағы халық тарийхы деген мәнини аңлатып келген», -деп түсиндиреди илимпаз. [8:19].

Сондай-ақ Бердақтың «Шежире» дәстаны бойынша биринши болып илимий жұмыс жазған Н.Дәуіраевтың «Бердақ шайыр» мийнетине тоқтап өтеди [8:48].

Руслардың «Ипатьевская летопись», Хорезм тарийхшысы Абул Фазлах Бейхакийдің жазған мағлуыматлары менен таныстырып, Бердақтың «Шежире» дәстаны терең изертлеген хәм оны қарақалпақ классикалық әдебиятының көркем дәретпеси екенлигин дәлиллеген. Профессор Ә.Пахратдинов бул аты аталған мийнетинде Бердақ шайырдың дәстанлық шығармаларының эпикалық сыпатқа ийе екенлигин, жазба әдебиятлық үлгилері сыпатында жоқары бағалаған [8:10].

Академик М.К.Нурмухамедов Бердақтың «Шежире» дәстанын жанры бойынша поэма-жылнама деп белгилеген. «Бул поэма, - деп жазған алым, - нешше бир илимпазлар әуладларын өзине тартатуғын бахалы хәм қызықлы тарийхый этнографиялық дерек.» [9:25].

Филология илимлериниң докторы А.Муртазаев Бердақ шайырдың «Ақмақ патша» шығармасы бойынша арнаулы мийнет жазған [10].

«Ақмақ патша» шығармасының эпикалық белгилері бойынша әдебиятшылардың хәр түрли пикирлерин келтирип, «Ақмақ патша» Бердақтың өзиниң дәреткен оригинал шығармасы, жазбалық сыпатқа ийе көркем дәретпе, жазба характердеги дәстан хәм соның менен бирге поэмалық белгилерге де ийе екенлигин дәлиллеген [10:14-25].

Бердақтың «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий» дәстанлық шығармалары тарийхый уақыялар тийкарында жазылған. Профессор Ә.Пахратдинов Бердақ шайырдың дәстанлық шығармаларын еки топарға «тарийхый документальлық дәстанлық» хәм «әдебий көркем жазба дәстанлық» деп бөледі. «Хорезм», «Шежире», «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий» дәретпелерин тарийхый документальлық дәстанлық шығармалар деп көрсетеди. Ал, «Ақмақ патша», «Еркебай», «Рәушан» дәстанларын әдебий көркем жазба шығармалар деп белгилейди [4:59].

Әдебиаттаныу илиминде типологиялық байланыслар, генетикалық хәм әдебий байланыслар деп аталатуғын машқалалар бар. Типологиялық байланыслар бул әдебий кубылыслар арасындағы (шығармалар, жазушылардың улуыма стили, әдебий ағымлар хәм бағдарлар) пүтин бир дәуір әдебиатлар арасындағы объектив байланыслар жақынлығы түсиниледи.

Типологиялық жақынлық жәмийеттиң рауажлануы басқышларындағы ұқсаслық жағдайларға байланыссы болады. Бирақ жазушылардың өзлери ушын бул типологиялық ұқсаслықлар олардың дәретіушилигинен бийгәрез болады. Типологиялық байланысларды генетикалық байланыслардан айырып билиу керек.

Типология түсиниги XVIII әсирден баслап қәлиплеседи. Әдебиат ҳақындағы илиминде компаративистлик бағдар салыстырмалы тарийхый типологиялық байланысларды изертлеген. Д.Денлон, Бекрей, Александр Веселовский, Либрехт, Келлер, Кирпичников, Алексей Веселовский салыстырмалы тарийхый типология машқаласы менен шуғылланған.

Көркем типология мәселелері Г.Гуковский, Б.Жирмунский, В.Пропп, А.Смирнов, А.Скафтымов, Н.Конрадлардың мийнетлеринде изертленген.

Типология деген термин затлардың яки кубылыслардың хәр түрли типлер арасындағы қатнасты көрсететуғын классификация деген мазмунды билдиреди.

Эпос жанрының рауажлануында типологиялық машқала әдебиаттаныу илиминде хәр қыйлы пикирлерди пайда етти. «Эпос» деген термин грек тилинен алынған хәм қахарманлық ҳақындағы сөз деген мәнисти аңлатады. Л.И.Тимофеев эпос термининиң еки мәниси бар деп көрсеткен. Биринши – тарийхый әдебий мәнисинде эпос деп халық поэмаларын хәм ертеклирин атайды (антик дәуириндеги эпос, орыс халық эпосы хәм т.б.). Екинши – теориялық мәнисинде эпос деп жанрды айтады, оның тийкаргы белгиси инсан характерлериниң кең түрде сүүретлениуи. Эпос баянлаушы жанр, деп белгилейди Л.И.Тимофеев. Адамның турмыслық жолы баянланады, ол қатнасан уақыялар сүүретленеди, оның ислеген ислери адамлар менен қатнасы хәм т.б. Бундай болса, баянлаушы жанр қарақалпақ ауыз-еки әдебиятында әййемги заманлардан бери қәлиплесип киятырған. Мысал ретинде, қарақалпақ халық дәстанлары «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз» хәм т.б. баянлаушы жанрдың бизиң ауыз-еки әдебиятымызда ертеден пайда болғанын дәлиллейди.

Баянлаушы жанр я болмаса эпикалық жанр қарақалпақ классикалық жазба әдебиятында да болған, буған мысал ретинде Жийен Жыраудың «Посқан ел», Әжинияздың «Бозатау», Бердақтың дәстанлық шығармаларын атап өтиуге болады. Демек, эпикалық жанрдың тийкары қарақалпақ ауыз еки хәм классикалық жазба әдебиятында дәстүр болған.

Әдебий байланыслар әдебий жөнелистегі миллий әдебиятлардың тарийхый рауажлануы барысындағы жолларының бири болып табылады. Әййемги заманлардан баслап, түркий тиллес халықлар арасында, сондай-ақ Батыс Европа хәм славян халықлары менен терең тарийхый, мәдени қатнасықлардың болғанығы мәлим. Ерте дәуірдеги шығыс шайырлары хәм түрк тиллес халықлар поэзиясының ўәкиллери Абу Абдулла Рудакий, Абилқасым Фирдаусий, Насыр Хысрау, Омар Хайям, Низамий Ганжавий, Саадий Шеразий, Хафыз Шеразий, Хысрау Дехлавий, Әбдирахман Жәмий, Әлийшер Науайы, Мухаммед Физулийлердің әдебий дәстүрлерин типологиялық жақтан қарақалпақ классикалық әдебияты шайырларының дәретіушилиги менен салыстырып изертлеу – бүгинги күнги әдебиаттаныу илиминин аҳмийетли мәселелериниң бири.

Әдебиятлар

1. Бердак. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
2. Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. // Бердак. Сайланды шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1997 китабында алғы сөз. 5-12-б.
3. Максетов Қ. Бердак творчествосының үйрениліуі. // Бердак хақында сөз. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
4. Пахратдинов Ә. «Бердак шайырдың көркемлік дүниәсы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
5. Пахратдинов Ә. Бердак шайыр дәретіушилигиниң гейпара мәселелери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 2003.
6. Словарь литературоведческих терминов. -М.: «Просвещение», 1974
7. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызке дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
8. Пахратдинов Ә. Бердак шайырдың дәстанлық шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.
9. Нурмухамедов М. Бердах–основположник каракалпакской литературы. –М.: «Знание», 1978.
10. Муртазаев А. Бердактың «Ақмақ патша» поэмасы. -Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979.

ӨТЕШТИҢ «БЕРДАК БАҚСЫҒА ЖУҰАП» ҚОСЫҒЫНДА ТАРИЙХЫЙ ДЕРЕКЛЕР

Б.А.Давлетов – филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

XIX әсирдеги жасаған шайырлар поэзиясын үйренгенимизде, карақалпақ халқының әдебий тилиниң қәлиплесиуі хәм рауажланыу жолларын, олардың поэзиясында ушырасатуғын тарийхый уақыялар хәм шахслар исимлерин ушыратуу арқалы көплеген тарийхый дереклерден де хабардар боламыз.

Қарақалпақ мәмлекетшилиги бир неше рет дүзилсе де, өзимизге тиккелей хәм жақын қатнасықта болған Хийуа ханлығының тарийхын жазып барған Абулғазы ямаса Мунис хәм Ағахийдей арнаулы тарийхшыларымыз болмаса да, Жийен, Әжинияз, Бердак, Өтеш сыяқлы халқымыздың тарийхына итибар берген алдыңғы қатардағы адамлары болды. Олар өзлериниң дәреткен шығармаларында карақалпақ халқының тарийхына байланыслы дереклерди поэзия тили арқалы берип барған.

Бул мәселеге Бердак дәретіушилигин изертлеген илимпаз А.Каримов: XVII әсирде жасаған Абулғазы хәм XIX әсирде жасап өткен тарийхшы Ағахий жазған «тарийх» китапларының үлгиси жоқ емес бар, оның илимий бояуынан көре әдебий бояуы басым» деп жазады [2:24.]

Бундай шығармалардың қатарына Жийен жыраудың «Посқан ел», «Уллы тау», Әжинияздың «Бозатау», Бердактың «Шежире» хәм басқа да дәстанлары киреди. Ал, Өтеш Алшынбай улының Бердактың «Мүйтен» қосығына жууап ретинде жазған «Бердак бақсыға жууап» қосығында да өткір сатиралық көринисине қарамастан, көплеген тарийхый дереклерди ушыратамыз. Қосықтың көлемі 65 куплеттен ибарат.

Қосық басланыудан Өтеш «Түбимиз Қоңырат тууысқан адам»... деп узақ тарийхқа нәзер таслайды. Буннан соң Өтеш Бердактың әкеси Ғарғабай хәм шешеси Қарқара жөнинде мағлыұмат береді. Қосықты жазыуда Өтеш тийкарынан Бердак хәм оның атабабасы жөнинде мағлыұмат бериуді мақсет етпейді. Ал, Бердактың басындағы қайғы пүткил халықтың басындағы қайғы дегендей оған тилеклеслик сезимин билдиреди. Себеби, 1827-жылғы Айдос бий көтерілиси, 1955-56-жыллардағы Ерназар алакөз басшылығындағы халық азатлық ушын болған көтерілислер ақыбетлери тек ғана Бердак ямаса қолдаулы урыуының басындағы апат емес, ал карақалпақ халқының басындағы трагедия екенлигин Өтеш шайыр да жақсы биледи. Өтеш шығармада Айдос бийге баслы дыққатты аударайды. Автор қосықта Айдос бийдің атын тууырдан-тууы келтирип жазады:

Не бәле бар халың билип турғанда,
Патша емес пе еки иниси аман турғанда,
Өлтирдим деп Хийуа ханға барғанда,
Қандай баха алып қайттың, қолдаулы [8:118].

Топламда 118-бетте 2-силтемеде «Қолдаулы» - Бердактың урыуының аты. Шайыр Бердакқа қарата айтып отыр, деп бир тәреплеме түсиник берилген. Бирақ шығарманы оқып отырсақ қосықтағы ашшы хақықатлық тек ғана Бердакқа емес ал, пүткил карақалпақ халқына қарата айтылып отыр.

Илимде Айдос бий хәм Бердактың Айдос бий көркем образы жөнинде Н.Дәуқараев бирнши болып пикир айтады [3:38.]. Буннан соң С.Камаловтың [4:178], И.Сағитовтың [11], А.Пахратдиновтың [9:190-195] т.б. әдебиятшы хәм тарийхшы илимпазлар Айдосты түрлише таллау жүргизеди. Бирақ тийкаргы бағдар Айдос жеке мәпи ушын сатқынлық жолына түсиуі сөз етиледі.

Өтеш шайырда Айдостың бул исин қаралаудан бетер ашынады. Бул жағдай халық басында бар екен деген жууаққа келеді.

Қарақалпақ әдебиятында айтыс мәселесин арнаулы изертлеген илимпаз К.Алламбергенов Өтештиң идеясын: “Хийуа ханы бизиң усы әззи тәрепимизден пайдаланып, өзимизди-өзимизге жемтик етип атыр. Буған жол қоймауымыз керек” деген идеяны алға сүреді” деп дурыс көрсетеді [1:106.].

Өтеш шайыр Бегис пенен Мыржықтың өлимине тоқтап, олардың ағасы Айдос себепли курбан болғанлығы жырланады:

Байлап берип Мыржық пенен Бегисти,

Хийуа ханға олжа болдың, қолдаулы [8:121]- деп көрсетеді.

Өтеш қосықта Айдостың балалары Ырза менен Төре хақында:

Айдостың баласы батыр Ырзаны айт,

Оны айтқанша қудықта өлген Төрени айт ...[8:123], -деп келтиреді.

Бул тууыралы илимпаз И.Сағитов «Сахра бүлбили» монографиясында 1827-жылғы Айдос басшылығында көтерілис уақытында Қоңырат қорғаны ушын болған сауашта: «Айдос әскерлери жеңилип, Ырза өлип, Төре хан әскерлериниң қолына түскен хәм Хийуаға апарылып өлтирилген» деп Ағахий мийнетлеринен дерек береді [11:224].

Өтеш қосықта Ерназар алакөзге хұрмет пенен қарайды.

Өтип еди Қожаназар, Қосназар,

Халқына болып еди бийхазар,

Соған мегзес болып тууып Ерназар.

Аларды Айдосша еткен, қолаулы [8:124]

Қосықта шайыр Ерназарды Қоңырат арасынан шыққан батырлар Қожаназар хәм Қосназардай халыққа қайыркым еди деп сүүретлейді.

С.Мәтекеев: «...Бул шығарма Бердактың өмирбаянын тиклеу ғана емес, ...тарийхый тулғалары Бердактың «Шежире» дәстанындағыдай тарийхый хронологиялық избе-излик қатаң сақланады» деп көрсетеді [7:84].

Он төрт уруу көчбей калыб

Йана дәріаға қала салыб,

Қошназар билән Нуртай боуб,

Қазақ мәнән чабысқан екен. [2:159]

Өтеш шайыр бул қосықта Ерназар ала көзди “Батыр аңқау ер гөдек” дегениндей хәммеге бирдей исенетуғынын жазады.

Ерназар дос тутып ойламай аны,

Шеринди туқым күрт еттин, қолдаўлы [8:125.]
-деп Ерназар алакөзди Шерге яғный арысланлар-
дың патшасына теңейди.

Өтеш қосықта XIX әсирдеги белгили қарақалпақ
бийлеринен Турым бий, Нияз бий хәм оның баласы
Ораз аталықлардың атларын да келтиреді.

Ояқта Турымбий усы деп мураз,
Алпыс бий куралды басшысы Нияз,
Ант, суў менен жегизди бираз,
Айып билмес ҳасылың натық, қолдаўлы [8:124]

Қосықта келтирилген қолдаўлы Нияз бий Ай-
достың заманласы болған. Ол Айдос бийдің “алма
жеген алпыс бий”иниң ишинде болмайды. Айдостың
өлиминен кейин қолдаўлылардың бийи дәрежесине
ериседи. Бирақ, Өтештиң жазыўынша, Ерназар
алакөздің көтерілиси дәуиринде де 60 бийдің алма-
ны бөлишип жеў дәстүри болған.

Бирликке жегизсек дийип алманы,
Ерназарға ҳасылың натық, қолдаўлы [8:124].

Нияз бий Ерназар алкөздин заманында қартайған
адам болған. Дәслеп көтерілиске қолдаўлы руўының
бийи сыпатында басқа бийлер менен бирге қатнасады.
Соң Хийўа ханына сатылып, көтерілисти бастырыўға
баласы Оразды хан әскерлерине қосып жибереді.
Оның баласының ырас аты Оразмухамед Нияз бий улы
болған.

Ораз (Оразмухамед - Б.Д.) бийлик дәрежесине ийе
болмаса да, әкесиниң бийлиги есапқа алынып дәслеп
аталық болған. Бул ҳаққында тарийхшылар: “Сейд-
мухаммед ханға ең берилген қарақалпақ бийлери ата-
лық болды,-деп көрсетилип, 6 аталық арасына қол-
даўлы Ораздың да аты келтириледі, соң -олардың
барлығы 1855-56-жыллардағы көтерілисти басты-
рыўға актив қатнасканлар еди” деп келтиреді [6:77].

Нияз бийдің улы аталығыңды,
Мойныңа алмайсаң қаталығыңды.

Ораз аталық қарақалпақлардың Россия патша-
лығына қосылғаннан кейин де оларға хызмет етип
жағынып, болыс дәрежесине ерискен хәм балалары
менен бирге белгили сүтхор болған. Бул ҳаққында
академик Х.Ҳамидовтың «Ески қарақалпақ тилиниң
жазба естеликлери» мийнетинде келтирилген рәсмий
документлердин нускаларында: «...Ешим болысының
управители (волостной управители. Б.Д.) Оразму-
хаммед аталықтан қарызға 27 манат ақша алғаны
хаққында қазы хат. 1883-жыл 1-июльде жазған. [12:46]

Өтеш «Бердақ бақсыға жуўап» қосығында
қарақалпақлар турмысында үлкен абыройға ийе Ту-
рым бий хаққында тоқтап өтеди. Турым бий туўралы
әдебиятта шатаслықлар көп, тарийхшыларда толық
хәм анық мағлыўмат көрсетпеген. Оның ақлығы Аб-
димурат Дәулетмурат улының (1919-жылы туўылған -
Б.Д.) айтыўына қарағанда, Турым бий Бердақтың за-
манласы болып 1920-жылы 90 жасларында қайтыс
болған. Жасаған жери Тахтакөпирдин «Қара ой» деген
жери болған. Қартайғанда қабағы көзин басып турған.
Ережеп бий жылқылардың сыншысы болса, Турым

қабағын бармағы менен көтерип адамларды сынап “бул
келешекте мынандай адам болады” деп айтқан. Турым
курғын шаңарақтан шыққан. Хийўа медресесин пит-
керген. Ханның усынысы менен Бухара медресесинде
оқыйды. Бирақ, феодаллық урыслар себепли оқыўын
тоқтатады. Сейид Мухаммед сарайында мөхирдар
лаўазымында ислеген. Хийўа яки Бухарада медресе
питкерген адамлар ахун болған. XIX әсирде олардың
арасында да оғада бай адамлар болған. Басқарыў
хызметиндеги адамлар Хийўа ханлары тәрәпинен
тайынланатуғын еди. Бундай хызметтеги адамлар
қарақалпақлар арасында аз еди [5:184.]

Сейид Мухаммед хан Ерназар алакөз көретилиси-
нен кейин Турымды қарақалпақлардың Қолдаўлы
урыўына бий қылып жибереді. Ол халық арасында
“Туреке бий”, Хийўада “Төр ака” деп хұрмет пенен
тилге алынған. Сонлықтан халық әпсаналарында Ту-
рым бий, Туреке бий, Төреке бий деп араласып қолла-
ныла береді. “Турекенин хан менен анда ушырасыўы”
деген әпсанада: Жас Туреке батыр болған, аң аўлаўды
үрдис еткен. Бир күнлери Ақ жағыс, Көк өзек бойла-
рынан қуас ата алмай кеште аңнан бос қайтып киятырса,
муздың шала қатқан жеринде қонып отырған 2 ғазды
көреді. Аtpақшы болып мылтығына асылса дәрьяның
арғы жағынан мылтық атылып еки ғаз бирден үрkip
ушады. Жас жигит болған соң бул да пилтели мыл-
тығын атып бир ғазға оқ тийгизеди. Қуяштың батып
баратырған қызыл нурынан екнши жағыстағы адам-
ның тоны жалт-жулт етип көзге тасланады. Хийўада
оқып келген түсимпаз жигит аңшының Хийўаның ханы
екенлигин бирден аңлап оның қәхәринен сескенип ой-
ланбастан тонын шешип үстки кийимлери менен муз-
лы суўға секирип олжа ғазды суўдан алып шығады хәм
ханға тапсырады. Хан жас жигиттиң ерлигине кеўли
толып оның атын сораиды: Атым Туреке дейди. “Төр
ака” болатуғын жигит екенсең, -деп оны Бухара медре-
сесине оқыўын даўам етиўге жибереді. Көп узамай
Бухара-Хийўа қатнасықлар бузылып, ол Хийўаға қай-
тып келип сарайда жұмыс ислеген.

Сонлықтан қосықта Өтештиң: “Бий болып
халқыңды сорап Турымның” [8:119] деген қатарларын
ушыратамыз. Себеби, Сейд Мухаммед хан қолдаўлы
урыўынан Айдос бий, Ерназар бийлер шығып ханға
қарсы халықты көтергенин биледи. Көтерілислер ба-
сылғаннан кейин қолдаўлы урыўының ишинен шыққан
Нияз усаған адамларды бий қойғаны менен халық
оларды тыңламайды. Хан Хийўадан Турымды бий қы-
лып жибереді. Ол ханның да, қолдаўлылардың да
тәрәпин алмастан, халықты әдиллик пенен басқарып
тынышлықты сақлайды. Халық тынышланған соң хан
оны тағы Хийўаға шақырып алып дәслеп қарақал-
пақлардың ўәкили, соң өзиниң кенесгөйи етип алады.
Бул ҳаққында да көплеген әпсаналар бар [5:209].

Усы тәрәпинен Өтештиң «Бердақ бақсыға жуўап»
қосығы қарақалпақ әдебиятында тарийхый дереклерди
берйи менен де үлкен әхмийетке ийе.

Әдебиятлар

1. Алламбергенов К. “Қарақалпақ әдебиятында айтыс” -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989, 106-б.
2. Бердақ. Таңдамалы шығармалары -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987.
3. Дәўқараев Н. Бердақ шайыр -Нөкис: ҚҚМБ. 1950, 38-б.
4. Камалов С. Қарақалпаки в XVIII-XIX веках -Ташкент: “Фан”.
5. Қарақалпақстан АССР тарийхы I том. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1975-ж.
6. Қарақалпақстан АССР тарийхы -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1975.
7. Матеев С. “Өтеш шайыр шығармаларының поэтикасы” ф.и.к. ил.дәр. ал. уш. дисс. -Нөкис: 2005.
8. Өтеш Алшынбай улы. Таңдамалы шығармалары, -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1962, 122-б.
9. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1987.
10. Пахратдинов А. “Мәнили гәплер хәм халық әпсаналары” -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1989.
11. Сағитов И. «Сахра бүлбили» -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1977.
12. Ҳамидов Х. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери -Нөкис: “Қарақалпақстан”, 1985.

BERDAQ SHÍĠARMALARÍNDÁ TROPLAR

A.T.Abdiev – *filologiya ilimleriniń kandidati, docent*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Z.M.Allamuratova – *oqıtıwshı*

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti janındaǵı akademiyalıq licey

Berdaq-qaraqalpaq jazba ádebiyatınıń qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń eń kórneklı wákılleriniń biri. Ol qaraqalpaq ádebiyatın biyik shıǵa kóterdi. Tereń lapızlı lirikalıq qosıqlar jazıw menen bir qatarda xalıq tariyxı menen tikkeley bekkem baylanısqan poemalar hám el shejiresin jazıp qaldırdı. Berdaqnıń ádebiyat tariyxındaǵı ornı tek bunıń menen sheklenbeydi. Ol Orta Aziya hám Qazaqstan tın alǵan qaraqalpaq xalıqnıń ayırıqsha shayırlarınıń biri boldı. Sonıń ushında onıń tuwısqan xalıqlar arasında tutqan ornı ádewir ózgeshe bolıp, qaraqalpaq ádebiyatınıń maqtanıshı bolǵan tulǵalardıń birine aynaldı. Ózbek ádebiyatı ushın Aliyshe Nawayı, tájikler ushın Rudakiy, túrkmenler ushın Maqtımqulı, qazaqlar ushın Abay usı tuwısqan ádebiyatlar ushın qansha qádirlı bolsa Berdaq ta qaraqalpaq ádebiyatı ushın qádirlı, súyikli hám salmaqılı dárejede xızmet atqardı [2:118]. Kórkem shıǵarmanıń tili boyınsha, sonıń ishinde qaraqalpaq tiliniń stilistikası máselesi menen shuǵıllanıw, tiykarınan, 1970-jıllardan baslandı. Qaraqalpaq tilinde stil máselesi birinshilerden bolıp prof. E. Berdimuratovnıń miynetlerinde arnawlı túrde sóz etildi. Funkcional stiller haqqında onıń «Әдебий тилдің функционаллық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы» (Нөкис, 1973) atlı miynetin kórsetiwge boladı [4]. Bul miyette qaraqalpaq ádebiy tilindegi funkcionallıq stillerdiń payda bolıwı hám qalıplesiwi haqqında máseleler hár tárepleme analizlengen, olardıń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń bayıwına sebepti bolǵan tiykarǵı derekler ekenligi ilimiy jaqtan izertlengen. Funkcionallıq stillerdiń hár bir túrine sıpatlama berilip, olardıń házirgi rawajlanıw jolları hám sebepleri ashıp kórsetilgen. Qaraqalpaq tili stilistikasınıń predmeti hám wazıypaları, ondaǵı leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik qurallardıń stilistikası, troplar hám stilistikalıq figuralar hám t.b. máseleler A. Bekbergenovnıń «Қарақалпақ тилиниң стилистикасы» (Нөкис, 1990) atlı miynetinde qısqaşa planda sóz etilgen [3].

Házirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy stil Q.Bekbergenov tárepinen arnawlı izertlendi. Onıń bul stilge arnalǵan kandidatlıq dissertaciyasında házirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy stil hár tárepleme sıpatlanıp, onıń tiykarǵı belgileri ashıp kórsetilgen. Berdaq shıǵarmaların tili boyınsha 2001-jılı Sh. Abdinazimov tárepinen doktorlıq dissertaciya jaqlandı. Iimpazdıń bul tema boyınsha «Бердақ дәрепелериниң фонетикасы» (Нөкис, 1994), «Сөзлерим меруертдур айтылған хәр бир» (Нөкис, 1997), «Бердақ шығармалары тилиниң морфемалық қурылысы» (Нөкис, 2003), «Бердақ шығармаларының тили» (Ташкент, 2006) degen miynetleri basılıp shıqtı [1]. Berdaq shıǵarmaların tili monografiyalıq izertlewinde Berdaq shıǵarmaları tilindegi fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq ózgeshelikler lingvistikalıq ilimiy baǵdarda sáwlelengen. Sonıń menen bir qatarda, onıń shıǵarmaları tilinde leksika-semantikalıq kórkemlew quralları, shayırdıń onnan stillik paydalanıwı boyınsha da belgili dárejede ilimiy maǵlıwmatlar bar.

Biz bul maqalamızda biyik shıǵa kóterilgen shayır, xalıq shayı, demokrat shayı, patriot shayı sıpatında kórkem dóretywshilik tarawında qálem terbetken onıń ólmes ádebiy miyrasların mazmunı hám formasında ǵana emes, sonıń menen birge shıǵarmaların tilinde, ana tili baylıqlarınan estetikalıq talaplarǵa say paydalanıwı, olarda tildiń semantikalıq-stilistikalıq baylıqların ózine tın asqan sheberlik penen stillik maqsette qollanıwı haqqında, shayı shıǵarmalarında troplar haqqında toqtamaqshımız. Aytayıq, onıń xalıq arasında keńnen tarqalıp, ayılıp júrgen «Jaqsıraq» qosıǵınan alıǵan mına tórt poetikalıq qatarǵa názer awdarsań onıń ideyalıq mazmunında da, formasında da shayı kúsegen ideya, adamgershilik, patriotlıq ideya, xalıqlıq ideya pútin mazmun anıq seziledi. Soǵan saykes sóz hám sóz

mánilerin, sóz dizbekleri hám gáp dúzilisin shayırlıq stiline qaray tańlap qollanıwı kózge taslanadı:

Túrgelip erteden jumısqa shıǵıp,
Qolıńdı qabartıp, belıńdı búgip,
Dizeńdi sızlatıp, miynetin shegip,
Jegen bir zaǵarań padan jaqsıraq

Usı qatarlardan dóregen pútin mazmun xalıq ushın ayanbay hadal miynet etiwge qaratılǵan, bunday óziń islegen miynetniń nátiyjesi paldan da jaqsı degen ideyaǵa ushlasadı. Ol miynet hadal miynet (túrgelip erteden jumısqa shıǵatuǵın, qolıńdı qabartatuǵın, belıńdı búgip isleytuǵın, dizendi sızlatıp isleytuǵın miynet, qıyınshılıǵın kóretuǵın miynet).

Lingvistikalıq jaqtan onday hadal miynetniń komponentleri jıynalıp birgelki sóz dizbekleri túrinde anılasılıp epitetlik xızmette stillik jaqtan oǵada tásirli hám obrazlı túrde tańlanǵan, barlıǵı da miynet sózin anıqlawshı xızmette, yaǵnıy epitetlik xızmette paydalanılǵan, hár sóz dizbetti eki komponentten júdá iqsham, qosımsha mánilik boyawları menen sıpatlawshı belgi alıp tur, poetikalıq qatarlar úylesimli pútin bir garmoniya, ayılıwda saykes intonaciyanı talap etedi, tórtinshi qatar-nátiyjesi, onda jegen bir zaǵara pal menen salıstırıladı, jaqsıraq teńew forması arqalı onıń artıqmashlıǵı túsiniledi.

Demek tórt qatar poeziyanıń bul shıǵarmadaǵı ózgeshelik ayırıqshalıǵı pútin mazmunınan, qatarlardıń dúzilisin, ondaǵı birliklerdiń oǵada sheber tańlanǵanınan, saykes troplardı stillik maqsette óz aldına durıs qollanıwınan bilinedi.

Másele shayırdıń lirikalıq shıǵarmaları ishinde «Búlbil» qosıǵı bar. Qosıqtıń eń súykimli quslardıń biri bolǵan búlbil atı menen atalǵan. Ádette oqıwshı real turmıs tájiriyesinde onı sulıwlıq, shadlıq, gózzallıq tábiyattaǵı jaqsı kórinislerge baylanıslı ataydı, jıy qollanadı. Bul sóz nominativlik mánide de, sol nominaciya tiykarında awısqan ekinshi bir signifikatlıq sıpatlawshı mánilerinde de qosımsha jaǵımlı semantikalıq boyawǵa iye sóylew ortalıǵında kóbirek paydalanıladı, sóylewshı soǵan ádetlengen. Tómenдеgi poetikalıq qatarlarda búlbil atamasına baylanıslı qollanılǵan oy-pikirdiń mazmunına itibar berip qarasañ, onda pútkilley basqasha mazmun hám mánilerdi anılasañ:

Sheńgelge qonǵan búlbildiń,
Shımshıq qurlım sání bolmas,
Ishqısında qızıl gúldiń,
Sayrasa dármanı bolmas.
Pári túsip qıyaǵınan,
Sıyqı ketip sıyaǵınan,
Tiken turnap ayaǵınan,
Qanatqanday qanı bolmas.
Nama tapsa ırǵaq tappay,
Shalqıp sayrar bir baǵ tappay,
Tınlawına qulaq tappay,
Sayrawında máni bolmas.
Jılan anlıp jılǵa saydan,
Jılıp kelse anadaydan,
Shól búlbili bilsin qaydan?
Shaqsá onıń emi bolmas.

Bul poetikalıq súwretlewdiń birinshi tórt qatarı anılatuǵın pútin oy-pikir allegoriyalıq súwretlew arqalı berilgen, astarlı mazmun hám máni túsiniledi. Shayır búlbildi sheńgelge qonǵan deydi, durısında búlbildiń mákanı baǵ, gúlzarlıq, solay da ol sheńgelge qonǵan búlbil, troplıq kózqarastan allegoriya, shımshıq qurlım sání bolmas-teńew, «Ishqısında qızıl gúldiń, sayrasa dármanı bolmas», álbette qızıl gúldiń ishqısında úyrengen búlbil de úyrenisken sharayatı bolmaǵannan keyin ol oyına da kelmeydi, dármanı joq halsız.

Sistemalıq leksikologiya kóz qarasınan qosıq qurılısındaǵı leksikalıq birliklerge baha beretuǵın bolsaq, sheńgelge óziniń semantikalıq dúzilisi boyınsha bir zatlıq mazmunında ǵana yaǵnıy nominativlik atama túrindegi temasına sáykes kelip turǵan joq, sol subyektke qatnaslı ekinshi bir awısqaq mánini anlatıp tur, dúzilislilik mánilik paradigmanıń bir ǵana allegoriyalıq, búlbil sózinde de qosımsha astarlı sema seziledi, dármanı, kúshi semasına jaqın ol da awısqaq semalıq sıpatqa iye. Bılayınsha oy pikirini kórkem súwretlew shayırdıń jeke dóretilwshilik stiline tiykarlangan. Durısında ol sheńgelge qonǵan búlbil degende allegoriyalıq astarlı mazmunǵa socialıq-siyasiy máni júklegen, ezilwshilikke, teńsizlikke duwshar bolǵan miynet adamın (búlbildi) anlatıp tur, zulımlıqqa eziwshilikke ushıraǵan adamda qanday sán bolsın, litotalıq usıl arqalı búlbildegı sándi oǵada kishiretip súwretleydi. Durısında da eziwshilikke duwshar bolǵan adamnıń kewli xosh bolmaydı, búlbildıń sání shımshıqtıń sání de tómén, shımshıq qurılım teńewi arqalı kórkem súwretlewge taǵı da kúsheytiwshi stillik semantikalıq

boyaw beredi. Usı poetikalıq kuplette oy-pikirdiń allegoriyalıq súwretlewini, onda sáykes troplıq elementlerin durıs stillik maqsette paydalanıwın shayırdıń jeke avtorlıq sheberliginde kóriwimizge boladı. Keyingi qatarlarda sonday ıqsham, anıq hám obrazlı: pári túsedı, sıyqı ketedi (sıyqı, sıyaǵı-sinonimlik paradigmaların mániles elementleri, unamsız sememalıq ózgeshelikke iye). Yaǵnıń tiken tirnaǵanda qan shıǵıwı giperbolalıq, nama tapsa ırǵaq tabılmaıdı, tınlawshıǵa qulaq tappay, shalqıp sayrawǵa baǵ tappaydı-antitezalıq súwretlew arqalı mazmun taǵı da qosımsha mánilik boyawǵa iye boladı.

Solay etip, Berdaq shıǵarmalarında xalıq tiliniń sarqılmas baylıqları kórkem dóretpelerdiń leskika-semantikalıq, semantika-stilistikalıq, grammatikalıq jaqtan estetikalıq talaplarǵa sáykes oǵada sheber qollanılǵanı anıqlandı. Onda shayırdıń ózine shekemgi dástúrlerden puxta paydalanadı, sonıń menen birge jazba ádebiyatqa tán avtorıń jeke dóretilwshilik stiline say úlgi de anıq kórinedi.

Adebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент: 2006.
2. Ахметов С., Мамбетов К. Қарақалпақ әдебиаты. -Нөкіс: 1996.
3. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкіс: 1990.
4. Бердимуратов Е. Әдебий тилдің функционалық стиллеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы». -Нөкіс: 1973.

THE GREAT HERITAGE OF THE POET-CLASSIC BERDAKH

R.K.Rzaeva - a senior teacher

N.M.Eshimbetova, A.Jienbaeva – students

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Berdakh Gargabay uli stands among the men of letters as one of the outstanding representatives-classics of the XIX-th century Karakalpak literature, who combined the best lyrical and epic features in the literary genres and developed Karakalpak literature to the top. Berdakh contributed much into the development of literature by synthesizing Karakalpak folklore and written literature. He created poems in both: oral and written forms. He is considered to be a famous representative of the history of Karakalpak culture, the great poet, a singer, bakhshi and historian-ethnographer.

Berdakh was born in 1827 on the bank of the Amu-Darya river where it flows into the Aral sea. From his youth he had much difficulties in his life. He was ten when his parents died and he became an orphan. Berdakh studied at the madrassah and he was one of the intelligent persons of his time. He improved his knowledge by self-study, read and knew well the works of outstanding and talented writers. Berdakh as a poet-realist watched the historical events in the centre of Karakalpak biys in the XIX-th century and he took part in these events himself.

He started to write when he was a small boy. He describes the life of the farmers in his village in his early poems "My bull" (Ogizim) and "The water-rising wheel" (Shigirim). We can find much information about the poet's life in his works-poems "My life"(Omirim), "My youth"(Ospirim), "The time"(Dauran), "Mine"(Menin), "I'd look for"(Izler edim). For example, in the poem "My life" he writes his autobiography:

Он биримде бұзау бақтым,
Шайырлықты соннан таптым,
Он екиде суўдай ақтым,
Шешен болып өзим мениң.
I grazed cattle at the age of eleven,
Making the first steps into the literature
I started to write as a real poet .
My life flowed like water at the age of twelve,

And I became eloquent and skill as a poet.

Born in the farther end of Kazakhdarya, Berdakh was interested in the heritage and works of the well-known thinkers- Aristotel, Platon, Ferdausiy, Navoi and Fizuli. The poet had been in many places of Khorezm and besides writing poems, he was a bakhshi and singer.

Berdakh's poetry looks like ordinary people's poetry from the first sight, but it is deep and rich in content and has some philosophical ideas in it. His lyricism may be divided into different types according to their content and theme. He was skill in writing poems of educational and didactic character. They are: "My Son"(Balam), "Who tells"(Kim aytar), "For the people"(Halik ushin), "Don't be a fool"(Nadan bolma) and others. In the poem "My son" Berdakh appeals to the young generation with his advice, he recommends them to have all the best human features as "not to be sincere with bad men", "to speak when it's necessary", "not to offend your friend", "not to boast being rich", "not to quarrel, to be social", "not to hide what you have", "not to be arrogant", "to be educated" and others. Comparing young people with a tree, he says, "If a tree isn't cut in time, it grows crooked and wrong. So does a person. He needs bringing up and educating from the childhood". The poet writes:

Мийнет пенен жанды қыйнап,
Көрмей бир күн қонақ сыйлап,
Ишпей, жемей малды қыйнап,
Қашан рәхатланадурсаң.
Туўры тутсаң нийетинди,
Халыққа бурсаң бетинди,
Сыйласаң ғәрип- жетимди,
Шын азамат боладурсаң. [4]

Working hard all your life,
Gathering cattle, doing everything,
Refusing yourself in everything,
When will you enjoy your life?
If you realize your hopes and dreams,

Doing all the best for everyone who needs,
Respecting especially the poor,
You'll be a real man, I'm sure.

Another group of the poet's works is devoted to the description of the negative sides of the people's character. In the poems "Upik mahrem", "He is greedy", "Khojam", "Six girls", "At the wedding" he describes them using humour and satire.

There are poems devoted to the issues of spiritual education: "The nightingale", "I'd look for". The poet writes about his dream to turn his country into the valley of flowers:

Күнлер өтер әрман менен,
Жүгін кетер кәрўан менен,
Аты бүлбүл болған менен,
Торғайдай дәўраны болмас.
The time passes in dreams,
The load will go in caravans,
It is a nightingale who comes,
And it comes only once,
Its life is shorter than a lark's.

In the image of a nightingale that is looking for a flower among the bare bushes, we hear the sad voice of the poet dreaming of his people's freedom. Supporting this opinion, the famous Kazakh thinker Shokhan Valikhanov called the Karakalpak "the nightingales of the dissent", professor I.Sagitov wrote the monograph "The nightingale of the dissent" and the writer A.Sadikov created the novel "The nightingale without freedom" about Berdakh.

Berdakh's poems "For the people", "It's better", "It has never been" are the top of his lyricism, they are close to the people and full of philosophical thoughts and ideas [2]. His poem "For the people" is devoted to the description of duties of every person before the people of his country, the difference between good and evil and the fight against bad people. Berdakh's poem "It's better" is based on the wise advice and it may be called "the collection of witty ideas". Here he writes:

Жұмыс исле туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма елден ер ушын,
Киндиктен қан тамып туўған жер ушын,
Өлип кеткеніңше хызмет жақсырақ. [4]
Work hard for your country,
For the native land do all the best,
For the country where there's your nest
For the native land where your blood
Dropped from a navel-string cut.
It's better to do all the best,
It's better to do everything,
Than to die doing nothing.

The didactic thoughts and individual ideas of the poet are expressed clearly in the works devoted to women and girls: "Don't think"(Oylanba), "A daughter-in-law"(Kelin), "At the time"(Zamanda), "I have seen" (Kordim).

Berdakh is a poet who knew and was interested in the history of his people well and the creation of such poems

as "Shejire" (Pedigree), "Amangeldi", "Aydos-biy", "Ernazar-biy" prove this fact. His poem "A foolish king" (Akmak patsha) is not only a success in his creative work, but it is a great monument in Karakalpak literature. A famous scholar and writer Najim Daukaraev emphasized, that "The creative work of Berdakh differs from the works of his predecessors by the fact, that he was able not only to describe skillfully the people's life, but he created and remained us the great heritage- the epic works and eposes connected with the history of the people and his works differ by their realistic character and expressive artistic peculiarities".

Berdakh died in 1900 in December at the age of 73.

He left a great heritage to the Karakalpak people. The scholars who contributed much into the collection and investigation of the great poet's creative work are: N.Daukaraev, K.Ayimbetov, I.Sagitov, Sh.Khojanyazov, S.Maulenov and Sh.Abdinazimov. The outstanding Russian scholars E.E.Bertels, S.E.Malov, A.Sokolov, A.Bassin, N.A.Baskakov stated their points of view about the place of Berdakh in Karakalpak literature and among the peoples of Central Asia. In the monograph "The language of Berdakh's works" Sh.Abdinazimov studied the phonetic, lexical and grammatical peculiarities of the poet's individual style, skillful use of the lexical-semantic expressive means by the poet in his works [1]. Berdakh's invaluable heritage is the fruit of the spiritual world and past culture of the Karakalpak people.

Berdakh takes the honorable place in Karakalpak literature and according to the statement of the academician M.Nurmukhammedov "Berdakh is considered to be as valuable for Karakalpak people as A.Pushkin for Russian, T.Shevchenko for Ukrainian, Sh.Rustaveli for Georgian, A.Navoi for Uzbek, Abay for Kazakh, Rudakiy for Tadjik and Makhtumkuli for Turkmenian people" [3:118]. Many outstanding writers and poets gave high value to the poetry of Berdakh. For example, the well-known Kirgiz writer Chingiz Aytmatov writes "Berdakh is one of the highest tops of the literature of multinational relative peoples", the famous Karakalpak poet I.Yusupov writes the following:

Заман дәртін дәстан етип тилинде,
Халқының ар-намыс, хұжданы болдың,
Аяқтағы Қарақалпақ елинде,
Шайырлық мүлкінің султаны болдың.
You sang of your country's fate,
You were the people's honour and pleasure.
In the country of Karakalpakstan, in its fate,
You were a nightingale and poetry treasure.

Today the works of the great poet are included into the curriculum in Karakalpak literature at the secondary schools, academic lyceums and higher educational institutions, they play a great role in the upbringing and spiritual education of the young people and remain valuable and popular.

Reference

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармаларының тили. –Ташкент: 2006.
2. Абдиназимов Ш. Сөзлерім меруертдур айтылған хәр бир. –Нөкис: 1997.
3. Ахметов С., Мамбетов К. Қарақалпақ әдебияты. –Нөкис: 1996.
4. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

USTAZLAR SHEJIRESI

K.Berdimuratov - 100

УСТАЗДЫҢ МАШАҚАТЛЫ ЖОЛЫ

М.К.Айымбетов – филология ғылымдарының докторы, профессор
Әжанияз атындағы Нөкіс мемлекеттік педагогикалық институты

1917-жылы Мойнақ районының аймағында қоныс басқан әйеліміз бір жас шаңарақта туңғыш нәресте дүниеге келеді. Шаңарақ ағзалары үлкен қуанышқа бөленеді. Оған ағайын-туысқандары менен ойласа отырып, Көшербай – деп ат қояды. Қарақалпақтар ярым көшпелі халық болғандығы себепті, барған жері тәбиғат байлықтарына мол болған абад мекенде жасасын, - деген жақсы ниетпен оған усы атты қойған екен.

Болар бала бес жасынан-ақ белгілі дегеніндей, Көшербай зияткер жас өспірім болып көзге таслана бастайды. Ол заманластарынан ұсындай пазыләттері менен ажыралып, мектепте айрықша бағалар менен оқыды.

Болашақ ұстаздың жаслық дәуірі урыс, ашлық, репрессия жылдарына сәйкес келеді. Бұндай қиыншылықтарға қарамастан, оқығанда деген ұмтылысшылықтары барған сайын өсіп отырады.

Көшербай Бердимуратов Төрткүлдегі мұғалімдер институтында оқып атырған студенттік жылдарында да зияткер жасардың қатарынан орын алады. Бұл оқығанда барлық пәндерден айрықша бағалар менен оқығанды, жамияттық жұмыстарда белсене қатысатыны, атыздарда мийнеткерлігі менен ажыралып тұратыны жигерлі талаба болып, институт жамиятының оған болған ысығанды оятығанды шахс болып жетіседі. Сол себепті бұл оқығанда орнын 1939-жылы пәндеріп шыққаннан кейін, усы жамиятке мұғалім етіп қалдырылып, жұмысқа қабыл етіледі.

1939-жылы көп жасар қатарында әскерий хызметке шақыртылады. Жауынгерлік хызметінің жуымақланығанда да санаулы күндер қалғанды екинші дүние жузілік урыс басланып кетеді. Сол себепті ол ұтан алдындағы жауынгерлік ұазыпасын атқарып шығығанда мәжбүр болады.

Бұл жылдарда қысы-жазына қарамастан түндерді оқоларда өткерді. Ал, күндіз күндері болса алға қарай хужимге өтсе де, кейінге қарай шегінсе де жауынгерлерді сум әжел күтіп тұрар еді.

Бұл алысығандарда үш мәрте жарадар болады. Көшербайдың алты жылға жақын жаслық дәуірі қазарма менен оқоларда өтіп кетеді.

Ол лейтенант офицерлік дәрежеде Германия басқыншыларына қарсы Румыния, Венгрия, Чехославакия хәм Австрия елдерін азат етіуге қатнасады.

Ұтан алдындағы жауынгерлік ұазыпасын атқарып болғаннан кейін туғылып өскен Қарақалпақстан үлкесіне қайтып келіп, бұрын өзі іслеп кеткен мұғалімдер институтына жұмысқа орналасады. Деген менен, көплеген жас қангелердің урыста қаза тауып өз еліне қайтып келмегендігі себепті Республикада кадрлардың жетіспеушілік жағдайлары жүзеге келеді. Усыған байланысты Көшербай Бердимуратовты мұғалімдер институтынан педагогикалық институтқа шақыртылып алынады.

Негизінде, ұстаздың дәретиушілік жолына нәзер салатуғын болсақ, Төрткүлдегі мұғалімдер институтында оқып жүрген студенттік жылдарынан басланғандығын аңлаймыз. Мәселен, «Орфография хақында» атамасындағы мақаласы «Еркин Қарақалпақстан» газетасының 1938-жылы 15-февральдағы санында жарияланған.

Әйне, студенттік жылдарында дәслепкі сабақшылардың дүзіушілерінің бири екендігін аңлаймыз. Сабақшылардың жаратылығу тарихы, бириинші гезекте, Н.Дәуқараевтың дәретиушілік жолы менен тығыз байланысты болған. Оның жаслық жылдары мұдамы қудалаулар астында болғандығы себепті Қазақстанда жасап билим алған. Алымның Қарақалпақстан хужимет ағзаларына еліне қайтығу өтініштері жуыпсыз қалдырылады. Бирақ өткен әсирдің отызыншы жылдарынан бастап Қарақалпақстанда миллий тиллердегі сабақшыларды жаратығу мәселелері үлкен машқалаға айланады. Бұл машқаланың шешілмей атырғандығының тийкары себепі, елимизде сабақшылар менен оқығу қолланбаларын дүзе алатуғын сауатты кадрлардың жетіспеушілігі менен тығыз байланысты болады. Усыған байланысты 1934-жылы Нәжим Дәуқараев Қазақстаннан туғылып өскен үлкесіне шақыртылады. Оны Қарақалпақстан халық билимлендіріу комиссариатына инструктор-методист лауазымына орналастырып, сабақшы хәм оқығу-методикалық әдебиятларды дүзіу жұмыстары тапсырылады. Әне, усы лауазымда жүріп жасар арасында Көшербай Бердимуратовтың зияткерлігін сезеді хәм оған болған нәзери түседі. Сол себепті оны өзине шәкірт етіп алып қарақалпақ тили сабақшының дүзіуге үйрете бастайды. Көп мийнеттерді жумсау нәтижесінде, 1940-жылы Москва қаласында К.Бердимуратовтың авторлығында «Қарақалпақ тили» сабақшы баспада жарияланады. Бұл кітаптың баспада жарық көрген жылы болса, ол армияда жауынгерлік хызметін атқарып атырған күндерге сәйкес келеді. Деген менен, бұл қуанышты хабар фронтқа жеткеріледі. Өз мәңзіліне жетіп барған хабар ұстазда сабақшыларды жаратығу жолындағы болған беккем ысенімді оятады. Бұндай ысенім оның қурамалы өмір соқпақларынан дурыс жол тауып келіуге тийкара жаратады.

Урыстан қайтып келген жылдарының дәслепкі күндерінен бастап-ақ сабақшы хәм оқығу қолланбаларын дүзіуге кірісе бастайды.

Әсіресе, К.Бердимуратовтың дәретиушілік жолында орта мектептер үшін арналған көплеген сабақшылардың авторы сыпатында көзге көрінгендігін аңлаймыз. Атап айтқанда, дүзілген жеті сабақшы 1940-жылдан бастап 1975-жылға дейін үзліксіз түрде баспада жарияланып тұрған. Демек, 35 жыл дауамындағы жарияланған сабақшылары бири неше мәрте баспада қайтадан жарық көрген.

Деген менен, сабақшы пенен оқығу қолланбаларды илимнен ажыралған түрде алып барығу мүмкін емес екендігін жақсы аңлап жетеді. Сол себепті, 1949-жылы аспирантураға кіріп, илимий-изертлеу жұмыстарына кірісе бастайды. Оның қарақалпақ тилиндегі бағыныңқы қоспа гәплерді изертлеу илимий жұмысының тийкары объекті болып сайлап алынады. Бұл объекті сайлап алынығанының тийкары себепі, туңғыш сабақшыларының дүзіу жолында өзине түсініксіз болған бири қатар текстердегі сөз хәм сөз формаларының тәртіби механизмдерін жаратылығу мәселелері менен тығыз байланысты болған. Сол себепті, бұл теманы кандидаттық диссертациясы сыпатында илимий жұмыстарының тийкары стратегиялық бағдары етіп қабыл қылады.

Машақатлы изертлеу жұмыстары өз нәтижелерін бере баслайды. Ерисілген нәтижелерді республикалық газета хәм журналларда жәриялай баслайды. Ал, 1957-жылы болса «Қарақалпақ тилиндеги қоспа гәплер хәм олардың дүзиліси» мийнети монография түрінде баспада жәрияланады. Бул мийнет тек ғана қарақалпақ тили ушын емес, бәлки қоңсылас түркий тиллериниң бағыныңқы қоспа гәплер хәм олардың дүзиліслериниң механизмлериниң жаратылыуы жолындағы бийбаха жұмыс болып есапланады.

1976-жылы Қарақалпақстанда университет ашылады, бул жоқарғы оқыу орнының жаратылыуы елимизде орын алған сиясий, мәдени хәм тарийхый ўақыялар қатарынан үлкен орын ийелейди. Ал, қарақалпақ тили хәм әдебияты тараўында пәнлер бойынша стандартлар менен оқыу бағдарламаларын, қала берсе олар тийкарында сабақлықлар менен оқыу қолланбаларын дүзиу тек ғана жергиликли кадрлардың күши менен ғана әмелге асырылыуы мүмкин еди. Бул орында Көшербай Бердимуратов «Хәзирги заман қарақалпақ тили» сабақлығының жаратылыуында да өз үлесин қосады. Атап айтқанда, 1981-жылғы жарық көрген бул сабақлықтың ең қыйын, қурамалы хәм көлемли болған феийл сөз шақабын дүзип шығады.

Дүнья жүзлики тюркологлар әлеминде танылған Н.А.Баскаковтың басшылығында өткен әсирдиң 50-

жылларының орталарынан баслап, көлемли русша-қарақалпақша сөзлигин дүзиу қолға алынады. Бул жұмыстың орынлаушыларының қатарына К.Бердимуратов та қатнаскан. Нәтижеде, ол 1967-жылы Москвада басылып шыққан русша-қарақалпақша сөзликтің авторларының бири сыпатында танылады.

Устаздың қайсы бир мийнетлерине нәзер салмайық, олардың дерлик барлығының хәзирги күнге дейин өз әхмийетин жоғалтпаған.

Оның жаратқан изертлеу жұмыстарының нәтижелеринен хәзирги заман қарақалпақ тилши алымлары да кеңнен пайдаланып келмекте.

К.Бердимуратов қырлы соқпақлардың ең аўыр хәм қурамалы басқышларынан өтип, тәғдир сынақларын жеңип өтиуге миясар болды. Ерисілген бундай жеңіслердиң тийкаргы себеби, туўры сөзлилик, шыдамлылық, эрудиция хәм ертеңги күнге болған исеним. Соның ушын да, ол турмыста мазмунлы өмир жолын басып өтип, изинде өшпес мийрасларын қалдырып кетиуге ересе алған. Устаздың салмақлы хызметлерин есапка алып «Қарақалпақстанға мийнети сиңген муғаллим» атағы берилген.

Жуўмақлап айтқанда, Көшербай Бердимуратов елимиздиң билимлендириу тараўында пидайы хызмет көрсеткен, мазмунлы өмир жолын басып өткен устаз болып ядымызда қалады.

ДОЦЕНТ К.БЕРДИМУРАТОВТЫҢ САБАҚЛЫҚ ХӘМ СӨЗЛИК ДҮЗИҮДЕГИ ХЫЗМЕТЛЕРИ

А.Пирниязова – филология илимлериниң кандидаты

Әжсинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Адамлар бар, бул әлемнен өткеннен кейин умытылып кетеди.

Адамлар бар, бул әлемнен өтсе де арамызда жасай береді...

Қарақалпақ тил билими тарийхында өз орнына ийе, әжайып педагог хәм жетик илимпазлардың бири Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген муғаллим, доцент К.Бердимуратовтың туўылғанына быйылғы жылы 100 жыл – бир әсир толды. Оның исми республикамызға кеңнен белгили хәм бүгинги күнлери де хұрмет пенен тилге алынады.

Доцент К.Бердимуратов ең дәслепки сабақлықты 23 жасында жазып хәм баспадан шығарған болса, өмириниң ақырына шекем мектептер хәм жоқары оқыу орынлары ушын сабақлықлар, оқыу бағдарламалар дүзиу ислери менен шуғылланды [5]. Мектеп билимлендириу тараўында оның хызметлери уллы болды. 40-жыллардан баслап К.Бердимуратов тәрәпинен қарақалпақ тили бойынша шығарылған сабақлықлар узак жыллар даўамында мектептерде оқытылды. Оның 1949-жылы шыққан «Қарақалпақ тили» сабақлығы рус мектеплериниң 4-класына арналған еди. Кейин де ол сабақлық бир неше рет қайта басып шығарылған [1].

К.Бердимуратовтың Н.А.Орынбаев пенен биргеликте жазған рус мектеплериниң 3-4-класслары ушын «Қарақалпақ тили» сабақлығы [7], оның Е.Бердимуратов, Б.Қутлымуратов пенен биргеликте рус мектеплериниң 5-6-класларына арналған «Қарақалпақ тили» сабақлығы 1960-жылдан баслап Ғәрезсизлик дәуирине шекем мектептерде пайдаланылды [2].

К.Бердимуратовтың А.А.Зубреева менен биргеликте жазылған рус мектеплериниң 9-класы ушын «Қарақалпақ тили» сабақлығы 10 жыл даўамында қайта басылып шығып, тийкаргы сабақлық болып хызмет етти [6].

Рус классларына дүзилген «Қарақалпақ тили» сабақлықларында қағыйдалар рус тилинде, шынығыулар еки тилде де, шынығыу шәртлери рус тилинде берилген. Хәр темадан кейин сийрек ушырасатуғын яки оқыушылардың мәнисин түсиниуи қыйын сөзлерге түсиндирме еки тиллик сөзлик берилген. Китаптың ақырында русша-қарақалпақша хәм қарақалпақша-русша аударма сөзлик берилген. Бундай сөзликлер оқыушылардың сөз байлығын арттыруға жәрдем береді. Мәселен:

Кеўлим жай тапты – успокоился

Көзди ашып жумғанша – мгновенно

Көзиниң отын алады – глаза разгораются [6:5].

Ямаса хәр бир шынығыудан кейин русшадан қарақалпақшаға аударып сөзлик берилген:

Перестань срамиться – масқара болма

Придает духу – хәл береді

Глаз не сводит – көзин айырмайды т.б. [6:22].

Дәуир талабына сәйкес сапалы сабақлықты жаратуғ, кең жәмийетшилик нәзерине усыныу қәлеген педагог илимпаздың қолынан келе бермейди. Бул ушын хәр қандай автордан машақатлы мийнет, терең теориялық билим талап етиледі. Соның менен бирге, ол сабақлықты оқып үйренетуғын оқыушы балалардың психикалық хәм жас өзгешеликлерин жаксы билиуи, өзлестириу мүмкиншиликлерин есапка алыуы керек болады. Әсиресе, екінши тилди үйренетуғынлар ушын сабақлық жазыу оғада қурамалы. Рус класслары ушын қарақалпақ тили сабақлығын доцент К.Бердимуратов тийкаргы автор сыпатында жоқары дәрежеде жазып шыққан. Оның жазған сабақлықлары мектептерде кең пайдаланылды.

Соның менен бирге, К.Бердимуратов Қарақалпақ класслары ушын 4-5-6-классларға арналған сабақлық жазған. К.Бердимуратов, Е.Бердимуратов пенен биргеликте «Қарақалпақ тили». 4-класс ушын, (1961) (1984-ж. алтыншы басылыуы); К.Бердимуратов, А.Есемуратов пенен биргеликте «Қарақалпақ тили».

Фонетика, лексика, морфология, 5-6-класслар ушын (1962, 1975). жазган сабақлықтары бир неше жыллар даўамында мектеп ушын хызмет етти.

Қарақалпақ класслары ушын жазылған сабақлықтарда шынығыў текстеринен кейин қысқа түсіндірме сөзлик берилген. Бундай сөзлик оқыўшылардың сөзди хэм оның мәнісин түсиниўи ушын, ядта сақлап қалыўи ушын оғада зэрүр. Сабақлық - белгили илим тараўи бойынша материалларды системалы баянлаған хэм заманагөй жаңалықларды қамтыған китап. Лекин, барлық сабақлықлар да талап дәрежесинде жазыла бермейди екен. Мәселен, профессор М.Айымбетовтың мийнетинде мектеп оқыўшыларының сабақлықты өзлиестириўи анализ исленген: «екинши класс қарақалпақ тили сабақлығының текслери бойынша келтирилген лексикалық-статистикалық мағлыўматлар бойынша китапта 12549 сөз қолланылған, 3635 сөз формасы бар. Сабақлықта сийрек гезлесетуғын сөз формалар -72,6 процентти курайды. Солардан бир қанша сөз хэм сөз формалары оқыўшылар тәрэпинен өзлиестирилмеген» деген факт келтириледди [12:14]. Демек, сабақлық бундай жағдайлардың барлығын есапқа алған халда дөретилиўи керек деген сөз.

К.Бердимуратов тәрэпинен жазылған сабақлықлардың тили оқыўшылар ушын жеңил, түсиникли, өзлиестириўге қолайлы. Ол рус класслары ушын да, қарақалпақ класслары ушын да сабақлықларды хэр тәрэплеме қолай хэм дәўир талабына сай етип жазған. Мектеплерге арналған сабақлықтары сол дәўирде Билимлендириў министрлигиниң таңлаўларында сыйлықлы орынлар алған хэм көп жыллар даўамында бир неше рет қайта бастырып шығарылған.

Доцент К.Бердимуратов университет студентлери ушын оқыў куралларын жазыўда да баслаўшылардың бири болды. Хэзирги қарақалпақ тили курсының дәслепп бағдарламасын дүзиўге қатнасты. «Хэзирги қарақалпақ тили» (морфология) сабақлығы ушын «фейил» бөлимин жазып, бул сөз шақабын хэр тәрэплеме анализ жасаған [9]. Бул жумыс қарақалпақ тилинде фейил бойынша системалы жазылған биринши мийнетлерден болғаны себепли хэзирге дейин әхмийетин жойтқан жоқ.

К.Бердимуратов «Хэзирги қарақалпақ тили» (синтаксис) сабақлығындағы «Бағыныңқы байланыстың

түрлери», «Сөз дизбеклери», «Жай гәп», «Гәптиң бас ағзалары», «Толықлаўыш», «Анықлаўыш» темаларының авторы [10]. Қарақалпақ тилиниң синтаксислик курылысына байланыслы бул темаларды жазыўда ол өзин үлкен қәниге сыпатында көрсеткен. К.Бердимуратовтың грамматика тараўындағы мийнетлери елеге шекем қарақалпақ тилиндеги үлкен әхмийетке ийе жумыслар болып табылады.

К.Бердимуратов сөзлик дүзиў ислерине де қатнаскан. Көлеми 70 б.т. ибарат «Русша-қарақалпақша сөзлик» ушын «О» хэрибине тийисли сөзлерди аўдарып, сөзлик макалаларын жазған [11]. Бул хэрипке тийисли сөзлер көлеми 533-625-бетлерди қамтыйды, 3878 бас сөз бар. Автор хэр бир сөздин қарақалпақша эквивалентин таўып, олардың мәнісин, егер бар болса бир неше мәнилерин де түсиндирип берген. Бир ғана сөзлик макаланы мысал ушын алып қарасақ :

Обращение – 1. Айландырыў, айланыў; ~ **е простых дробей в десятичные** әпиўайы бөлшеклердин онлық бөлшеклерге айланыўы; 2. (обхождение) қатнасық, қараў, нэзер аўдарыў; **вежливое** ~ **е** сыпайы қатнасық; 3. (призыв, речь) үндеў, шақырық, сүрен; ~ **е к народу** халыққа үндеў, шақырық, сүрен; 4. **С чем тугыныў, услаў, жумсаў, қолланыў; научиться ~ ю с оружием** жарақ услап тугыўды үйрениў; 5. Эк. (оборот) айланыс, жумсаў; **денежное** ~ **е** пулдың айланысы; 6. Грам. Қаратпа сөз; **выделить** ~ **е запятыми** қаратпа сөзди үтир менен айырыў; фраза менен келгендеги мәнісине де мысал берип өткен: **изъять из** ~ **я** жумсаўдан алып таслаў [11:551].

К.Бердимуратов өзиниң оқыў-педагогикалық хызметинде, илимий жумысларында, макалаларында, сабақлықларында, биринши гезекте, тынбай излениўши, мийнеткеш, өзине хэм басқаларға талапшаң, өз жумысларында илим жаңалықларын жақсы пайдалана алатуғын инсан, тэжирийбели педагог хэм эрудициялы илимпаз сыпатында танылған.

К.Бердимуратовтың жазып қалдырған илимий мийнетлери қарақалпақ тил билимине қосылған белгили үлес сыпатында өзиниң орнын тапты, сонлықтан илимпаздың аты қарақалпақ тил билиминиң тарийхында хеш қашан умытылмайды.

Әдебиятлар

1. Бердимуратов К. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 4-класы ушын сабақлық. –Нөкис: 1949, 1975.
2. Бердимуратов К., Бердимуратов Е., Қутлымуратов Б. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 5-6-класслары ушын сабақлық. –Нөкис: 1960.
3. Бердимуратов К., Бердимуратов Е. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 4-класы ушын сабақлық. –Нөкис: 1961.
4. Бердимуратов К., Есемуратов А. Қарақалпақ тили. Фонетика, лексика, морфология. 5-6-класслар ушын. – Нөкис: 1975.
5. Бердимуратов К., Қутлымуратов З. Қарақалпақ тили. -Москва-Төрткүл: 1940.
6. Бердимуратов К., Зубреева А.А. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 9-класы ушын сабақлық. –Нөкис: 1970.
7. Бердимуратов К., Орынбаев Н.А. Қарақалпақ тили. Рус мектеплериниң 3-4-класслары ушын сабақлық. – Нөкис: 1960.
8. Бердимуратов К., Бердимуратов Е. 4-класста қарақалпақ тили. (методикалық көрсетпелер). –Нөкис: 1975.
9. Хэзирги қарақалпақ тили (морфология). –Нөкис: 1981.
10. Хэзирги қарақалпақ тили (синтаксис). –Нөкис: 1986.
11. Русша-қарақалпақша сөзлик. –Москва: 1967.
12. Айымбетов М. Семиотика. –Нөкис: 2014.

MAZ M U N Í

MÁNAWIYAT MINBERI

Абаев С., Якубов М. Ислам Каримов: мәнәўият - инсан көзқарасларының өлшемидур 3

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Texnika

- Ибрагимов Б.А.** Зависимость параметров распределения химических элементов в почвах от метрологии методики анализа 7
- Iskenderov A., Kazbekov O'.** Qoraqalpog'iston respublikasi Ellikqal'a tumani ishlab chiqarish sohalarining rivojlanishi 9
- Kaypnazarov S.G.** The influence of microwave radiation to the electrophysical characteristic of AU-TIB_x-GAAS diode structure 10
- Nazarbekov Q.K., Allamuratov K.** Respublikamızdın arqa zonasın suw menen támiyinlewde «Doslıq» kanalınıń áhmietini 12
- Yavidov B., Esemuratova Sh., Madirimova Sh., Ro'zimatov D.** Metall halqaning magnit maydonda tushishi masalasi 13

Biologiya. Zoologiya

- Алламуратов Б., Алламуратова З., Урымбетов А.А.** Аноптоцефалидозы (anoplocephalodosis) лошадей в Узбекистане 15
- Наўрызоз Т.Қ.** Қарақалпақстан Республикасында шаруашылықты раўажландырыў хәм өнім сапасын жақсылаў 17

JÁMIYETLIK HÁM EKONOMIKALIQ ILIMLER

Ruwqiyliq tiykarlari

- Назарбаев Ф.** Миллий тәрбия - мәнәўий қәдириятлар дереги 19
- Очилов Ж.А.** Техноген цивилизация глобаллашув жараёнининг ижобий ва салбий нәтижалари 20

Huqiq tanıw

- Kudaybergenova T.** Harakatlar strategiyasi asosida ta'lim va fan sohasidagi qonunchilik hamda ilk islohotlar 24

Tariyx

- Досмағанбетов С., Юсупов О., Қайыпназаров А.** Кубла Арал бойы этномәдениатының дәстүрийлиги мәселеси 26
- Есназарова З.Б.** Ғәрезсизлик жылларында Қарақалпақстан Республикасының социал – экономикалық раўажланыўы (1991-1995-жж) 28
- Тилеўмуратов М.** Нуртай батыр 30

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

- Жалгасов Н., Тлектесов Ф.** Анализ некоторых аффиксальных производных существительных 35
- Киселёв Д.А.** Принципы классификации анафорических прилагательных (на материале французского языка) 36
- Кунназарова Ш.М.** Қарақалпақ халық ертектери тилиндеги жәмийетлик – сиясий тарийхий сөзлер 39
- Қуттымуратова Ы.** Қарақалпақстанның Қоңырат хәм Мойнақ районлары қазақлары тилиндеги балықшылыққа байланыслы кәсібий сөзлер 41
- Мирсанов Ғ.** Аспектвал фреймнинг назарий асослари 43
- Сабурова А.А.** Қарақалпақ тилиндеги этнографизмлердин аффиксация усылы менен жасалыўы 45

Ádebiyattanıw

- Мамбетов Қ.П.** Поэманың формалық хәм жанрлық сыпаты хаққында 47
- Оразымбетова М.К.** Халық шайырлары поэзиясының көркем дәректери 51
- Сагидуллаева З.Б.** К.Алламбергеновтың «Қуслар қайтқан күн» повестинде қахарман психологиясы хәм тәбият бирлиги мәселеси 53

Саитова З.К. Поэтическое в жанре сказки (На материале сопоставительного исследования каракалпакских и европейских народных сказок)	56
PEDAGOGIKA. PSIXOLOGIYA. METODIKA. PEDTEXNOLOGIYA	
Абдимуратова Н. Факторы развития социально-культурной компетенции у будущих учителей английского языка: к вопросу исследования проблемы	59
Атаев Ш.А. Креатив ёзувни шакллантиришда лингвокультурологик ёндашув технологиясидан фойдаланиш	61
Аймухаммедова Т. Алты жасар балалардың оқыў искерлигине бейимлесиў өзгешеликлери	63
Байниязова Г.М. Баркамол авлод шаклланишида ватан туйғусининг ўрни	65
Еримбетов Б., Махмудов А. Жамоани бошқариш: рахбарнинг умумий функционал ва бошқарув кўникмалари (ижтимоий психологик аспект)	67
Ибрагимов А.А. Халқ таълими ходимлари малакасини ошириш тизимини кўп векторли ёндашув асосида такомиллаштиришнинг ўзига хос хусусиятлари	69
Ихласов У., Ихласов И. Баслаўыш класс оқыўшыларын әдеп-икрамлылыққа тәрбиялаўда халық аўызеки дәретпелериниң тутқан орны	72
Karlibaeva G., Matjanov N. Fizika pánine qızıǵıwshılıqtı qalıplestiriw	74
Kurbanbaeva A.J., Genjemuratova G.P. Ammiakni sintez qilish mavzusini o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish metodikasi	75
Koyshekenova T., Yakupova K. The use of graphic organizers in teaching english vocabulary ...	77
Моянов И.Ж. Умумтаълим мактабларида қорақалпоқ халқ мусиқа санъатини ўргатиш ва унинг миллий кадриятларини такомиллаштириш йўллари	79
Нажимова А.Д. Об организации речевых упражнений на уроках родного языка в начальных классах	80
Нишанова З.Т., Алимова Г.К. Ўқувчиларнинг касбий қизиқишлари: муаммо ва ечимлар ..	82
Nurmuratova D.K. Needs assessment and teaching English for specific purposes	84
Султебаева Э. Умумтаълим мактабларида психологик хизматнинг самарадорлигини ошириш масалалари	87
Утебаев Т.Т., Қдырбаева Х.М. Оқыўшы жасларды кәсипке дурыс бағдарлаўдың бүгинги күндеги әҳмийети	88
Шеримбетова З.Ш. Имканияты шекленген балалар менен психокоррекцион жумысларды шөлкемлестириў	90
Dene mádeniyatı hám sport	
Ешбаев А.Ж., Акимов Н.Т. Витамины в питании гимнастов	92
Мамбетов Б.Ж., Зарипова Ф.А. Енгил атлетика спорт турини ривожлантиришнинг илмий-назарий асослари	94
Нурышов Д. Талабаларда тезкорлик сифатини ривожлантириш услубиятини такомиллаштириш масалалари	97
Тойлибаев С.М., Кеңесбаева Д.Б. Өспиримлер хәм балалардың хәр тәреплемере раўажланыўында дене тәрбиясының мақсети хәм ўазыйпалары	99
SÁNELER. YADNAMALAR	
Оразымбетов Қ.К. Бердақтың поэтикалық дүньясы	101
Алламбергенов К. Бердақтаныўдың айырым әҳмийетли мәселелери	102
Бекбергенова М.Д. Бердақ дәретиўшилигиниң салыстырмалы-типологиялық усылда изертлеў мәселелери	109
Давлетов Б.А. Өтештиң «Бердақ бақсыға жуўап» қосығында тарийхый дереклер	111
Abdiev A.T., Allamuratova Z.M. - Berdaq shıǵarmalarında troplar	113
Rzaeva R.K., Eshimbetova N.M., Jienbaeva A. The great heritage of the poet-classic berdakh ..	114
USTAZLAR SHEJIRESI	
Айымбетов М.К. Устаздың машақатлы жолы	116
Пирниязова А. Доцент К.Бердимуратовтың сабақлық хәм сөзлик дүзиўдеги хызметлери ...	117

"Халық пенен бирге ислесиў ҳәм инсан мәшлери жылы" НМПИ жылнамасынан

Жыл жуўмақлары

2017-жылдың декабрь айында НМПИ мәжлислер залында «Халық пенен бирге ислесиў ҳәм инсан мәшлери жылы» бағдарламасының институт көлеминде орынланыў жуўмақлары бойынша салтанатлы мәжлис болып өтті. Мәжлис жуўмағында бағдарламаның орынланыўына белсене қатнасып, ҳәр қыйлы номинацияларда жеңімпаз деп табылған бир топар профессор-оқытыўшыларға институт ректораты тәрепинен Ҳұрмет қаржылары ҳәм бағалы

Бердақ - 190

2017-жылдың ноябрь айында институтымызда қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердақтың туўылғанына 190 жыл толыў сәнесине бағышланған «Бердақ күнлери» ҳәм «Бердақ - уллы сөз зергери» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция өткерилди.

Сўўретте: «Бердақ күнлери» бағдарламасынан бир көринис. Филология илимлериниң докторы, профессорлар К Қыямбаев К Алпамбергенов

"Хәрекетлер стратегиясын жасларымыз билиўи керек!"

«Илим ҳәм жәмийет» журналының «Хәрекетлер стратегиясын жасларымыз билиўи керек!» жойбары бойынша институтымызда алып барылып атырған жумыслардың барысы ҳаққында 2017-жыл декабрь айында баспасөз конференциясы болып өтті.

Сўўретте: Усы конференция пайытынан бир көринис.

"Халық пенен бирге ислесиў ҳәм инсан мәшлери жылы" НМПИ жылнамасынан

Жыл жуўмақлары

2017-жылдың декабрь айында НМПИ мәжлислер залында «Халық пенен бирге ислесиў ҳәм инсан мәшлери жылы» бағдарламасының институт көлеминде орынланыў жуўмақлары бойынша салтанатлы мәжлис болып өтті. Мәжлис жуўмағында бағдарламаның орынланыўына белсене қатнасып, ҳәр қыйлы номинацияларда жеңімпаз деп табылған бир топар профессор-оқытыўшыларға институт ректораты тәрепинен Ҳұқықат, мәдениет ҳәм бейиш

Бердақ - 190

2017-жылдың ноябрь айында институтымызда қарақалпақ халқының уллы шайыры Бердақтың туўылғанына 190 жыл толыў сәнесине бағышланған «Бердақ күнлери» ҳәм «Бердақ - уллы сөз зергери» атамасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция өткерилди.

Сўўретте: «Бердақ күнлери» бағдарламасынан бир көринис. Филология илимлериниң докторы, профессорлар К Қыямбаев К Алпамбергенов

"Хәрекетлер стратегиясын жасларымыз билиўи керек!"

«Илим ҳәм жәмийет» журналының «Хәрекетлер стратегиясын жасларымыз билиўи керек!» жойбары бойынша институтымызда алып барылып атырған жумыслардың барысы ҳаққында 2017-жыл декабрь айында баспасөз конференциясы болып өтті.

Сўўретте: Усы конференция пайытынан бир көринис.